

વિષ્ણુસહસ્રનામ

(આધુનિક વિવરણ સાથે)

[ભાગ : ૧]

સ્વામી સચ્ચિદાનંદ

વિષ્ણુસહસ્રનામ

(આધુનિક વિવરણ સાથે)

[ભાગ: 1]

સ્વામી સચ્ચિદાનંદ

ગૂર્જર સાહિત્ય ભવન

રતનપોળનાકા સામે, ગાંધીમાર્ગ, અમદાવાદ-380001

VISHNU-SAHASRANAMA
by Swami Sachchidanand

Published by Gurjar Prakashan,
Ahmedabad: 380 006 (India)

© Swami Sachchidanand

First Published: 2013

This ePub edition: 2015

ISBN: 978-93-5175-077-2

GURJAR PRAKASHAN

Website: www.gurjar.biz

e-mail: goorjar@yahoo.com

eBook by

www.e-Shabda.com

ચિ. ઉષા મહેશકુમાર પટેલ,

સિડની, ઓસ્ટ્રેલિયાને સપ્રેમ

સચ્ચિદાનન્દ

‘મહાભારત’નાં પાંચ રત્નોમાંનું ‘વિષ્ણુસહસ્રનામ’ એક રત્ન છે. જેને ઈશ્વર સંબંધી બૌદ્ધિક જિજ્ઞાસા હોય તેના માટે આ ગ્રંથ ઘણો ઉપયોગી થઈ શકે છે. માત્ર હિંદુઓ માટે જ નહીં પણ બધા ઈશ્વરવાદીઓ માટે આ ઉપયોગી ગ્રંથ છે. મહાન વ્યાસજીએ ઈશ્વરનાં હજાર નામો વીણીવીણીને અહીં સંકલિત કર્યાં છે. સંસ્કૃતમાં નામોના બે પ્રકાર હોય છે: (1) અન્વર્થક અને (2) અનન્વર્થક. અન્વર્થક નામ તે છે, જેનો અર્થ નીકળે અને તે નામીમાં ઘટે. જેમ કે કોઈનું નામ ‘વીરસિંહ’ હોય જેનો અર્થ બહાદુર પુરુષ થાય અને તેવો જ અર્થ તે વ્યક્તિના જીવનમાં હોય અર્થાત્ તે સ્વયં બહાદુર પણ હોય.

અનન્વર્થક નામ તેને કહેવાય કે નામનો અર્થ જ ન નીકળે અને નીકળે તો વ્યક્તિમાં જરાય ઘટે નહીં. જેમ કે પિન્ડુ-ચિન્ડુ-મિન્ડુ, વગેરે અને વીરસિંહ નામ હોય પણ માણસ પૂરેપૂરો કાયર હોય—આવા નામને અનન્વર્થક કહેવાય.

‘વિષ્ણુસહસ્રનામ’માં બધાં નામો અન્વર્થક છે, અર્થાત્ નામ પ્રમાણેના અર્થો ભગવાનમાં ઘટે છે. આ બધાં નામોના અર્થ કરવા જતાં ઈશ્વર વિશેની માન્યતાઓ અને ધારણાઓ સ્પષ્ટ થતી જાય છે, સાથેસાથે ધર્મની પણ સ્પષ્ટતા થતી જાય છે. તેથી બૌદ્ધિક જિજ્ઞાસુને આ નામોમાંથી ઘણાં સમાધાનો મળી શકે છે. જોકે ઘણી નવી જિજ્ઞાસાઓ ઉત્પન્ન પણ થતી જવાની, જે શુભ લક્ષણ કહેવાય.

યુસ્ત સાંપ્રદાયિકોને જિજ્ઞાસા નથી હોતી, કદાચ હોય તો પેટીપેક સમાધાન આપી દેવાતાં હોય છે. ચોકઠા બહારનું ચિંતન જ ન હોય ત્યાં જિજ્ઞાસાનું ક્ષેત્ર બહુ સીમિત થઈ જાય. પણ જે લોકો કોઈ ચોકઠામાં પુરાયા નથી તેમના માટે વિશાળ ક્ષેત્ર વધુ ને વધુ વિશાળ બનતું જાય છે.

જિજ્ઞાસાને સંતોષવી એ જ જ્ઞાનસાધના કહેવાય. દુર્ભાગ્યવશ ધાર્મિક ક્ષેત્રની જિજ્ઞાસા જ્યારે સાંપ્રદાયિક યુસ્તતામાં જકડાઈ જાય ત્યારે તેની વિશાળતા સમાપ્ત થઈ જતી હોય છે.

‘મહાભારત’ સાંપ્રદાયિક ક્ષેત્ર નથી તેથી ‘વિષ્ણુસહસ્રનામ’ પણ સાંપ્રદાયિક નથી. ગ્રંથકારે હજારો નામોમાંથી માત્ર હજાર નામ જ પસંદ કર્યાં છે. કોઈ એમ ન સમજે કે ભગવાનનાં માત્ર હજાર જ નામ છે, હજારો - લાખો નામો છે. સંસ્કૃતભાષાની આ ખાસિયત છે કે તેની પાસે વિશાળ ટંકશાળ છે. જેટલા સિક્કા છાપવા હોય તેટલા છાપી શકો છો.

પ્રત્યેક નામ પોતાનો આગવો અર્થ બતાવે છે અને પ્રત્યેક અર્થ નામના માધ્યમથી ધર્મનું સ્વરૂપ પણ બતાવે છે, તેથી એક તરફ ઈશ્વર વિશેની માન્યતા સ્પષ્ટ થતી જાય છે તો બીજી તરફ ધર્મ વિશેની ધારણા પણ સ્પષ્ટ થતી જાય છે. આમ ઈશ્વર અને ધર્મ બંનેને સમજવામાં આ ગ્રંથ ઉપયોગી થઈ શકે તેમ છે.

‘વિષ્ણુસહસ્રનામ’ ઉપર અનેક લોકોએ ટીકાઓ લખી છે તે મોટા ભાગે શાસ્ત્રીય દષ્ટિકોણથી લખી છે. શાસ્ત્રપ્રમાણના ઢગલા ખડકી દેવાયા છે. મેં ધાર્યું હોત તો હું પણ તેવું કરી શક્યો હોત, પણ મેં તેવો પ્રયત્ન નથી કર્યો. મેં વ્યાખ્યાને આધુનિક બનાવવાનો પ્રયત્ન કર્યો છે, અર્થાત્ આધુનિક પરિપ્રેક્ષ્યમાં તેને સ્પષ્ટ કરવાનો પ્રયત્ન કર્યો છે. આશા છે કે લોકોને ઉપયોગી થશે.

કેટલાંક નામોની વ્યાખ્યા કરવામાં ઘણી કઠિનાઈ થઈ હતી. પરસ્પર-વિરોધી અને મારી તુચ્છ બુદ્ધિ પ્રમાણે અતાર્કિક નામો પણ આવ્યાં છે. પણ યથાસંભવ સ્પષ્ટીકરણ કરીને ચીલાચાલુ વ્યાખ્યા કરી સંતોષ માનવો પડ્યો છે.

ઈશ્વર અને ધર્મની બાબતમાં હિંદુ ધર્મમાં સતત ઘાલમેલ થતી રહી છે. નવાનવા સંપ્રદાયો નીકળતા રહ્યા અને સૌ પોતપોતાના નવાનવા ભગવાનો સ્થાપિત કરતા રહ્યા. કોઈ પ્રતિરોધ ન હોવાથી જેને જેમ ફાવે તેમ પોતાના ભગવાન અને ઈશ્વરની વ્યાખ્યા કરતા રહ્યા છે. આ કારણે ધાર્મિક ઉદારતા અને સહિષ્ણુતા આવી છે તે વાત ખરી, પણ તે કારણે પ્રજા મોટા ગૂંચવાડામાં અટવાઈ ગઈ છે તે વાત પણ તેટલી જ સાચી છે. એક જ સિક્કાની બે બાજુઓ થઈ છે. એક તરફ ઉદારતા - સહિષ્ણુતા તો બીજી તરફ ગૂંચવાડો જ

ગૂંચવાડો. આ બંને બાજુઓ ચાલી રહી છે. જે ચુસ્ત અને કટ્ટર સાંપ્રદાયિકો હોય છે તેમાં કદાચ ગૂંચવાડો નથી હોતો, પણ ઉદારતા અને સહિષ્ણુતા પણ નથી હોતી. જોકે આવા સંપ્રદાયો અનુયાયીઓનાં વાચન-સત્સંગ-ચર્ચા સીમિત કરી નાખતા હોય છે, અર્થાત્ પોતાના ચોકઠામાં જ વાંચવાનું, વિચારવાનું, બહારનું નહીં. આ કારણે તેઓ વધુ સંકુચિત થઈ જતા હોય છે, જે અસહિષ્ણુતાના ઘણા પ્રશ્નો ઊભા કરે છે.

વિશાળ અને મુક્ત વાચન વિચાર ઉત્પન્ન કરે છે. વિચારોમાંથી જિજ્ઞાસા પેદા થાય છે. જિજ્ઞાસામાંથી તત્ત્વજ્ઞાન જન્મે છે. ચુસ્ત સાંપ્રદાયિકોમાં વૈચારિકતા નથી હોતી. ઘાંચીના બળદની માફક એક ને એક જગ્યાએ જીવનભર ગોળગોળ ફર્યા કરવાનું હોય છે. આ પુસ્તક કદાચ ઘાંચીવૃત્તિથી છુટકારો અપાવશે એવી મને આશા છે.

આ પુસ્તકમાં બધાં હજાર નામો લઈ શકાયાં નથી, માત્ર અડધાં જ લેવાયાં છે. બાકીનાં બચેલાં અડધાં નામો માટે બીજો ભાગ ભગવાન લખાવશે ત્યારે પ્રગટ થશે.

મારા માટે સૌથી આશ્ચર્યકારક વસ્તુ એ છે કે જે હિંદુ ધર્મમાં એકેએક દેવ શસ્ત્રધારી અને વીરતાભરી કથાઓથી સંકળાયેલો છે તે જ ધર્મના લોકો શસ્ત્રત્યાગી અને કાયર કેમ થઈ ગયા? ખાસ કરીને વિષ્ણુભગવાન અને તેમના અવતારો તો પૂરેપૂરા શસ્ત્રધારી, પ્રેમ અને વીરતાઓની કથાથી ભરપૂર રહ્યા છે, તેમના અનુયાયીઓ તેમનાથી ઊલટા કેમ થઈ ગયા?

મને લાગે છે કે વ્યાખ્યાતાઓએ જેવી વ્યાખ્યા કરી તેવો પ્રભાવ પડ્યો. ધર્મવ્યાખ્યાતાઓને પાંચ ભાગમાં વહેંચી શકાય.

1. ચુસ્ત અહિંસાવાદી, જેમણે શસ્ત્રત્યાગી નિષ્ક્રિય પલાંઈયા ભગવાનો પ્રસ્તુત કર્યા.

2. પરંપરામાન્ય બધા ભગવાનો માન્ય કરવા છતાં તેમની વીરતાના અંશોની ઉપેક્ષા કરી. ભગવાનને ભોગપ્રધાન અને શૃંગારપ્રધાન સ્થાપિત કરી દીધા. સવારથી રાત સુધી ભગવાન ખા-ખા કરે, નવાં જામા અને ઘરેણાં ધારણ કરે અને પછી ઘણો સમય ઊંઘ્યા કરે—દિવસે પણ.

ભગવાનનું આ ભોગપ્રધાન અને શૃંગારપ્રધાન રૂપ ખૂબ જામ્યું, લોકોને ગમ્યું અને પૂજારીઓને પણ મજા પડી ગઈ, કારણ કે ભગવાનના ભોગો અંતે તો પૂજારીઓના જ થઈ જતા હોય છે.

આ ભોગોનો વધ્યોઘટ્યો ભુક્કો પણ ભૂખ્યા લોકો સુધી ન પહોંચ્યો.

3. કેટલાક પ્રભાવશાળી લોકોએ ધર્મની જગ્યાએ દર્શનને વધુ મહત્ત્વ આપ્યું અને તેમણે ઠસાવ્યું કે જગત છે જ નહીં - છે તો મિથ્યા છે, સાચું નથી. અને હું પોતે જ બ્રહ્મ છું. મારે કશું કરવાનું રહેતું નથી. આવા દાર્શનિક પ્રચારના પ્રભાવથી લોકો પલાયનવાદી બન્યા. માત્ર શસ્ત્રત્યાગ જ નહીં, કર્તવ્યત્યાગ, વીરતાત્યાગ આદર્શ થઈ ગયો.

4. કેટલાક લોકોએ ધ્યાનમાર્ગ પસંદ કર્યો.

બધાં દુઃખોનું મૂળ ઇચ્છા છે અને ધ્યાન-સમાધિ કરીને ઇચ્છાનો ક્ષય અથવા નાશ કરવાથી શાંતિ અને નિર્વાણ પ્રાપ્ત થાય છે. લોકો આ માર્ગે વળી ગયા. ગુફાઓ બની અને ગુફાઓ પલાંઈ વાળીને દેશનો કીમ વર્ગ બેસી ગયો. પરલોકની એવી લગન લાગી કે આ લોકની ઘોર ઉપેક્ષા કરવામાં આવી. ગુફાઓમાં બેઠેલા લોકોમાંથી કેટલાક યોગી-મહાયોગી થયા પણ ઉપભોગી ભાગ્યે જ કોઈ થયું. દેશ અને પ્રજા ભૂખ-તરસ-ગરીબાઈમાં સબડતાં હતાં તેમાંથી છૂટવાના કામમાં કોઈ ન લાગ્યું. પરિણામે દેશ ગુલામ થયો.

યાદ રહે, ધ્યાન-સમાધિ અને બ્રહ્મચર્ય કુદરતી નથી, કુદરતવિરોધી છે, તેથી તેમાં ભાગ્યે જ કોઈને સફળતા મળતી હોય છે. ધ્યાનની જરૂર જ નથી, ધ્યાનથી કામ કરવાની જરૂર છે.

પશ્ચિમના લોકો ગુફામાં ન ગયા પણ પ્રયોગશાળામાં ગયા અને ધ્યાનથી પ્રયોગો કરવા લાગ્યા. તેમાંથી વીજળી પેદા થઈ, હજારો સંશોધનો પેદા થયાં. તેઓ યોગી તો ન થયા પણ ઉપયોગી થયા. તેમની શોધખોળોથી આજે પૂરું વિશ્વ લાભ ઉઠાવે છે.

આપણા યોગીઓએ ચમત્કારો કર્યા, પણ તે ભક્તો આગળ, આકાન્તા મહમદ ગઝનવી જેવા આગળ કોઈ ચમત્કાર ન કર્યો. બિંદાસ્ત થઈને તે અને તેના જેવા અનેકો ભારતને લૂંટતા રહ્યા—ધમરોળતા રહ્યા. યોગીઓ ગુફામાં બેઠાબેઠા મનને વશ કરવાની સાધના કરતા રહ્યા. હજી પણ લોકો સમજે કે ધ્યાન કુદરતી નથી, અકુદરતી છે. ખોટી મથામણ ન કરો. યોગી નહીં ઉપયોગી બનો. ધ્યાનથી કામ કરો.

5. કેટલાક લોકો અગ્નિ તરફ વળ્યા. મોટામોટા અને લાંબા-લાંબા બહુ ખર્ચાવાળા યજ્ઞો કરવા બેસી ગયા. સ્વાહા-સ્વાહા કરીકરીને હજારો મણ અનાજ, ઘી, વગેરે હોમતા રહ્યા. બધા પ્રશ્નોનો ઉકેલ યજ્ઞોથી આવી જશે તેવી ખાતરી કરાવતા રહ્યા પણ વ્યર્થ. કશું જ પરિણામ નહીં. હજી પણ અનેક કુંડીઓના યજ્ઞો થયા કરે છે. પરિણામ કાંઈ નહીં—હા, આયોજકો ધનવાન થઈ ગયા.

આમ જોઈએ તો ભારતની હિંદુ પ્રજાને અનેક રીતે ગેરમાર્ગે વાળવામાં આવી હતી અને આવી રહી છે. તેથી પ્રજા દીન-દરિદ્ર, લાચાર, ગુલામ થઈ. હવે તો કાંઈક ભાન આવે તો સારું. ગુમરાહ કરનારા ભગવાન થઈને પૂજાય છે તે ઓછા દુઃખની વાત નથી.

આવા વિકટ સમયમાં આ પુસ્તક લોકો આગળ નવી આધુનિક વ્યાખ્યા સાથે મૂકવાનો પ્રયત્ન થઈ રહ્યો છે. તેનાથી શું પરિણામ આવશે તે તો ભગવાન જાણે, પણ નગારખાનામાં નાની પિપૂડી વગાડવાનો મને સંતોષ થશે.

પુસ્તકની વ્યાખ્યા બાબત કોઈને મતભેદ થાય તે સ્વાભાવિક છે. તે બદલ પ્રથમથી જ ક્ષમા માગી લઉં છું. મારો હેતુ લોકોને બળવાન બનાવવાનો છે. તે જો ધ્યાનમાં રખાશે તો નાની-મોટી ભૂલો ક્ષમ્ય થઈ જશે.

પ્રો. ચિમનલાલ ત્રિવેદી અને પ્રો. પ્રફુલ્લભાઈ મહેતાએ જોડણી ઠીક કરવા તથા પ્રૂફ-સંશોધન કરવા જે શ્રમ કર્યો છે તે બદલ તેમનો આભાર.

ગૂર્જર પ્રકાશનના શ્રી મનુભાઈ શાહને તો જેટલા ધન્યવાદ દઈએ તેટલા થોડા. મારી વૈચારિક ક્ષાન્તિને વેગ આપવા તેમણે પણ કમર કસી છે તે બદલ ધન્યવાદ.

અંતમાં પરમકૃપાળુ પરમેશ્વરને વારંવાર વંદન. આ કૃતિ તેની જ કૃપાપ્રસાદી છે.

સચ્ચિદાનન્દ

તા. 10-4-13

શ્રી ભક્તિનિકેતન આશ્રમ

દંતાલી—પેટલાદ

જિ. આણંદ—ગુજરાત 388450

ફોન: 02697-252480

www.sachchidanandji.org

વિષ્ણુસહસ્રનામ

(આધુનિક વિવરણ સાથે)

*

સ્વામી સચ્ચિદાનંદ

જેનું અસ્તિત્વ હોય અને જેનો વ્યવહાર હોય તેનું નામ હોય જ. અસ્તિત્વ ન હોય પણ વ્યવહાર હોય તો તેનું પણ નામ હોય. અસ્તિત્વ વિનાની વસ્તુઓનાં નામો મોટા ભાગે સમાસરચિત હોય છે, જેમ કે ‘વંધ્યાપુત્ર’, ‘શશશૃંગ’, વગેરે. અહીં સમાસમાં વપરાયેલા બંને શબ્દોના અર્થો હોય છે, જેમ કે વંધ્યા પણ હોય છે અને પુત્ર પણ હોય છે, પણ વંધ્યાપુત્ર નથી હોતો. આવું જ શશશૃંગમાં. શશ પણ હોય છે અને શૃંગ—શીંગડું પણ હોય છે. પણ શશશૃંગ નથી હોતું. સામાસિક શબ્દના બધા ભાગો અર્થવાન હોય છે. પણ સમાસ વિનાનો એકાકી શબ્દ અર્થ વિનાનો ભાગ્યે જ હોય છે. એથી એમ કહી શકાય કે નામ અને નામી બંને સત્ય છે. નામ મિથ્યા નથી. વિશ્વની અનંત વસ્તુઓનો વ્યવહાર જે-તે નામોથી જ થતો હોય છે. માનો કે વસ્તુઓનાં નામો જ ન હોય તો શું થાય? વ્યવહાર જ ન થઈ શકે. આપણો બધો વ્યવહાર નામ-આધારિત હોય છે, તેથી નામ(રૂપ)ને મિથ્યા ન કહી શકાય. નામ સત્ય છે. પરમેશ્વરનું નામ તો પરમ સત્ય છે. તે માત્ર વ્યાવહારિક જ નથી, પરિણામદાયી પણ છે. સાચા ભાવથી નામ જપનાર, ગાનાર કે સાંભળનારને તેનાં મીઠાં-મધુર પરિણામો મળતાં હોય છે. તેથી તો લોકો પ્રભુનામસ્મરણ-કીર્તન, વગેરે કરતા હોય છે. એટલે નામ(રૂપ) મિથ્યા નથી પણ સત્ય જ છે.

આ નામો બે પ્રકારનાં હોય છે: 1. અન્વર્થક અને 2. અનન્વર્થક. અન્વર્થક એટલે નામમાં બતાવેલો ગુણ નામીમાં ઊતરી આવે તે. જેમ કે કોઈનું નામ રૂપસિંહ હોય અને સાથેસાથે તે માણસ રૂપાળો પણ હોય તો તે અન્વર્થક નામ કહેવાય. પણ માનો કે નામ રૂપસિંહ હોય પણ તે માણસ તદ્દન બેડોળ હોય તો તેનું નામ અનન્વર્થક કહેવાય. વળી કેટલાંક નામો કશા અર્થ વિનાનાં પણ હોય છે, જેમાંથી સાચો કે ખોટો કશો જ અર્થ ન નીકળતો હોય, તો તે આ ત્રીજી કક્ષામાં આવે.

આપણે ઈશ્વરનાં નામોની ચર્ચા કરવાની છે. ઈશ્વરવાદીઓ માટે સર્વોચ્ચ—‘સુપર’ અસ્તિત્વ એ ઈશ્વર છે. તેનું નામ શું? સાંપ્રદાયિકો નામ માટે લડી મરે છે. સૌ-સૌ પૌત્રપોતાનાં નામ (અને રૂપ પણ) નિર્ધારિત કરી મૂકતા હોય છે. પછી એકમાત્ર તે જ નામ સાચું છે, બીજાં બધાં ખોટાં છે તેવો દંઢ આગ્રહ રાખવામાં આવતો હોય છે. આ આગ્રહ જ્યારે કટ્ટરતાની સીમાએ પહોંચી જાય ત્યારે સંકીર્ણ કટ્ટરવાદ પેદા થાય છે. સંકીર્ણતા કદી પણ વિખવાદ વિનાની ન હોય. લોકો ધર્મના નામે લડી મરતા હોય છે. આ મહાદોષમાંથી મુક્ત થવા માટે હિંદુ ધર્મે ભગવાનનાં હજાર નામો પ્રચલિત કર્યાં છે. મહર્ષિ વ્યાસજીએ ‘મહાભારત’માં ભગવાનનાં હજાર નામો ગણાવ્યાં છે. ‘ભગવદ્ગીતા’ જેટલું જ ‘વિષ્ણુસહસ્રનામ’ સ્તવન પણ પ્રસિદ્ધ છે અને કલ્યાણકારી છે. ભગવાનનાં આ બધાં નામો અન્વર્થક તો છે જ પણ સાથેસાથે બધાં અગાધ જ્ઞાનનો ભંડાર પણ છે. સંસ્કૃતનું પ્રત્યેક નામ અર્થપૂર્ણ હોય છે. કોઈ વિદ્વાન જ્યારે તેનો પદચ્છેદ કરીને તેનો અર્થ કરે છે ત્યારે તેમાંથી અદ્ભુત જ્ઞાનની પ્રાપ્તિ પણ થાય છે.

‘વિષ્ણુસહસ્રનામ’માં આવેલાં નામોનો ઊંડાણથી અર્થ સમજવામાં આવે તો એક તરફ ઈશ્વર વિશેની સ્પષ્ટતા વધુ ને વધુ ચોખ્ખી થાય છે, તો બીજી તરફ તેમાંથી અપાર જ્ઞાનની પ્રાપ્તિ પણ થાય છે. આ એક જ ગ્રંથ જો સમજી-વિચારીને ભણવામાં આવે તો બધાં શાસ્ત્રોનો સાર તેમાં આવી જાય છે.

વિષ્ણુ ભગવાનનાં હજાર નામો છે: પ્રત્યેક નામ વ્યાખ્યેય અને જ્ઞાનગર્ભથી પરિપૂર્ણ છે. તેના ઊંડાણ સુધી પહોંચવાની કે પૂરેપૂરું સમજવાની આપણી (મારી) શક્તિ નથી, તોપણ મનના સંતોષ માટે યથાશક્તિ-યથામતિ તેને સમજવાનો પ્રયત્ન થઈ રહ્યો છે. તેની જ પ્રેરણા અને તેની જ સ્ફૂર્તિથી બાળપ્રયોગવત્ કાંઈક પ્રયત્ન થઈ રહ્યો છે.

આવો ત્યારે ‘વિષ્ણુસહસ્રનામ’ની શરૂઆત કરીએ.

શ્લોક: 1

નામ: 1 થી 9

ॐ વિશ્વં વિષ્ણુર્વષટ્કારો ભૂતભવ્યભવત્ પ્રભુઃ ।
ભૂતકૃદ્ ભૂર્તભૃદ્ભાવો ભૂતાત્મા ભૂતભાવનઃ ॥ 1 ॥

1. વિશ્વમ્
2. વિષ્ણુઃ
3. વષટ્કારઃ
4. ભૂતભવ્યભવત્પ્રભુ
5. ભૂતકૃદ્
6. ભૂતભૃદ્
7. ભાવઃ
8. ભૂતાત્મા
9. ભૂતભાવનઃ

1. વિશ્વમ્

ભગવાનનું સર્વપ્રથમ નામ 'વિશ્વ' રાખ્યું છે. તેની પાછળ ખાસ હેતુ લાગે છે. વિશ્વ સર્વપ્રત્યક્ષ છે. તેના અસ્તિત્વની સાબિતી માટે અનુમાન કે શાસ્ત્ર વગેરે પ્રમાણની જરૂર રહેતી નથી. વિશ્વ પરમેશ્વરની કૃતિ છે. તેની રચના અને વ્યવસ્થા એટલી અજબ-ગજબ છે કે જેમજેમ વૈજ્ઞાનિકો તેને જાણવા-સમજવાના પ્રયત્નો કરે છે તેમતેમ તેની અજબ-ગજબની રહસ્યભરી પરતો ઊઘડતી જાય છે. આ બધું યોજનાપૂર્વક રચાયેલું છે. આમાંનું એક તત્ત્વ આઘુંપાછું થઈ જાય તો બધું ડખવાઈ જાય. વિશ્વ ત્રણ રીતે અપરંપાર છે: 1. રચના અપરંપાર, 2. સમજણ અપરંપાર, 3. સીમા અપરંપાર.

1. વિશ્વની રચનાનો પાર નથી. તે માત્ર પાંચ ભૌતિક તત્ત્વોથી જ નથી બન્યું. તેનાં આંતરિક તત્ત્વો પારાવાર છે, જે હજી પૂરાં શોધાયાં નથી. આપણે હજી તેનાં ઉપરી સ્થૂળ તત્ત્વોને પણ પૂરાં શોધી શક્યા નથી. તેનાં આંતરતત્ત્વો તો અનંત છે, જે આવનારી અનેક બુદ્ધિશાળી પેઢીઓ શોધ્યા કરવાની છે.

2. વિશ્વની સમજણ અપરંપાર છે. પૂરા વિશ્વની વાત જવા દો, માત્ર આપણું શરીર જ લઈ લો. તેનાં એકેએક અંગ અપરંપાર છે. આપણે હજી સુધી એક આંખને પણ પૂરેપૂરી સમજી શક્યા નથી. પ્રતિવર્ષ તજજો નવુંનવું શોધન કરતા રહે છે. જે તત્ત્વથી આપણે જોઈ શકીએ છીએ તે તત્ત્વ આપણે બનાવી શકતા નથી. બીજાની ચેતનવંતી આંખ બીજામાં રોપી તો શકીએ છીએ, પણ નવી બનાવી શકતા નથી. આવું જ બીજી જ્ઞાનેન્દ્રિયોનું પણ કહી શકાય. આપણે ઘણું જ્ઞાન પ્રાપ્ત કર્યું છે, તોપણ ઘણા અધૂરા છીએ, કારણ કે વિશ્વ અપરંપાર છે.

3. વિશ્વ સીમાક્ષેત્રની દૃષ્ટિએ પણ અપરંપાર છે.

આ વિશ્વ(માત્ર પૃથ્વી જ નહીં)ની સીમા ક્યાં પૂરી થાય છે? કોઈને ખબર નથી. હજારો નિહારિકાઓ, આકાશગંગાઓ, લાખો પ્રકાશવર્ષ દૂરના વિશાળ તારાઓ - આ બધું વટાવ્યા પછી પણ કોઈ સીમા એવી નથી દેખાતી કે જ્યાં વિશ્વ પૂરું થયું હોય. જેમજેમ આગળ વધતા જાઓ તેમતેમ વિશ્વ વધુ ને વધુ વિસ્તરતું જાય. વિસ્તારનો અર્થ જ વિશ્વ કહેવાય, જે સીમાની દૃષ્ટિથી પણ અપરંપાર છે. તે વિશ્વ ભગવાન વિષ્ણુનું પ્રત્યક્ષ—ભૌતિક રૂપ છે, એટલે આપણે વિશ્વપૂજક છીએ. વિશ્વની સૂર્યચંદ્ર વગેરે મહાન વિભૂતિઓને આપણે પૂજીએ છીએ, એટલું જ નહીં, વિશ્વનો કણકણ પણ પૂજ્ય છે—ભલે તે ભૌતિક હોય તેથી શું? તે ઈશ્વરની પ્રત્યક્ષ કૃતિ છે. એટલે સર્વપ્રથમ વિશ્વપૂજા - વિશ્વવંદન કરવાનું રહ્યું.

આવું વિશ્વ - જગત મિથ્યા ન કહેવાય. તે સત્ય જ હોય. મિથ્યા કહેવાથી વિશ્વદ્રોહ પેદા થાય. વિશ્વનું અપમાન કર્યું કહેવાય. વિશ્વ સત્ય છે—પરમ સત્ય છે. વિશ્વને મિથ્યા માનનારા સ્વયં પોતે મિથ્યા થઈ જશે, કારણ કે તેઓ પોતે પણ વિશ્વનો જ ભાગ છે. પણ વિશ્વને સત્ય માનીને તેનું પૂજન કરનારા મહાન થઈ જશે. વિશ્વપૂજનનો ભાવ છે—વિશ્વને વધુ ને વધુ પ્રતિષ્ઠિત કરવું, તેને સુંદર બનાવવું, તેનો જયજયકાર કરવો, તેની વૈશ્વિક પ્રગતિ કરવી તે. આવા વિશ્વરૂપી ભગવાન વિષ્ણુને હું વંદન કરું છું.

2. વિષ્ણુ:

જે વ્યાપક હોય તેને વિષ્ણુ કહેવાય. ‘વિશ્’ ધાતુ ‘પ્રવેશ’ અર્થમાં છે. જે કણ-કણમાં-અણુ-અણુમાં પ્રવેશે તે વિષ્ણુ કહેવાય. જે સૂક્ષ્મ હોય તેનો જ પ્રવેશ થઈ શકે. બધી વસ્તુઓનું તારતમ્ય કરવામાં આવે અને જે સૌથી વધુ સૂક્ષ્મ થાય, જેનાથી બીજું કંઈ સૂક્ષ્મ ન હોય તે વિષ્ણુ કહેવાય. પ્રત્યેક પદાર્થનું પૃથક્કરણ કરી શકાય છે. સ્થૂળ દેખાતો પદાર્થ પ્રયોગશાળામાં પૃથક્કરણ કરતી વખતે વધુ ને વધુ સૂક્ષ્મ થતો જાય છે. જ્યાં તેની સૂક્ષ્મતા અટકી જાય છે ત્યાં પદાર્થ અટકી ગયો નથી, પણ પ્રયોગશાળાની સીમા અટકી ગઈ છે. આથી વધારે તે સૂક્ષ્મતા માપી શકતી નથી. ખરેખર તો તેનાથી પણ ઘણી વધુ સૂક્ષ્મતા પદાર્થમાં રહેલી છે જ. સર્વોચ્ચ સૂક્ષ્મતા એ જ વિષ્ણુ છે.

વિશ્વ પદાર્થોના અણુઓ અને ઊર્જાથી ખીચોખીચ ભર્યું છે. ક્યાંય એક કણ જેટલી જગ્યા પણ ખાલી નથી. આ બધા કણોમાં પણ એક સૂક્ષ્મ તત્ત્વ વિદ્યમાન છે, જેને વિષ્ણુ કહેવાય છે, તેથી તેને સચરાચર વ્યાપક કહેવાય છે.

વિષ્ણુ એકદેશીય નથી. તેને દૂર કોઈ એક ધામમાં જ રહેનારો માનવાથી ઘણા પ્રશ્નો ઊભા થાય છે. તે દૂર કોઈ દેશવિશેષમાં જ કેમ છે? અનંત અપરંપાર વિશ્વમાં તેનું ધામ કે તેવો લોક તો અણુમાત્ર જેવો જ લાગે. તેટલી સીમિત જગ્યા સિવાય અનંત વિશ્વમાં તેનું અસ્તિત્વ નથી શું? તેટલા નાનાસરખા ધામમાં તો તે બહુ જ નાનો થઈ જાય. તેની સામર્થ્યમર્યાદા પણ નાની થઈ જાય. તેથી તેને વિષ્ણુ - વ્યાપક માનવો જ ઉચિત છે. તે કણકણમાં - અણુઅણુમાં - સર્વત્ર છે. જો તત્ત્વ સમજી શકાય તો તેને શોધવા કે પામવા માટેની બધી રખડપટ્ટી બંધ થઈ જાય. તું જ્યાં છે ત્યાં જ તે પણ છે. તે નજીકથી નજીક છે. માત્ર આંખ ઉઘાડવાની જ જરૂર છે.

3. વષટ્કાર

તે વષટ્કારરૂપ પણ છે. ‘વષટ્’ શબ્દ આહુતિમાં પ્રયોજ્ય છે, અર્થાત્ વિશ્વ એક મહાયજ્ઞ છે. તેમાં સતત આહુતિઓ હોમાતી રહે છે. આહુતિથી ઊર્જા થાય. વિશ્વ ઊર્જારૂપ છે. તેમાં બધાં તત્ત્વો સતત એકબીજામાં હોમાતાં રહે છે, જેથી સતત ઊર્જા થતી રહે છે. જેમ કે સૂર્ય ઊર્જાનો પૂંજ છે. તેમાં જુદાજુદા વાયુઓ હોમાતા રહે છે, જેથી તેની ઊર્જાસ્થિતિ બની રહે છે. આવી જ રીતે સમુદ્રમાંથી વાદળાં, વાદળાંમાંથી વરસાદ, વરસાદમાંથી અન્ન-વનસ્પતિ, વગેરે હોમાવાની પ્રક્રિયા સતત ચાલતી રહે છે. જો ધ્યાનથી જોશો તો પ્રત્યેક વસ્તુ બીજી કોઈ વસ્તુમાં હોમાઈ રહી છે. અન્ન મોઢામાં હોમાય છે, તેમ બધું જ કોઈ ને કોઈ મોઢામાં હોમાતું રહે છે. આ પ્રક્રિયા ક્યાંય અટકતી નથી. તેથી વિશ્વ ચાલી રહ્યું છે. જો હોમાવાનું બંધ થાય તો વિશ્વ બંધ થઈ જાય. આ હોમપ્રક્રિયાને વષટ્કાર કહેવાય છે. આ વષટ્કાર તે ભગવાન વિષ્ણુ છે. આખું વિશ્વ સ્વાહા-સ્વાહા થઈ રહ્યું છે. આ વષટ્કાર તે વિષ્ણુ છે. જેમ શેરડી કોલુમાં હોમાય છે, તો રસ બને છે. રસ તાવડામાં હોમાય છે, તો ગોળ-ખાંડ બને છે. ગોળ-ખાંડ વાસણમાં હોમાય છે તો મીઠાઈ બને છે. મીઠાઈ મોઢામાં હોમાય છે તો રુધિર, માંસ, વગેરે જીવનતત્ત્વો બને છે. આ તત્ત્વો સ્ત્રીમાં હોમાય છે તો તેમાંથી માણસ બને છે અને માણસ સતત કર્મોમાં હોમાતો

રહે છે તો જીવન બને છે. અંતે માણસ હોમાઈને રાખ બને છે કે ભૂમિ બને છે અને તેમાંથી ફરી અન્નાદિ સૃષ્ટિ બનતી રહે છે. આમ, હોમપ્રક્રિયા સતત ચાલતી રહે છે. તે ક્યાંય અટકતી નથી. આ વષટ્કાર છે—વિષ્ણુ છે.

4. ભૂતભવ્યભવત્રભુ

તે વિષ્ણુ ભૂતકાળ, ભવિષ્યકાળ અને વર્તમાનકાળ એમ ત્રણે કાળના પ્રભુ છે, અર્થાત્ સ્વામી છે.

કાળ છે. કાળ વિના વ્યવહાર જ ન હોય. કાળ ક્ષણિક છે. કાળની સૂક્ષ્માતિસૂક્ષ્મ માત્રા હજી પણ મોટી છે. કલાક, મિનિટ અને સેકન્ડ પછી ‘મોમેન્ટ’ (moment)ના પણ સેકન્ડો-હજારો ભાગ થશે અને તેના પણ પાછા ભાગ થતા રહેશે. આ બધો કાળ ત્રણ ભાગમાં વહેંચાતો રહે છે, જેને ભૂત, વર્તમાન અને ભવિષ્ય કહેવાય છે. ભવિષ્યના કાળનો જે મહાજથ્થો છે તે વર્તમાનકાળમાં આવીને એક ક્ષણ સ્થિર થાય છે, પછી તરત જ ભૂતકાળમાં ઢગલો થઈ જાય છે. આપણી પાસે ભૂતકાળનો મહાઢગલો છે અને ભવિષ્યકાળનો પણ મહાઢગલો છે. જે દેખાતો નથી તેમાંથી પ્રતિક્ષણ થોડોથોડો આવીને વર્તમાન થઈને ભૂતકાળમાં જમા થયા કરે છે. આ ત્રણે કાળા જે પટ્ટા ઉપર ચાલી રહ્યા છે તે વિષ્ણુ છે. આ પટ્ટો સતત ગતિશીલ છે. બધા ભૂતકાળ, બધા વર્તમાનકાળ અને બધા ભવિષ્યકાળને ધારણ કરનાર આ પટ્ટો છે, તેથી તે ત્રિકાલદ્રષ્ટા કહેવાય છે. તે માત્ર દ્રષ્ટા જ નથી, પણ પ્રભુ પણ છે, અર્થાત્ તે ત્રણે કાળ જ પોતાની ઈચ્છા પ્રમાણે ચલાવનારો સ્વામી પણ છે. તેથી તો બધાં કાળચક્રો નિયમિત અને વ્યવસ્થિત ચાલે છે.

5. ભૂતકૃદ્

પ્રાણીઓની રચના કરનારો અર્થાત્ કર્તા તે છે. નાનાં-મોટાં પ્રત્યેક પ્રાણીની શારીરિક, માનસિક બૌદ્ધિક રચના એક વ્યવસ્થિત રચના છે. સૌસૌના સામર્થ્યની સીમા તેણે નક્કી કરી છે, તેથી બધાં એકબીજાનાં પૂરક થયાં છે અને જીવી રહ્યાં છે.

પ્રાણીસૃષ્ટિ કહેવા ખાતર 84 લાખ યોનિઓની બતાવાઈ છે, પણ ખરેખર તો અનંત જ છે. આખું વિશ્વ પ્રાણીઓથી ભરેલું છે. દૃશ્ય જગત કરતાં અદૃશ્ય જગત ઘણું મોટું છે. આ પ્રાણીઓને શાસ્ત્રકારોએ ચાર રીતે ઉત્પન્ન થતાં બતાવ્યા છે: 1. અંડજ, 2. પિંડજ, 3. સ્વેદજ અને 4. ઉદ્ભિભજ્જ.

ઈંડામાંથી જન્મનારાં અંડજ—પક્ષીઓ, વગેરે. પિંડમાંથી જન્મનારાં પિંડજ—પશુ, માનવો, વગેરે. સ્વેદ—પરસેવામાંથી જન્મનારાં સ્વેદજ—જૂઓ, વગેરે. અને જમીન ફાડીને ઊગી નીકળનારાં ઉદ્ભિભજ્જ—વૃક્ષો, વગેરે. મને લાગે છે કે એક પાંચમું તત્ત્વ રહી ગયું છે. તે છે ‘વાઈરસ.’ ત્યારે વાઈરસની ખબર નહીં પડતી હોય. પણ હવે પ્રયોગશાળાઓ થતાં ચારે સૃષ્ટિઓ કરતાં પણ વધારે અને પ્રબળ સામર્થ્ય ધરાવતા વાઈરસ જીવો ઉત્પન્ન થાય છે; તેઓ ગુણાકારમાં વધે છે એટલે જોતજોતાંમાં પ્રાણીઓનો મહાવિનાશ કરી નાખે છે. પ્રાણીસૃષ્ટિની સમાપ્તિ જ્યારે થશે ત્યારે વાઈરસથી જ થશે.

વાઈરસ સૂક્ષ્મ અને અનંત છે. તે શામાંથી ઉત્પન્ન થાય છે તે કહેવું કઠિન છે, પણ થાય છે ખરો. વિશ્વને વાઈરસ-મુક્ત કરવું એ ભગીરથ પુરુષાર્થ જ કહેવાય. ભવિષ્યમાં સૌથી મોટો આતંક વાઈરસનો હશે. જેની મુઠ્ઠીમાં વાઈરસ હશે તે વિશ્વને ધ્રુજાવશે. આ પ્રચંડ સંહારશક્તિ જ કહેવાય.

સૂક્ષ્માતિસૂક્ષ્મ વાઈરસ મોટામોટા હાથીઓનો નાશ કરી નાખે, પણ કદાવર હાથી એક વાઈરસ જંતુનો નાશ ન કરી શકે.

આ પાંચ સૃષ્ટિ સિવાય પણ ભવિષ્યમાં કોઈ છઠ્ઠી સૃષ્ટિ શોધાય તો નવાઈ ન લાગે, કારણ કે સૂક્ષ્મ પ્રાણીસૃષ્ટિનો પાર નથી. આવી બધી સૃષ્ટિનો રચનારો પરમાત્મા વિષ્ણુ છે, તેથી તેને ‘ભૂતકૃદ્’ કહ્યો છે.

એક પ્રશ્ન એવો પણ થાય કે એક જ પ્રકારની બધી સૃષ્ટિ કરી હોત તો શો વાંધો હતો? ઈંડામાંથી અને પરસેવામાંથી સૃષ્ટિ થવાની શી જરૂર હતી? થોડુંક સમાધાન આ રીતે થઈ શકે. ઈંડામાંથી થનારાં પક્ષીઓ વગેરે એકસાથે ઘણાં ઈંડાં આપતાં હોય છે. જો બચ્યાંઓનો

ગર્ભમાં પૂરેપૂરો વિકાસ થયા પછી તેમની બચ્ચાં તરીકે પ્રસૂતિ થાય તો વિકસેલાં 4-5 બચ્ચાંઓ ગર્ભમાં સમાઈ શકે નહીં, ગર્ભ ફાટી જાય, તેથી ઈંડું થઈને જન્મે, પછી તેને સેવવામાં આવે અને પૂર્ણ વિકસિત થયા પછી ઈંડું ફાડીને જન્મે. આ તો એક સંભાવના થઈ. બાકી ખરી લીલા તો તે જ જાણે.

એક બીજો પ્રશ્ન એ થાય કે પરસેવાથી જૂ-માંકડ, વગેરે બનાવવાની શી જરૂર હતી? બિચારા લોકો વગર જોઈતા ખણીખણીને લોહી ચુસાવીને દુઃખી થતા રહે છે!

આ પ્રશ્નનું સમાધાન પણ આવી રીતે થઈ શકે કે લોકો સ્વચ્છ રહે તે માટે આ ભય જરૂરી હતો. જે લોકો સ્નાન આદિથી સ્વચ્છ રહે છે, જેમનાં વસ્ત્રો અને પથારીઓ વગેરે સ્વચ્છ રહે છે તેમને જૂ પડતી નથી. જૂઓ, માંકડ, વગેરે સ્વેદજ જંતુથી મુક્ત રહેવું હોય તો સ્વચ્છ રહેવું જોઈએ. જે લોકો રોજ સ્નાનાદિ નથી કરતા અને વસ્ત્રોને મેલાં રાખે છે તેઓ ગંદા હોય છે. તેમની સ્વ-ગંદકીમાંથી આ લોહી ચૂસનારાં જંતુઓ પેદા થઈને તેમને દુઃખી કરે છે. તેમાં તેમનો પોતાનો જ દોષ કહેવાય.

આ બધાં માંકડ, જૂ, મચ્છરો, વગેરે ગયા જન્મના લેણિયાત છે. તેઓ લેણું વસૂલ કરવા લોહી પીવા આવ્યાં છે, તેથી તેમને લોહી પીવા દેવું જોઈએ, નહીં તો બાકી રહેલું લેણું વસૂલ કરવા ફરીફરી પેદા થશે તેવી કેટલાક લોકોની ધાર્મિક માન્યતા હોય છે, તે જરાય યોગ્ય નથી. આવાં રક્તજીવી જંતુને પૂરી સ્વચ્છતા રાખીને પેદા જ ન થવા દેવાં જોઈએ અને કદાચ પેદા થયાં હોય તો તેમનો નિકાલ કરીને શાંતિ મેળવવી જોઈએ.

6. ભૂતભૃદ્

પ્રાણીઓનું ભરણપોષણ કરનાર.

સૃષ્ટિરચનાનો મુખ્ય ઘટક પ્રાણીરચના છે. સૂક્ષ્માતિસૂક્ષ્મ જંતુઓથી માંડીને વિશાળકાય હાથી, વગેરે પ્રાણીઓ સુધીની તમામ પ્રાણીસૃષ્ટિની એક મહત્ત્વની રચના તેમનો આહાર છે. એવું કોઈ નાનું-મોટું પ્રાણી નથી કે જેની આહારવ્યવસ્થા ન થઈ હોય. આહારવ્યવસ્થા વિના જ જન્મતાં કોઈ પ્રાણી મરી જતું હોય તેવું દેખાશે નહીં. બધાંની પોતપોતાની અલગઅલગ વ્યવસ્થા છે. જન્મતાંની સાથે જ દૂધની વ્યવસ્થા સ્તનધારીઓ માટે તેણે કરી છે. જીવનભરના આહારની વ્યવસ્થા પણ તેણે કરી છે. કોઈ ઘાસ ખાઈને, કોઈ અન્ન ખાઈને, કોઈ માંસ ખાઈને, પણ બધાં પ્રાણીઓ જીવે છે. તે મેળવવા માટે યથાયોગ્ય ક્ષમતા પણ તેણે જ બનાવી છે, જેથી કોઈનો આહાર ખૂટી પડતો નથી. આ રીતે તે ભૂતભૃદ્ કહેવાય છે.

7. ભાવ:

‘ભાવ’ શબ્દનો અર્થ ‘હોવું’ - ‘અસ્તિત્વ’ છે. પણ મને લાગે છે કે ‘ભાવ’ શબ્દનો અર્થ અહીં ‘લાગણી’ કરવો જોઈએ. વિષ્ણુભગવાન લાગણીરૂપ છે. ભગવાન કદી લાગણીહીન નથી. કેટલાક લોકો પોતાના ભગવાનને લાગણીહીન માને છે. તેના માટે રૂપાણું નામ બતાવ્યું છે: ‘વીતરાગ.’ વીતરાગને કોઈના ઉપર લાગણી ન હોય. જડ-ચેતન કોઈ પણ વસ્તુ પ્રત્યે લાગણી થાય તો બંધન થાય. લાગણી (રાગ) જ બંધનનું કારણ છે, તેથી કોઈ પણ પ્રત્યે જરા પણ લાગણી ન હોવી જોઈએ. આવી લાગણીહીન દશાને વીતરાગદશા કહી તેને સર્વોચ્ચ ભૂમિકા બતાવાય છે. આ યોગ્ય નથી. ભગવાન વિષ્ણુ પ્રેમાવતાર છે. પ્રેમ એ જ પરમાત્મા છે તે બતાવવા વિષ્ણુ તો કૃષ્ણાવતાર—પ્રેમાવતાર બન્યા છે. પ્રેમનો ત્યાગ નહીં પણ પ્રેમનો પૂર્ણ વિકાસ એ જ જીવન છે. સૌને લાગણી ગમે છે. માણસમાત્ર લાગણીભૂખ્યો હોય છે. લાગણી મળે અને લાગણી ઢોળે તો ધન્યધન્ય થઈ જવાય છે. પ્રેમ - લાગણીનો વિરોધ કરવો એ જીવનદ્રોહ જ કહેવાય.

પોતાનાં સ્વજનો પ્રત્યે લાગણી હોવી જ જોઈએ. પોતાના સમાજ પ્રત્યે, જ્ઞાતિ પ્રત્યે, રાષ્ટ્ર પ્રત્યે, માનવજાત પ્રત્યે - અરે, જીવજંતુમાત્ર પ્રત્યે લાગણી હોવી જ જોઈએ. લાગણીથી ભરપૂર માણસ જ મહામાનવ કહેવાય. લાગણીહીન—પછી તે વીતરાગ જ કેમ ન હોય તે—

જીવનદ્રોહી જ થઈ જાય.

પણ આ લાગણીઓને નિયંત્રિત કરવાનું કામ ધર્મ કરે છે, કારણ કે લાગણી મહાશક્તિ છે. તેને નિયંત્રિત કરી હોય તો જ સુખ આપે. ધર્મનું કામ તેને નિયંત્રણ આપવાનું છે. આ નિયંત્રણને વિવેકજ્ઞાન કહેવાય છે. જેમ કે રાવણ મંદોદરી ઉપર લાગણી રાખે તો તે સુખદાયી થઈ શકે, પણ રાવણ જો સીતાજી ઉપર પણ લાગણી રાખે તો તે પાપ કહેવાય. તો અનર્થ થાય, દુઃખી થઈ જવાય.

પણ જો રાવણ મંદોદરી ઉપર પણ લાગણી ન રાખે તોપણ પાપી કહેવાય, કારણ કે તેને કર્તવ્યભ્રષ્ટતા કહેવાય. કર્તવ્યભ્રષ્ટને મોક્ષ ન હોય. જે પોતે કર્તવ્યભ્રષ્ટ થાય અને બીજાને તેવા થવાની પ્રેરણા કે આદેશ આપે તે ભગવાન ન હોય.

ભગવાન લાગણીભરપૂર છે. ભક્તો ઉપર તેને તીવ્ર લાગણી હોય છે. તે દોડતો આવે છે, શબરીનાં બોર જમે છે, વિદુરની ભાજી ખાય છે, કારણ કે ભગવાન ભાવરૂપ છે, અભાવરૂપ નથી.

8. ભૂતાત્મા

બધાં ભૂતોનો આત્મા છે.

અહીં ‘ભૂત’ શબ્દના બે અર્થ કરવાના છે. એક તો ‘ભૂત’ એટલે પ્રાણીઓ અને બે ‘ભૂત’ એટલે પૃથ્વી વગેરે જડ ભૂતો. આ બંને ભૂતોનો તે આત્મા છે, અર્થાત્ બંનેમાં સૂક્ષ્મ રીતે રહેનારો છે, બધામાં વ્યાપક છે. તેથી તે અંતર્યામી પણ છે અને અંતર્વાસી પણ છે. સૌમાં તેનું અસ્તિત્વ છે. બધાંમાં તેની હાજરી છે.

9. ભૂતભાવન

તે ભૂતમાત્રની વૃદ્ધિ કરનારો છે. પ્રાણીઓ અને ભૂતો વધતાં રહે છે. વધ્યા પછી ઘટતાં રહે છે. બાળક વધે છે, પછી સ્થિર થાય છે અને પછી ઘટે છે. સમાપ્ત.

આ ક્રમ તેનાથી ચાલતો રહે છે. કોને કેટલું વધવું, ક્યાં અટકી જવું અને ક્યાં સમાપ્ત થવું તે બધું નક્કી કરનારો તે છે. માનો કે માણસ વધ્યા જ કરે તો? સોળ કે અઢાર વર્ષે તેની વૃદ્ધિ અટકે જ નહીં તો? અને તેની 80 કે 100 વર્ષે પણ સમાપ્તિ જ ન થાય તો શું થાય? ઘોર અવ્યવસ્થા જ થઈ જાય. તેથી વધવું, અટકવું, સમાપ્ત થવું, વગેરે બધી પ્રક્રિયા તેની જ ગોઠવેલી છે, તેથી તે ભૂતભાવન છે.

આ રીતે ‘વિષ્ણુસહસ્રનામ’ના પ્રથમ શ્લોકમાં નવ નામો ગણાવવામાં આવ્યાં. પ્રત્યેક નામ ભગવાનની વ્યાખ્યા પૂરી પાડે છે. જેમજેમ ભગવાનની વિશદ વ્યાખ્યા થતી જાય તેમતેમ તે વધુ ને વધુ સ્પષ્ટ થતો જાય. આ નિમિત્તે તેના ગુણ પણ ગવાતા જાય, કારણ કે ભગવાન નિર્ગુણ નથી પણ ગુણગુણનો ભંડાર છે.

શ્લોક: 2

નામ: 10થી 17

પૂતાત્મા પરમાત્મા ચ મુક્તાનાં પરમા ગતિ: ।

અવ્યય: પુરુષ: સાક્ષી ક્ષેત્રજોડક્ષર એવ ચ ॥ 2 ॥

10. પૂતાત્મા

11. પરમાત્મા

12. મુક્તાનાં પરમા ગતિ:

13. અવ્યય:

14. પુરુષ:

15. સાક્ષી:

16. ક્ષેત્રજ:

17. અક્ષર:

10. પૂતાત્મા: પવિત્રાત્મા

વિશ્વ બે ભાગમાં વિભાજિત છે: 1. પવિત્ર અને 2. અપવિત્ર. પવિત્રતા અને અપવિત્રતા માણસોની ધારણા સાથે જોડાયેલી વસ્તુ છે. ધારણા શ્રદ્ધા સાથે જોડાયેલી છે અને શ્રદ્ધા ધર્મ સાથે જોડાયેલી છે. એટલે જ્યાં ધર્મ હોય ત્યાં જ પવિત્રતા-અપવિત્રતા હોય. અધાર્મિકો માટે સ્વચ્છતા-અસ્વચ્છતા હોય, પણ સ્વચ્છતા-અસ્વચ્છતા, પવિત્રતા- અપવિત્રતાનો ખરો પર્યાય નથી. સ્વચ્છ વસ્તુ પણ અપવિત્ર હોઈ શકે છે અને અસ્વચ્છ વસ્તુ પણ પવિત્ર હોઈ શકે છે.

પવિત્રતા બે પ્રકારની હોય છે: એક પદાર્થકૃત અને બીજી વ્યક્તિકૃત.

પદાર્થકૃત પવિત્રતા: ભૂમિમાં કાશી, હરિદ્વાર, શેત્રુંજી, મક્કા, જેરૂસલેમ, વગેરે તીર્થો. ગંગા-યમુના-નર્મદા, વગેરે નદીઓ, હિમાલય, ગિરનાર, વગેરે પર્વતોમાં જે-તે ધર્મવાળાને પવિત્રતા દેખાય છે અને અનુભવાય છે.

વ્યક્તિકૃત પવિત્રતા સાધુ-સંત-ઋષિમુનિ, સતીઓ, પીર-ઓલિયા-ફકીર, વગેરેમાં જે-તે ધર્મના લોકોને દેખાતી અને અનુભવાતી હોય છે. આવી પવિત્રતા પાપરહિતતાને આધારે અનુભવાતી હોય છે. સાધુ-સંતો, વગેરે પાપરહિત જીવન જીવતા હોવાથી અને પુણ્યાત્મક પ્રવૃત્તિ—તપ-ઉપાસના-સેવા, વગેરે કરતા હોવાથી શ્રદ્ધાળુઓ તેમને પવિત્ર માનતા હોય છે.

ભૌતિક પવિત્રતાની તુલનામાં માનવીય પવિત્રતા ઘણી ઊંચી હોય છે. ઘણી વાર તીર્થો, વગેરે પવિત્ર ભૂમિમાં પણ ઘોર પાપ થતાં હોય છે, તેથી તેમની પવિત્રતા માત્ર ધારણા પૂરતી જ હોઈ શકે. પણ માનવીય જીવનમાં નિષ્પાપ જીવન જીવનારાં અને પ્રચુરપુણ્ય કરનારાં ઘણાં માણસો હોય છે. તે માનવીય પવિત્રતા કહેવાય.

આમ તો સાધુ-સંતના વેશમાં કોઈ ન હોય અને નિષ્પાપ જીવન જીવતાં હોય તો તેઓ પણ પવિત્ર જ કહેવાય.

પતિવ્રતા પત્ની પવિત્ર છે.

પત્નીવ્રતી પતિ પણ પવિત્ર છે.

માતા પવિત્ર છે.

પિતા પવિત્ર છે.

પતિ-પત્નીનું મિલન અને સંતાનોત્પત્તિ પવિત્ર છે. ન્યાયનીતિથી નોકરી-ધંધો-ઉદ્યોગ કરવો એ પણ પવિત્ર છે. કેટલીક વાર કેટલાક લોકો જે અપવિત્ર નથી તેને પણ અપવિત્ર માને-મનાવે છે અને છોડાવે છે, તે અયોગ્ય કહેવાય.

પરમેશ્વર પવિત્ર છે, કારણ કે તેના સંબંધથી, નામ-જપથી ગમે તેવો પાપી પણ પવિત્ર થાય છે—જેમ સાબૂના સંબંધથી મેલુંદાટ કપડું પણ સ્વચ્છ થાય છે તેમ.

પોતાની અપવિત્રતાનું ભાન થવું અને રહેવું તે સંતનું પ્રથમ લક્ષણ કહેવાય. જે પોતાને અપવિત્ર માનતો જ નથી તે ગમે તેવો મોટો વિદ્વાન હોય તોપણ દંભી-અભિમાની થઈ જશે. તેને ઈશ્વરના સામીપ્યની તડપ નહીં લાગે. જેને પોતાની અપવિત્રતા કાંટાની માફક ખૂંચતી રહેશે તે પવિત્ર થવા પરમેશ્વરની પાસે જશે. જેમજેમ તેનું ઈશ્વરસામીપ્ય વધતું જશે તેમતેમ તેની પવિત્રતા વધતી જશે. અપવિત્રતાનું મૂળ પાપ અને દુર્વાસના હોય છે. તે છૂટે એટલે અપવિત્રતા છૂટે. આમાંથી છોડાવનારું એક જ તત્ત્વ છે અને તે છે પરમેશ્વરનું નામસ્મરણ; તેથી તેને પૂતાત્મા કહ્યો છે.

11. પરમાત્મા

તે વિષ્ણુ પરમ આત્મા છે.

આત્મા આગળ પરમ વિશેષણ વાપરવાનો અર્થ એ છે કે તે સૌથી ઉપરનો આત્મા છે. આત્માના બે પ્રકાર છે: 1. જીવાત્મા અને 2. પરમાત્મા. જીવાત્મા પ્રત્યેક શરીરમાં ભિન્નભિન્ન રહીને સુખદુઃખ ભોગવે છે. તે અલ્પજ્ઞ અને અલ્પશક્તિવાળો હોય છે, જ્યારે પરમાત્મા એક જ છે. તે સર્વજ્ઞ અને સર્વશક્તિમાન હોય છે. તે સૌનો નિયંત્રા છે, પરમેશ્વર છે, તેથી તેને પરમાત્મા કહેવાય છે. જીવાત્મા અને પરમાત્મા એક નથી તેમ જ એક થતા પણ નથી. બંને સ્વરૂપથી ભિન્ન જ છે.

12. મુક્તાનાં પરમા ગતિ:

તે વિષ્ણુ મુક્ત આત્માઓની પરમગતિરૂપ છે.

ખરેખર તો આ નામ ન કહેવાય પણ વાક્ય કહેવાય.

જે જીવાત્માઓ સાધના કરીને મુક્તિ પ્રાપ્ત કરે છે તે જીવાત્માઓને રહેવાની—ઠરવાની જગ્યા એટલે પરમાત્મા વિષ્ણુ. વાતને આ રીતે સમજી શકાય: અસંખ્ય બ્રહ્માંડો પ્રકૃતિનું સર્જન છે તોપણ પ્રકૃતિ દેશકૃત અનંત નથી. કોઈ ને કોઈ સ્થળે પ્રકૃતિનો અંત આવે છે. જ્યાં પ્રકૃતિ શાંત થઈ જાય છે તે પછી માત્ર એક બ્રહ્મ જ રહે છે. આને બ્રહ્મધામ કહેવાય છે. પ્રકૃતિ-માયા ન હોવાથીત્યાં ત્રણ ગુણો વગેરે નથી હોતા. માત્ર શુદ્ધ બ્રહ્મ જ એકમાત્ર હોવાથી મુક્ત થયેલા જીવાત્માઓ ત્યાં સ્થિર થઈને અનંતકાળ સુધી બ્રહ્માનંદ ભોગવે છે, તેથી વિષ્ણુને મુક્તાત્માઓની પરમગતિ કહ્યાછે.

13. અવ્યય:

જેનો વ્યય - વિનાશ ન થાય તેવો.

તમામ ભૌતિક વસ્તુઓ ક્ષણિક અને નાશવાન હોય છે. પ્રત્યેક વસ્તુ ઉત્પન્ન થાય, ટકે અને નષ્ટ થાય. આમ સતત પ્રક્રિયા ચાલ્યા કરે છે. પણ પરમાત્મા નથી તો ઉત્પન્ન થતો કે નથી નષ્ટ થતો. તે ત્રણે કાળમાં જેવો છે તેવો ને તેવો જ રહે છે, તેથી તેને નિરંજન -

નિર્વિકારી કહેવાય છે.

જે લોકોના ભગવાન જન્મે છે, જીવે છે, વધે છે, ઘરડા થાય છે અને પછી મરી જાય છે, જેમની મૃત્યુતિથિ ઊજવાય છે તેઓ સાચા ભગવાન નથી. ભગવાનની જન્મતિથિ ન હોય, કારણ કે તેનો જન્મ જ હોતો નથી. તેમ જ ભગવાનની મૃત્યુતિથિ - નિર્વાણતિથિ પણ ન હોય, કારણ કે તે મરતો જ નથી. તેનું નિર્વાણ ન હોય. તે તો સદાસર્વદા મુક્ત જ છે, તેથી તેને અવ્યય કહ્યો છે.

14. પુરુષ:

પુર એટલે નગર. તેમાં જે રહે તેને પુરુષ કહેવાય. પ્રત્યેક શરીર નગર છે. તેમાં પરમાત્માનો પણ વાસ છે. તેમાં જીવાત્મા અને પરમાત્મા બંને રહે છે, એટલે બંનેને પુરુષ કહેવાય છે. જીવાત્મારૂપી પુરુષ કર્તા-ભોક્તા છે અને પરમાત્મારૂપી પુરુષ દ્રષ્ટા-સાક્ષીરૂપ છે. ઉપનિષદમાં તેનું રૂપક એક વૃક્ષની ડાળ ઉપર બે પક્ષીઓના રૂપમાં આપેલું છે.

15. સાક્ષી

દ્રષ્ટા—ઘટનાઓને જોનારો. વિશ્વમાં પ્રતિક્ષણ હજારોહજારો ઘટનાઓ બન્યા કરતી હોય છે. આ બધી ઘટનાઓને દ્રષ્ટાભાવથી વિષ્ણુ જોયા કરે છે, તેથી તેમને સાક્ષી કહેવાય છે.

એક પ્રશ્ન એવો થાય કે કૂર - અત્યાચારી ઘટનાઓને સામાન્ય માણસ પણ જોઈ શકતો નથી. જો તે પરાક્રમી હોય તો તરત જ બચાવ માટે કૂદી પડતો હોય છે અને પરાક્રમી ન હોય તો ભલે ચૂપ રહે પણ હચમચી તો ઊઠે જ છે. તો પછી પરમાત્મા આવી અતિકૂર - અત્યાચારી ઘટનાઓને કેમ જોયા કરતો હશે? તે રોકતો કેમ નથી? અથવા તે પોતે દુઃખી કેમ થતો નથી?

આનો જવાબ આપવો સરળ નથી, તેમ છતાં થોડો પ્રયત્ન થાય છે.

1. કર્મવાદીઓ માને છે કે સૌ સૌનાં કર્મો ભોગવે છે, તેથી જે અત્યાચાર થઈ રહ્યો છે તે પહેલાં કરેલાં કર્મોનું ફળ છે.

2. અત્યાચારનો ભોગ બનેલી વ્યક્તિ કે પૂરી પ્રજા કોઈ ને કોઈ રીતે થોડાઘણા અંશમાં પોતે પણ દોષિત હોય છે. જેમ કે સામૂહિક બળાત્કારનો ભોગ બનેલી સ્ત્રી. ખોટા સમયે, ખોટી જગ્યાએ તે એકલી રખડવા નીકળી હોય ત્યારે પછી આવું થાય તો તેમાં તેનો પોતાનો પણ દોષ કહી શકાય. સ્ત્રીએ સાવધાનીપૂર્વક મર્યાદામાં રક્ષિત જીવન જીવવું જોઈએ.

કોઈ વ્યક્તિ કે પૂરી પ્રજા પોતાની ઓકાત પ્રમાણે જ જીવન જીવે. ઓકાત બહાર જીવન જીવવાનો પ્રયત્ન કરે અને પોતાની ક્ષમતા ન હોય તેવા લોકો સાથે સંઘર્ષમાં ઊતરે તો તેનો પણ દોષ કહેવાય. તેથી વ્યક્તિ અથવા પ્રજાએ કાં તો પૂરી ક્ષમતા પ્રાપ્ત કરવી જોઈએ અથવા ક્ષમતા પ્રમાણેનું જીવન સ્વીકારવું જોઈએ. આમાં રાજવ્યવસ્થા મહત્ત્વનો ભાગ ભજવતી રહે છે. સારી રાજવ્યવસ્થા હોય તો અક્ષમ વ્યક્તિ અને અક્ષમ પ્રજા પણ સુરક્ષિત જીવન જીવી શકે છે.

આ બધું માણસોના પુરુષાર્થથી થતું હોવાથી માણસોને સારી વ્યવસ્થા કરવાની પ્રેરણા અને તક મળે એ માટે પણ વિષ્ણુ સાક્ષીરૂપ રહે છે. જો તે જ બધું કરી આપે તો પછી માણસોએ કશું કરવાનું રહેતું નથી.

3. અત્યાચાર વખતે અત્યાચારનો ભોગ બનેલી વ્યક્તિ કે પૂરી પ્રજા જો સાચી શ્રદ્ધાથી પરમેશ્વરને પ્રાર્થના કરે તો પરમેશ્વર મદદરૂપ થાય છે. જેમ તેણે દ્રૌપદીનાં ચીર પૂર્યાં. જેમ નિઝામ હૈદરાબાદની અને પૂર્વ-પાકિસ્તાનની પ્રજાને સરદારસાહેબે તથા ઇન્દિરાબહેને સેના મોકલીને બચાવી લીધાં તેમ. પરમેશ્વર કોઈને ને કોઈને નિમિત્ત બનાવીને વ્યક્તિ કે પ્રજાનું રક્ષણ કરે છે. પણ અહીં ત્રણ શરતો મુખ્ય હોય છે: 1. તે પોતે નિર્દોષ હોવી જોઈએ. 2. પોતાનાથી બનતા બધા પ્રયત્નો કરી છૂટતી હોવી જોઈએ અને 3. અત્યાચારી ખરેખર દુષ્ટ અત્યાચારી હોવો જોઈએ.

આવી સ્થિતિમાં વિષ્ણુ માત્ર સાક્ષી જ ન રહેતાં રક્ષક બની જતા હોય છે. આવી સ્થિતિમાં પણ જે ભગવાન માત્ર વીતરાગ થઈને સાક્ષી જ બની રહે તે રક્ષક કે કરુણાનિધાન ન કહેવાય.

16. ક્ષેત્રજ્ઞ:

જે ક્ષેત્રને જાણે તેને ક્ષેત્રજ્ઞ કહેવાય—વિષ્ણુ.

આ શરીર અને પૂરું બ્રહ્માંડ ક્ષેત્ર છે. જેમાં વાવવામાં આવે તેને ક્ષેત્ર કહેવાય. જીવાત્મા આ શરીરરૂપી ખેતરમાં કર્મો વાવે છે તેથી તે પણ ક્ષેત્રજ્ઞ કહેવાય. પરમાત્મા પૂરા વિશ્વરૂપી ખેતરમાં ઉત્પત્તિ, સ્થિતિ અને પ્રલયરૂપી વ્યવસ્થા સ્થાપે છે. વાવે છે અને તેને યથાતય જાણે છે. એટલે તેને પણ ક્ષેત્રજ્ઞ - મહાક્ષેત્રજ્ઞ કહેવાય છે.

17. અક્ષર:

જેનો નાશ ન થાય તે અક્ષર - વિષ્ણુ.

ક્ષર એટલે ખરવું. પ્રત્યેક ભૌતિક વસ્તુ સમયની સાથે ઓછી થતી રહે છે, જેને ક્ષય કહેવાય. અનંતકાળ પછી પણ જેમાં કશું જ ખરે નહીં, કશું ઓછું ન થાય, જેવું હોય તેવું ને તેવું જ રહે તેને અક્ષર કહેવાય. પરમાત્મા તેવો છે.

શ્લોક: 3

નામ: 18થી 24

યોગો યોગવિદાં નેતા પ્રધાનપુરુષેશ્વરઃ ।
નારસિંહવપુઃ શ્રીમાન્ કેશવઃ પુરુષોત્તમઃ ॥ 3 ॥

18. યોગ:

19. યોગવિદાં નેતા

20. પ્રધાનપુરુષેશ્વરઃ

21. નારસિંહવપુઃ

22. શ્રીમાન્

23. કેશવઃ

24. પુરુષોત્તમઃ

આ શ્લોકમાં સાત નામ કહ્યાં છે.

18 યોગ:

બે તત્ત્વોના જોડાણને યોગ કહેવાય. જીવાત્મા અને પરમાત્માના જોડાણને યોગ કહેવાય. જડ અને ચૈતન્યના જોડાણને પણ યોગ કહેવાય. પૂરું વિશ્વ પરમેશ્વરથી જોડાયેલું છે અને પૂરું વિશ્વ પરસ્પરથી પણ જોડાયેલું છે તેથી યોગ છે.

આજકાલ જેને ‘યોગી’ કહેવાય છે તે શારીરિક અને માનસિક વ્યાયામ જ કહેવાય. તેનાથી તન-મનને લાભ થવાની સંભાવના છે—જો તે વ્યવસ્થિત થતો હોય તો. અવ્યવસ્થિત હોય તો નુકસાન પણ થઈ શકે છે.

જે કુદરતવિરોધી ક્રિયાઓ કરવામાં આવે છે તે હાનિકારક થઈ શકે છે, જેવી કે નેતિ-ધોતિ-બસ્તિ, કુંજરક્રિયા, ખેચરી, નૌલી, વગેરે ક્રિયાઓ કુદરતવિરોધી હોવાથી હાનિકારક બની શકે છે. તે ક્રિયાઓ ન કરવી જોઈએ.

આમ તો ધ્યાન પણ અકુદરતી છે, કારણ કે મનને જબરજસ્તી રોકવાનો પ્રયત્ન થાય છે. વારંવાર જોરજબરજસ્તી કર્યા પછી પણ મોટા ભાગના લોકોનું ધ્યાન લાગતું નથી, કારણ કે તે અકુદરતી છે, એટલું જ નહીં, તેની જરૂર જ નથી. જેની જરૂર જ નથી તેની પાછળ લોકોને લગાવી દીધા છે.

ખરેખર તો ધ્યાનથી કામ કરવાની જરૂર છે. જે કુદરતી છે, જ્યાં જરૂર હોય ત્યાં મન આપોઆપ એકાગ્ર થઈ જાય છે, જેમ કે સોયના નાકામાં દોરો પરોવતી વખતે. જ્યાં જરૂર જ નથી ત્યાં મનને એકાગ્ર કરવા જતાં મહાપ્રયત્નો કરીને લોકો થાકી જાય છે. આ અકુદરતી છે. કેટલાક લોકો સંકલ્પત્યાગનું નામ યોગ માનીને બધા સંકલ્પ-વિકલ્પોનો ત્યાગ કરવા પ્રયત્નો કરે છે. આ પણ અકુદરતી છે. સંકલ્પોનો ત્યાગ નહીં પણ દુષ્ટ સંકલ્પોનો જ ત્યાગ કરવાનો હોય, શુભ સંકલ્પોનો ત્યાગ કરવાનો ન હોય. દુષ્ટ સંકલ્પોની જગ્યાએ શુભ સંકલ્પો થયા કરે એ જ ખરો યોગ કહેવાય. તે શક્ય છે, અશક્ય નથી.

કેટલાક લોકો એવું માને છે કે નિર્વાણ પ્રાપ્ત કરવું હોય તો ઇચ્છામાત્રનો - સંકલ્પમાત્રનો ત્યાગ કરવો જરૂરી છે. તેના માટે વિપશ્યના

જેવી ધ્યાનપ્રક્રિયા જરૂરી છે.

આવું કથન બરાબર નથી. નિર્વાણ મેળવવું હોય તોપણ જીવન બગાડીને નિર્વાણ ન મેળવાય. જે લોકો પોતાનું તથા સ્વજનોનું જીવન બગાડીને નિર્વાણ મેળવવા ઘોર કષ્ટો સહે છે તેઓ હાથમાંનું રત્ન ફેંકી દઈને પથ્થર મેળવવા ફાંફાં મારે છે. અહીં હાથમાંનું રત્ન એટલે જીવનનાં યોગ્ય સુખો. તેમનો ત્યાગ કરીને કાલ્પનિક નિર્વાણ કે મોક્ષની પ્રાપ્તિ માટે જીવનભર ગુફામાં પુરાઈને ઇચ્છાત્યાગની સ્થિતિ પ્રાપ્ત કરવા સાધના કરવી, તેના કરતાં કુદરતસહજ યથાયોગ્ય સુખો પ્રાપ્ત કરવાં, લોકોને સુખી કરવા માટે પ્રયત્નો કરવા તે વધુ યોગ્ય છે. તે જીવનની ધન્યતા કહેવાય. જીવન સુધારીને પછી નિર્વાણ સુધારવાનું હોય; જીવન બગાડીને નિર્વાણ સુધારવાનું ન હોય.

આપણા યોગીઓ ક્રિયાત્યાગી—ઇચ્છાત્યાગી થઈને અથવા થવા માટે ગુફામાં પુરાઈ રહે છે. તેમને શું પ્રાપ્ત થાય છે તે તો ભગવાન જાણે, પણ તેમના યોગથી લોકોને કશું પ્રાપ્ત થતું નથી; જ્યારે પશ્ચિમના યોગીઓ પ્રયોગશાળામાં પુરાઈને ધ્યાનથી કામ કરીને નવીનવી શોધો કરે છે, તેમના યોગથી લોકોને વીજળી મળી, વિમાનો મળ્યાં, હજારો નવીનવી શોધો થઈ અને લોકોનાં સુખસગવડો વધ્યાં. નિશ્ચિત શોધની ઇચ્છા પૂરી કરવા તેઓ જીવનભર ઝઝૂમ્યા. પરિણામે વિશ્વ આજની સ્થિતિએ પહોંચ્યું. ઇચ્છાહીન થવા માટે જે નિષ્ક્રિય થઈને પલાંઠી વાળીને બેસી ગયા તેમણે કદાચ મોક્ષ કે નિર્વાણ મેળવ્યું હોય તોપણ વિશ્વને તો કશું જ ન આપ્યું કહેવાય, તેમની શક્તિઓ અને ક્ષમતાઓનો નાશ જ કર્યો કહેવાય. આવા યોગના રવાડે લોકોને ચઢાવવાના ન હોય, પણ ધ્યાનથી કામ કરવાના યોગે ચઢાવવાના હોય, જેથી દેશ અને લોકો સુખી થાય.

19. યોગવિદાં નેતા

તે વિષ્ણુ યોગવેત્તાઓના નેતા છે.

યોગની સંખ્યા સેંકડો-હજારો છે, જેમાં સૌથી અઘરો વ્યવહારયોગ છે. જીવનની સફળતા-નિષ્ફળતામાં સૌથી મહત્ત્વનો ભાગ વ્યવહારયોગ ભજવતો હોય છે. જે લોકો વ્યવહારબુદ્ધા હોય છે તેઓ જ્ઞાનયોગી હોય કે રાજયોગી હોય, પણ જીવન હારી જતા હોય છે. તેથી બધા યોગ આવડવા જોઈએ. શ્રી વિષ્ણુ બધા યોગના પણ જ્ઞાતા હોવાથી તેમને ‘યોગવિદાં નેતા’ કહ્યા છે.

20. પ્રધાનપુરુષેશ્વરઃ

તે વિષ્ણુ પ્રધાન એટલે પ્રકૃતિ અને પુરુષ, એટલે જીવાત્માઓ—આ બંને તત્ત્વોના ઈશ્વર છે.

વિશ્વના મૂળમાં ત્રણ તત્ત્વો છે: 1. પ્રકૃતિ, 2. પુરુષ અને 3. પુરુષોત્તમ. પ્રકૃતિના પરિણામથી વિશ્વની ઉત્પત્તિ થાય છે. પુરુષ એટલે જીવાત્માઓ સુખ-દુઃખના ભોક્તા બનીને બધું કરે છે તથા ભોગવે છે અને પુરુષોત્તમ - પરમાત્મા વિશ્વની ઉત્પત્તિ, સ્થિતિ અને પ્રલય કરે છે તથા જીવાત્માઓના કર્મોની વ્યવસ્થા કરે છે. આ રીતે વિષ્ણુ પ્રધાન તથા પુરુષ બંને તત્ત્વોના પણ અધિપતિ છે.

21. નારસિંહવપુઃ

નર અને સિંહનું રૂપ ધારણ કરનાર.

આ માટેની પ્રસિદ્ધ પુરાણકથા છે. હિરણ્યકશિપુનો વધ કરવા માટે વિષ્ણુએ નરસિંહનું રૂપ ધારણ કર્યું હતું અને પ્રહ્લાદની રક્ષા કરી હતી તે.

22. શ્રીમાન્

તે વિષ્ણુ રૂપાળા પણ છે.

શ્રી એટલે શોભા - રૂપ - સૌંદર્ય. ભગવાન અત્યંત રૂપાળા છે. વ્યક્તિ રૂપભોજી હોય છે. રૂપનું આકર્ષણ પ્રબળ હોય છે. ભગવાન

પણ એટલા બધા રૂપાળા છે કે તેમનું રૂપ જોતાં જ ભક્તજીવો આકર્ષાઈ જાય છે. તેમના રૂપ આગળ સંસારનાં બધાં રૂપ ફિક્કાં થઈ જવાથી તેઓ પ્રભુમાં તન્મય થઈ જાય છે. જે લોકો ઈશ્વરને માત્ર નિરાકાર - રૂપ વિનાનો જ માને છે તેમનું ઈશ્વરીય આકર્ષણ માત્ર બૌદ્ધિક હોય છે. રૂપ જ ન હોવાથી તેઓ રૂપની ઝલકને અનુભવી શકતા નથી. પણ જે લોકો ઈશ્વરને સાકાર પણ માને છે અને ભજે છે તેઓ રૂપમાં તરબોળ થઈ શકે છે, ગદ્ગદ થઈને હર્ષાશ્રુ વહાવી શકે છે. તેમનો અનુભવ રૂપ-સાક્ષાત્કારની ધન્યતાભર્યો હોય છે.

ઈશ્વર રૂપ ધારણ કરે જ નહીં, કારણ કે તે નિરાકાર જ છે તેવી દૃઢ માન્યતાવાળા એ ભૂલી જાય છે કે ઈશ્વર સર્વશક્તિમાન પણ છે. તેને સીમિત કરી શકાય નહીં. તે જે ધારે તે બધું કરી શકે તો જ સર્વશક્તિમાન કહેવાય. તે ધારે તો રૂપ પણ ધારણ કરી શકે છે. તેથી તે શ્રીમાન છે.

23. કેશવ:

કેશી નામના દૈત્યનો નાશ કરનારા.

‘કેશવ’ શબ્દના બે અર્થો થાય છે: એક તો પૌરાણિક કથા પ્રમાણે ભગવાન શ્રીકૃષ્ણ શિશુરૂપમાં ઊછરી રહ્યા છે ત્યારે તેમનો વધ કરવા માટે કંસ તરફથી જુદાજુદા અનેક દૈત્યો મોકલવામાં આવે છે, જેમાંનો એક દૈત્ય કેશી છે. કેશી ઘોડાનું રૂપ ધારણ કરીને આવે છે. જેને કેશવાળી હોય તેને કેશી કહેવાય. ખરેખર તો આ બધા દૈત્યો એ બાળરોગો છે. બાળકને અનેક બાળરોગોમાંથી પાર પડવું જોઈએ. તો જ તેને આગળનું જીવન મળી શકે. આ જુદાજુદા બાળરોગોને ભાગવતકારે દૈત્યોનું રૂપ આપ્યું છે. આ બધા દૈત્યોનો શ્રીકૃષ્ણ સંહાર કરીને પૂર્ણ આરોગ્ય પ્રાપ્ત કરે છે.

કેશી નામના દૈત્યના મોઢામાં હાથ નાખીને શ્રીકૃષ્ણ તેના પ્રાણને રૂંધી નાખે છે જેથી તેનું મૃત્યુ થઈ જાય છે. બાળકને કાકડા ફૂલવાનું દર્દ થાય છે. આ કાકડા એ જ કેશી છે. ગળામાં આંગળાં નાખીને કુશળ વૈદ્ય કાકડા દબાવી દે છે જેથી રોગ મટી જાય છે. આમ, બધા દૈત્યોને જુદાજુદા બાળરોગો માનીને તેમનો અર્થ કરવામાં આવે તો સારું અર્થઘટન થઈ શકે.

‘કેશવ’ શબ્દનો બીજો શાસ્ત્રીય અર્થ પણ થઈ શકે છે. ‘ક’ એટલે બ્રહ્મા અને ‘ઈશ’ એટલે શિવ, એટલે ‘કેશ’. આ બંનેને વશમાં રાખે તેને ‘કેશવ’ કહેવાય.

કો બ્રહ્મા, ઈશો રુદ્રઃ, તૌ આત્મનિ વશ્યતિ—ઇતિ કેશવઃ ।

અર્થાત્ બ્રહ્મા અને શિવને પોતાને આધીન રાખે તે ‘કેશવ’ કહેવાય.

24. પુરુષોત્તમ:

પુરુષોમાં ઉત્તમ.

પૂર્વે કહ્યું તેમ પુરુષોના બે પ્રકાર છે: 1. જીવાત્મા અને 2. પરમાત્મા. જીવાત્મા શરીર ધારણ કરીને કર્તા-ભોક્તા થાય છે અને સુખ-દુઃખ ભોગવે છે. આ બધા અનંત જીવાત્માઓની ઉપર જે પરમાત્મા છે તે પુરુષોત્તમ કહેવાય છે. તેથી વિષ્ણુ પુરુષોત્તમ છે.

શ્લોક: 4

નામ: 25થી 36

સર્વ: શર્વ: શિવ: સ્થાણુભૂતાદિનિર્ધિરવ્યય: ।

સમ્ભવો ભાવનો ભર્તા પ્રભવ: પ્રભુરીશ્વર: ॥ 4 ॥

25. સર્વ:

26. શર્વ:

27. શિવ:

28. સ્થાણુ:

29. ભૂતાદિ:

30. નિધિ: અવ્યય:

31. સંભવ:

32. ભાવન:

33. ભર્તા

34. પ્રભવ:

35. પ્રભુ:

36. ઈશ્વર:

આ શ્લોકમાં બાર નામ કહ્યાં છે.

25. સર્વ:

જે સર્વરૂપ છે તે.

આ વિશ્વ વિષ્ણુ છે. ‘સર્વ જલ્પિદં બ્રહ્મા’ આ બધું બ્રહ્મ છે. વિશ્વ કાર્ય છે અને વિષ્ણુ કારણ છે. કારણ અને કાર્ય બંને એકબીજામાં ઓતપ્રોત હોય છે. જેમ સુવર્ણમાંથી બનેલા દાગીના પણ સોનું જ છે, તેમ વિષ્ણુમાંથી બનેલું વિશ્વ પણ વિષ્ણુ જ છે.

સર્વ વાસુદેવમિતિ સમ હાત્મા સુદુર્લભ:।

આ બધું વિશ્વ વાસુદેવમય છે તેવું માનનારો મહાત્મા અત્યંત દુર્લભ હોય છે.

આવું માનવું એ એક પ્રકારની ધારણા જ કહેવાય. સૂર્યને સૂર્ય માનવો એ વાસ્તવિકતા કહેવાય, પણ સૂર્યને નારાયણ માનવો એ ધારણા કહેવાય. સૂર્યને સૂર્ય માનનારા બધા હોય, નારાયણ માનનારા બધા ન હોય, કોઈક જ હોય. જેને શ્રદ્ધાથી તેવી ધારણા બંધાઈ હોય તે જ સૂર્યને નારાયણ માને. આ ધારણા કહેવાય. આવી જ રીતે વિશ્વને વિશ્વ માનવું એ સાર્વજનિક વાસ્તવિકતા કહેવાય, પણ વિશ્વમાં વિષ્ણુભાવ કરવો એ ધારણા કહેવાય, જે શ્રદ્ધાળુ ભક્તોમાં જ જોવા મળે.

26. શર્વ:

સર્વનો સંહારક વિષ્ણુ છે.

જેનું નિર્માણ થાય તેનો નાશ પણ થાય. કાર્ય કદી નિત્ય ન હોય. ઉત્પત્તિ પછી વહેલો-મોડો વિનાશ પણ હોય જ. પ્રત્યેક વસ્તુની ઉત્પત્તિ વખતે જ તેના વિનાશની વ્યવસ્થા ગોઠવાયેલી હોય છે. એક પ્રોગ્રામને આધીન ઉત્પત્તિ થાય છે અને બીજા પ્રોગ્રામને આધીન વિનાશ થાય છે. આ એક સતત પ્રક્રિયા છે, તેથી વિનાશકર્તા પણ વિષ્ણુ છે.

27. શિવ:

ભલું કરનારો.

‘શિવ’ શબ્દનો સીધો અર્થ ‘કલ્યાણ’ થાય છે, અર્થાત્ તે કલ્યાણકારી છે. વિષ્ણુ જે કરે છે તે બધું કલ્યાણ જ કરે છે.

એક પ્રશ્ન એવો પણ થાય કે દુઃખો - મહાદુઃખો પણ કલ્યાણકારી કહેવાય? ઉત્તર છે: ના. દુઃખો વિષ્ણુ નથી કરતો. દુઃખો જીવાત્માઓ પોતે પોતાના દોષોથી ઉત્પન્ન કરે છે અને પછી ભોગવે છે—ભોગવાવે છે. પણ જો દુઃખોમાંથી છૂટવાની પ્રાર્થના કરે તો વિષ્ણુ જીવાત્માઓને દુઃખોમાંથી છૂટવાનો ઉપાય બતાવે છે. દુઃખોમાંથી છોડાવે છે તેથી તેમને શિવ કહેવાય છે.

28. સ્થાણુ:

‘સ્થાણુ’ એટલે સુકાઈ ગયેલું થડિયું, ઠૂંઠું, જેમાં નવું કશું—પાંદડાં વગેરે આવતાં નથી. આવું થાય તો જ નિર્વિકારી રહેવાય. વિષ્ણુતત્ત્વ સદા-સર્વદા એક જ સચ્ચિદાનંદ-રૂપમાં સ્થિર રહે છે. તેમાં કશું પરિવર્તન થતું નથી. પ્રકૃતિમાં સતત પરિવર્તન થતું રહે, છે. પણ તેનો આધાર વિષ્ણુ જેવો ને તેવો જ સદાસર્વદા રહે છે, તેથી તેમને સ્થાણુ કહેવાય છે.

29. ભૂતાદિ:

પૃથ્વી, જળ, અગ્નિ, વાયુ અને આકાશ—આ પાંચ મૂળભૂતોની સૃષ્ટિ થઈ તે પહેલાં પણ વિષ્ણુ પરમાત્મા હતા, તેથી તેમને ભૂતાદિ કહેવાય છે, અર્થાત્ બધાનો આદિ છે, તેનો આદિ કોઈ નથી, તેથી તેને અનાદિ પણ કહેવાય છે. કેટલાક લોકો તેને ‘આદિ-અનાદિ’ કહીને આ વાત સમજાવે છે.

30. નિધિરવ્યય:

વિષ્ણુ અખૂટ ભંડાર છે.

કોઠીમાંથી રોજ ખાવા માટે અનાજ કાઢવામાં આવે તો કોઠીના દાણા ખૂટી જાય. આવી જ રીતે વિશ્વની સતત પ્રક્રિયામાં પણ મૂળ તત્ત્વો ખૂટી જાય. એક જ ઉદાહરણ પર્યાપ્ત થશે. સૂર્ય જે ગરમી પેદા કરે છે તેટલી ગરમી પેદા કરવા માટે પૃથ્વીની બધી ખાણોના બધા કોલસાને એક જ જગ્યાએ એક જ મિનિટમાં બાળી મૂકવામાં આવે તોપણ સૂર્ય જેટલાં ઉષ્ણતા અને પ્રકાશ પેદા ન કરી શકાય. તો પછી અબજો વર્ષોથી સૂર્ય તપી રહ્યો છે તેનું ઈંધણ ક્યાંથી આવે છે? માનો કે ઈંધણ ખૂટી પડે અને સૂર્ય ઠંડો થઈ જાય તો શું થાય? આખું આપણું બ્રહ્માંડ ઠરી જાય, જીવન સમાપ્ત થઈ જાય. તેની ઉષ્ણતાથી આપણને જીવન મળે છે. પણ તેની ઉષ્ણતા ક્યા ઈંધણથી પેદા થાય છે, જે અબજો-અબજો વર્ષો પછી પણ ખૂટતું નથી? તે અખૂટ ભંડારને ‘નિધિરવ્યય:’ કહ્યો છે. રચના જ એવી છે કે કશું જ ન ખૂટે. પ્રાણવાયુનો ભંડાર ભરતા રહે છે. આવું બધાં તત્ત્વોનું છે. રચના જ એવી રીતે કરી છે કે કશું ખૂટે નહીં, જેથી જીવન ધબકતું રહે છે.

31. સંભવ:

સ્વેચ્છાથી પ્રગટ થનાર.

ભગવાન ધારે તો પોતાની ઇચ્છાથી પ્રગટ થઈ શકે છે. તુલસીદાસજીએ “ભયે પ્રગટ કૃપાલ દીનદયાલા” કહીને શ્રીરામના પ્રાગટ્યનું વર્ણન કર્યું છે.

32. ભાવન:

તે ભાવનાથી ભરપૂર હોવાથી ‘ભાવન’ છે. એક બહુ જ મહત્ત્વનો પ્રશ્ન એ થાય કે ભગવાનને ભાવના—લાગણી હોય કે નહીં? જે લોકો ભગવાનને ‘વીતરાગ’-માત્ર માને છે તેઓ ભગવાનને લાગણીહીન પણ માને છે, પણ આપણે તેવું માનતા નથી. આપણો ભગવાન લાગણીથી ભરપૂર છે. તે લાગણીભૂખ્યો છે અને લાગણી ઢોળવાની તત્પરતાવાળો પણ. ભક્તની શુદ્ધ અને તીવ્ર લાગણી હોય તો તે દોડતો આવે છે. પત્ર-પુષ્પ-ફૂલ, વગેરે જે કંઈ ધરાવે છે તે આરોગે છે, સ્વીકાર કરે છે, તેથી શબરીનાં બોર અને વિદુરની ભાજી, વગેરેનાં અનેક ઉદાહરણો આપ્યાં છે. ભાગવતનો ભગવાન તો પ્રેમાવતાર જ છે. તે ભક્તો ઉપર પ્રેમ ઢોળે પણ છે, પ્રેમ-તરબોળ કરે છે. આ રીતે પ્રેમ પામવો અને પ્રેમ આપવો બંને તત્ત્વો વિષ્ણુમાં છે, તેથી તેને ‘ભાવન:’ કહ્યો છે. આ જ કારણે ભગવાનના ભક્તો ભાવનાથી ભરપૂર હોય છે. ભાવના જ જીવન છે.

જેમના ભગવાન ભાવના વિનાના લાગણીહીન હોય છે તેઓ કોઈના ઉપર લાગણી ઢોળતા નથી, ન તો કોઈની લાગણી પામવાની તેમને ભૂખ હોય છે. આવા ભાવના વિનાના ભગવાનના ભક્તો પણ મોટા ભાગે ભાવના વિનાના હોય છે. ભાવના - લાગણી વિનાના માણસોની પ્રેમકથા ન હોય, ભક્તિકથા પણ ન હોય.—હા, ત્યાગ-તપસ્યાની કથાઓ હોય. લાગણી વિનાની ત્યાગ-તપસ્યાઓ મીઠા વિનાના વ્યંજન જેવી શુષ્ક હોય. તેથી ભાવનાપૂર્વક બધું થવું જોઈએ. ભાવના એ જ પરમેશ્વરને પામવાનો માર્ગ છે.

33. ભર્તા

તે ભરણપોષણ કરનારો છે.

વાત પહેલાં આવી ગઈ છે. પણ અહીં એટલું સમજવાનું છે કે કેટલાક લોકો ભગવાન માટે એવું માનતા હોય છે કે “તે કર્તાય નથી અને ભોક્તા પણ નથી.” એ વાત યોગ્ય નથી. તે કર્તા, ભર્તા અને ભોક્તા પણ છે.

પતિને ભર્તા પણ કહેવાય છે અને પત્નીને ભાર્યા કહેવાય છે. જે ભરે તે ભર્તા અને જે ભરાવે તે ભાર્યા. પતિ ભાર્યાની આવશ્યકતાઓને સતત ભરતો રહે છે. ભાર્યાની આવશ્યકતાનું કોઈ પૂર્ણવિરામ હોતું જ નથી. એવી જ રીતે વિશ્વની આવશ્યકતાઓ ઉપર કદી પૂર્ણવિરામ હોતું નથી. આ બધી આવશ્યકતાઓ સતત પૂરી કરતા હોવાથી વિષ્ણુને ભર્તા કહ્યા છે.

આવશ્યકતાઓ બે પ્રકારની હોય છે: 1. કુદરતી અને 2. માનવીય.

કુદરતી આવશ્યકતાઓથી જીવજંતુ—પ્રાણીમાત્ર જીવે છે, જેમાં આહાર, જળ, વાયુ, ઉષ્મા, મૈથુન, વગેરે તત્ત્વો છે જે કુદરત પૂરાં પાડે છે.

માનવીય આવશ્યકતાઓનો કોઈ અંત નથી. જેમજેમ સગવડો વધતી જાય તેમતેમ આવશ્યકતાઓ પણ વધતી જાય. જેમજેમ આવશ્યકતાઓ વધતી જાય તેમતેમ પ્રવૃત્તિ પણ વધતી જાય. આવશ્યકતાઓ વિકાસની જનની છે. જે લોકો ઓછામાં ઓછી આવશ્યકતાઓથી જીવન જીવવા માગે છે તેઓ વિકાસ નથી કરી શકતા. જે વિકાસ ન કરે તે આપોઆપ પછાત થઈ જાય અને પછાતપણું કદી પણ શોષણ વિનાનું ન હોય. સૌથી પાછળ ચાલનારાનું આર્થિક, શારીરિક, રાજકીય—એમ બધાં ક્ષેત્રોમાં શોષણ થાય જ. તેથી વિકાસ જરૂરી છે. આ માનવીય સૃષ્ટિ કહેવાય.

જે લોકો વિકાસવિરોધી હોય છે તેઓ આપોઆપ ગુલામી અને યાતના નોતરતા હોય છે. તેમનો બૌદ્ધિક વિકાસ નથી થતો હોતો, કારણ કે ચીલાચાલુ - પછાત જીવન જીવવામાં બુદ્ધિની બહુ જરૂર રહેતી નથી, જેમ કે પશુઓ, વગેરેનું જીવન.

34. પ્રભવ:

જગતની ઉત્પત્તિનું સ્થાન વિષ્ણુ છે. એટલે તેને ‘પ્રભવ:’ કહેવાય છે.

કોઈ પણ વસ્તુ જ્યારે ઉત્પન્ન થાય ત્યારે તેનો કોઈ આધાર હોવો જોઈએ. વિષ્ણુ સૌનો આધાર છે. તેના આધારે બધું ઉત્પન્ન થાય છે તેથી તે ‘પ્રભવ:’ છે.

35. પ્રભુ:

પ્રભુ એટલે સ્વામી.

જે જેવું ધારે તેવું કરે તેને સ્વામી કહેવાય. જેનું ધારેલું ન થાય પણ બીજાના ધારેલા પ્રમાણે જેને જીવવું પડે તેને સ્વામી ન કહેવાય. તે સ્વામીના પદ ઉપર બેઠા હોય તોપણ સ્વામી ન કહેવાય, દાસ જ કહેવાય. વિષ્ણુ ભગવાન કોઈના દાસ નથી, સૌના સ્વામી છે. જડ-ચેતન—વસ્તુમાત્ર તેના પ્રોગ્રામ પ્રમાણે વર્તી રહી છે તેથી તે પ્રભુ છે.

જે લોકો અનીશ્વરવાદી છે તેમને ત્યાં વિશ્વનો કોઈ સ્વામી નથી. તેનું નિયંત્રણ કોઈના હાથમાં નથી. નિયંત્રણ વિનાનું આવું વિશાળ - અનંત બ્રહ્માંડ આટલું વ્યવસ્થિત ચાલે નહીં. તેના કણકણમાં વ્યવસ્થા છે—પ્રોગ્રામ છે, તેથી ઈશ્વરવાદી લોકો ઈશ્વરને પ્રભુ માને છે.

36. ઈશ્વર:

તે શાસનકર્તા છે.

જે શાસન કરે, જેની સત્તા ચાલે તેને ઈશ્વર કહેવાય. રાજા પોતાનાં રાજ્ય અને પ્રજાનો ઈશ્વર છે, કારણ કે તેનું શાસન ચાલે છે. આવી જ રીતે પૂરા બ્રહ્માંડના કણકણ ઉપર વિષ્ણુનું શાસન ચાલે છે, તેથી તે ઈશ્વર છે.

એક જ ઉદાહરણ પર્યાપ્ત થશે. અન્નમાંથી જુદીજુદી પ્રક્રિયા પાર કરીને તેનો સારભાગ વીર્ય બને છે. આ વીર્યમાં કરોડો જીવાણુઓ તરવરતા થાય છે. આ જીવાણુઓ અન્નમાં તો ન હતા, હોજરીમાં - પકવાણમાં પણ ન હતા, મળમાં પણ ન હતા, માત્ર વીર્યમાં જ ઉત્પન્ન થયા. હવે તે બાળકનું રૂપ ધારણ કરવા ઉતાવળા થયા છે, તેથી કામવાસના જગાડે છે. જેમજેમ કામને અવરોધવામાં આવે છે તેમતેમ તે વધુ પ્રચંડ શક્તિ ધારણ કરે છે. જો તેને યોગ્ય કુદરતી નિર્ધારિત ભૂમિ મળી જાય છે તો તેમાં સ્ખલિત થઈને સ્ત્રીઅંડને શોધી કાઢીને તેને ફલિત કરીને ગર્ભાશયમાં સ્થિર થઈ જાય છે. જેમ નરમાં વીર્યબીજ બનાવ્યું તેમ જ નારીમાં નારીભૂમિ બનાવી. આ બંનેને એક કરવા બંનેમાં પ્રચંડ કામાવેગ પણ ઉત્પન્ન કર્યો. તેમાં પણ નરની તુલનામાં નારીમાં વધુ પ્રચંડ કામાવેગ ઉત્પન્ન કરવામાં આવ્યો, જેથી તે નરબીજ મેળવવા વધુ વ્યાકુળ થઈ જાય. નરબીજ મેળવ્યા પછી માદા શાંત થઈ જાય (પશુ-પક્ષીઓ વગેરે). આ ઈશ્વરીય વ્યવસ્થા જ કહેવાય. પ્રત્યેક ગર્ભ યોનિમુખ જ હોય, અર્થાત્ પ્રસવદ્વાર યોનિ તરફ જ બધાનાં મુખ હોય, જેથી પ્રસવ સરળ બને. અપવાદરૂપ કોઈ ઊંધો હોય તો મહાકષ્ટ થાય અથવા પ્રસૂતાનું મૃત્યુ થઈ જાય.

જે અન્ન પુરુષ ખાય છે તે જ અન્ન સ્ત્રી પણ ખાય છે. તેમ છતાં નરને વીર્ય અને સ્ત્રીને રજની ઉત્પત્તિ કેમ થાય છે? માનો કે બંનેને વીર્ય ઉત્પન્ન થાય અથવા બંનેને રજ ઉત્પન્ન થાય તો શું થાય? સંસાર ન ચાલે. તો પ્રશ્ન એ છે કે બંનેના શરીરમાં એવો કયો ભાગ છે કે જે છેવટમાં અન્નને વીર્ય અને રજમાં બદલી નાખે છે? એટલું જ નહીં, વીર્ય અને રજમાં નર-નારીની હૂબહૂ પ્રતિમૂર્તિ પણ ઊતરી આવે છે, જેમાં આનુવંશિક આકાર અને ગુણો પણ ઊતરી આવે છે. આ પ્રક્રિયા વિષ્ણુની નિર્ધારિત કરેલી હોવાથી તેઓ ઈશ્વર છે.

આવું જ કણકણની રચનામાં જોવા મળશે, એટલે તેમને શાસનકર્તા ઈશ્વર માનવામાં આવે છે.

શ્લોક: 5

નામ: 37થી 45

સ્વયંભૂ: શમ્ભુરાદિત્ય: પુષ્કરાક્ષો મહાસ્વન: ।
અનાદિનિધનો ધાતા વિધાતા ધાતુરુત્તમ: ॥ 5 ॥

37. સ્વયંભૂ:

38. શંભુ:

39. આદિત્ય:

40. પુષ્કરાક્ષ:

41. મહાસ્વન:

42. અનાદિનિધન

43. ધાતા

44. વિધાતા

45. ધાતુરુત્તમ:

આ શ્લોકમાં નવ નામ કહ્યાં છે.

37. સ્વયંભૂ:

સ્વ-સત્તાવાળો—સ્વયંસ્થિતિવાળો.

અનીશ્વરવાદીઓ પ્રશ્ન કરતા હોય છે કે જો વિશ્વની ઉત્પત્તિ ઈશ્વરે કરી છે તો ઈશ્વરની ઉત્પત્તિ કોણે કરી છે? જો કહો કે ઈશ્વરની ઉત્પત્તિ ફલાણાએ કરી છે તો ફરી પ્રશ્ન થાય કે ફલાણાની ઉત્પત્તિ કોણે કરી છે? કહો કે ઢેંકણાએ કરી છે તો ફરી પાછો ઢેંકણાની ઉત્પત્તિ કોણે કરી છે તેવો પ્રશ્ન થાય. આમ જેમજેમ જવાબ આપતા જાઓ તેમતેમ પ્રશ્નો થતા જાય. અંતે અનવસ્થાદોષ આવે. એટલે આપણે એવું માનીએ છીએ કે પરમેશ્વર વિષ્ણુ સ્વયંભૂ: છે, અર્થાત્ કદી પણ કોઈ કાળમાં તે ઉત્પન્ન થયો નથી, પણ તે સદાસર્વદા બધા કાળમાં સ્વયંભૂ: વિદ્યમાન છે.

‘સ્વયંભૂ’નો અર્થ ‘જાતે ઉત્પન્ન થયેલો છે’ તેવું માનવું પણ યોગ્ય નથી. જાતે ઉત્પન્ન થાય તોપણ ઉત્પત્તિ તો થઈ જ કહેવાય. ઉત્પત્તિ થાય તો અંત પણ થાય, તેથી ‘ભૂ’ ધાતુનો અર્થ ‘ઉત્પત્તિ’ એવો ન કરતાં ‘સત્તા’ અર્થમાં જ કરવો જોઈએ. સ્વયંભૂ એટલે સ્વયંસત્તાવાળો, કોઈની સત્તાથી સત્તાવાળો નહીં. વિશ્વની બધી વસ્તુઓ ‘સ્વયંભૂ:’ નથી હોતી, કોઈની સત્તાથી સત્તા ધરાવતી હોય છે. જેમ કે ‘ઘટ’ માટીની સત્તાથી સત્તાવાળો છે. આવી જ રીતે માટી પણ તેના કારણની સત્તાથી સત્તાવાળી બનતી હોય છે.

પરમાત્મા માટે આવું ન હોય. તે પોતાની જ સત્તાથી સત્તાવાન હોવાથી ‘સ્વયંભૂ:’ કહેવાય છે.

38. શંભુ:

તે વિષ્ણુ સુખમય છે—સુખસ્વરૂપ છે.

સંસારની કોઈ પણ વસ્તુ સ્વરૂપથી સુખરૂપ કે દુઃખરૂપ નથી હોતી. સંયોગ- સાપેક્ષથી તે સુખરૂપ કે દુઃખરૂપ બનતી હોય છે. એટલે સંસાર માત્ર સુખરૂપ અથવા માત્ર દુઃખરૂપ નથી પણ ઉભયરૂપ છે.

જે લોકો સંસારને માત્ર દુઃખરૂપ માને છે તે યોગ્ય નથી. કેટલાક માટે તે સુખમય પણ હોય છે. આવું જ વસ્તુઓ માટે પણ કહી શકાય. મળ-મૂત્રથી ખદબદતો કૂવો માત્ર દુઃખરૂપ નથી. તેમાં રહેલા કીડાઓ માટે તે મહાસુખમય છે અને ખાતર તરીકે આપણા માટે પણ સુખમય છે. આવી જ રીતે પ્રત્યેક વસ્તુ અપેક્ષાની દૃષ્ટિએ સુખમય અને દુઃખમય- બંને રૂપવાળી થઈ શકે છે, તેથી સંસાર ઉભયરૂપ છે.

પણ પરમાત્મા ઉભયરૂપ નથી. તે માત્ર સુખમય જ છે. પરમાત્મા કદી સ્વ-પર- કોઈના માટે દુઃખમય નથી, તેથી તેને શંભુ કહેવાય છે. ઈશ્વરનું સાંનિધ્ય ઘોર દુઃખોમાં પણ પરમસુખદાયી બની રહે છે.

39. આદિત્ય:

સૂર્ય.

સૂર્ય વિષ્ણુનું રૂપ છે, તેથી નારાયણ કહેવાય છે. “આદિત્યાનામહં વિષ્ણુઃ” અર્થાત્ બાર સૂર્યોમાં વિષ્ણુરૂપનો આદિત્ય પરમેશ્વરની વિભૂતિ છે, કારણ કે આદિત્યથી જ જીવન છે. એક ક્ષણ માટે આદિત્ય બુઝાઈ જાય તો પૂરું વિશ્વ થીજી જાય, અર્થાત્ મરી જાય. જેમ શરીરનો અગ્નિ બુઝાઈ જાય છે તે પછી તરત જ શરીર ઠંડું પડી જાય છે, તેમ વિશ્વની ઉષ્ણતા, ચેતના અને જીવન સૂર્યથી હોવાથી તે વિષ્ણુરૂપ સૂર્યનારાયણ છે.

40. પુષ્કરાક્ષ:

કમળ જેવી આંખોવાળા.

વિષ્ણુનું સાકાર રૂપ અતિસુંદર છે. સુંદરતાનું સૌથી મોટું પ્રતીક આંખો હોય છે. જેની આંખો બેડોળ - ચંચળ હોય છે તે ગોરો હોય તોપણ કદરૂપો અને કુલક્ષણો લાગે છે. વિષ્ણુ રૂપ-રૂપનો અંબાર હોવાથી તેનાં દર્શનની ઝંખના ભક્તોને રહે છે. તેને જોતા જ રહેવાની દર્શનભૂખ ભક્તોને રહે છે. ભગવાન સત્ય, શિવ અને સુંદરમ્ પણ છે.

‘પુષ્કરાક્ષ’નો બીજો અર્થ પણ કરી શકાય. કમળ જળમાં રહેવા છતાં લેપાયમાન નથી થતું. તેવી જ રીતે ભગવાન આખા વિશ્વને જોતા રહેતા હોવા છતાં ક્યાંય લેપાયમાન થતા નથી. લેપાયમાન થવાનો અર્થ લોભ-લાલચ-વિકાર નથી થતો. તેઓ સદા નિર્મળ અને નિર્વિકારી ભાવથી વિશ્વને જોયા કરે છે એટલે પુષ્કરાક્ષ છે.

41. મહાસ્વન:

મહાન નાદ કરનારો.

‘સ્વન’ એટલે આવાજ. આવા ‘મહાસ્વન’ બે પ્રકારના હોય છે: એક તો કાન ફાટી જાય તેવો કડાકો કરનારો. જેમ વીજળીનો ઘોર કડાકો થાય ત્યારે બધું ધૂજી ઊઠે છે. પણ આવો ભય પેદા કરનારા કડાકાને અહીં ‘મહાસ્વન’ માનવાનો નથી. અહીં ‘મહાસ્વન’નો બીજો અર્થ કરવાનો છે. ‘મહાસ્વન’ એટલે આદિ ઔંકારનો ધ્વનિ. એવું મનાય છે કે સૃષ્ટિની ઉત્પત્તિ શબ્દથી - અક્ષરથી થઈ છે. આ શબ્દ ઔંકાર છે. ભગવાન લાંબા સ્વરથી ઔંકારનું ઉચ્ચારણ કરે છે. તેમાંથી 24 અક્ષર ગાયત્રી ઉત્પન્ન થાય છે અને તેમાંથી વિશ્વની ઉત્પત્તિ થાય છે. આ રીતે મૂળમાં આદિ મહાન સ્વર તે ઔંકાર છે, તેથી વિષ્ણુને ‘મહાસ્વન’ કહેવાયા છે.

42. અનાદિનિધન:

જેને આદિ કે અંત ન હોય તે વિષ્ણુ.

આદિ એટલે શરૂઆત - પ્રારંભ. તે ન હોય તેને અનાદિ કહેવાય. નિધન એટલે અંત - મૃત્યુ. તે જેને ન હોય તે અનંત. ભગવાનને આદિ કે અંત બંને ન હોય તેથી તેને અનાદિ-અનંત કહેવાય છે. જેના ભગવાનો જન્મે છે અને મરે છે તે ‘અનાદિનિધન’ ન કહેવાય. વિષ્ણુભગવાનની જન્મતિથિ ન હોય તેમ જ મરણતિથિ પણ ન હોય. જન્મ-મરણ માણસો વગેરેનાં હોય અને માણસો ભગવાન નથી હોતા. કબીરે કહ્યું છે:

સાહબ સબકા બાપ હૈ, બેટા કિસીકા નાંહી,
બેટા હો કે અવતરે સો તો સાહબ નાહી.

43. ધાતા

વિશ્વને ધારણ કરનાર.

વસ્તુમાત્રને આધાર જોઈએ. પરમાત્મા પૂરા વિશ્વનો આધાર છે, અર્થાત્ તેના આધારે વિશ્વ ટક્યું છે. તેનો આધાર તે પોતે જ છે, તેથી તેને સર્વાધાર અને સ્વાધાર એમ બંને રીતે કહેવાય છે.

44. વિધાતા

પદાર્થમાત્રની ક્ષમતા નક્કી કરનાર.

પ્રત્યેક કણની પોતપોતાની ક્ષમતા હોય છે. જેમ કે પૃથ્વી, જળ, અગ્નિ, વાયુ, વગેરેની પોતપોતાની ક્ષમતા હોય છે. જળનું કામ અગ્નિ ન કરે અને અગ્નિનું કામ જળ ન કરે. આવી જ રીતે પ્રત્યેક જીવાત્માની ક્ષમતાનું પણ તે નિર્ધારણ કરે છે. સસલાની ક્ષમતા અને દીપડાની ક્ષમતા જુદીજુદી છે. આ નિર્ધારણ તેણે જ કર્યું છે. આવી રીતે માણસોમાં પણ સૌની જુદી ક્ષમતાઓનું નિર્ધારણ પણ તેણે જ કર્યું છે. એક વ્યક્તિ સિકંદર બને અને બીજો ભિખારી બને. એક કવિ કાલિદાસ બને અને બીજો મહામૂર્ખ અજ્ઞાની બને. એક ધનકુબેર બને અને બીજો કંગાળ બને. આવી બધી વિચિત્રતા પોતપોતાની ક્ષમતા પ્રમાણે થતી હોય છે. આવી ક્ષમતાઓ બે રીતે પ્રાપ્ત થતી હોય છે. એક તો આનુવંશિકતાથી અને બીજી વ્યક્તિવિશેષથી. વ્યક્તિવિશેષથી પ્રાપ્ત ક્ષમતા દ્વારા વ્યક્તિ નાની-મોટી થતી હોય છે. આ બધું નિર્ધારણ કરનારને વિધાતા કહેવાય છે, અર્થાત્ તે વિષ્ણુભગવાન છે.

45. ધાતુરુત્તમ:

તે ઉત્તમ ધાતુરૂપ પણ છે.

‘ધાતુ’ શબ્દ મૂળ તત્ત્વાર્થમાં છે. જેમ કે વ્યાકરણમાં શબ્દનું મૂળ તત્ત્વ ધાતુ છે. દા.ત. ‘રામ’ શબ્દનું મૂળ ‘રમુ કીડાયામ્’ ધાતુ છે. તેમાંથી ‘રામ’ શબ્દ બન્યો છે. એમ વિશ્વની બધી નાની-મોટી વસ્તુઓ પણ કોઈ ને કોઈ ધાતુથી બનેલી છે. ફરીથી યાદ કરાવું છું: ધાતુ એટલે મૂળ તત્ત્વ. આ બધાનું મૂળ તત્ત્વ વિષ્ણુભગવાન છે. તેથી તેમને ‘ઉત્તમ ધાતુ’ કહ્યા છે.

શ્લોક: 6

નામ: 46થી 54

અપ્રમેયો હૃષીકેશઃ પદ્મનાભોઽમરપ્રભુઃ ।

વિશ્વકર્મા મનુસ્ત્વષ્ટા સ્થવિષ્ઠઃ સ્થવિરો ધ્રુવઃ ॥ 6 ॥

46. અપ્રમેયઃ

47. હૃષીકેશઃ

48. પદ્મનાભઃ

49. અમરપ્રભુઃ

50. વિશ્વકર્મા

51. મનુઃ

52. ત્વષ્ટા

53. સ્થવિષ્ઠઃ

54. સ્થવિરઃ ધ્રુવઃ

આ શ્લોકમાં નવ નામ કહ્યાં છે.

46. અપ્રમેયઃ

માપી ન શકાય તેવો.

પ્રત્યેક વસ્તુનું માપ હોય છે, પણ જેનું માપ ન નીકળે તેને પરમાત્મા કહેવાય. માપ ત્રણ પ્રકારથી મપાતું હોય છે: 1. દેશથી, 2. કાળથી, 3. વજનથી.

1. દેશકૃત માપ ઇંચ, ફૂટ, માઈલ, વગેરે દ્વારા નીકળતું હોય છે. પરમેશ્વરને કોઈ ફૂટપટ્ટી દ્વારા માપી શકાય નહીં.

ભગવાન કેટલો લાંબો-પહોળો છે તેનું વર્ગ-મીટરથી માપ કાઢી શકાય નહીં. જેના ભગવાન મપાય છે જેમ કે 500 ધનુર્વા અથવા કમેકમે ઓછા થતા માપાવાળા ભગવાન તે ભગવાન ન હોય. ભગવાનનું માપ ન હોય. તે અમાપ છે. બ્રહ્માંડોને—તારાઓને ક્ષેત્રફળની દૃષ્ટિએ માપી શકાય, પણ ભગવાનનું ક્ષેત્રફળ કેટલું છે તે માપી શકાય નહીં, તેથી તે અપ્રમેય છે.

2. કાલકૃત અપ્રમેયતાનો અર્થ છે કાળથી તેની ઉંમરનું માપ નીકળી શકે નહીં. કોઈ કહે કે ભગવાન 84 લાખ વર્ષ જીવ્યા, પછી મોક્ષ પામ્યા, તો કોઈ કહે કે આટલાં વર્ષ રહ્યા. કોઈ કહે કે ભગવાને 59 વર્ષે દેહત્યાગ કર્યો, વગેરે. જે કાળથી મપાય તે ભગવાન ન હોય. ભગવાન કાલાતીત છે. જ્યારે કાળ ન હતો ત્યારે પણ ભગવાન હતા અને જ્યારે કાળ નહીં હોય ત્યારે પણ ભગવાન રહેશે. તેથી કોઈ કાળથી તેને માપી શકાય નહીં. તે કાલાતીત છે અને કાળનો પણ મહાકાળ છે.

3. ત્રીજું માપ વજનથી નીકળતું હોય છે. લગભગ પ્રત્યેક વસ્તુનું વજન હોય છે. નાનામાં નાનું વજન અને મોટામાં મોટું વજન હવે માપી શકાય છે. વૈજ્ઞાનિકોએ પૃથ્વીનું વજન અને સૂર્યનું પણ વજન કાઢ્યું છે, પણ ભગવાનનું વજન કાઢી શકાયું નથી. વજન વિના વસ્તુનું

અસ્તિત્વ જ ન હોય તેવી માન્યતા બરાબર નથી. શક્તિનું વજન નથી છતાં શક્તિ છે. ૩૩ હજાર કિલોવોટની વીજળી વહાવનાર વાયરો વજનથી તૂટી પડતા નથી તેમ જ ઝૂકી જતા પણ નથી. જો વજન હોય તો પ્રવાહ વખતે ઝૂકી જાય અને પ્રવાહ ન હોય ત્યારે ઊંચા થઈ જાય. બેટરીના સેલ નવા હોય કે ઊતરેલા હોય, વજનમાં કશો ફરક પડતો નથી. તેથી શક્તિનું વજન નથી તોપણ તેનું અસ્તિત્વ છે.

આવી જ રીતે રેડિયો-તરંગો, ટી.વી.-તરંગો, વાયરલેસ-તરંગો, મોબાઇલ-તરંગો, વગેરે વજન વિનાના હોવા છતાં પણ તેમનું અસ્તિત્વ છે જ. તો પરમાત્મા તો સૌથી સૂક્ષ્માત્મિક હોવાથી તેનું વજન ન હોવા છતાં પણ તેનું અસ્તિત્વ છે જ.

અપ્રમેય નામથી સ્પષ્ટ થાય છે કે પ્રયોગશાળાનાં બધાં માપિયાં તેને માપી શકતાં નથી. એ સિવાયનાં પણ બધાં પ્રમાણો - માપિયાંથી તે પર છે, તેથી તર્કો દ્વારા—પ્રમાણો દ્વારા તેને શોધનારો સફળ રહેતો નથી. તે અપ્રમેય છે.

47. હૃષીકેશ:

તે ઇન્દ્રિયોના વશકર્તા છે.

ઇન્દ્રિયો પાંચ છે: કાન, ત્વચા, નેત્ર, જિહ્વા અને નાક. આ પાંચે ઇન્દ્રિયો અનુક્રમે શબ્દ, સ્પર્શ, રૂપ, રસ અને ગંધ એમ પાંચ વિષયોને ગ્રહણ કરે છે, તેથી સુખદુઃખાનુભૂતિ થાય છે.

જીવાત્માને ન માનનારા પણ ઇન્દ્રિયોને તો માને જ છે, કારણ કે પ્રત્યક્ષ અનુભવાય છે. માનો કે આ ઇન્દ્રિયો જ ન હોય તો? વ્યક્તિ જીવી તો શકે પણ કશો અનુભવ ન કરી શકે. સંભળાય નહીં, સ્પર્શ ન થાય, દેખાય નહીં, સ્વાદ જ ન આવે, ગંધ જ ન આવે. પાંચમાંથી એક પણ અનુભવ ન થાય તો જીવન જડ જેવું થઈ જાય. તો જીવન જ ન રહે.

પણ એક બહુ જ મહત્ત્વનો પ્રશ્ન એ થાય છે કે આ ઇન્દ્રિયો શામાંથી બની છે? શું આપણે ઇન્દ્રિયો બનાવી શકીએ છીએ? ના, આપણે કોઈ આંધળાને કોઈની આંખનું રોપણ તો કરી શકીએ છીએ, પણ કોઈની આંખ જ ન હોય તો પોતાની સ્વતંત્ર આંખ બનાવી શકતા નથી. આવું જ બહેરા વગેરે માટે પણ. જે દિવસે આપણે કોઈ તત્ત્વમાંથી આ જ્ઞાનેન્દ્રિયો બનાવીશું તે દિવસે દુનિયામાં કોઈ આંધળો-બહેરો નહીં રહે. પણ તે શક્ય નથી, કારણ કે આ ઇન્દ્રિયો શામાંથી બની છે તે જ જ્ઞાન નથી.

હવે બીજો પ્રશ્ન. જેવી ઇન્દ્રિયો માણસોને છે તેવી ઇન્દ્રિયો ભગવાનને છે? નિરાકાર ભગવાનને ન હોય, પણ સાકાર ભગવાનને હોય. વિષ્ણુનો આકાર છે તેથી તેમને હોય, અર્થાત્ ભગવાનને પણ ઇન્દ્રિયો છે પણ તે દિવ્ય છે. એટલે શ્રીકૃષ્ણે અર્જુનને દિવ્યચક્ષુ આપવાની વાત કરી છે.

દિવ્યં દદામિ તે ચક્ષુઃ પશ્ય મે યોગમૈશ્વરમ્ ॥ ગીતા

હવે ત્રીજો પ્રશ્ન. જો ભગવાનને આપણી માફક ઇન્દ્રિયો હોય તો તે આપણી માફક શબ્દ, સ્પર્શ, વગેરે વિષયોથી ખેંચાય છે? તો જવાબ છે: હા. તેથી તો વિષ્ણુને માળા-તિલક, સ્નાન-નાદ વગેરે ષોડશોપચારપૂજનથી પૂજાય છે. નૈવેદ્ય, રાજભોગ, વગેરે ધરાવાય છે.

ફરી પાછો પ્રશ્ન થાય કે તો-તો તે પણ આપણી માફક આ વિષયોનાં સુખો મેળવવા ટળવળતા હશે? ના, બસ આ જ જવાબ માટે તેમનું નામ છે હૃષીકેશ, અર્થાત્ તેઓ ઇન્દ્રિયોના સ્વામી છે, દાસ નથી. આપણે દાસ છીએ. વિષ્ણુ પાંચ વિષયોને ગ્રહણ કરવા યોગ્ય હોય તો ગ્રહણ કરે છે, પણ ગ્રહણ કરવા યોગ્ય ન હોય તો નથી ગ્રહણ કરતા, અર્થાત્ અત્યંત શ્રદ્ધાભક્તિથી ધરાવેલા ભોગ ગ્રહણ કરે છે, પણ શ્રદ્ધા-ભક્તિ વિનાના ગમે તેવા ઉત્તમ ભોગ હોય તોપણ ગ્રહણ નથી કરતા, કારણ કે તેઓ ઇન્દ્રિયોના સ્વામી છે.

નિરાકાર ઈશ્વરમાં ઇન્દ્રિયો અને વિષયોની શક્યતા અને ક્ષમતા જ નથી રહેતી, તેથી તે માત્ર અસ્તિત્વથી જ ઉપાસ્ય બને છે. સાકારની ઉપાસનાવાળા ભક્તો ઈશ્વરને જે લાડ લડાવે છે અને ભાવદેવા થાય છે તેવી સ્થિતિ નિરાકારમાં નથી થઈ શકતી.

48. પદ્મનાભ:

નાભિમાંથી કમળ ઉત્પન્ન કરનારા.

પૌરાણિક પદ્ધતિથી સૃષ્ટિની ઉત્પત્તિ બ્રહ્મા કરે છે અને બ્રહ્મા કમળમાં બેઠેલા છે. કમળ વિષ્ણુની નાભિમાંથી ઉત્પન્ન થયેલું છે અને વિષ્ણુ ક્ષીરસાગરમાં શેષનાગ ઉપર પોઢ્યા છે. આ આખું રૂપક છે. અત્યંત સંક્ષિપ્તમાં તેને આ રીતે સમજી શકાય.

મહાપ્રલય પછી જે શેષ રહ્યું છે તે પ્રકૃતિતત્ત્વ છે. જેમ ભાગાકાર કરતાંકરતાં છેવટમાં જેનો ભાગ ન થાય તેને શેષ કહેવાય. આવી જ રીતે પ્રકૃતિનો ભાગ ન જતો હોવાથી તેને શેષ કહેવાય છે.

મહાપ્રલયમાં ગાઢ અંધકાર હોવાથી તેને કાળા સર્પ સાથે સરખાવીને ‘શેષનાગ’ એમ કહ્યું છે. તેના ઉપર ભગવાન વિષ્ણુ પોઢ્યા છે, અર્થાત્ પ્રલયાવસ્થામાં તેઓ નિષ્ક્રિય થયા છે. નિષ્ક્રિયતા તે પોઢવાની સ્થિતિ છે.

નાભિમાંથી કમળ નીકળવાનો ભાવ છે કે નાભિ એ શરીરનો મધ્યભાગ છે. આપણે એક બ્રહ્માંડના ચૌદ લોક માનીએ છીએ. 1. ભૂઃ, 2. ભુવઃ, 3. સ્વઃ, 4. મહઃ, 5. જનઃ, 6. તપઃ, 7. સત્યં, 8. અતલ, 9. વિતલ, 10. સુતલ, 11. તરાતલ, 12. મહાતલ, 13. રસાતલ અને 14. પાતાલ.

આ ચૌદ લોક એ વિરાટ વિષ્ણુનું શરીર છે. તેનો મધ્યભાગ (નાભિ) સત્યલોક છે, તેથી સાત નીચે અને સાત ઉપર એમ ચૌદ લોકની સૃષ્ટિ રચાય છે. આ રીતે વિષ્ણુને પદ્મનાભ કહેવામાં આવ્યા છે.

49. અમરપ્રભુ:

અમર એટલે ન મરનારા દેવો, તેમના સ્વામી.

દેવોને અમર કહેવાય છે, અર્થાત્ તેઓ કદી મરતા નથી. બીજી રીતે પરમેશ્વર સિવાય પણ બીજાં કેટલાંક નિત્યતત્ત્વો છે જેમને દેવો કહેવાય છે. જેમ કે પ્રકૃતિ (શક્તિ) નિત્ય-તત્ત્વ છે. તે કદી ઉત્પન્ન થતું નથી તેથી નષ્ટ પણ થતું નથી. આ જ પ્રકૃતિને મહાશક્તિ માનીને તેનાં નવદુર્ગા, કાળી, મહાકાળી, ભદ્રકાળી, વગેરે નામો પડે છે. આ જ શક્તિના રજોગુણથી લક્ષ્મી-તત્ત્વ બને છે, જેનાં આઠ રૂપો થઈને અષ્ટલક્ષ્મી બને છે.

આ જ મૂળ શક્તિના સાત્ત્વિક અંશથી સરસ્વતી થાય છે, જેનાં અનેક રૂપો થઈને પૂજાય છે. આ બધી દેવીઓ અને આવી રીતે ઇન્દ્ર વગેરે દેવો છે. બધા દેવો 33 છે, જે તેત્રીસ કરોડ સુધી પહોંચે છે. આ બધાં દેવ-દેવીઓ અમર છે, પણ ઈશ્વરની જેમ સર્વશક્તિમાન નથી. તેઓ પોતપોતાના ક્ષેત્રમાં નાનાં-મોટાં કાર્યો કરી શકે છે. તે બધાના સ્વામી સર્વોપરી સત્તાધીશ ભગવાન વિષ્ણુ છે, તેથી તેમને અમરપ્રભુ કહેવામાં આવ્યા છે.

50. વિશ્વકર્મા

વિશ્વનો કર્તા.

વિશ્વ એટલે માત્ર આપણું જ વિશ્વ નહીં, પણ હજારો, કરોડો અને છેવટે અનંત વિશ્વોનો રચનારો.

અત્યારે નરી આંખે આપણને જે નભોમંડળમાં તારાઓ, નિહારિકાઓ, વગેરે દેખાય છે તે આપણું વિશ્વ છે. પણ જેટલું દેખાય છે તેટલું જ વિશ્વ નથી, તેની પાર જે નથી દેખાતું તેવાં પણ હજારો-કરોડો વિશ્વો છે. તે બધાં વિશ્વોના જે-જે કર્તા છે તે વિશ્વકર્મા છે, અર્થાત્ વિશ્વ રચવાનું કર્મ કરનારો છે.

અનંત પ્રકૃતિમાં પ્રતિક્ષણ કોઈ નવું વિશ્વ ઉત્પન્ન થઈ રહ્યું છે અને કોઈ જૂનું વિશ્વ નષ્ટ થઈ રહ્યું છે.

આ બધામાં આપણું વિશ્વ અને તેની પૃથ્વી તો રાઈના દાણા જેટલાં પણ નથી.

આવા અનંતકોટિ વિશ્વોના ખ્યાલમાત્રથી અધધધ થઈ જાય છે, તો તેવાં વિશ્વોનો રચનારો વિશ્વકર્મા કેવો અને કેટલો હશે? તેનો ખ્યાલ જ આપણને સ્તબ્ધ - દિડ્ફૂદ- બનાવી દે છે. તેથી તો વેદ તેના માટે ‘નેતિ નેતિ’ કહીને ચૂપ થઈ જાય છે.

વિશ્વકર્માને પાંચ મુખ છે: 1. માટી, 2. પથ્થર, 3. લાકડું, 4. લોખંડ અને 5. બીજાં ખનીજો.

51. મનુ:

સૃષ્ટિના આદિપુરુષને આપણે મનુ કહીએ છીએ.

મનુની સંતતિને મનુષ્ય અથવા માનવ કહેવાય છે. મુસ્લિમોનો આદિપુરુષ આદમ છે, તેથી તેની સંતતિ આદમી કહેવાય છે.

આપણી એવી માન્યતા છે કે સૃષ્ટિના મહાપ્રલય સુધી કુલ ચૌદ મનુઓ થાય છે. તેનું કારણ એવું છે કે ચૌદ વાર ખંડપ્રલય થાય છે. ખંડપ્રલયનો અર્થ પૃથ્વીના એક ભાગ ઉપર પાણી ફરી વળવું, જેથી તેટલો ભાગ જળમગ્ન થઈ જાય, ત્યારે બીજો ભાગ ઉપર ઊપસી આવે. આ ઉપર ઊપસી આવેલા ભાગમાં નવેસર સૃષ્ટિ થાય. અહીં જે પ્રથમ પુરુષ હોય તે મનુ હોય. તે મન્વન્તર ચલાવે. આવા ચૌદ મન્વન્તરો ચાલતા રહે છે. તે આ પ્રમાણે છે: 1. સ્વાયંભુવ, 2. સ્વારોચિષ, 3. ઉત્તમ, 4. તામસ, 5. રૈવત, 6. ચાક્ષુષ, 7. વૈવસ્વત, 8. સાવર્ણિ, 9. દક્ષ-સાવર્ણિ, 10. બ્રહ્મ-સાવર્ણિ, 11. ધર્મ-સાવર્ણિ, 12. રુદ્ર-સાવર્ણિ, 13. દેવ-સાવર્ણિ, 14. ઇન્દ્ર-સાવર્ણિ.

અત્યારે સાતમો વૈવસ્વત મન્વન્તર ચાલી રહ્યો છે, એટલે પુરોહિતો કર્મકાંડ કરાવતી વખતે જે સંકલ્પ કરાવે છે તેમાં ‘સપ્તમ મન્વન્તરે’ એવું બોલે છે. મનુ અને શતરૂપાની જોડીથી સૃષ્ટિકર્મ શરૂ થતો રહે છે, તેથી આદિપુરુષ મનુ એ વિષ્ણુ છે.

52. ત્વષ્ટા

ત્વષ્ટા એટલે સુથાર.

જેમ સુથાર વાંસલાથી લાકડાં વગેરે છોલીને પછી વસ્તુને ઘડે છે, તેમ પરમેશ્વર પણ વિશ્વરચના કરતી વખતે બધા પદાર્થોના આકાર આપવા તેને ઘડે છે. માત્ર લાકડું જ નહીં પણ પ્રત્યેક પદાર્થને તેનો આકાર આપવા ઘડતરકામ તે કરતો રહે છે, તેથી ત્વષ્ટા કહેવાય છે.

53. સ્થવિષ્ઠ:

અતિશય સ્થૂલ, વિશાળ, જાડો.

પરમેશ્વર અણુ-પરમાણુથી પણ સૂક્ષ્મ છે અને મોટામાં મોટો પણ છે. સૌથી મોટાં બ્રહ્માંડોનું સંકલીકૃત મહાબ્રહ્માંડ છે. પરમેશ્વર તે મહાબ્રહ્માંડથી પણ મોટો છે. તેનાથી મોટું કંઈ જ નથી. બ્રહ્માંડોની પણ સીમા હોય છે, પણ પરમેશ્વરની સીમા હોતી નથી, તેથી તે સૌથી મોટો છે. તેથી સ્થવિષ્ઠ કહેવાય છે.

54. સ્થવિર: ધ્રુવ:

તે પ્રાચીનતમ અને નિત્ય છે.

જો આપણે પ્રાચીનતાની શોધમાં નીકળીએ તો હિમાલય આટલો પ્રાચીન, પૃથ્વી આટલી પ્રાચીન, ચંદ્ર, સૂર્ય, વગેરે આટલા પ્રાચીન— એમ બધાની પ્રાચીનતા શોધતા રહીએ. પણ પરમેશ્વર કેટલો પ્રાચીન છે તો તેનો કોઈ જવાબ જ ન મળે.

તે સૌથી પ્રાચીનતમ છે, પણ અત્યંત પ્રાચીન હોવા છતાં પણ તેની ઉત્પત્તિ થઈ ન હોવાથી તે ધ્રુવ પણ છે. સૂર્ય-ચંદ્ર, વગેરે પ્રાચીન હોવા છતાં પણ તેની ઉત્પત્તિ થઈ હોવાથી અને જેની ઉત્પત્તિ થઈ હોય તેનો વિનાશ પણ થતો હોવાથી તેમને ધ્રુવ ન કહેવાય. પણ

પરમેશ્વર તો પ્રાચીનતમ હોવાથી સ્થવિર કહેવાય છે.

સ્થવિર શબ્દનો ગુજરાતી પર્યાય વડીલ છે, અર્થાત્ તે સૌનો વડીલ છે. તેનો કોઈ વડીલ નથી.

શ્લોક: 7 નામ: 55થી 63

અગ્રાહ્ય: શાશ્વતઃ કૃષ્ણો લોહિતાક્ષઃ પ્રતર્દનઃ ।
પ્રભૂતસ્ત્રિકકુબ્ધામ, પવિત્રં મંગલં પરમ્ ॥ 7 ॥

55. અગ્રાહ્ય:

56. શાશ્વતઃ

57. કૃષ્ણ:

58. લોહિતાક્ષ:

59. પ્રતર્દનઃ

60. પ્રભૂતઃ

61. ત્રિકકુબ્ધામ

62. પવિત્રઃ

63. મંગલં પરમ્

આ શ્લોકમાં નવ નામ કહ્યાં છે.

55. અગ્રાહ્ય:

પકડી શકાય નહીં તેવો.

કોઈ તેને હસ્તાદિથી પકડવા માગે તો તેને પકડી શકાય નહીં. સંસારની બધી વસ્તુઓ હાથ, ઇન્દ્રિયો, મન-બુદ્ધિ, વગેરે દ્વારા પકડી શકાતી હોય છે, પણ પરમેશ્વરને કોઈ પણ રીતે પકડી શકાતો નથી, તેથી તેને અગ્રાહ્ય કહ્યો છે. તેને એકમાત્ર પ્રેમથી પકડી શકાય છે, કારણ કે તે પોતે પ્રેમમૂર્તિ છે, પ્રેમાળ છે, વીતરાગ નથી, તે લાગણીથી ભરપૂર છે.

56. શાશ્વતઃ

સદાકાળ રહેનારો - નિત્ય.

નામો દ્વારા ભગવાનનાં ગુણ, શક્તિ અને ક્રિયાનું પુનરાવર્તન કરવામાં આવે છે તે શાશ્વત છે, સદા-સદા પ્રત્યેક કાળમાં રહેનારો છે.

57. કૃષ્ણ:

તે આકર્ષક છે.

વસ્તુના અસ્તિત્વમાત્રથી તેની મહત્તા વધી જતી નથી. વસ્તુમાં આકર્ષણ હોવું જોઈએ. જેમ રૂપ વ્યક્તિને ખેંચે છે, જેમ સોનુંચાંદી, વગેરે કીમતી વસ્તુઓ આપણને ખેંચે છે, તેમ પરમેશ્વર પણ જીવાત્માઓને પોતાની તરફ ખેંચે છે. લોહચુંબકની માફક તે પણ ભક્તોને પોતાની તરફ ખેંચે છે, તેથી પ્રેમલક્ષણાભક્તિમાં ભક્ત ભગવાન વિના રહી શકતો નથી. તેનો વિયોગ તેને આકુળ-વ્યાકુળ કરી મૂકે છે.

58. લોહિતાક્ષ:

રક્તનેત્રવાળા.

વ્યક્તિના વ્યક્તિત્વને પરખવામાં તેનાં નેત્રો મહત્ત્વનો ભાગ ભજવે છે. જેનાં નેત્ર સફેદ હોય તે એનિમિયા રોગવાળો હોય, જેનાં નેત્ર પીળાં હોય તેને કમળો થયો હોય. જેનાં નેત્ર લાલ હોય તેનું આરોગ્ય સારું હોય. તે ઉદાર અને તેજસ્વી પ્રકૃતિનો હોય. તેને જ રાજા બનાવાય. ફિક્કાં કે પીળાં નેત્રવાળો રાજા ન થઈ શકે. ભગવાન વિષ્ણુ વિશ્વના રાજા છે તેથી તેમનાં નેત્ર રક્ત હોવાં જોઈએ. રક્તિમા પરાક્રમ અને પૌરુષની નિશાની છે, તેથી તેમને લોહિતાક્ષ કહેવાય છે.

59. પ્રતર્દન:

તાડન કરનારો.

તર્દન એટલે તાડન કરવું. પ્રતર્દન એટલે વિશેષ રૂપથી તાડન કરવું. ભગવાન અસુરો, દૈત્યો, રાક્ષસો, વગેરે આતતાયીઓનું તાડન પણ કરે છે, તેથી સજ્જનોની રક્ષા થાય છે. ભગવાન મહેતો મારેય નહીં અને ભણાવેયે નહીં તેવો પરાક્રમહીન, ક્રિયાહીન, માત્ર વીતરાગ થઈને ટગરટગર જોયા કરનારો જ ન હોય. સમય આવ્યે તે દુષ્ટોનું દલન કરનારો પણ હોય, તેથી તેને પ્રતર્દન કહેવાય છે.

60. પ્રભૂત:

પ્રકૃષ્ટ અસ્તિત્વવાળો.

બધી વસ્તુઓની સત્તા - અસ્તિત્વ છે, પણ બધી વસ્તુઓ ઉત્પત્તિ, સ્થિતિ અને પ્રલયનો શિકાર થાય છે, તેથી તેમનું અસ્તિત્વ - સત્તા અમુક કાળ પૂરતી જ રહે છે, પણ ભગવાન વિષ્ણુની સત્તા અર્થાત્ અસ્તિત્વ સદા-સર્વદા રહેતું હોવાથી તેમને પ્રભૂત કહેવાય છે.

61. ત્રિકુબ્ધામ

ત્રણે લોકના આશ્રયસ્થાન.

કુબ્ધામનો અર્થ દિશા થાય છે. પણ દિશાઓ ચાર છે અથવા દશ છે, જ્યારે અહીં ત્રણ દિશા બતાવી છે જે યોગ્ય ન કહેવાય. એટલે કુબ્ધામનો અર્થ ત્રણ ધામ કરવો ઠીક લાગે છે. આપણે ત્રણ લોક માનીએ છીએ: ભૂ: ભુવ:, સ્વ: અથવા સ્વર્ગ, મૃત્યુ, પાતાળ. આ ત્રણે લોકને જે આશ્રય આપે છે તે ભગવાન વિષ્ણુ ત્રિકુબ્ધામ કહેવાય છે.

62. પવિત્ર:

શુદ્ધ કરનાર.

પવિત્રતાનાં ત્રણ રૂપ છે: 1. ગંદકીથી મુક્ત, 2. દૂષિતાત્માઓથી મુક્ત અને 3. પાપથી મુક્ત.

1. ગંદકી અપવિત્ર કહેવાય. સ્નાનાદિ વિનાનું શરીર, વસ્ત્રો, ઘર, આંગણું, નગર, રાષ્ટ્ર જો ગંધાતાં રહેતાં હોય તો તે અપવિત્ર કહેવાય. બાહ્ય સ્વચ્છતા સુખશાંતિ માટે જરૂરી છે. જે લોકો સ્નાન કરતા નથી કે વસ્ત્રાદિ બરાબર ધોતા નથી, દાતણ કરતા નથી, ગંદા-ગોબરા રહે છે તેઓ અપવિત્ર છે. તેમનાં શરીરમાંથી વાસ આવતી હોય છે. તેમની નજીક જવાનું મન ન થાય. આવી જ રીતે જે લોકો ઘર-આંગણું, ગામ કે નગર સ્વચ્છ રાખતા નથી તે ગંદા લોકો કહેવાય. ગંદકી હોય ત્યાં દરિદ્રતા હોય. સ્વચ્છતા હોય ત્યાં સમૃદ્ધિ હોય, તેથી ગંદકી કરવી એ દરિદ્રતાને નોતરું આપવા બરાબર છે. આવી બધી બાહ્ય ગંદકીથી મુક્ત રહે તેને સ્વચ્છ - પવિત્ર કહેવાય.

2. દૂષિતાત્માઓનો જ્યાં વાસો હોય ત્યાં વાતાવરણની ગંદકી હોય. ચારે તરફનું વાતાવરણ પણ સ્વચ્છ-અસ્વચ્છ રહેતું હોય છે.

શરીર-વસ્ત્ર-ગામ-નગર, વગેરે એકદમ સ્વચ્છ હોય, પણ જો ત્યાં દૂષિત આત્માઓ રહેતા હશે તો વાતાવરણ ગંદું હશે. ગંદું વાતાવરણ મનને અશાંત કરે, તેથી જ્યાં દૂષિતાત્માઓ ન રહેતા હોય તેવા શુદ્ધ વાતાવરણમાં રહેવાથી મનની શાંતિ અને પ્રસન્નતા બંને સહજ રીતે પ્રાપ્ત થાય. આટલા જ માટે ઋષિમુનિઓ અને સાધુ-સંતો દૂર એકાંત વનમાં કે એવી કોઈ દૂષિતાત્માઓથી મુક્ત જગ્યામાં રહેતા હોય છે. ગીતામાં પણ કહ્યું છે કે:

શુચૌ દેશે પ્રતિષ્ઠાય સ્થિરમાસનમાત્મનઃ ॥

અર્થાત્ કોઈ પવિત્ર દેશમાં સ્થિર આસન લગાવીને સાધક સાધના કરે.

દૂષિતાત્માના બે અર્થ છે: 1. વિકારી જીવન જીવનારા અને 2. દુર્ગતિ પામીને અતૃપ્તાવસ્થામાં ભટકતા રહેનારા જીવાત્માઓ.

વિકારી જીવનનો અર્થ થાય છે જે અતિશય કામી, ક્રોધી, લોભી, લાલચી, હિંસક, કૂર જીવન જીવતા હોય તે.

જ્યાં આવા લોકો વસતા હોય તથા જ્યાં દુર્ગતિપ્રાપ્ત જીવાત્માઓ ભટકતા હોય ત્યાંનું વાતાવરણ શાંત - પ્રશાંત ન હોય તેથી તે અપવિત્ર વાતાવરણ કહેવાય. એટલા જ માટે કોઈ કર્મકાંડ કરતી વખતે આ મંત્ર બોલવામાં આવે છે:

અપસર્પન્તુ યે ભૂતા યે ભૂતા ભૂમિસંસ્થિતાઃ ॥

અને બીજો મંત્ર

અપવિત્રં પવિત્રં વાર્વા સર્વ વસ્થાંગિતોઽપિથા ।

યઃ સ્મરેત્ પુંડરીકાક્ષં સ બાહ્યાભ્યન્તર શુચિઃ ॥

આ રીતે વાતાવરણને પણ સ્વચ્છ અને પવિત્ર કરવું જોઈએ.

3. ત્રીજી પવિત્રતા એટલે પાપમુક્તિ. આ પવિત્રતા સૌથી વધુ મહત્ત્વની છે.

પાપ જ અપવિત્ર છે, તેથી જે લોકો નિષ્પાપ જીવન જીવે છે તેઓ પવિત્ર છે. જે લોકો નિષ્પાપ જીવનની સાથેસાથે પુણ્યમય જીવન જીવે છે તેઓ સંત છે. જેમના જીવનમાં નિષ્પાપતા ન હોય અને પુણ્યમયતા ન હોય તેમને સંત કહેવાય જ નહીં.

પાપ એટલે પરપીડન—બીજાને દુઃખ આપવું તે અને પુણ્ય એટલે બીજાને સુખી કરવું તે. જે લોકો કોઈને પીડા નથી આપતા અને બધાને સુખ આપતા રહે છે તેઓ સંત કહેવાય. આવા લોકો શરીર અને વસ્ત્રથી સ્વચ્છ ન હોય તોપણ પવિત્ર કહેવાય. ખરી મલિનતા પાપની છે અને ખરી પવિત્રતા પુણ્યની છે.

હવે માનો કે કોઈ મહાપાપી છે અને તેને પશ્ચાત્તાપ થયો છે. તેને પવિત્ર થવું હોય તો શું કરવું? પવિત્રનો સંગ કરવો. પરમાત્મા વિષ્ણુ પવિત્ર છે. તેમનો સંગ કરવાનો અર્થ છે નિરંતર તેમનું નામ જપવું. સતત નામસ્મરણ કરવાથી મહાપાપી પણ પાપમુક્ત થઈને પવિત્ર થતો હોય છે, તેથી ભગવાન પવિત્ર છે. પવિત્રતાના સંગથી પવિત્રતાનો અનહદ આનંદ પ્રાપ્ત થતો હોય છે. પાપ અને શાંતિ સાથે રહી શકે નહીં. પાપમુક્ત થઈને હરિનામસ્મરણ કરતો રહે તો અનહદ આનંદ પ્રાપ્ત થાય. આ પવિત્ર વિષ્ણુનો પ્રભાવ જ કહેવાય.

63. મંગલં પરમ્

પરમ કલ્યાણકારી.

મનુષ્ય માટે બધી વસ્તુઓ મંગલકારી નથી હોતી, ઘણી અમંગલકારી પણ હોય છે. જેમ કે નશો, જુગાર, પાપાચાર, દુરાચાર, વગેરે અમંગલકારી હોય છે, તેથી જે મંગલકારી વસ્તુઓ છે તેમાં સૌથી શ્રેષ્ઠ—પરમ મંગલ કરનારી વસ્તુ ભગવાનનું નામ છે. જેમજેમ નામસ્મરણ વધતું જાય તેમતેમ ભક્તનું વધુ ને વધુ મંગલ થતું જાય. તેથી વિષ્ણુને પરમમંગલ નામ આપ્યું છે.

શ્લોક: 8

નામ: 64થી 73

ઈશાન: પ્રાણદ: પ્રાણો જ્યેષ્ઠ: શ્રેષ્ઠ: પ્રજાપતિ: ।
હિરણ્યગર્ભો ભૂગર્ભો માધવો મધુસૂદન: ॥ 8 ॥

64. ઈશાન:

65. પ્રાણદ:

66. પ્રાણ:

67. જ્યેષ્ઠ:

68. શ્રેષ્ઠ:

69. પ્રજાપતિ:

70. હિરણ્યગર્ભ:

71. ભૂગર્ભ:

72. માધવ:

73. મધુસૂદન:

આ શ્લોકમાં દશ નામ કહ્યાં છે.

64. ઈશાન:

શાસક.

આખું વિશ્વ ભગવાન વિષ્ણુના શાસનમાં વ્યવસ્થિત રીતે શાસિત થઈ રહ્યું છે. રજેરજ અને કણેકણ નિશ્ચિત કરેલા પ્રોગ્રામ પ્રમાણે કાર્ય કરી રહ્યાં છે. જ્યારે આ કરેલા પ્રોગ્રામમાં થોડોક ફેરફાર થાય છે ત્યારે મહાઉત્પાત થાય છે. વિશ્વ શાસિત થઈને કામ કરી રહ્યું છે. એક જ દાખલો લઈએ. સૂર્ય, ચંદ્ર, નક્ષત્રો, તારાઓ, વગેરે કોઈના નિર્ધારિત કરેલા માર્ગ ઉપર નિર્ધારિત કરેલી ગતિથી ચાલી રહ્યાં છે. આ માર્ગ અને ગતિમાં જો થોડોક ફેરફાર થાય તો અનર્થ થઈ જાય. બધાંનાં કદ, આકાર, ઘનત્વ, વગેરે બધું જ નિર્ધારિત છે. કશું અકસ્માતથી નથી. આ તેનું શાસન કહેવાય.

આવું જ આપણા શરીરનું પણ છે. રોમેરોમ નિર્ધારિત વ્યવસ્થા છે. શરીર એક પૂર્ણ વ્યવસ્થા છે, જે કોઈના શાસનના પ્રોગ્રામથી ચલાયેલું છે. તેથી તે વિશ્વનિયંત્રા ઈશાન છે.

65. પ્રાણદ:

તે પ્રાણદાતા છે.

શરીરનાં અનેક અદ્ભુત તત્ત્વો છે, જેમને આપણે નથી તો બનાવી શકતા કે નથી પૂરેપૂરા જાણી શકતા. તેમાંનું એક તત્ત્વ છે ‘પ્રાણ’.

પ્રાણ એ જ જીવન છે. પણ પ્રાણ છે શું? પ્રાણ એટલે માત્ર પ્રાણવાયુ (ઓક્સિજન) નહીં. પ્રાણવાયુથી આપણે જીવીએ છીએ. પણ પ્રાણવાયુને કોણ લે છે? માત્ર પ્રાણવાયુથી જ માણસ જીવતો હોય તો મડદાંને પણ પ્રાણવાયુ આપીને જીવતું કરી શકાય. પણ ગમે તેટલો પ્રાણવાયુ આપીને પણ મડદાંને જીવતું કરી શકાતું નથી, કારણ કે પ્રાણવાયુને લેનારો પ્રાણ નથી રહ્યો. આ પ્રાણ નામનું તત્ત્વ દેનારા તથા લેનારા પણ જે છે તે વિષ્ણુભગવાન છે. આ પ્રાણ હોય તો જ પ્રાણવાયુ લઈ શકાય છે. તેવું આ અદ્ભુત તત્ત્વ પ્રાણ આપણે બનાવી શકતા નથી. આપણે પ્રાણવાયુની બોટલ ભરી શકીએ છીએ, પણ પ્રાણની બોટલ ભરી શકતા નથી. જો ભરી શકતા હોત તો મડદામાં પ્રાણ ફૂંકી શકત. યાદ રહે, પ્રાણ અને પ્રાણવાયુ બંને એક નથી, બંને જુદાજુદા છે. ભગવાન પ્રાણદ છે.

66. પ્રાણ:

તે ચૈતન્ય પ્રાણરૂપ છે.

ઉપરની વાતને સ્પષ્ટ કરવા ભગવાનનું બીજું નામ પ્રાણ રાખ્યું છે. પ્રાણ એટલે ચેતના. જેના હોવાથી શરીર ચૈતન્યમય બને છે તે. જેના ન હોવાથી શરીર ચૈતન્યહીન થઈ જાય છે તે. પ્રાણ પણ ભગવાન વિષ્ણુ છે.

67. જ્યેષ્ઠ:

સૌથી મોટો.

મોટા માટે જ્યેષ્ઠ અને નાના માટે કનિષ્ઠ શબ્દ વપરાય છે. આપણે તારતમ્ય પ્રમાણે આનાથી આ મોટું, તેનાથી આ મોટું એમ એક પછી એક મોટાને બતાવતા જઈએ, તો ક્યાં અટકીએ? જ્યાં અટકીએ તે વિષ્ણુ અર્થાત્ તે સૌથી મોટા, તેમનાથી વધુ કોઈ મોટો ન હોય, તેથી તેઓ જ્યેષ્ઠ કહેવાય છે.

લોકભાષામાં જેઠો કહેવાય છે.

આ જેઠાઈ અથવા મોટાઈ બધી રીતે છે.

તે આકાર, પ્રકાર, જ્ઞાન, ગુણ, સામર્થ્ય, વગેરે બધી રીતે મોટા હોવાથી તેમને જ્યેષ્ઠ કહ્યો છે.

68. શ્રેષ્ઠ:

સૌથી ઉત્તમ.

આકાર-પ્રકારમાં સૌથી મોટા હોવાથી જ્યેષ્ઠ કહ્યા. હવે જ્ઞાન, ગુણ, સામર્થ્ય, વગેરેમાં સૌથી મોટા હોવાથી શ્રેષ્ઠ કહ્યા છે.

69. પ્રજાપતિ:

બધાં પ્રાણીઓની ઉત્પત્તિ કરનાર.

પ્રજાપતિ શબ્દ બ્રહ્મા માટે વપરાય છે અને લોકમાં કુંભાર માટે પણ વપરાય છે. કુંભાર જેમ ઘડાઓની રચના કરે છે તેમ ભગવાન વિષ્ણુ પ્રજાપતિના રૂપથી પ્રાણીઓના ચિત્ર-વિચિત્ર ઘાટ ઘડે છે, તેથી તેમને પ્રજાપતિ કહેવાય છે. વિષ્ણુને પ્રજાપતિ કહેવાથી બ્રહ્મા અને વિષ્ણુ એક જ થયા.

70. હિરણ્યગર્ભ:

સુવર્ણ સમાન તેજસ્વી.

બ્રહ્માંડનો આકાર એક ઈંડા જેવો છે. અને આ ઈંડું વિરાટરૂપ માનીએ તો પરમેશ્વર ઈંડાના આકારનો છે. તે સુવર્ણ જેવું તેજસ્વી.

હોવાથી હિરણ્યગર્ભનું નામ આપ્યું છે. જે લોકો ધ્યાનાદિથી ઈશ્વરનો સાક્ષાત્કાર કરે છે તેમને પ્રકાશપૂર્ણ દેખાય છે. આ અત્યંત તેજસ્વી પ્રકાશ હિરણ્યગર્ભ મનાય છે.

71. ભૂગર્ભ:

ભૂમિતત્ત્વની અંદર રહેનાર.

આમ તો વિષ્ણુ બધામાં જ રહેનારા છે તોપણ ફળદ્રુપ ભૂમિમાં હોવાથી તેમને ભૂગર્ભ કહ્યા છે. ભૂમિમાં વાવેલાં બીજ વિષ્ણુચૈતન્યથી ફળદ્રુપ થઈ ઊઠતાં હોવાથી તેમને ભૂગર્ભ કહ્યા છે.

72. માધવ:

મા એટલે માયા, લક્ષ્મીજી, તેના ધવ એટલે પતિ—લક્ષ્મીપતિ.

સૃષ્ટિરચનાનું એક ગુહ્યતત્ત્વ માયા છે. જડમાં માયા નથી હોતી, ચૈતન્યમાં જ હોય છે. સૃષ્ટિ એ માત્ર પદાર્થોનો ઢગલો જ હોત તો તે સંસાર ન બનત. પદાર્થોમાં ચૈતન્ય અને તેમાં માયા મુકાવાથી સંસાર બન્યો છે.

માયા એટલે જે મોહ પમાડે તે માયા. સ્ત્રીને જોઈને કે લક્ષ્મીને જોઈને જે આકર્ષણ ઉત્પન્ન થાય છે તે માયા છે. જેને મેળવવા માણસ જ નહીં પ્રાણીમાત્ર તલપાપડ થઈ જાય છે તે માયા છે. આ મેળવવાની તીવ્રતાથી જ પ્રવૃત્તિ થાય છે. જેને કશું જ મેળવવાનું નથી હોતું તેને કોઈ પ્રવૃત્તિ પણ નથી હોતી. જેની કશી પ્રવૃત્તિ નથી હોતી તેનો ઇતિહાસ પણ નથી હોતો.

માયા-માત્ર અનર્થકારી છે તેવું પણ નથી. દૈવી માયા કલ્યાણકારી છે. આસુરી માયા અનર્થકારી છે. દૈવી માયાથી જીવાત્માઓ દેવતા જેવા ઉપકારી અને મહાન બને છે, આસુરી માયાથી અસુર જેવા અનર્થકારી બને છે. સંપૂર્ણ માયામુક્ત થવું જરૂરી નથી, શક્ય પણ નથી. પણ આસુરી માયાથી મુક્ત થઈને દૈવી માયાથી યુક્ત થવું હિતાવહ છે. દૈવી માયાથી શુભેચ્છાઓ જાગે છે. શુભેચ્છાથી સત્કાર્યો થાય છે.

સત્કાર્યોથી સદ્ગતિ થાય છે. સત્કાર્યો કરવાં જ જોઈએ. સત્કાર્યોનો ત્યાગ કરાય નહીં. અસત્કાર્યોનો જ ત્યાગ કરાય. તેથી દેવત્વ દેનારી દૈવી માયા જીવાત્માને મહાન અને ધન્ય બનાવે છે.

માયા શબ્દથી ગુજરાતીમાં માયાળુ શબ્દ બન્યો છે, જેનો અર્થ થાય છે શુભ લાગણીવાળો. આવો માણસ મળવો દુર્લભ છે. ભગવાન પણ માયાળુ છે, લાગણીહીન નથી. લાગણીહીનતા અર્થાત્ માયાળુતા-હીનતા પથ્થર જેવું કઠોર જીવન આપે છે. તે ન હોવું જોઈએ. ભગવાન પ્રેમાળ છે, તેથી તે ભક્તોના પ્રેમને વશ થઈ જાય છે.

પણ આસુરી માયા અર્થાત્ અશુદ્ધ માયા અનર્થકારી હોવાથી તેનો ત્યાગ કરવાનો હોય છે. તેમાંથી સ્વાર્થ, હિંસા, વિશ્વાસઘાત, વગેરે મહાપાપ ઉત્પન્ન થાય છે.

માયાળુતા બહુમુખી છે. પતિ-પત્ની વચ્ચે, સંતાનો અને પરિવાર વચ્ચે, લોક-લોક વચ્ચે, પ્રાણી-પ્રાણી વચ્ચે, રાષ્ટ્ર અને સમાજ વચ્ચે—આમ સર્વત્ર માયાળુતા હોવી જોઈએ. જેમને રાષ્ટ્ર માટે તીવ્ર માયા હતી તેઓ આઝાદી માટે શહીદ થઈ ગયા. જેઓ માયાળુતા વિનાના વીતરાગ હતા તેઓ પલાંઠી વાળીને બેસી રહ્યા, ગુલામીના દ્રષ્ટા થઈને ટગરટગર જોતા રહ્યા. લોકોનાં દુર્ભાગ્ય તો જુઓ કે આવા લોકોને આત્મજ્ઞાની કે બ્રહ્મજ્ઞાની સમજીને પૂજતા રહ્યા. તેઓ ભગવાન થઈ ગયા. પેલા શહીદ થયા. આવા ભગવાનો અને આવા શહીદો વચ્ચે જે લોકો શહીદોને છોડીને—ભૂલીને પેલા બની બેઠેલા કર્તવ્યત્યાગી ભગવાનો પાછળ દોડ્યા તેમનું પતન થયું. તેઓ પાછા ગુલામ થવાના. આઝાદી શહીદીથી મળે, વીતરાગ થઈ જવાથી ન મળે. જ્યાં શહીદી વહોરનારા વધારે હોય ત્યાં જ આઝાદી હોય. જ્યાં કર્તવ્ય ત્યાગીને વીતરાગ થઈ જનારા વધુ હોય ત્યાં ગુલામી જ હોય. તેથી શુદ્ધ માયા - દૈવી માયા જીવનમાં જરૂરી છે.

ભગવાનનું નામ માધવ છે, કારણ કે તે આવી માયાના પ્રવાહમાં તણાઈ જનારા પામર જીવ નથી, પણ માયાના મહાપૂરને વશમા કરનાર તેના પતિ છે, તેથી તેમને માધવ કહ્યા છે.

શક્તિનો ત્યાગ નહીં, શક્તિનું નિયંત્રણ કરો; તો શક્તિમાન બની શકાય. શક્તિત્યાગથી દુર્બળતા આવે. દુર્બળતા એ જ દુઃખનું મૂળ. તેનાથી ગુલામી આવે. દુર્બળ નહીં થવાનું. ઉપવાસો કરી-કરીને દુર્બળ નહીં થવાનું. ખાઈ-ખાઈને પહેલવાન થવાનું. પહેલવાન થઈને શક્તિને નિયંત્રિત કરવાની, જેથી શક્તિનો સદુપયોગ થાય. શક્તિમાન થવું અને શક્તિનો સદુપયોગ કરવો એ જ જીવનની ધન્યતા કહેવાય. શક્તિ ત્યાગીને અક્રિય થવું અને પછી ઘરઘરના માગેલા રોટલા ખાઈને જીવન જીવવું એ જીવનની ધન્યતા ન કહેવાય.

શુદ્ધ માયા પણ એક મહાશક્તિ છે. તેને મેળવવી અને તેના વડે જીવન જીવવું એ જ જીવનની ધન્યતા કહેવાય. શુદ્ધ માયાનો ત્યાગ ન કરાય.

માધવના શરણે જનારો જીવાત્મા માધવ જેવો થઈને કલ્યાણકારી થઈ શકે છે.

73. મધુસૂદન:

મધુ દૈત્યને હણનારા.

મધુસૂદનના બે અર્થ થાય છે: એક પૌરાણિક અને બીજો આધ્યાત્મિક. પહેલાં પૌરાણિક અર્થ જ જોઈએ.

ભગવાન વિષ્ણુ પ્રલયકાળમાં ક્ષીરસમુદ્રમાં શેષનાગ ઉપર યોગનિદ્રામાં પોઢ્યા છે. અને સૃષ્ટિના ઉત્પત્તિકાળમાં નાભિમાંથી કમળ ઉત્પન્ન કરીને કમળમાં બ્રહ્માને સ્થાપિત કર્યા છે, અર્થાત્ બ્રહ્માને કહ્યું કે હવે તમે સૃષ્ટિરચના કરો. એવામાં વિષ્ણુભગવાનના કાનના મેલમાંથી બે દૈત્યો પ્રગટ થયા. એકનું નામ મધુ અને બીજાનું નામ કૈટભ. બંને દૈત્યો બ્રહ્માને મારવા દોડ્યા. બ્રહ્માએ ભયભીત થઈને વિષ્ણુની પ્રાર્થના કરી. વિષ્ણુ જાગ્યા અને મધુ-કૈટભ સાથે યુદ્ધ કરવા લાગ્યા, પણ મધુ-કૈટભ મરાતા નહોતા. અંતે તેમના દ્વારા જ તેમના મૃત્યુનું રહસ્ય વિષ્ણુએ જાણી લીધું: જળ વિનાની કોરી જગ્યાએ જ તેમનું મૃત્યુ થશે. પછી વિષ્ણુએ બંનેને પોતાની જાંઘ ઉપર કોરી જગ્યાએ રાખીને બંનેનો વધ કરી નાખ્યો, તેથી ભગવાનનું નામ મધુસૂદન પડ્યું.

હવે તેનો ભાવ જાણીએ. જે રચના કરે તેને બ્રહ્મા કહેવાય. રચનાકારે જો સારી રચના કરવી હોય તો બે દૈત્યોથી બચવું જોઈએ: 1. મધુ અને 2. કૈટભ.

મધુ એટલે મધ જેવી મીઠી લાગતી પ્રશંસા, વખાણ અને કૈટભ એટલે કીડા જેવી કડવી લાગતી નિંદા. પ્રશંસાથી વધુ મીઠું બીજું કંઈ નથી અને નિંદાથી વધારે કડવું બીજું કંઈ નથી. નિંદામાં પણ કલંક લગાડનારી નિંદા અત્યંત કડવી લાગતી હોય છે.

રચનાકાર પોતાની રચનાનાં વખાણ સાંભળવા લાલાયિત રહે છે—પછી તે કવિ હોય, કલાકાર હોય, સ્થપતિ હોય કે રસોઈ બનાવનાર રસોયો હોય. જે કોઈ કંઈ પણ રચના કરે તેને પ્રશંસાભૂજ હોય. આવી પ્રશંસાનું વ્યસન થઈ જાય અને તેનો નશો ચઢે તો રચનાકારનું પતન થાય. તેથી રચનાકાર પ્રશંસાભૂજથી મુક્ત હોવો જોઈએ. તો જ તે ઉત્તમ રચના કરી શકે અને તેને જીરવી શકે. સ્તુતિ એ જ મધુદૈત્ય છે. તે કાનમાં રહે છે, તેથી કાનમાંથી પ્રગટ થયો તેમ કહેવાય છે.

આવો જ બીજો દૈત્ય કૈટભ છે, જે નિંદાનું રૂપ ધારણ કરે છે. તે પણ કાનમાં જ રહે છે. રચના હોય તો નિંદા પણ હોય જ. રસોઈ બનાવો તો ખારી-મોળી હોય. રસોઈ બનાવો જ નહીં તો ખારી-મોળી પણ ન હોય. ઉત્તમમાં ઉત્તમ રચના પણ સર્વમાન્ય નથી હોતી. કોઈ ને કોઈ તેની નિંદા કરનારો હોય જ છે. એ જ રીતે ઉત્તમમાં ઉત્તમ પુરુષ પણ સર્વપૂજ્ય નથી હોતો. તેની નિંદા કરનારું પણ કોઈક તો હોય જ છે. જો રચનાકાર નિંદાથી વિચલિત થઈ જાય તો રચના કરી શકે નહીં.

સ્તુતિ કરતાં નિંદાની અસર વધુ હોય છે. સ્તુતિ ઘણી હોય, પણ નિંદા થોડી હોય તોપણ ઝંઝાવાત ઉત્પન્ન કરી દે. સરસ સભા

ચાલતી હોય, પણ એક જ માણસ ઘોંઘાટ કરે તો પૂરી સભાને પ્રભાવિત કરી દેતો હોય છે. તેથી રચનાકાર પ્રત્યેક બ્રહ્માને મધુ-કૈટભથી બચવું જરૂરી છે. જે નિંદા-સ્તુતિથી પર રહીને અર્થોત્ તેના પ્રભાવથી મુક્ત રહીને રચના કરે છે તે અમર રચનાકાર બને છે.

મધુ-કૈટભનું ઉદ્ગમસ્થાન જળ - ભેજ છે. જળ - ભેજ એટલે મોહ. જ્યાં નિર્મોહી સ્થાન હોય ત્યાં જ આ બંનેનું મૃત્યુ થતું હોય છે. શરીરમાં એવી જગ્યા સાથળ છે. આખા શરીરે પરસેવો થતો હોય છે, તેમાં પણ સાંધાવાળી જગ્યાએ તો વધુ પરસેવો થતો હોય છે, જેમ કે બગલ વગેરે, પણ સાથળમાં ઓછામાં ઓછો પરસેવો થતો હોય છે. તેથી તે સૂકો પ્રદેશ છે. આવી નિર્મોહી જગ્યાએ નિંદા-સ્તુતિનો પ્રભાવ સમાપ્ત થઈ જતો હોય છે. આ જ તેમનું મૃત્યુ અથવા વધ છે. તેથી ભગવાનને મધુસૂદન કહેવાય છે.

બીજો અર્થ મધુ એટલે મોહ છે. મોહ હંમેશાં ગળ્યો હોય છે—ભલે ને તે ખાડામાં નાખે કે સર્વનાશ કરાવે. મોહ મીઠો હોય છે.

મોહના અસંખ્ય પ્રકાર હોય છે, પણ તેમાં આઠ મોહ વધુ મહત્ત્વના છે: 1. કામમોહ, 2. ધનમોહ, 3. પરિવારમોહ, 4. સત્તામોહ, 5. જીવનમોહ, 6. પ્રતિષ્ઠામોહ, 7. વસ્તુમોહ, 8. મતમોહ

1. કામમોહ

પ્રવૃત્તિનું મૂળ પ્રેરકબળ મોહ છે. તેમાં આહાર અને વિહાર બે મુખ્ય ક્ષેત્રો છે. બંને આવેગોથી ઉત્પન્ન થતાં હોય છે. તીવ્ર ભૂખ લાગવાથી આહારની તડપ જાગે છે. પછી તે રહી ન શકાય તેટલી હદે વધે છે તેથી પ્રવૃત્તિ ન કરવી હોય તોપણ પ્રવૃત્તિ કરવી પડે છે. આવી જ રીતે મૈથુનેચ્છા એ કામ છે. તે પણ આવેગથી જાગે છે. તેની પણ ભૂખ હોય છે. જેમ અન્નભૂખ તેમ કામભૂખ પણ હોય છે. પણ આહારના આવેગ કરતાં કામનો આવેગ અતિ પ્રચંડ હોય છે. ભૂખ્યો માણસ કદાચ ભૂખથી મરી જાય પણ બળાત્કાર ન કરે, પણ કામભૂખ્યો માણસ આવેગમાં એટલો બધો વ્યાકુળ થઈ જાય કે ભાન ભૂલીને ન કરવાનું કરી બેસે. તેથી કામનો આવેગ એ મોહ નથી, તે કુદરતી છે. તેનું સમાધાન લગ્નજીવન છે. પતિ-પત્ની બંને એકબીજાનું સમાધાન કરેછે.

પણ કામમોહનો અર્થ પાપ છે, નિષિદ્ધ કામનું સેવન કરવાની તીવ્ર ઇચ્છા, પરનારી કે પરપતિની ઇચ્છા કરવી, ગાંડા થવું અને તે દિશામાં પ્રવૃત્તિ કરવી તે કામમોહ કહેવાય. પોતપોતાનાં પાત્રોમાં સંતોષ રાખીને કામનું સમાધાન કરવું તે કામમોહ નથી, પણ જે લોકો પરપાત્રની ઇચ્છા રાખીને તે દિશામાં જીવન જીવે છે તેઓ કામમોહી કહેવાય. આવો મોહ જીવન બરબાદ કરી નાખતો હોય છે.

2. ધનમોહ

જીવનની મોટા ભાગની આવશ્યકતાઓ ધનથી પ્રાપ્ત થતી હોય છે, તેથી લગભગ બધી વ્યક્તિઓ વધુમાં વધુ ધન કમાવાની પ્રવૃત્તિ કરતી હોય છે.

ધન કમાવું એ પાપ નથી પણ કર્તવ્ય છે. જે લોકો પર્યાપ્ત ધન કમાઈ શકતા નથી તેઓ લાચારીભર્યું જીવન જીવતા હોય છે, એટલે પર્યાપ્ત ધન કમાવું એ જીવનનું કર્તવ્ય છે. તેમાં એટલું ધ્યાન રાખવાનું કે તે ધન અન્યાય-અનીતિ-અણહક્કનું ન હોય. બસ આટલી મર્યાદા રાખીને જે ધન કમાવું હોય તેમાં સંતોષ રાખે તો જીવન ધન્ય થઈ જાય.

જે લોકો ધનત્યાગી થઈને લોકોને ધનત્યાગી થવાનો ઉપદેશ આપે છે તેઓ પરોપજીવી માણસો પેદા કરે છે. પરોપજીવિતા એ જીવનની સૌથી મોટી લાચારી છે.

પોતે ન્યાયનીતિથી ધન કમાવું અને વાપરવું એ ધનમોહ નથી, પણ પારકું ધન પડાવવું, લલચાવું અને કાવાદાવા કરીને હરામનું ધન મેળવવું તે ધનમોહ છે. આવો ધનમોહ ન હોય તે પ્રભુને પ્રિય થઈ શકે.

3. પરિવારમોહ

માણસ પરિવારમાં જીવતો હોય છે. પરિવાર વિનાનો માણસ ઓથ વિનાનો હોય છે. ઓથ વિનાનું જીવન અનાથ જીવન જેવું થઈ જતું હોય છે. એકાકીપણું દુઃખદાયી બની જતું હોય છે. ખાસ કરીને પાછલી વૃદ્ધાવસ્થામાં પરિવાર વિનાનો, ઓથ વિનાનો એકાકી માણસ બહુ દુઃખી થતો હોય છે. તેથી પરિવાર હોવો એ કાંઈ ખોટું નથી. અને પરિવારમાં પત્ની, પતિ, સંતાનો, માતાપિતા, વગેરેનું પાલન-પોષણ-રક્ષણ કરવું એ પણ ખોટું નથી, બલકે તે કર્તવ્ય છે. તે બધાનો ત્યાગ કરીને નીકળી પડવું એ કર્તવ્યત્યાગ જ કહેવાય. ખાસ અપવાદ સિવાય આવું ન કરાય. આવા પરિવાર પ્રત્યે અનુરાગ રહે તે પાપ ન કહેવાય, બલકે અનુરાગ રાખવો જ જોઈએ. બધાં પ્રેમ અને વહાલનાં ભૂખ્યાં હોય છે, તેથી સૌને પ્રેમ આપવો, વહાલ કરવું એ પાપ નથી; પણ પરિવારમોહનો અર્થ થાય છે પોતાના પરિવારને પક્ષપાત કરીને લાભ અપાવવા કે લાભની જગ્યાએ ગોઠવવા. તેઓ પરિવારમોહ કહેવાય.

માનો કે તમે પ્રસાદ વહેંચો છો. તમારે બધાને સમાન રીતે પ્રસાદ વહેંચવાનો હોય, પણ તમે તમારા પરિવારવાળાને વધુ ને વધુ પ્રસાદ આપો છો. આ પરિવારમોહ કહેવાય. જો સામાન્ય પ્રસાદમાં આવો ભેદભાવ કરો તો મોટી વાતોમાં તો તમે કેવોય ભેદભાવ કરો! આ પરિવારમોહ કહેવાય.

આવી જ રીતે ધાર્મિક, સામાજિક કે રાજકીય જગ્યાએ તમે તમારા પરિવારનાં અયોગ્ય પાત્રોને વીણી-વીણીને ગોઠવી દો તો તે પરિવારમોહ કહેવાય. આવાં અયોગ્ય પાત્રો અનર્થ કરીને આખું માળખું તોડી નાખે.

પરિવારમોહ વિનાનો સાચો માણસ યોગ્ય જગ્યાએ પોતાના શત્રુનો પુત્ર પણ જો યોગ્ય હોય તો તેની નિમણૂક કરે. આ સાચો વીતરાગ કહેવાય.

4. સત્તામોહ

ધનના આકર્ષણ પછી બીજું આકર્ષણ સત્તાનું રહેતું હોય છે. ન્યાય-નીતિથી યોગ્ય રીતે સત્તા મેળવવી કે સત્તાધીશ થવું તે પાપ નથી. તેમાં કાંઈ ખોટું નથી. પણ અયોગ્ય રીતે, અનીતિથી, લુચ્ચાઈ કરીને સત્તાને મેળવવી અને તેને ટકાવવા તેવું બધું કરવું એ સત્તામોહ છે. યોગ્ય માણસ રાજા કે નેતા બને તો તેથી પ્રજાનું જ હિત થાય. યોગ્ય માણસો સત્તા ત્યાગીને સાધુ થઈ જાય તો તેથી રાજા થવું નહીં, તેથી હજારો-લાખો પ્રજાજનોને હાનિ થશે. પોતાના આત્માના કલ્યાણ માટે લાખો આત્માઓનું અકલ્યાણ કરવું તેને ત્યાગ ન કહેવાય. આવો ત્યાગ અનર્થકારી કહેવાય.

સત્તાની ભારે જવાબદારી ઉપાડવી અને નિભાવવી તે પણ તપ જ કહેવાય. શ્રીરામ અને ભરત તેનાં પ્રતીક કહેવાય. પણ સત્તામોહ ત્યારે કહેવાય જ્યારે પોતે અયોગ્ય હોવા છતાં યોગ્ય વ્યક્તિનો અવરોધ કરીને ખોટા કાવાદાવા કે ખટપટો કરીને સત્તા મેળવવી અને પછી ખોટી રીતે તેનો ઉપયોગ કરવો. આવો સત્તામોહ વ્યક્તિ અને સૌના માટે અનર્થકારી થઈ શકે છે.

5. જીવનમોહ

જીવવું સૌને ગમે છે. બધાં જીવવા માટે ફાંફાં મારે છે. પણ જીવનમાં કેટલીય વાર એવા પ્રસંગો આવે છે કે જીવનનો મોહ ત્યાગીને જીવનનું બલિદાન કરવું પડતું હોય છે. થોડાં ઉદાહરણો આપીએ.

1. ગુરુ ગોવિંદસિંહજીના બે પુત્રોને પંજાબના મોગલ સૂબાએ જીવતા દીવાલમાં ચણાવી દીધા. જો તેઓ ઇસ્લામ સ્વીકારે તો જીવન બચી શકતું હતું, પણ તેમણે ધર્મ બદલવા કરતાં મરી જવું ઉત્તમ સમજ્યું. તેમનું જીવન ધન્યધન્ય થઈ ગયું.

2. રાજસ્થાનની હજારો રાજપૂતાણીઓએ જોહર કરીને પોતાના પ્રાણ આપી દીધા, પણ સામે વિજેતા વિધર્મીઓને આધીન થઈને પોતાનું શિયળ ન ગુમાવ્યું. જો તેઓ શિયળ ગુમાવવા તૈયાર હોત તો જીવન બચતું હતું. પણ તેમણે શિયળ આગળ જીવનને તુચ્છ તણખલા જેવું માનીને હોમી દીધું. આને જીવનમોહત્યાગ કહેવાય.

બળાત્કારનો ભોગ બનનારી સ્ત્રીઓથી જો જીવનમોહ ત્યાગી થાય તો બળાત્કારી હાથ ઘસતો થઈ જાય. પણ જીવનમોહ પ્રબળ હોય તો બળાત્કારીની ઇચ્છાને આધીન થઈ જવાય.

જશમા ઓડણ અને રાણકદેવી જેવી અનેક સતી સ્ત્રીઓએ જીવનમોહ છોડીને જીવન ફના કરી દીધું, પણ આધીન ન થઈ. હજારો શહીદો ફાંસીએ લટકી ગયા, પણ માફી માગીને જીવન ન માગ્યું. આ બધાં જીવનમોહત્યાગી કહેવાય.

6. પ્રતિષ્ઠામોહ

જીવનમાં પ્રતિષ્ઠા કમાવી એ સૌથી વધુ ધન્યતા કહેવાય. પ્રતિષ્ઠા વિનાનો માણસ પામર કહેવાય; પણ કેટલીક વાર પ્રતિષ્ઠામોહથી માણસ સત્ય-ન્યાય-ધર્મ નથી કરી શકતો. માનો કે તમે એક સત્ય હકીકતનો સ્વીકાર કરો છો, પણ તેમ કરવા જતાં તમારી પ્રતિષ્ઠા - આબરૂ ખતમ થઈ જવાની છે, તેથી તમે તે સત્યને પ્રગટ કરી શકતા નથી—સ્વીકારી શકતા નથી. આ પ્રતિષ્ઠામોહ છે.

શ્રી રામે સગર્ભાવસ્થામાં સીતાજીનો ત્યાગ કર્યો તેમાં પ્રતિષ્ઠા જ કારણરૂપ હતી. રાજા પ્રતિષ્ઠાવાન હોવો જોઈએ. પ્રતિષ્ઠા ધાર્મિક, સામાજિક આર્થિક અને રાજકીય મૂલ્યોનું પાલન કરવાથી મળતી હોય છે. આ મૂલ્યોને ફગાવી દેનાર વ્યક્તિની પ્રતિષ્ઠા રહેતી નથી તે યોગ્ય જ કહેવાય, કારણ કે જો મૂલ્યોનું ધોવાણ થાય તો પ્રજા પતિત થઈ જાય. અને મૂલ્યોને ટોચ ઉપર બેઠેલા રાજા, નેતા કે ધર્મગુરુએ સાચવવાથી પ્રજા સાચવતી હોય છે. તેથી મૂલ્યો સાચવવાં જરૂરી છે; પણ કોઈ-કોઈ વાર મૂલ્યો સત્યવિરોધી થઈ જતાં હોય છે. આવા સમયે પ્રતિષ્ઠાનો મોહ છોડીને સત્યની—હિતની રક્ષા કરવી તે નિર્મોહી સ્થિતિ કહેવાય. પણ તેવું કરવા જતાં વ્યક્તિનું કરિયર ધૂળધાણી થઈ જતું હોય છે. તેથી કરિયર બચાવવા વ્યક્તિ અસત્યનો આશરો લેવા મજબૂર થઈ જાય છે.

રાજા દુષ્યંતથી ગર્ભવતી થયેલી ઋષિકન્યા શકુંતલા જ્યારે વચન પ્રમાણે રાજાને ત્યાં ગઈ ત્યારે રાજા દુષ્યંતે તેનો સ્વીકાર કરવાનો ઇન્કાર કરી દીધો. ‘આ કોઈ બજારુ ઓરત મારે ગળે પડવા આવી છે’ તેવું કહીને તેને ધુત્કારી કાઢી મૂકી. જો દુષ્યંતે તેનો સ્વીકાર કરી લીધો હોત તો રાજાનું કરિયર ઝાંખું પડી ગયું હોત. લોકો કહેત કે ‘આ તે કેવો રાજા છે કે ગમે ત્યાં ગમે તેની છોકરીઓ બગાડતો ફરે છે!’

આ પ્રતિષ્ઠા છે, કરિયર છે.

આવી જ રીતે કુંતીમાતાએ કર્ણનો ત્યાગ કરીને કરિયર બચાવ્યું હતું. કુંવારી કન્યા માતા બને તે સમાજ સ્વીકારી ન શકે. આ મૂલ્યો છે.

આવું જ વિધવા સ્ત્રી માટે પણ કહી શકાય. આવાં અનેક ઉદાહરણો આપણી વચ્ચે છે જ. જ્યાં પ્રતિષ્ઠા, મોહ અને સત્ય વચ્ચે સંઘર્ષ પાપ છે અને પ્રતિષ્ઠામોહની પ્રબળતા થાય છે ત્યારે સત્ય હારી જાય છે.

7. વસ્તુમોહ

ગમતી વસ્તુ જોઈને તેને લેવાનું મન થઈ જાય તે સ્વાભાવિક છે, પણ જો તે અન્યાય-અનીતિથી, ગમે તેમ કરીને પડાવી લેવાનું મન થઈ જાય તો મહાઅનર્થ થઈ શકે છે.

વલભીના કાકૂ વાણિયાની દીકરી રત્નજડેલી સોનાની કાંસકીથી માથું ઓળે છે. રાજા શીલાદિત્યની રાજકુમારીને તે કાંસકી લેવાની ઇચ્છા થઈ. કાકૂએ ના પાડી, પણ સત્તાના જોરે રાજાએ કાંસકી છીનવી લીધી. કાકૂ સિંધ ગયો અને આરબ સેનાપતિ જુનેદને આક્રમણ કરવા લઈ આવ્યો. વલભીનો નાશ થઈ ગયો. જો કાંસકીનો મોહ ન થયો હોત તો આ મહાઅનર્થ ન થયો હોત.

આવા ઘણા બનાવો રોજ આપણી વચ્ચે બનતા હોય છે. કોઈની સારી વસ્તુ જોઈને તેને ગમે તેમ કરીને કેમ પડાવી લેવી તે વસ્તુમોહ કહેવાય.

8. મતમોહ

આ સૌથી પ્રબળ મોહ છે. વિદ્વાન-પંડિતોને પણ આ મોહ હોય છે.

માનો કે તમે કોઈ મતના માનનારા છો. ભલે માનો. દુનિયા કદી મત વિનાની કે એક જ મતની થવાની નથી. તેથી ઘણા મતો તો રહેવાના જ. પણ તમને તમારા મત પ્રત્યે એવો પ્રબળ મોહ થઈ ગયો છે કે તમે જોર-જબરજસ્તીથી આખા વિશ્વમાં પોતાનો મત સ્થાપવાના કામમાં લાગી ગયા છો, તેથી બીજા મતોનું ખંડન કરો છો, બીજા મતોની માન્યતાઓ, ધર્મસ્થાનો, પવિત્ર સ્થાનો દૂષિત કરો છો, હાહાકાર મચાવો છો. આ બધું મતમોહથી થાય છે.

મતમોહ ઊતરે તો જ મતસહિષ્ણુતા આવે. તેના વિના મતોના કારણે ભયંકર ખૂનામરકી થતી રહે છે.

મતપ્રેમ હોય તો બીજા મતો પ્રત્યે ઘૃણા કે નફરત પેદા ન થાય. પણ મોહ કદી રાગ વિનાનો ન હોય અને રાગ કદી દ્વેષ વિનાનો ન હોય. તેથી જેટલો પ્રબળ રાગ હશે તેટલો જ પ્રબળ દ્વેષ પણ હશે.

કેટલીક વાર વ્યક્તિને પોતાના મતની ખામીઓ દેખાય—અનુભવાય તોપણ તે તેનો સ્વીકાર કરીને ત્યાગી ન શકે, કારણ કે ગમે તેવો હોય તોપણ મારો મત છે ને- તેવા ભાવથી છોડવાની વસ્તુને પણ છોડી ન શકે. જેમ પથ્થર પકડીને નદી પાર થવા ઇચ્છતા માણસને ખબર પડી જાય કે આ પથ્થર છે, લાકડું નથી, આ મને ડુબાડશે તોપણ તેને છોડે નહીં. આવી રીતે મતમોહી વ્યક્તિ કુમતને પકડીને સમજ્યા પછી પણ છોડી શકતો નથી.

આવા બધા અનેક પ્રકારના મોહનું જે સૂદન કરે અર્થાત્ નાશ કરે તેને મધુસૂદન કહેવાય. સાચો ભક્ત જેમજેમ ભગવાનનું ભજન કરતો જાય તેમતેમ આવા બધા અનેક પ્રકારના મોહથી મુક્ત થતો જાય. તેને નિર્મોહી કહેવાય.

શ્લોક: 9

નામ: 74થી 84

ઈશ્વરો વિક્રમી ધન્વી મેધાવી વિક્રમઃ ક્રમઃ ।

અનુત્તમો દુરાધર્ષઃ કૃતજ્ઞઃ કૃતિરાત્મવાન્ ॥ 9 ॥

74. ઈશ્વરઃ

75. વિક્રમી

76. ધન્વી

77. મેધાવી

78. વિક્રમઃ

79. ક્રમઃ

80. અનુત્તમઃ

81. દુરાધર્ષઃ

82. કૃતજ્ઞઃ

83. કૃતિઃ

84. આત્મવાન્

આ શ્લોકમાં અગિયાર નામ કહ્યાં છે.

74. ઈશ્વરઃ

જગતની ઉત્પત્તિ, સ્થિતિ અને પ્રલય કરવાનું સામર્થ્ય રાખનાર સ્વામી.

ઈશ્વર શબ્દ અનેક અર્થમાં પ્રયોજાય છે. પણ આ વિશ્વ ઈશ્વરનું રચેલું છે તેવો સિદ્ધાંત માનનારા ઉપર કહ્યો તેવો અર્થ સ્વીકારે છે.

આ વિશ્વ ઈશ્વરની કૃતિ છે. ઈશ્વર દેખાતો નથી તોપણ તેની કૃતિ દ્વારા તેને શોધનારો ઈશ્વર સુધી પહોંચી શકે છે. એટલે ગીતામાં પહેલાં વિશ્વરૂપદર્શન કરાવીને પછી ભક્તિદર્શન કરાવવા ભક્તિયોગ કહેવાયો છે.

વિશ્વનો નાનામાં નાનો અને છેલ્લામાં છેલ્લો કણ પણ અદ્ભુત છે, એટલું જ નહીં, તે સાર્થક છે. તેનું યોગ્ય સંયોજન કરવાથી જ વિચિત્ર વિશ્વ રચાય છે. સંશોધક જેમજેમ વિશ્વને ઊંડાણથી જોતો થાય છે તેમતેમ તે અહોભાવ અને આશ્ચર્યથી છલકાવા લાગે છે: ‘ઓ મારા પ્રભુ! આ તે શું રચ્યું છે!!’ આપણા વૈજ્ઞાનિકોએ અપાર શોધો કરી હોવા છતાં પણ તે હજી એક ટકો પણ શોધી શક્યા નથી. હજી તો અપાર રહસ્યો શોધવાનાં બાકી છે, તેથી વિજ્ઞાન ઉપર કદી પણ પૂર્ણવિરામ મુકાવાનું નથી. આવો પરમેશ્વર એ ભગવાન વિષ્ણુ છે.

75. વિક્રમી

વિક્રમ—પરાક્રમ કરનારો.

કેટલાક લોકો ભગવાનને નિષ્ક્રિય માને છે, અર્થાત્ તે કશી ક્રિયા કરતો નથી. આ વાત બરાબર નથી. તે ક્રિયા જ નહીં, મહાક્રિયા, મહાપરાક્રમ કરે છે, તેથી વિક્રમ—ત્રિવિક્રમ કહેવાય છે.

પુરાણોમાં વામન-અવતારમાં ભગવાને બલિરાજા પાસેથી ત્રણ ડગલાં ભૂમિ માગીને પૂરા ત્રણે લોકને માપી લેવાની કથા આવે છે, તેથી તેને ત્રિવિક્રમ કહેવાય છે.

ભૂઃ, ભુવઃ, સ્વઃ—આ ત્રણ લોક છે. આ ત્રણે લોકની ઉત્પત્તિ, સ્થિતિ અનેક પ્રલય કરનારા વિષ્ણુ હોવાથી તેમને વિક્રમ કહેવાય છે.

76. ધન્વી

ધનુષને ધારણ કરનાર.

આપણા બધા ભગવાનોનાં રૂપો શસ્ત્રધારી છે, પણ આપણે શસ્ત્રત્યાગી પલાંઈયા ભગવાનોના પનારે પડ્યા, પ્રભાવિત થયા, એટલે આપણે પણ શસ્ત્રત્યાગી થઈ ગયા. જે દિવસથી આપણે શસ્ત્રત્યાગી થઈને “અહિંસા પરમો ધર્મઃ” બોલતા થયા તે દિવસથી જ આપણી ગુલામીના લેખ લખાઈ ગયા. શસ્ત્રત્યાગી ગમે તેટલા તપ-ત્યાગ-જ્ઞાન-વૈરાગ્યમાં મહાન હશે તોપણ તેઓ શસ્ત્રધારીઓના ગુલામ થવાના જ છે. આ ધ્રુવસત્ય હજી પણ સમજાય તો આવનારી ગુલામીને રોકી શકાય. “અહિંસા પરમો ધર્મઃ” ત્યારે જ સાર્થક થઈ શકે જ્યારે “વીરતા પરમો ધર્મઃ” જીવનમાં ઉતારાય. શસ્ત્રોની મહત્તા અને વીરતા બંને એકબીજીની પોષક છે.

ભગવાન વિષ્ણુ ચક્રધારી છે તોપણ જરૂર પડે ત્યારે ધનુષધારી પણ થઈ શકે છે. શ્રીરામ ધનુષધારી છે. તેથી જ લંકાવિજય કરી શકાયો. અનેક અસુરોનો સંહાર કર્યો પછી જ રામરાજ્યની સ્થાપના થાય. અસુરો જીવતા રહે, ફળેફાલે અને રામરાજ્ય સ્થાપિત થાય તેવું બની શકે નહીં. તેથી ભગવાનને ધન્વી કહ્યા છે.

77. મેધાવી

પવિત્ર બુદ્ધિનો ભંડાર.

બુદ્ધિના ચાર ક્રમ છે: 1. બુદ્ધિ, 2. પ્રતિભા, 3. મેધા અને 4. પ્રજ્ઞા.

સામાન્ય લોકોમાં લોકવ્યવહાર માટે જે હોય છે તે બુદ્ધિ કહેવાય, પણ સામાન્ય સ્તરની બુદ્ધિ કરતાં જ્યારે ઘણા ઊંચા સ્તરની બુદ્ધિ હોય ત્યારે તેને પ્રતિભા કહેવાય. જેમ કે વૈજ્ઞાનિકો, મહાકવિઓ, મહાન કલાકારો, વગેરે. પણ આવી પ્રતિભામાં જ્યારે પવિત્રતા આવે ત્યારે તેને મેધા કહેવાય.

અસુરો-રાક્ષસો-દૈત્યો પણ પ્રતિભાશાળી છે. હિટલર, સ્ટાલિન, વગેરે પણ પ્રતિભાશાળી છે, તેથી તો વિશ્વવિજય જેવાં કાર્યો પાર પાડી શકે છે; પણ આ બધાને મેધાવી ન કહી શકાય, કારણ કે તેમની પ્રતિભાથી વિશ્વનો વિનાશ થયો હતો. મેધાવી ત્યારે કહેવાય જ્યારે પ્રચંડ પ્રતિભાનો ઉપયોગ સર્જન અથવા નિર્માણમાં લગાવવામાં આવે. લોકકલ્યાણ માટે લોકનિર્માણ કરવું તે પવિત્ર બુદ્ધિ કહેવાય. આવી મેધાવી વ્યક્તિ જો સાહિત્ય રચે તો તે અમર સાહિત્ય થઈ જાય. તેનાથી લોકોનું કલ્યાણ જ થાય.

ભગવાન વિષ્ણુ પરમ મેધાવી છે, કારણ કે તેમની પ્રત્યેક રચના કલ્યાણકારી જ છે.

78. વિક્રમઃ

જે વિશેષરૂપથી ક્રમબદ્ધ રચના કરે છે તે.

કોઈ પણ રચના હોય તે ક્રમપૂર્વક જ કરાય તો જ કાર્યની સફળતા મળે. માનો કે તમારે શીરો બનાવવો છે તો પહેલાં લોટ-ઘી ભેગાં કરીને તેમને ધીમા તાપે શેકવાનાં; બરાબર શેકાઈ જાય પછી તેમાં ઊકળતું પાણી તથા ખાંડ કે ગોળ નાખવાનો; પછી ઈલાયચી-જાયફળ

વગેરે સુગંધિત મસાલા નાખીને બરાબર પકવીને નીચે ઉતારો તો શીરો થાય. હવે આ કમને ઉલટાવી નાખો. પ્રથમ લોટમાં પાણી નાખીને ચૂલા ઉપર ચઢાવો, પછી પાછળથી ઘી નાખો તો શીરો ન થાય. તે તો કાગળ ચોટાડવાની લાહી જ થઈ જાય.

આવી રીતે વિશ્વની પૂરી રચના જે-તે યથાયોગ્ય ક્રમપૂર્વક કરવામાં આવી છે. જેમ કે સર્વપ્રથમ આકાશ, પછી વાયુ, પછી અગ્નિ, પછી જળ અને પછી પૃથ્વી, પછી બધાં પ્રાણીઓ, વનસ્પતિ, વગેરે. આ ક્રમ પણ ગજબનો છે. આ ક્રમને જરા આઘોપાછો કરીને રચના કરી જુઓ. શીરાની લાહી થઈ જશે. એટલે બધી રચના ક્રમપૂર્વક જ કરી હોવાથી વિષ્ણુને વિક્રમ કહ્યા છે.

79. ક્રમ:

જેની પ્રાપ્તિ ક્રમપૂર્વક થાય છે તે ક્રમ છે.

વાત સમજવા જેવી છે. માનો કે કોઈને ભગવાનને પ્રાપ્ત કરવાની ઇચ્છા થઈ. ભગવાનપ્રાપ્તિ માટે જ તેણે જીવન સમર્પિત કરી દીધું. હવે તે પ્રાપ્તિ ક્રમસાધનાથી થશે. આ ક્રમના ત્રણ સ્તર છે: 1. કર્મ, 2. ભક્તિ અને 3. જ્ઞાન.

પહેલાં લાંબો સમય ભગવાનને ગમે તેવાં પુણ્યકર્મો, સેવાકર્મો કરે, તેથી ચિત્ત નિર્મળ થાય, અહંકારાદિ દોષોથી મુક્ત થાય. તે જ ચિત્તની નિર્મળતા.

પછી ભક્તિનું પ્રાકટ્ય થાય. કરેલી ભક્તિ લાંબો સમય ટકતી નથી, છૂટી જતી હોય છે, પણ પ્રગટેલી ભક્તિ છોડવા માગો તોપણ છૂટતી નથી. જેવી કે મીરાંબાઈ, ચૈતન્ય, નરસિંહ, વગેરેની ભક્તિ. આ પ્રગટેલી ભક્તિ ક્રમેક્રમે પ્રેમભક્તિમાં રૂપાંતરિત થઈ જતી હોય છે. પછી “ભક્તિર્જ્ઞાનાય કલ્પ્યતિ”, અર્થાત્ એવી ભક્તિમાંથી જ્ઞાન પ્રગટ થતું હોય છે. આ સ્વયંભૂ પ્રકટેલું જ્ઞાન કહેવાય. તે અભણ માણસને પણ થાય, કારણ કે તે નાભિમાંથી સ્વયં પ્રગટેલું જ્ઞાન હોય છે. આને ક્રમ કહેવાય.

જે લોકો ક્રમ ત્યાગીને સીધા જ જ્ઞાની થવા માત્ર પોતાં વાંચે છે તેઓ કદી પણ સાચા જ્ઞાની નથી હોતા. તેઓ માત્ર પોતાંપંડિત જ હોઈ શકે, તેથી વ્યક્તિએ કર્મ, ભક્તિ અને જ્ઞાનના ક્રમને પકડીને સર્વપ્રથમ નિષ્કામભાવે લોકહિતનાં—ભગવાનને ગમે તેવાં સેવાકર્મો કરવાં. ભક્તિ પ્રાપ્ત થયા પછી પણ આવાં કર્મોનો ત્યાગ ન કરાય. પછી તે સહજ થઈ જાય. આવી જ રીતે જ્ઞાન પ્રાપ્ત થયા પછી કર્મભક્તિનો ત્યાગ ન કરાય. તે આપોઆપ થયા કરે. આવા ક્રમથી જેની પ્રાપ્તિ થઈ શકે છે તે ભગવાન વિષ્ણુનું નામ પણ ક્રમ છે.

80. અનુત્તમ:

સર્વોત્તમ, સર્વશ્રેષ્ઠ.

વિશ્વની રચનામાં કનિષ્ઠ, મધ્યમ અને શ્રેષ્ઠ એવો ક્રમ રહેલો છે. બધું એકસરખું કે એકસમાન રચાયું નથી. માનો કે બધા તારાઓને લઈએ તો બધા તારા એકસરખા નથી, નાના-મોટા છે. પૃથ્વીના બધા પર્વતો, બધા સાગરો પણ નાના-મોટા છે. માણસો પણ એકસરખા નથી. બુદ્ધિમાં, સામર્થ્યમાં, ધનમાં, વગેરેમાં બધાં ચઢ-ઉતર છે. આમ આખા વિશ્વને ચઢ-ઉતર પ્રમાણે ગોઠવવામાં આવે તો બધાં ક્ષેત્રોમાં સૌથી ચઢિયાતું કોણ? તે વિષ્ણુ છે, અર્થાત્ પ્રત્યેક પિરામિડના શિખર ઉપર વિષ્ણુ છે. તેના ઉપર કોઈ જ નથી, તેથી તેમને સર્વોત્તમ અથવા અનુત્તમ કહ્યા છે.

81. દુરાધર્ષ:

જેને દબાવી-હરાવી ન શકાય તે દુરાધર્ષ.

સંસારનાં બધાં પ્રાણીઓના સામર્થ્યની સીમા છે. સીમા વિનાનું કોઈ પ્રાણી નથી. હાથીની દોડવાની સીમા છે. સિંહ, વાઘ, વગેરે હિંસક પ્રાણીઓની પણ પોતપોતાની સીમા છે. સીમામાં રહીને જ તેઓ પોતપોતાનાં પરાક્રમો કરી શકે છે. આવું જ સમર્થ માણસો માટે પણ છે.

વિશ્વવિજયી સિકંદરે બધા રાજાઓને હરાવ્યા, પણ યમરાજને હરાવી ન શક્યો. તે વતન જોઈ ન શક્યો, રસ્તામાં જ મરવું પડ્યું. કરોડાધિપતિ શ્રીમંતોને બચાવવા વિશેષ વિમાનથી મુંબઈ કે અમેરિકાથી ખાસ ડોક્ટરો બોલાવવામાં આવે તોપણ મૃત્યુથી બચાવી શકાતા નથી. પ્રત્યેક જીવ-જંતુ-માનવનું મૃત્યુ તેની સીમા છે. તેને રોકી શકાતી નથી.

દુરાધર્ષનો એક અર્થ દબાવી ન શકાય તેવો પણ છે. સૃષ્ટિક્રમમાં બધાં બળવાન પ્રાણીઓ એકબીજાથી દબાતાં રહે છે. બળવાનમાં બળવાન મનુષ્ય પણ બીજા કોઈથી દબાતો રહે છે. પ્રાણીમાત્રને દબાવનારું સૌથી મોટું તત્ત્વ પ્રકૃતિની રચના છે. જેમ કે માણસ શ્વાસ વિના, પાણી વિના, આહાર વિના જીવી શકતો નથી. માણસ પોતાના કુદરતી આવેગોને રોકી શકતો નથી, લાચાર છે. શરીરમાં થતી ક્રિયાઓને રોકી શકાતી નથી. આમ આપણે બધા કુદરતથી દબાયેલા છીએ. આંધી-તોફાન-વાવાઝોડું, ધરતીકંપ, સુનામી, વગેરેને આપણે રોકી શકતા નથી, કારણ કે આપણે દબાયેલા છીએ. પણ ભગવાન દુરાધર્ષ છે. તે કોઈનાથી દબાયેલો નથી. તે પોતે ધારે તે જ કરે છે. કોઈ તેને પોતાનું ધારેલું કરાવી શકતો નથી.

82. કૃતજ્ઞ:

ઉપકારોને યાદ રાખનાર.

વ્યક્તિની ખાનદાનીનું માપ બે રીતે નીકળે. એક તો તે પોતાના ઉપકારકોને સમય-સમય ઉપર જાહેરમાં યાદ કરે; અને બીજું, મિત્ર થયા પછી દુશ્મન થઈ જાય તોપણ ગુપ્ત વાતોને ખોલે નહીં, આબરૂ ઉપર હાથ ન નાખે. આ બે તત્ત્વો જેનામાં હોય તે જરૂર ખાનદાન કહેવાય. પણ આ બે તત્ત્વોથી ઊલટું હોય તો તે નીચ - હલકો માણસ કહેવાય.

ભગવાન કૃતજ્ઞ છે. સાંદીપનિ ઋષિને ત્યાં શિક્ષણ લીધું તેની કૃતજ્ઞતામાં ગુરુપત્નીની ઇચ્છા પૂરી કરી.

શ્રીલંકાના યુદ્ધમાં સાથ આપનાર બધા વાનરરાજોને કાંઈ ને કાંઈ બદલો આપ્યો.

સંપર્કમાં આવીને સહકાર આપનાર એકેએકને કાંઈ ને કાંઈ આપ્યું. આ કૃતજ્ઞતા હોવાથી તેમને કૃતજ્ઞ કહેવાય છે.

83. કૃતિ:

તેઓ કૃતિશીલ છે, કર્તા છે.

ભગવાન નિષ્ક્રિય નથી, કૃતિશીલ છે. તેમનાં પાંચ કર્મો પ્રસિદ્ધ છે: 1. ઉત્પત્તિ, 2. સ્થિતિ, 3. સંહાર, 4. વિલય અને 5. કૃપા. આ પાંચ તત્ત્વો સમજવા જેવાં છે.

1. ઉત્પત્તિ: જે કાંઈ ઉત્પન્ન થયું છે તે બધું ભગવાને કર્યું છે. આપમેળે—આપોઆપ કશું ઉત્પન્ન થતું નથી. તેના નિશ્ચિત કરેલા પ્રોગ્રામ પ્રમાણે સમય પ્રમાણે બધું ઉત્પન્ન થયા કરે છે.

2. સ્થિતિ: ઉત્પન્ન થયેલી વસ્તુની સ્થિતિ પણ તે જ કરે છે. જંતુમાત્ર માટે પાલનની વ્યવસ્થા છે. બાળક ગર્ભમાં નાળ દ્વારા માના પોષણથી પોષણ મેળવે છે. જન્મ્યા પછી તરત જ દૂધ વગેરેની વ્યવસ્થા તેણે કરી છે. પછી ચાલવાની—ઊડવાની - રેંગવાની, વગેરે બધી વ્યવસ્થા તેણે કરી છે. જન્મતાં જ પોષણની વ્યવસ્થા વિના આપોઆપ મરી જાય તેવી કોઈ ઉત્પત્તિ નથી. માત્ર જીવજગત કે પ્રાણીજગત જ નહીં, પણ પૂરા ભૌતિક જગતની રચના એવી રીતે કરી છે કે બધાનું અસ્તિત્વ સતત રહ્યા કરે, તેથી તેનું બીજું કાર્ય સ્થિતિ અથવા પાલનછે.

3. સંહાર તૃતીય કૃતિ છે. ઉત્પન્ન વસ્તુ બાલ્યાદિ કાળમાંથી પસાર થતાંથતાં વૃદ્ધાવસ્થા સુધી પહોંચી અંતે સમાપ્ત થઈ જાય—આ સંહાર કહેવાય. સતત સંહાર થતો રહે તો જ સતત ઉત્પત્તિ થઈ શકે. ઉત્પત્તિ, સ્થિતિ અને સંહારનો ક્રમ ચાલતો જ રહે છે.

4. વિલય: સંહાર થયેલી વસ્તુ જો એમ ને એમ પડી રહે તો વિશ્વ કચરાથી ભરાઈ જાય, તેથી સંહાર થયેલી વસ્તુ ધીરેધીરે આપોઆપ પોતાનાં મૂળ તત્ત્વોમાં વિલીન થઈ જાય.

જંગલમાં હજારો-લાખો પ્રાણીઓ રહે છે. ત્યાં કોઈ નગરપાલિકા નથી તોપણ જંગલ ચોખ્ખું રહે છે. રોજ કેટલાં મળ-મૂત્ર છોડાય છે, પણ ક્યાંય દુર્ગંધ નથી. રોજ સેંકડો પ્રાણીઓ વગેરે મરે છે, પણ ક્યાંય મડદાં ગંધાતાં નથી. બધું આપોઆપ મૂળ તત્ત્વોમાં વિલીન થતું રહે છે. એવા કીડા વગેરે બનાવ્યા છે કે જોતજોતાંમાં કરોડો કીડાઓ મડદાં વગેરેને ખાઈ જાય છે અને પછી પોતે પણ સમાપ્ત થઈ જાય છે. આ પ્રક્રિયાથી તે વિલયની પ્રક્રિયા કરનાર છે.

5. કૃપા: તે કૃપા કરનાર પણ છે. કોઈ દુઃખી ભક્ત આર્તનાદથી પોકાર પાડે તો તે તેને બચાવવા બધાં કામો પડતાં મૂકી દોડી પડે છે. તેવાં હજારો ઉદાહરણો છે.

જે લોકો એવું માને છે કે ભગવાન કોઈનું ભલું કે ભૂંડું કરતો નથી, તે તો દ્રષ્ટામાત્ર અને નિષ્ક્રિય છે તે યોગ્ય નથી. એવો નકામો ભગવાન હોય તોય શું અને ન હોય તોય શું! તેની ભક્તિ કરવાનો કોઈ અર્થ નથી. ભગવાન માત્ર મૂક દ્રષ્ટા જ હોય તો દીવાલો અને થાંભલામાં અને તેનામાં શો ફરક છે? તે માત્ર દ્રષ્ટા નથી, પણ સાચી પ્રાર્થના કરનાર યોગ્ય ભક્તનો ઉદ્ધારક પણ છે, તેથી તેને દયાવાન —દયાનો સાગર કહ્યો છે.

84. આત્મવાન્

ચૈતન્યસભર.

પરમેશ્વર ભરપૂર ચૈતન્યયુક્ત છે—જડ નથી, તેથી તેને આત્મવાન્ કહેવાય છે. તેના ભરપૂર ચૈતન્યથી ચૈતન્યરૂપ દેખાય છે, તેથી તે આત્મવાન્ છે. આત્મા ચૈતન્યનું પ્રતીક છે.

તા. 15-2-13

શ્લોક: 10

નામ: 85થી 94

સુરેશ: શરણં શર્મ વિશ્વરેતા: પ્રજાભવ:

અહ: સંવત્સરો વ્યાલ: પ્રત્યય: સર્વદર્શન: ॥ 10 ॥

85. સુરેશ:

86. શરણં

87. શર્મ

88. વિશ્વરેતા:

89. પ્રજાભવ:

90. અહ:

91. સંવત્સર:

92. વ્યાલ:

93. પ્રત્યય:

94. સર્વદર્શન:

આ શ્લોકમાં દશ નામ કહ્યાં છે.

85. સુરેશ:

દેવોનો સ્વામી.

ઇન્દ્ર, વરુણ, યમ, વગેરે તેત્રીસ દેવો છે. તેમના પણ રાજા હોવાથી ભગવાન વિષ્ણુને સુરેશ કહેવાય છે.

86. શરણં:

આશ્રયસ્થાન.

આપત્તિ-વિપત્તિ જેવાં પ્રચંડ દુઃખો આવે અને હજાર પ્રયત્નો કર્યા પછી પણ તેમાંથી ઊગરવાનો કોઈ આરો ન દેખાય ત્યારે ભક્તને માટે છેવટનું શરણું ભગવાન વિષ્ણુ છે. તેઓ શરણદાતા છે, શરણે આવેલાના રક્ષક છે.

મહાપાપી, અધમાધમ, અતિનીચ, દુષ્ટ વ્યક્તિ પણ પોતાનાં પાપોનો પશ્ચાત્તાપ કરીને હરિને શરણે જાય તો તેને શરણું આપીને તેનો ઉદ્ધાર કરનારાં છે.

अपि येत् सुदुराचारो भजते मामनन्यभाक् ।

साधुरेव स मन्तव्यः ॥ गीता.

જો તે મહાદુરાચારીને પણ શરણ આપતો હોય તો પછી ભક્તજન—સજ્જનને તો આપે જ. પણ શરણું શરણ લેનારની શરતપૂર્વક ન

હોય, શરણ દેનારની શરત- પૂર્વક હોય અથવા શરત વિનાનું હોય. “મારે તોય તું અને તારે તોય તું”—એવા ભાવથી શરણું લેવાય. “હું કહું તેમ કરે તો જ શરણું લઉં” એવું શરણું ન હોય.

87. શર્મ:

શાંતિ.

પરમેશ્વર શાંતિરૂપ છે. માર ખાધેલું, હારેલું, થાકેલું બાળક જ્યારે માના ખોળામાં બેસે છે, અર્થાત્ શરણું લે છે ત્યારે તેને ‘શર્મ’ મળે છે. આવી જ રીતે સંસારમાં હારેલો, થાકેલો, માર ખાધેલો જીવાત્મા જ્યારે ભગવાનનું શરણું લે છે ત્યારે તેને ‘શર્મ’ મળે છે, અર્થાત્ શાંતિ મળે છે.

‘શર્મ’ ઉપરથી કેટલાક લોકોની અટક શર્મા બને છે. ‘વર્મ’ ઉપરથી કેટલાક વર્મા બને છે. વર્મ એટલે રક્ષણ. ‘શ’નું ઉચ્ચારણ ‘જ’ બને તો ‘જર્મન’ બને છે.

આ રીતે ભગવાન વિષ્ણુ શર્મદાતા અર્થાત્ શાંતિદાતા છે. જેમજેમ તેમનું નામસ્મરણ કરો તેમતેમ જીવાત્માને શાંતિ પ્રાપ્ત થાય.

88. વિશ્વરેતા:

વિશ્વરચના કરનારું વીર્ય.

ઉત્પત્તિમાં બે મુખ્ય કારણો છે: 1. રજ અને 2. વીર્ય. આ બે ભેગાં થાય તો જ વિશ્વની રચના થઈ શકે. રજ-તત્ત્વ સ્ત્રીશરીરનું અંતિમ સર્વોચ્ચ તત્ત્વ છે, જે યુવાવસ્થા પ્રાપ્ત થયા પછી પ્રત્યેક અઢાવીશમા દિવસે પ્રગટ થઈને યોનિમાર્ગથી નીકળી જાય છે. આવી જ રીતે પુરુષ પણ જ્યારે યુવાવસ્થાને પ્રાપ્ત કરે ત્યારે તેના શરીરમાં છેવટનું સર્વોચ્ચ તત્ત્વ વીર્ય બને છે. તે પણ સ્વપ્નદોષ નિમિત્તે બહાર નીકળી જાય છે. જો નર-નારીનો સંયોગ જ ન થાય તો રજ અને વીર્ય વ્યર્થ નીકળતાં રહે છે. તેમને લાખ પ્રયત્ને પણ રોકી શકાતાં નથી. તેથી આ બંને સર્વોચ્ચ તત્ત્વોનો સાચો સદુપયોગ લગ્નજીવન કહી શકાય. આ બંને ઘૃણિત તત્ત્વ છે તેવું માનીને જે નર-નારીના સંયોગને પાપ માની તેને રોકે છે તે મહાઅજ્ઞાની અને ઈશ્વરસૃષ્ટિના વિરોધી જ કહેવાય. તેથી ઋષિમાર્ગમાં લગ્નજીવનને અનિવાર્ય માનવામાં આવ્યું છે. પછી જ્યારે રજ અને વીર્ય સુકાઈ જવાની અવસ્થા આવે ત્યારે કદાચ કોઈને ગૃહત્યાગ કરવો હોય તો કરે.

આવા સર્વોત્તમ તત્ત્વ રેતનો અવરોધ કરીને જેઓ લાખો યુવાનો-યુવતીઓને કુદરતી વ્યવસ્થાથી બહારનું અર્થાત્ બ્રહ્મચારી જીવન જીવવાની પ્રેરણા આપે તેઓ તે પ્રજાના સર્વોચ્ચ વીર્યના નાશક થઈ જતા હોય છે. તેથી લાખો બ્રહ્મચારીઓ વાળા આપણે બહુ સ્ત્રીભોગી વિદ્યર્થીઓના ગુલામ થયા. રજ અને વીર્યનો અકારણ બગાડ કરવો અથવા નાશ કરવો એ કુદરતી અપરાધ જ કહેવાય. તેનાં પરિણામો દરિદ્રતા અને ગુલામીના રૂપે પ્રાપ્ત થતાં હોય છે. લાખો યુવાનો કાર્યશીલતા છોડીને પરોપજીવી જીવન જીવતા થઈ જાય તો દરિદ્રતા જ આવે અને લાખો યુવાનો યોદ્ધા થવાની જગ્યાએ શસ્ત્રત્યાગી યાચકો થઈ જાય તોપણ ગુલામી જ આવે. એટલે ભગવાનનું નામ વિશ્વરેતા છે. તે મહાવીર્યવાન છે અને પોતાના વીર્યનો પૂરેપૂરો ઉપયોગ કરીને ભવ્ય વિશ્વનું નિર્માણ કરે છે.

જુઓ, ગીતામાં સ્પષ્ટ કહ્યું છે:

મમ યોર્નિમહદ્ બ્રહ્મ, તસ્મિન્ ગર્ભ દધામ્યહમ્ ।

અર્થાત્ પ્રકૃતિ મારી યોનિ છે. તેમાં હું ગર્ભને ધારણ કરાવું છું, જેમાંથી બધાં ભૂતોની ઉત્પત્તિ થાય છે.

આ જ કારણસર આપણા બધા ભગવાનો—દેવો સજોડે હોય છે.

89. પ્રજાભવ:

સૃષ્ટિ રચનારા.

એકનો એક અર્થ કહેનારા અનેક શબ્દો વારંવાર આવતા રહે છે. પ્રજાભવ એટલે પ્રજાની ઉત્પત્તિનું સ્થાન, અર્થાત્ જ્યાંથી પ્રજા ઉત્પન્ન થાય છે તેવી જગ્યા અથવા જેના આધારે પ્રજાની સત્તા—અસ્તિત્વ રહે છે તે.

90. અહઃ

દિવસ, પ્રકાશમાન.

જેમ દિવસ પ્રકાશમાન હોય છે તેમ વિષ્ણુ પણ પ્રકાશમાન છે. પ્રકાશનો અર્થ જે જાણે અને જણાવવામાં સહાયક થાય તે. રાત્રિના અંધકારમાં કશું દેખાતું નથી તેથી કશું જાણી શકાતું નથી, પણ દિવસના પ્રકાશમાં બધું જાણી શકાય છે. આવી જ રીતે ભગવાન વિષ્ણુના હોવા-માત્રથી ઈશ્વરીય જ્ઞાન થાય છે, તેથી તેમને ‘અહઃ’ કહેવાય છે.

91. સંવત્સરઃ

વર્ષ.

360 કે 365 દિવસનું એક વર્ષ થાય છે. આ વર્ષને સંવત્સર કહેવાય છે. તે વિષ્ણુરૂપ છે, અર્થાત્ કાળગણતરીમાં વર્ષની મહત્તા હોવાથી લોકો પૂછે છે કે તમને કેટલાં વર્ષ થયાં? પ્રત્યેક વસ્તુનું વય વર્ષોથી નીકળતું હોય છે, તેથી વર્ષ પણ વિષ્ણુનું નામ કહેવાય.

92. વ્યાલઃ

શેષનાગ.

હિંદુ પ્રજા પ્રાણીઓ પણ ભગવાનનાં દર્શન કરે છે, તેથી નાગપૂજા પણ કરે છે. હળાહળ ઝેર ધારણ કરનાર નાગ ભગવાન શિવના ગળાનો હાર છે, તો તે જ નાગ શેષનાગ થઈને વિષ્ણુનું શયનસ્થાન પણ છે. હિંદુ પ્રજા નાગને મારતી નથી પણ દર્શન કરે છે અને નાગપંચમીના દિવસે પૂજા કરે છે, તેથી વિષ્ણુનું નામ પણ વ્યાલ રખાયું છે.

93. પ્રત્યયઃ

અનુભવ કરાવનાર—પ્રતીતિગોચર.

ઈશ્વરનો અનુભવ કર્મકાંડ કે બીજી સાધનાથી થતો નથી. તેનો અનુભવ તેના પોતા દ્વારા જ થતો હોય છે. તે ઈચ્છે તેને તે પોતાનો અનુભવ—પ્રતીતિ કરાવે છે. એટલે તેના માટે કહ્યું છે કે “યં વૃણુતે”—જેનું તે વરણ કરે, સ્વીકાર કરે. પ્રશ્ન એ થાય કે તે કોનું વરણ કરે? જવાબ છે: જે તેનો પ્રેમી હોય, દીવાનો હોય, તેના વિરહમાં ઝૂરતો હોય તેનું વરણ કરે છે. ભલે તે મેલોઘેલો હોય, અભણ હોય, ગમે તેવો હોય, પણ પાગલ પ્રેમી હોય તેને પ્રતીતિ કરાવે છે, તેથી તેને પ્રત્યય કહેવાય છે.

94. સર્વદર્શનઃ

બધું જોનાર છે.

અર્થાત્ તે બધું જોતો રહે છે. જેમ સી.સી.ટી.વી. કેમેરા બધું જોયા કરે છે તેમ ભગવાન વિષ્ણુ પણ વિશ્વની નાની-મોટી બધી ઘટનાઓને જોતા રહે છે.

એક પ્રશ્ન થાય કે તો પછી મહાઅત્યાચારી ઘટનાઓને તેઓ રોકતા કેમ નથી? માનો કે તેઓ રોકે તો મનુષ્ય શું કરશે? મનુષ્યનો પુરુષાર્થ સમાપ્ત થઈ જશે. આવી અનર્થકારી ઘટનાઓ ચાર રીતે થતી હોય છે:

1. ધર્મની અવ્યવસ્થાથી, 2. સમાજની અવ્યવસ્થાથી, 3. રાજ્યની અવ્યવસ્થાથી, 4. અર્થતંત્રની અવ્યવસ્થાથી.

આવી બધી અવ્યવસ્થાઓ માનવસર્જિત હોય છે. માનો કે કોઈ પ્રેમી યુગલને ધર્મ દ્વારા પથ્થરો મારીને મારી નખાય છે, તો તે ધર્મની અવ્યવસ્થા કહેવાય. તેથી આવી અવ્યવસ્થા સુધારવી જોઈએ.

માનો કે સમાજની કુવ્યવસ્થાથી સતીપ્રથા, વિધવાપ્રથા, કન્યાહત્યા, કજોડાં લગ્નો, વગેરે થતાં હોય તો તે સમાજની કુવ્યવસ્થા છે. તે સમાજ સુધારવી જોઈએ.

માનો કે રાજા કે રાજ્યવ્યવસ્થા પક્ષપાતી અને કૂર છે, તો કાન્તિ કરીને, બળવો કરીને કૂર રાજાને ઉથલાવી નાખવો જોઈએ અને સારી વ્યવસ્થા ગોઠવવી જોઈએ.

આવી જ રીતે મજૂરો, કામદારો, વગેરેનું શોષણ થતું હોય તો અર્થતંત્રની વ્યવસ્થા સુધારવી જોઈએ, જેથી બધાને પૂરતો ન્યાય મળે.

આમ અનેક માનવીય કુવ્યવસ્થાથી અત્યાચાર થતા હોય છે તે માનવોએ જ સુધારવાના હોય છે. જ્યાં બધી માનવીય વ્યવસ્થા સુધારેલી હોય છે ત્યાં પ્રજા સુખી રહેતી હોય છે.

જે કુદરતી (માનવીય નહીં) આપત્તિઓથી લોકો દુઃખી થતા હોય છે, ત્યાં પણ માનવો વિજ્ઞાન દ્વારા સુખ ઉત્પન્ન કરી શકે છે. જેમ કે અતિશય ગરમ પ્રદેશોમાં એ.સી. વગેરે સાધનો કરીને. અતિશય ઠંડા પ્રદેશોમાં હીટર વગેરે કરીને. ધરતીકંપના ક્ષેત્રમાં મજબૂત મકાનો બાંધીને. દુષ્કાળગ્રસ્ત ક્ષેત્રોમાં નદીઓ ઉપર બંધ વગેરે બાંધીને. આ રીતે કુદરતી આપત્તિઓ પણ તેઓ પોતાના પુરુષાર્થથી ઘણી રાહત મેળવી શકે છે. જો બધું ભગવાન જ કરી આપવા લાગે તો લોકોનો વિકાસ ન થાય. લોકો ‘ડલ’ થઈ જાય, તેથી ઘોર અત્યાચારોનું નિવારણ માણસે જાતે કરતા રહેવું જોઈએ.

હા, તેમાં ઈશ્વરનું માર્ગદર્શન અને પ્રેરણા મેળવતા રહેવું જોઈએ.

શ્લોક: 11

નામ: 95થી 103

અજ: સર્વેશ્વર: સિદ્ધ: સિદ્ધિ: સર્વાદિરચ્યુત: ।
વૃષાકપિરમેયાત્મા સર્વયોગવિનિ:સૃત: ॥ 11 ॥

95. અજ:

96. સર્વેશ્વર:

97. સિદ્ધ:

98. સિદ્ધિ:

99. સર્વાદિ:

100. અચ્યુત:

101. વૃષાકપિ:

102. અમેયાત્મા

103. સર્વયોગવિનિ:સૃત:

આ શ્લોકમાં નવ નામ કહ્યાં છે.

95. અજ:

અજન્મા.

વિષ્ણુનો જન્મ નથી તેથી મૃત્યુ પણ નથી. જેનો જન્મ હોય તેનું મૃત્યુ જરૂર હોય; તેથી વિષ્ણુની જન્મજયંતી કે નિર્વાણતિથિ ઊજવાતી નથી. જેની જન્મતિથિ તથા મૃત્યુતિથિ હોય છે અને ઊજવાય છે તે ઈશ્વર નથી. તેને બહુબહુ તો લોકો ભગવાન કહે છે. ભગવાન શબ્દ માનવાચી છે. તે કેટલીક વાર ઋષિમુનિઓ માટે પણ વપરાય છે, જેમ કે ભગવાન વ્યાસ. કેટલીક વાર આચાર્યો માટે પણ અનુયાયીઓ આ શબ્દ વાપરે છે, જેમ કે ભગવાન શંકરાચાર્ય, ભગવાન રામાનુજાચાર્ય, વગેરે. કેટલીક વાર આધ્યાત્મિક ઉચ્ચ પુરુષો માટે પણ વપરાય છે, જેમ કે ભગવાન બુદ્ધ, ભગવાન મહાવીર, ભગવાન ગોરખનાથ, વગેરે, તો કેટલીક વાર સામાન્ય વિદ્વાનો માટે પણ વપરાય છે, જેમ કે ભગવાન રજનીશ, દાદા ભગવાન, વગેરે. ભગવાન શબ્દને કેટલાક લોકોએ પોતાની મેળે જ પોતાની સાથે જોડીને તેની મહત્તા શૂન્ય બનાવી દીધી છે. પોતે જ પોતાને માટે ભગવાન શબ્દ પ્રયોજી દે અને સમજણ વિનાના ભક્તો ઉપાડી લે તે હિંદુ પ્રજામાં કોઈ નવી વાત નથી. કોઈના ઉપર કશું જ નિયંત્રણ ન હોવાથી લોકો પોતાને ભગવાન તરીકે પ્રસ્તુત કરતા થઈ જાય છે અને સમજણ વિનાના લોકો તેને સ્વીકારી લેતા હોય છે. આવા પામર જેવા માણસ ભગવાનોથી હિંદુ પ્રજા ઊભરાઈ રહી છે. અમે એક વાર આવા માણસ ભગવાનોની ગણતરી કરી હતી તો 950 થયા હતા. કદાચ અત્યારે વધી ગયા હશે. જેણે ભગવાન જ ખોટો પકડ્યો હોય તેનું ભલું કેમ થાય? હવે તો બધા ગુરુઓ પણ ભગવાન થઈ જાય છે.

સાચો ભગવાન અજન્મા છે. તે જન્મતો નથી, મરતો નથી, તેથી તેને ‘અજ’ કહ્યો છે.

96. સર્વેશ્વર:

સૌનો ઈશ્વર.

સૌનો એટલે જડ-ચેતન વસ્તુમાત્રનો. પ્રકૃતિમાંથી ઉત્પન્ન થયેલાં બધાં બ્રહ્માંડોનો તે ઈશ્વર છે, તેથી તેને અનંતકોટિ બ્રહ્માંડાધિપતિ કહેવાય છે.

આ રીતે સંપૂર્ણ ચૈતન્યસૃષ્ટિનો પણ તે ઈશ્વર છે. બધા જીવાત્માઓ તેને આધીન છે. જીવાત્માઓના ઊંચા-નીચા ઘણા સ્તરો છે. તેઓ બધા જ વિષ્ણુના નિયંત્રણમાં કામ કરે છે, તેથી તેમને સર્વેશ્વર કહેવાય છે.

97. સિદ્ધ:

જે પરિપૂર્ણ પકવ છે તે.

માણસમાત્ર અધકચરો છે. તે ગમે તેટલો મોટો જ્ઞાની હોય તોપણ તેનું જ્ઞાન અધકચરું જ રહેવાનું અને તેનું અજ્ઞાનનું ક્ષેત્ર તો ઘણું મોટું રહેવાનું. કોઈ માણસ—દેહધારી એવો નથી હોતો કે જેને બધી બાબતનું બધું જ્ઞાન—પૂરેપૂરું જ્ઞાન હોય, પણ એકમાત્ર પરમાત્મા જ એવો છે કે તેને બધી બાબતોનું બધું જ્ઞાન પરિપૂર્ણ હોય છે. તે કોઈ બાબતમાં અધકચરો નથી. તેને નવું જ્ઞાન મેળવવાનું નથી, તેથી તેને સિદ્ધ કહેવાય છે.

98. સિદ્ધિ:

પૂર્ણ સફળ.

બધાને બધી સફળતા મળતી નથી હોતી. કોઈ વ્યક્તિ સંગીતમાં સફળ છે તો તેને તરતાં નથી આવડતું. આવી રીતે સંસારની તથા કથિત સિદ્ધિઓ સંપૂર્ણ નથી હોતી, પણ પરમેશ્વરને તો બધી સિદ્ધિઓ સહજપ્રાપ્ત છે. એવી કોઈ સફળતા નથી જે તેને પ્રાપ્ત ન થઈ હોય. બધી સિદ્ધિઓની પરાકાષ્ઠા ભગવાન છે, તેથી તેને સિદ્ધિ કહેવાય છે.

99. સર્વાદિ:

સૌનો આદિપુરુષ.

આ જે અનંત વિશ્વ દેખાય છે તે બધાનું આદિતત્ત્વ ભગવાન વિષ્ણુ છે, અર્થાત્ જ્યારે આમાંનું કાંઈ જ ન હતું ત્યારે ભગવાન વિષ્ણુ હતા. બધા જ ઈશ્વરવાદી ધર્મો જ્યારે સૃષ્ટિઉત્પત્તિનો વિચાર કરે છે, ત્યારે એવું જણાવે છે કે સૌપ્રથમ પરમેશ્વર હતો. તેની ઇચ્છાથી વિશ્વની રચના થઈ. એટલે વિશ્વનો આદિ પરમેશ્વર હોવાથી તેને સર્વાદિ કહે છે.

100. અચ્યુત:

જે ચલિત ન થાય તેવા.

ચલિત થાય તે ભગવાન ન હોય. ચલિત થવાનાં મુખ્યતઃ ચાર સ્થાનો છે: 1. પદચ્યુત, 2. વ્રતચ્યુત, 3. વચનચ્યુત, 4. કર્તવ્યચ્યુત.

1. પદચ્યુત: પદાધિકારીનું પદ હોય. અધિકારી કાંઈક ભૂલ કરે, ભ્રષ્ટાચાર કરે તો તેને પદ ઉપરથી ઉઠાડી મૂકવાનું થતું હોય છે. આવી રીતે રાજાને પણ રાજગાદીથી, નેતાને નેતાપદથી ઉઠાડી મૂકવાનું થાય ત્યારે તેને પદચ્યુત અથવા પદભ્રષ્ટ કહ્યો કહેવાય. ભગવાન વિષ્ણુ જે પદ ઉપર બેઠા છે તે પદ ઉપરથી તેઓ કદી ચ્યુત થતા નથી, તેથી તેમને અચ્યુત કહેવાય છે.

2. વ્રતચ્યુત: ધાર્મિક ક્ષેત્રે વ્રત અને નિયમ જરૂરી હોય છે. તદનુસાર કોઈએ કોઈ વ્રત ધારણ કરવાનો સંકલ્પ કર્યો હોય, પણ પછી

વચ્ચેથી વ્રત તોડી નાખે, તો તેને વ્રતચ્યુત અથવા વ્રતભંગ કહેવાય.

ભગવાન વિષ્ણુનું જે વ્રત છે તેઓ કદી તોડતા નથી તેથી તેઓ અચ્યુત છે.

૩. વચનચ્યુત: આપેલું વચન તોડી નાખવું તે. વ્યક્તિની ક્વોલિટીનું માપ તેના વચન પાળવા અથવા ન પાળવા ઉપરથી નીકળતું હોય છે. વચન આપીને પાળે નહીં તેવી વ્યક્તિ રૂપ-રૂપનો અંબાર હોય તોપણ તે ખેતરના ચાડિયા જેવી છે, કોડીની છે. વચન માટે ફના થનાર કદરૂપો હોય, હલકા કુળનો હોય—ગમે તેવો હોય તોપણ તે કરોડનો કહેવાય.

ભગવાન વિષ્ણુ પોતાનું આપેલું વચન બરાબર પાળે છે તેથી તેઓ અચ્યુત છે.

૪. કર્તવ્યચ્યુત: પ્રાપ્ત તથા સ્વીકૃત કર્તવ્યનું બરાબર પાલન ન કરે તેને કર્તવ્યચ્યુત કહેવાય.

વ્યક્તિમાત્રને કોઈ ને કોઈ કર્તવ્ય હોય છે. કર્તવ્ય વિનાનો કોઈ માણસ ન હોય. જો હોય તો તે કાં તો પૂર્ણ જ્ઞાની હોય અથવા પૂર્ણ પામર હોય. રાષ્ટ્રનું નિર્માણ કર્તવ્યપરાયણ માણસોથી થતું હોય છે. આખું રાષ્ટ્ર કર્તવ્યપરાયણ હોય તો તે મહાન રાષ્ટ્ર બને, પણ જો કર્તવ્યભ્રષ્ટ લોકોનું પ્રમાણ જ વધારે હોય તો તેનું રાષ્ટ્ર કદી મહાન ન બને, અધમ જ થઈ જાય.

કર્તવ્ય બે રીતે પ્રાપ્ત થતું હોય છે:

૧. પ્રાપ્ત કર્તવ્ય અને ૨. સ્વીકૃત કર્તવ્ય.

માતા-પિતા-પત્ની-પરિવાર વગેરેનું પાલનપોષણ—રક્ષણ કરવું એ પ્રાપ્ત કર્તવ્ય છે. તેમનો ત્યાગ કરી દેવો તે કર્તવ્યભ્રષ્ટતા કહેવાય.

આમ, પ્રાપ્ત કર્તવ્ય કે સ્વીકૃત કર્તવ્યમાંથી ગમે તેનો ત્યાગ કરવો તે કર્તવ્યચ્યુત થવું કહેવાય.

ભગવાન પોતાનું કર્તવ્ય બરાબર બજાવે છે તેથી તેઓ અચ્યુત છે.

આમ બધી રીતે ભગવાન વિષ્ણુ અચ્યુત છે.

101. વૃષાકપિ:

ધર્મને ધારણ કરનારો.

વૃષ એટલે ધર્મ—મહાદેવજીનો પોઠિયો. તેને ચાર પગ હોય છે: ૧. સત્ય, ૨. દયા, ૩. તપ અને ૪. દાન. આ ચારે તત્ત્વો એકસાથે જેના જીવનમાં હોય તે પૂર્ણ ધર્માત્મા કહેવાય. આ ચારમાંથી એકે ન હોય તે ગમે તેટલો આડંબર કરે તોપણ તે ધર્માત્મા ન કહેવાય. પોઠિયાનો પ્રત્યેક પગ એકએક યુગમાં વળી જાય છે. સત્યયુગમાં સત્યની, દ્વાપરમાં દયાની અને ત્રેતામાં તપની પ્રધાનતા હોવાથી યુગ પૂરો થતાં જ ત્રણે પગ વળી ગયા. હવે કલિયુગમાં માત્ર દાન નામના એક જ પગ ઉપર પોઠિયો (ધર્મ) ઊભો છે, અર્થાત્ આ યુગમાં દાનની પ્રધાનતા રહે છે.

આવા ચાર પગવાળા ધર્મને જે ધારણ કરે તે વૃષાકપિ કહેવાય. ‘કપિ’ શબ્દના અનેક અર્થ થાય છે, જેમાં વાનર અર્થ પ્રસિદ્ધ છે. પણ ‘કપિ’ શબ્દનો અર્થ સૂર્ય પણ થાય છે. ‘ક’ એટલે જળ અને તેને પીએ તે કપિ. સૂર્ય જળનું શોષણ કરે છે તેથી કપિ છે. સૂર્યની માફક ભગવાન વિષ્ણુ પણ ધર્મરૂપી જળને પીએ છે, અર્થાત્ ધારણ કરે છે તેથી વૃષાકપિ કહેવાય છે.

102. અમેયાત્મા:

જેને માપી ન શકાય તે.

પરમેશ્વરનું લાંબો, પહોળો, ઊંચો-નીચો, વગેરે માપ કાઢી શકાતું નથી તેમ જ હલકો, ભારે એમ વજનનું માપ પણ થઈ શકતું નથી, તેથી તે અમેયાત્મા છે. પરમેશ્વર પ્રત્યક્ષાદિ પ્રમાણોથી પણ જાણી શકાતો નથી, તેથી તેને અપ્રમેયાત્મા પણ કહેવાય છે.

103. સર્વયોગવિનિઃસૃતઃ

બધા યોગોને પ્રગટ કરનારો.

યોગ એટલે જોડાવું. આવા અસંખ્ય યોગ છે. જ્યાંજ્યાં બે વસ્તુઓનું જોડાણ હોય ત્યાંત્યાં યોગ હોય. ગીતાના અઢાર યોગ તો માત્ર સમુદ્રમાં બિંદુ જેવા છે. ચારે તરફ યોગ જ યોગ છે. પતિ-પત્નીનું મિલન પણ મિથુનયોગ છે, જેમાંથી સંતાનફળ પ્રાપ્ત થાય છે. હાથ અને કલમના યોગથી આ લખાણ પ્રાપ્ત થાય છે. આવા અસંખ્ય યોગ જેમાંથી ઉત્પન્ન થયા છે તે ભગવાન વિષ્ણુ છે.

17-2-13

શ્લોક: 12
નામ: 104થી 113

વસુર્વસુમનાઃ સત્યઃ સમાત્મા સમ્મિતઃ સમઃ ।

અમોઘઃ પુંડરીકાક્ષો, વૃષકર્મા, વૃષાકૃતિઃ ॥ 12 ॥

104. વસુઃ

105. વસુમનાઃ

106. સત્યઃ

107. સમાત્મા

108. સમ્મિતઃ

109. સમઃ

110. અમોઘઃ

111. પુંડરીકાક્ષઃ

112. વૃષકર્મા

113. વૃષાકૃતિઃ

આ શ્લોકમાં દશ નામ કહ્યાં છે.

104. વસુઃ

જે બધાં તત્ત્વોમાં વસે તે. સર્વવ્યાપી વિષ્ણુ.

ઈશ્વરના વસવા માટે બે ધારણાઓ છે: એક, તે કોઈ એક દેશમાં વસે છે અને બે, તે બધે જ કણકણમાં વ્યાપક થઈને વસે છે.

પૌરાણિકો પોતપોતાના ભગવાનો-નો કોઈ ખાસ દેશ માને છે, જેમ કે વૈકુંઠ, કૈલાસ, સાકેત, વગેરે. ત્યાંથી ભગવાન જરૂર પડે ત્યારે આવ-જા કરે છે. બીજા કેટલાક સાતમા આસમાનમાં વસે છે તેવું માને છે. પણ વૈદિકો તેને સર્વવ્યાપી માને છે, અર્થાત્ તે બધા દેશોમાં બધી જ જગ્યાએ વસે છે. પરિણામે હિંદુ ધર્મ ઉભયવાદી થયો છે. તેના સાકાર ભગવાનો કોઈ ખાસ એક દેશમાં—ધામમાં વસે છે, પણ નિર્ગુણ-નિરાકાર ભગવાન સર્વત્ર—સર્વવ્યાપક થઈને વસે છે.

ભગવાન કોઈ એક ખાસ ધામમાં વસે છે તેવું માનનારા તે-તે ધામમાં જવાની ઉત્કંઠા રાખે છે, પણ જે સર્વવ્યાપક માનનારા છે તેમના માટે કોઈ ખાસ વિશેષ ધામ હોતું નથી, તેથી બધે જ ભગવાનનું ધામ હોવાથી કોઈ દૂરના લોકમાં કે ધામમાં જવાની ઉત્કંઠા રહેતી નથી.

તે બધે જ વસે છે અને બધાં તેનામાં વસે છે તેથી તેને વસુ કહેવાય છે. આમ આપણે તેત્રીસ દેવોમાં આઠ વસુઓને પણ માનીએ છીએ. 11 રુદ્રો, 12 આદિત્ય, આઠ વસુઓ અને બે પુરુષ-પ્રધાન. આમ તેત્રીસ દેવો માનવામાં આવે છે.

આઠ વસુઓ આ પ્રમાણે છે: 1. આપ, 2. ધ્રુવ, 3. સોમ, 4. ધર, 5. અનિલ, 6. અનલ, 7. પ્રત્યૂષ અને 8. પ્રભાસ.

આ આઠ વસુઓ દ્વારા ભગવાન વિષ્ણુ સર્વત્ર વ્યાપક થઈને વિશ્વને સંચાલિત કરી રહ્યા છે.

105. વસુમના:

ઉત્તમ મનવાળા.

ભગવાનને પણ મન છે, અર્થાત્ મનથી થનારા સંકલ્પાદિ તે પણ કરે છે, પણ તેનું મન વસુમન છે. વસુ એટલે ઉત્તમ—કીમતી. ઉત્તમ મનનો અર્થ થાય છે દુષ્ટતાથી મુક્ત અને સુષ્ટુતાથી યુક્ત. જીવાત્માનાં મન દુર્વિચારો અને દુષ્ક્રિયાઓ ભરેલાં રહે છે, જેથી તેઓ આખો દિવસ ન વિચારવાનું વિચાર્યા કરે છે, ખોટા સંકલ્પ-વિકલ્પ કર્યા કરે છે. સાધક માણસ જેટલો દુઃખી પોતાના મનથી થાય છે તેટલો તનથી નથી થતો. આવું મન છે. પણ ભગવાનનું મન કદી ખોટા વિચારો કે ખોટા સંકલ્પ-વિકલ્પ કરતું નથી, તેથી તેમને વસુમના કહે છે.

106. સત્ય:

જે અસ્તિત્વથી, વ્યવહારથી, વાણીથી અને તત્ત્વથી પણ સત્ય છે તે પરમ સત્ય.

આગળ કહ્યું તેમ સત્ય ચતુર્મુખ હોય છે.

1. અસ્તિત્વથી સત્ય, જેનું અસ્તિત્વ હોય તેને સત્ય કહેવાય, જેમ કે સૂર્ય, ચંદ્ર, પૃથ્વી. વગેરે. અસ્તિત્વ ન હોવા છતાં પણ વ્યવહાર થતો હોય તો તે સત્ય ન કહેવાય, જેમ કે વંધ્યાપુત્ર, શશશૃંગ, વગેરે. આ બધાનો વ્યવહારમાં પ્રયોગ થતો હોવા છતાં પણ તેમનું અસ્તિત્વ નથી હોતું.

પરમેશ્વરનું અસ્તિત્વથી અર્થાત્ સત્તાથી સત્ય છે.

2. બીજું સત્ય વ્યવહાર-સત્ય છે. સત્યથી વ્યવહાર ચાલે છે. જ્યાં વધુમાં વધુ સત્ય હશે ત્યાં જ શુદ્ધ વ્યવહાર હશે. અસત્ય ભળવાથી અશુદ્ધ વ્યવહાર થતો હોય છે. અશુદ્ધ વ્યવહાર છળ-કપટ-મય હોય છે. સત્યની સ્થાપના અને ધર્મની સ્થાપના એક જ વસ્તુ કહેવાય. શુદ્ધ વ્યવહાર વિનાનાં માણસો ગમે તેટલાં તપ-ત્યાગ-ઉપવાસ-વ્રત, વગેરે કરે તોપણ તેમને સાચા ધાર્મિક ન કહેવાય. આ બધું ન કરે પણ માત્ર શુદ્ધ વ્યવહાર જ રાખે તોપણ તે સાચો ધાર્મિક કહેવાય. ભગવાન વ્યવહારથી પણ સત્ય છે.

3. ત્રીજું સત્ય વાણીનું સત્ય છે. સાચું બોલવું, જૂઠું ન બોલવું તે વાણીનું સત્ય કહેવાય છે. વાણીના સત્યના બે ભેદ છે: 1. શબ્દસત્ય અને 2. ભાવસત્ય.

કેટલીક વાર એવું બનતું હોય છે કે વ્યક્તિ શબ્દથી તો સાચું બોલતી હોય પણ ભાવ જુદો હોય. જેમ કે કોઈ કહે કે “મારે જમવું નથી”, પણ ખરેખર તેને જમવું છે, તે બોલે છે તેનાથી ભાવ જુદો છે. જેમ કે કોઈ કહે કે “મને શાકાહારી ભોજન આપો”, પણ આપનારો ઈંડાં-માછલીને પણ શાકાહારમાં ગણતો હોવાથી તેવું ભોજન આપે. અથવા દૂધને પણ શાકાહારમાં ન ગણતો હોવાથી તેવું ભોજન આપે. કહેવાનો ભાવ એ છે કે શબ્દસત્યની સાથે ભાવસત્ય પણ હોવું જોઈએ.

4. ચોથું સત્ય તત્ત્વથી હોય છે. તાત્ત્વિક રીતે પણ ભગવાન સત્ય છે. તાત્ત્વિક સત્યનો અર્થ થાય છે જે પ્રમાણોથી—અનુભવોથી પણ સિદ્ધ હોય.

107. સમાત્મા

બધામાં એકસરખા રહેનારા.

ભગવાન વ્યાપક છે તે વાત અનેક વાર આવે છે, પણ હવે એક બીજો પ્રશ્ન છે કે વ્યાપક હોવા છતાં પણ તે કોઈ જગ્યાએ ઓછો-વધુ, જાડો-પાતળો છે કે કેમ? એવું બને કે તે ભક્તોમાં—પ્રિય પાત્રોમાં વધારે રહેતો હોય અને દુષ્ટોમાં—રાક્ષસોમાં ઓછો રહેતો હોય. તેના

જવાબમાં જણાવે છે કે ના-ના, તે બધે જ સમાન રૂપથી રહે છે. પવિત્રમાં પવિત્ર જગ્યામાં તથા અપવિત્રમાં અપવિત્ર જગ્યામાં પણ તે સમાન રૂપથી રહે છે, તેથી તેને સમાત્મા કહેવાય છે.

હવે પ્રશ્ન એ થાય કે જો દુષ્ટોમાં પણ સંતો જેટલો જ સમાન રૂપથી રહેતો હોય તો દુષ્ટો સુધરતા કેમ નથી? જવાબ સરળ છે. તે નિર્લેપ છે, અર્થાત્ નથી તો તે કોઈનાથી પ્રભાવિત થતો કે નથી કોઈને પ્રભાવિત કરતો. વ્યક્તિ ગમે તે કરે, તેમાં કશી દખલ કરતો નથી. જેમ વન્ય પ્રાણીઓનાં જીવન જોવા તમે વનમાં જાઓ તો વન્ય પ્રાણીઓને તમે જોઈ તો શકો છો, પણ તેમના વ્યવહારમાં દખલ ન કરી શકો. માત્ર જોયા જ કરવાનું. પરમાત્મા દ્રષ્ટા છે. તે જીવાત્માનાં કર્મોમાં ભળી જતો નથી, પણ હા, તેની પ્રાર્થના કરનાર ભક્તની યોગ્ય પ્રાર્થના સાંભળે છે ખરો. તેથી સમાત્મા હોવા છતાં પણ તે દયાળુ છે.

108. સમ્મિત:

સૌમાં સરખી રીતે ભળીને રહ્યો છે તે.

109. સમ:

સર્વકાળમાં સર્વદેશમાં સમાન રીતે રહ્યો છે તે.

110. અમોઘ:

પૂર્ણ સફળ રહેનાર. મૂલ્યવાન.

જીવાત્માના જીવન સાથે સફળતા અને નિષ્ફળતા બે તત્ત્વો જોડાયેલાં રહે છે. વ્યક્તિની સક્ષમતાનું માપ તેની સફળતામાં રહેલું છે. જે વધુમાં વધુ સફળતા મેળવતો રહે છે તે સમર્થ સક્ષમ કહેવાય છે, પણ જે વારંવાર વધુમાં વધુ નિષ્ફળ રહે છે તે અક્ષમ - હતભાગ્ય કહેવાય છે. પણ પરમાત્મા કદી પણ કોઈ પણ ક્ષેત્રના કોઈ પણ કામમાં કદી નિષ્ફળ રહેતો નથી. તેનાં ધારેલાં બધાં કાર્યો પૂર્ણપણે સફળ રહે છે, તેથી તે સર્વશક્તિમાન—પૂર્ણ સમર્થ કહેવાય છે. તેથી જ તે અમોઘ—મૂલ્યવાન પણ છે.

111. પુંડરીકાક્ષ:

કમળ જેવાં નેત્રોવાળા.

વિષ્ણુ ભગવાનનું જે સગુણ-સાકાર રૂપ છે તે બહુ જ સુંદર છે. સુંદરતાનું સૌથી મોટું પ્રતીક નેત્ર છે અને નેત્રની ઉપમા કવિલોકો કમળથી આપે છે. કમળ જેવાં સુંદર નેત્રો જેનાં હોય તે દર્શનીય બની જાય. એવું સૌંદર્ય કે બસ જોયા જ કરો. તેથી હરિદર્શનની તડપ લાગે અને જ્યારે જેને દર્શન થાય ત્યારે ધન્ય-ધન્ય થઈ જાય. પ્રભુની સુંદરતા જોયા પછી બીજી સુંદરતા ફિક્કી લાગે. તેથી આવો ભક્ત બીજા લૌકિક સૌંદર્યમાં વિકારી બને નહીં.

બીજો અર્થ પણ સમજવા જેવો છે. રૂપ લોકોને ઘેલા કરતું હોય છે, એટલું જ નહીં, પોતે પણ ઘેલું થતું હોય છે. જે લૌકિક રૂપમાં ઘેલો થાય તે કદી મહાન ન બને. ઘેલછા વ્યક્તિને વામન બનાવી દેતી હોય છે. પણ જે કમળની માફક ભરપૂર રૂપ જોયા પછી પણ નિર્લેપ રહે તે પુંડરીકાક્ષ કહેવાય, અર્થાત્ વિષ્ણુ કહેવાય.

112. વૃષકર્મા

ધર્મ પ્રમાણે કર્મ કરનારા.

શક્તિ અને સ્વસ્થતાને સાથે રાખવાં બહુ કઠિન હોય છે. શક્તિશાળી વ્યક્તિ શક્તિને પચાવી ન શકે એટલે અસ્વસ્થ થઈ જાય. આરોગ્યની અસ્વસ્થતા કરતાં શક્તિની અસ્વસ્થતા મહાહાનિ કરનારી બની જતી હોય છે. ભગવાન સર્વશક્તિમાન હોવા છતાં પણ એક

પણ કર્મ ધર્મવિરુદ્ધ કરતો નથી. તે પોતે પણ ધર્મનું પૂરેપૂરું પાલન કરે છે, તેથી તેને વૃષકર્મા કહેવાય છે.

113. વૃષાકૃતિ:

મૂર્તિમંત ધર્મ, સાક્ષાત્ ધર્મસ્વરૂપ.

ધર્મની વ્યાખ્યા બે રીતે થઈ શકતી હોય છે: 1. શાસ્ત્રવાક્યોથી 2. વ્યક્તિના જીવનથી. બંનેનું મહત્ત્વ છે જ, પણ કોઈ વ્યક્તિના પૂરા જીવનથી ધર્મની વ્યાખ્યા થઈ શકે તો તેને મૂર્તિમંત ધર્મ જ કહેવાય. તેથી શ્રીરામને “રામો વિગ્રહવાન્ ધર્મઃ” કહેવાય છે. જેનું પ્રત્યેક કાર્ય ધર્મમય હોય તેને વૃષાકૃતિ કહેવાય.

19-2-13

શ્લોક: 13
નામ: 114થી 122

રુદ્રો બહુશિરા બભ્રુવિશ્વયોનિઃ શુચિશ્રવાઃ ।

અમૃતઃ શાશ્વતઃ સ્થાણુર્વરારોહી મહાતપાઃ ॥ 13 ॥

આ શ્લોકમાં નવ નામ કહ્યાં છે.

114. રુદ્રઃ

115. બહુશિરા

116. બભ્રુઃ

117. વિશ્વયોનિઃ

118. શુચિશ્રવાઃ

119. અમૃતઃ

120. શાશ્વતઃ સ્થાણુઃ

121. વરારોહઃ

122. મહાતપાઃ

આ શ્લોકમાં નવ નામ કહ્યાં છે.

ભગવાનનું પ્રત્યેક નામ તેનો અલગઅલગ ગુણ બતાવે છે, તેથી તે સગુણ છે. તેના અનંત ગુણો છે. ગુણોથી ક્રિયા થાય. ગુણો વિના ક્રિયા ન થઈ શકે, તેથી વિષ્ણુમાં અનંત ગુણો રહેલા છે. આ બધાં નામો તેના ગુણોને બતાવવા ગુણ- આધારિત નામો છે.

114. રુદ્રઃ

ભયંકર.

જે ભયંકર હોય તે જ શાસન કરી શકે. જે માત્ર કોમળ જ હોય તે શાસન ન કરી શકે. ભય પરાક્રમથી પેદા થતો હોય છે. પરાક્રમ સામર્થ્યનું પ્રતીક હોય છે. સામર્થ્યહીન પરાક્રમી ન હોય.

શાસન બે રીતે થતું હોય છે: એક તો વ્યવસ્થા ગોઠવવાથી અને બે વ્યવસ્થા તોડનારને દંડ દેવાથી. વ્યવસ્થા ગોઠવવી એ ધર્મ કહેવાય. ધર્મ અને વ્યવસ્થા એક જ છે. સુવ્યવસ્થા એ જ સુધર્મ કહેવાય. આ વ્યવસ્થા બહુમુખી હોય છે, જેમ કે ધર્મવ્યવસ્થા, રાજવ્યવસ્થા, સમાજવ્યવસ્થા, અર્થવ્યવસ્થા, વગેરે-વગેરે. ડાબા હાથે જ ચલાય એ માર્ગવ્યવસ્થા થઈ. પૂરી વ્યવસ્થા એ શાસ્ત્ર થયું. જે શાસ્ત્ર રચે તેને શાસક કહેવાય, પણ શાસ્ત્ર રચવામાત્રથી શાસન નથી ચાલતું. તે પ્રમાણે પાલન પણ કરાવવું જરૂરી બને છે. ભગવાન પાલન પણ કરાવે છે. જે વ્યવસ્થાનો ભંગ કરે તેને દંડ આપે છે. દંડ કોઈને ગમતો નથી, તેથી જ્યારે દંડ ભોગવવાનું થાય છે ત્યારે જીવાત્મા રડે છે. જે અપરાધીઓને રડાવે છે તેને રુદ્ર કહેવાય, તેથી વિષ્ણુને રુદ્ર કહેવાય છે.

જે દુષ્ટોને ડરાવી કે દબાવી ન શકે તે પ્રજાનું પાલન પણ ન કરી શકે. માત્ર વીતરાગ થઈને બેઠાબેઠા ટગરટગર જોયા કરે તે સારો

શાસક ન થઈ શકે, પણ જેના પ્રયંડ પ્રભાવથી દુષ્ટો થરથર કાંપવા લાગે તે જ સજ્જનોનું પરિત્રાણ કરી શકે. તે જ વિષ્ણુ રુદ્ર પણ કહેવાય છે.

રુદ્રના બે પરસ્પર-વિરોધી ગુણો હોય છે: એક તો તે શીઘ્રકોપી હોય છે અને બે તે આશુતોષ હોય છે. દુષ્ટતા જોવા છતાં પણ જે ઠંડો હિમ જેવો બેસી રહે તે કાં તો કાયર હોય, કાં પછી મુત્સદ્દી હોય. શૌર્ય વિનાની મુત્સદ્દીગીરી લુચ્ચી હોય છે અને શૌર્ય ઠંડું નથી હોતું. તેથી રુદ્રને શીઘ્રકોપી કહ્યો છે. પણ શીઘ્રકોપી શીઘ્રશાંત પણ હોય છે. કોપ ઊતરતાં જ તે આશુતોષ થઈને શરણાગતને ન્યાય પણ કરી દેતો હોય છે. આમ પરસ્પર-વિરોધી બંને ગુણો રુદ્રમાં જોઈ શકાય છે.

શાસ્ત્રોમાં દ્વાદશ આદિત્ય, એકાદશ રુદ્ર, અષ્ટ વસુ અને પુરુષ-પ્રકૃતિ એમ તેત્રીસ દેવો કહ્યા છે. તેમાં એકાદશ રુદ્રોનાં નામ આ પ્રમાણે છે: 1. મહાદેવ, 2. અભેદ- રુદ્ર, 3. સૌરવ, 4. અકાળ, 5. અવિકાર-રુદ્ર, 6. તપ્ત-રુદ્ર, 7. સિદ્ધ-રુદ્ર, 8. આધાર-રુદ્ર, 9. તત્પુરુષ-રુદ્ર, 10. હનુમંત-રુદ્ર અને 11. અમર-રુદ્ર.

115. બહુશિરા

ઘણાં મસ્તકવાળો.

ભગવાન હજારો માથાંવાળો છે, અર્થાત્ હજારો માથાંઓથી જે કામ થાય તે કામ તે એકલો કરી શકે છે.

116. બભ્રુ

સૌનું ભરણપોષણ કરનારો.

વ્યાખ્યા આવી ગઈ છે તેથી પુનરુક્તિ નથી કરતો.

117. વિશ્વયોનિ:

વિશ્વનું મૂળ કારણ.

ગીતામાં મહદ્બ્રહ્મને યોનિ કહ્યું છે. મહદ્બ્રહ્મ એટલે પ્રકૃતિ. તેમાં ભગવાન ગર્ભ ધારણ કરાવે છે તે વાત પહેલાં કહી. તેમાં પોતાને બીજપ્રદ પિતા કહ્યો છે. હવે પોતે જ પોતાને યોનિ કહે છે, અર્થાત્ વિશ્વની ઉત્પત્તિ મારામાંથી થાય છે તેવું કહે છે તેનો ભાવ એવો છે કે કાર્ય માટે બે કારણો છે: ઉપાદાન અને નિમિત્ત. પ્રકૃતિ ઉપાદાનકારણ છે, જ્યારે પરમેશ્વર નિમિત્તકારણ છે. પ્રકૃતિ-શક્તિ અને શિવનો ભેદાભેદ હોવાથી બંને એક છે, તેથી પ્રકૃતિ-શક્તિ-સહિત શિવ-વિષ્ણુને પણ ઉપાદાનકારણ માનવામાં આવે છે. આ રીતે તે વિશ્વયોનિ કહેવાય છે.

118. શુચિશ્રવા:

પવિત્ર યશવાળો, પવિત્ર શ્રવણવાળો.

શુચિ એટલે સ્વચ્છ - પવિત્ર અને શ્રવ એટલે યશ અથવા શ્રવણ - વાણી.

યશના બે પ્રકાર છે: 1. પવિત્ર યશ અને 2. અપવિત્ર યશ.

1. પવિત્ર યશ તે છે જે નિષ્કામભાવથી પ્રભુપ્રીત્યર્થ કરેલાં પુણ્યકર્મોથી થાય છે. પુણ્યકર્મ યશસ્વી હોય છે. તેનું શ્રવણ કરવાથી પણ માણસને પુણ્યકર્મો કરવાની પ્રેરણા મળે છે, તેથી પુણ્યકર્મોનું શ્રવણ જરૂર કરવું જોઈએ. પુણ્યાત્મા જો ભક્ત હોય તો તેનાં દર્શન કરવાથી પણ પવિત્ર ભાવ જાગે છે, તેથી તેનાં દર્શન કરવા જવું જોઈએ.

પરમેશ્વરનાં બધાં કર્મો પવિત્ર અને યશસ્વી હોવાથી તેનાં સ્તુતિ અને દર્શન કરવાથી પવિત્ર થવાય છે, તેથી તે શુચિકર્મ છે.

2. અપવિત્ર યશઃ યશ પણ અપવિત્ર હોય છે. જે લોકો અહંકારપૂર્વક પુણ્યકર્મો કરે છે, જે લોકો બીજાનો યશ ચોરી લે છે, જે લોકો હરામના પૈસાથી લોકદેખાવ માટે પુણ્યકર્મો કરે છે અને તેમનો યશ થાય છે તેને પવિત્ર ન કહેવાય. તે અપવિત્ર યશ કહેવાય. તેમાં પણ યશની ચોરી પણ થતી હોય છે. કામ કોઈ બીજાએ કર્યું હોય, પણ પોતાને નામે ચઢાવી દેવાતું હોય છે.

કવિતા કોઈ બીજાએ કરી હોય, પુસ્તક કોઈ બીજાએ લખ્યું હોય, પ્રવચન કોઈ બીજાનું હોય તોપણ આખેઆખું પોતાને નામે કરી દેનારા લોકો વાહવાહ મેળવે છે. આને યશચોરી કહેવાય. જો જે-તે કવિ-લેખક કે વક્તાનાં નામનો નમ્રતાપૂર્વક ઉલ્લેખ કરાય તો યશચોરી ન કહેવાય.

આવા ઘણાબધા યશ પારકા હોવા છતાં પોતાને નામે કરી લીધા હોય તો તે અપવિત્ર યશ કહેવાય.

ભગવાન વિષ્ણુ પોતાનો જ યશ પ્રસરાવી લોકોને પવિત્ર કરે છે તેથી શુચિશ્રવા કહેવાય છે.

119. અમૃતઃ

જે મરે નહીં તે. જેનો કદી નાશ ન થાય તે.

પરમાત્માનું કદી મૃત્યુ ન થાય. મૃત્યુ થાય અને પછી નિર્વાણતિથિ ઊજવાય કે મોક્ષતિથિ ઊજવાય તે પરમેશ્વર ન કહેવાય. બહુબહુ તો તે ભગવાન કહેવાય.

અમૃત શબ્દનો અર્થમાત્ર મરણરહિત છે તેટલો જ નથી, પણ અમૃતનો અર્થ પરમસુખરૂપ પણ છે. સુખના પ્રકારો છે. બધાં સુખો એકસરખાં નથી હોતાં, પણ જો બધાં સુખોનું સર્વોચ્ચ સુખ કોઈ હોય તો તે પ્રેમસુખ છે. શુદ્ધ પ્રેમસુખથી વધારે મોટું બીજું કોઈ સુખ નથી. પરમેશ્વર પ્રેમરૂપ છે તેથી તે અમૃત છે. જેમના ભગવાન પ્રેમ વિનાના અનેમાત્ર જ્ઞાનરૂપ હોય તો જ્ઞાનથી થાકી જવાય, કંટાળો આવે. જેમના ભગવાન માત્ર વીતરાગી હોય અને પ્રેમરૂપ ન હોય તો તેવા ભગવાનથી પણ કંટાળી જવાય, કારણ કે વીતરાગને તો લાગણી જ ન હોય. તે કોઈના સામું જુએ પણ નહીં. પણ વિષ્ણુભગવાન પ્રેમની લાગણીઓથી ભરપૂર હોવાથી સદા-સર્વદા તરોતાજા હૂંફ આપે છે તેથી તેમને અમૃત કહેવાય છે.

120. શાશ્વતઃ સ્થાણુઃ

નિત્ય અને સ્થિર રહેનારા.

સર્વોચ્ચ ગુણ પ્રેમ કહેવામાં આવ્યો. તે જો સ્થિર ન હોય તો તેમાં ભરતી-ઓટ આવ્યા કરે. સાંસારિક પ્રેમ ચંદ્રની માફક વધ-ઘટ થયા કરતો હોય છે અને અમાવાસ્યાએ તો તદ્દન વિલીન થઈ જતો હોય છે. આવું ઈશ્વરીય પ્રેમમાં નથી બનતું. વિષ્ણુભગવાનનો પ્રેમ શાશ્વત એટલે નિત્ય છે અને સ્થાણુની માફક કદી પણ વિચલિત ન થનારો છે, તેમાં ભરતી-ઓટ કે અમાવાસ્યા કદી આવતી નથી, તે પ્રેમવર્ષા કર્યા જ કરે છે, તેથી તેને શાશ્વત સ્થાણુ કહ્યો છે.

121. વરારોહઃ

ઉત્તમ પદ ઉપર બેસનારા.

જીવનમાં પદની પણ મહત્તા હોય છે. પ્રત્યેક ક્ષેત્રમાં નાનાં-મોટાં, ઊંચાં-નીચાં પદો હોય છે. પ્રવૃત્તિનાં પ્રેરકબળોમાં પદપ્રાપ્તિ પણ મોટું પ્રેરક બળ છે. પેટ ભરવાના અને બીજા આવેગો માણસને જબરજસ્તીથી પ્રવૃત્તિ કરાવે છે. પણ આવીબધી પ્રવૃત્તિઓ ક્ષુલ્લક જ કહેવાય, જે પ્રાણીઓ પણ કરતાં રહે છે; પણ સૌથી પ્રચંડ પ્રવૃત્તિ પદપ્રાપ્તિ માટેની થતી હોય છે. આ કુદરતી આવેગ નથી પણ માનવીય

મહત્ત્વાકાંક્ષાનું પરિણામ છે. પશુ-પક્ષીઓને ઇચ્છા તો હોય છે, પણ મહેચ્છા - મહત્ત્વાકાંક્ષા નથી હોતી. તેથી તેઓ કુદરત-નિર્ધારિત પ્રવૃત્તિથી વધારે કશું કરતાં નથી. પણ માણસને અમાપ મહેચ્છાઓ હોય છે, જે તેને મોટી પ્રવૃત્તિ કરવા પ્રેરણા આપે છે. જે જ્યાં છે ત્યાં તેને સંતોષ થઈ જાય અને વધુ કશું પ્રાપ્ત કરવાની ઇચ્છા જ ન રહે તો મોટી પ્રવૃત્તિઓ ન થાય. તો વ્યક્તિ અને રાષ્ટ્ર કદી મોટાં ન થઈ શકે. ચક્રવર્તી સમ્રાટ થવાની ઇચ્છા થાય તો કોઈ સિકંદર થાય, પણ તેવી ઇચ્છા જ ન થાય, હોય તે પણ ત્યાગી દેવાની—છોડી દેવાની ઇચ્છા થાય તો કોઈ સિકંદર ન થઈ શકે, બહુબહુ તો યોગી થાય, ભિક્ષુ થાય, સાધુ થાય અને ઇચ્છાઓ છોડવાનો ઉપદેશ દેતો ફરે; પણ તેથી રાષ્ટ્ર મહાન ન થાય, કદાચ મરી જાય. પ્રબળ ઇચ્છાશક્તિવાળા પાડોશી આક્રાન્તાઓ તેને મારી નાખે. ગુલામ થઈ જવું એ જ મરવું છે. તેથી જે ઉચ્ચ અને શ્રેષ્ઠ પદ હોય તેને પ્રાપ્ત કરવા ઇચ્છા કરવી. સાધના કરવી તે ખોટું ન કહેવાય, પણ તે ન્યાય-નીતિ અને હક્કથી મેળવવાનું હોય. ભગવાન વિષ્ણુ સર્વોચ્ચ પદ ઉપર આરૂઢ થયા છે, તેથી તેમને વરારોહ કહેવાય છે, તેમના પદથી વધુ ઊંચું પદ બીજું કોઈ નથી.

122. મહાતપા:

જે મહાતપસ્વી છે તે.

કોઈ મહાકાર્યની સિદ્ધિ માટે સુખ-વૈભવ-વિલાસનો ત્યાગ કરી કઠોર જીવન જીવવું તે તપ છે. જે મહાકાર્યો નથી કરતા તેમને મહાસિદ્ધિ પણ નથી મળતી. મહાકાર્ય કર્યા વિના પણ કોઈને મહાસિદ્ધિ મળી જાય તો તેને ભાગ્ય કહેવાય. મહાકાર્ય કર્યા પછી પણ સિદ્ધિ ન મળે તો આયોજનની કમી કહેવાય. જે લોકોમાંથી કોઈ પણ મહાકાર્યો કરતા નથી કે મહાસિદ્ધિ મેળવતા નથી તેઓ પામર જીવન જીવતા હોય છે.

ભગવાન વિષ્ણુ ઉત્પત્તિ-સ્થિતિ અને પ્રલયનું મહાકાર્ય સતત કરતા રહે છે તેથી તેઓ ‘મહાતપા:’ કહેવાય છે.

શ્લોક: 14

નામ: 123થી 132

સર્વગ: સર્વવિદ્ ભાનુવિશ્વક્ષેનૌ જનાર્દન: ।
વેદો વેદવિદ્યવ્યંગો વેદાંગો વેદવિત્ કવિ: ॥ 14 ॥

123. સર્વગ:

124. સર્વવિદ્ ભાનુ:

125. વિશ્વક્ષેન:

126. જનાર્દન:

127. વેદ:

128. વેદવિત્

129. અવ્યંગ:

130. વેદાંગ:

131. વેદવિત્

132. કવિ:

આ શ્લોકમાં દસ નામ કહ્યાં છે.

123. સર્વગ:

સર્વત્ર ગતિ કરનારો.

એક પ્રશ્ન થાય કે જે સર્વવ્યાપક હોય તે ગતિ ક્યાં કરે? ગતિ તો જે જ્યાં ન હોય ત્યાં તેની થાય, પણ પહેલેથી જ જે બધી જગ્યાએ વિદ્યમાન હોય તે ગતિ ક્યાં કરે? તેના વિના કશું ખાલી જ નથી, પછી ગતિ કેમ થાય?

સમાધાન બે રીતે થઈ શકે. એક તો ભગવાન વિષ્ણુ ચતુર્ભુજ, ગરુડવાહન ધારી, ભક્તોની રક્ષા માટે પોતાના ધામથી દોડીને બધી જગ્યાએ જાય છે, જેમ કે દ્રૌપદીનાં ચીર પૂરવા હસ્તિનાપુર ગયા હતા તેમ. તેથી તેમને ‘સર્વત્ર:’ કહેવાય છે. પણ આ રીતે તો તેઓ એકદેશીય થયા કહેવાય. એકદેશીયને ગરુડની જરૂર પડે.

બીજું સમાધાન એવું છે કે તે સર્વત્ર હોવા છતાં પણ જ્યાં જે ક્રિયાની જરૂર હોય ત્યાં પ્રગટ થાય તો તેને ભગવાન આવ્યા એમ કહેવાય. ખરેખર તો ભગવાન ત્યાં હતા જ, પણ કાર્યહેતુ સામર્થ્યરૂપે પ્રગટ થયા તેને ‘સર્વગ:’ કહેવાય.

124. સર્વવિદ્ ભાનુ:

બધું જાણનાર તેજસ્વી.

ભગવાન બધું જાણે છે. તેમનાથી કશું અજાણ નથી. ગુપ્તમાં ગુપ્ત તત્ત્વને પણ તેઓ જાણે છે, તેથી તેમને સર્વવિદ્ કહેવાય છે.

બધું જાણવું અને છતાં તટસ્થ રહેવું એ બહુ અઘરું કામ છે. જે આખા ગામની રજેરજ વાતો જાણતો હોય તેને શાંતિ ન હોય. તે ખટપટિયો થઈ જાય; અને ખટપટ કદી અશાંતિ વિનાની નથી હોતી, તેથી શાંતિપ્રિય માણસે બધાંનું બધું જાણવાનો પ્રયત્ન ન કરવો જોઈએ. ગામમાં કચરો અને દુર્ગંધ પણ ભર્યા હોય છે, તે જાણવાથી અશાંતિ જ થાય, એટલે તેની ઉપેક્ષા કરવી. કોઈ સામે ચાલીને જણાવવા આવે તોપણ જાણવાની ઇચ્છા ન કરવી. પણ ગામમાં જે શુભ અને સુગંધ હોય તેને સામે ચાલીને પણ જરૂર જાણવાં, તેથી જ્ઞાન અને શાંતિ મળતાં હોય છે.

જો એક નાનાસરખા ગામને બધું જાણવાથી આવું થતું હોય તો પૂરા વિશ્વનું બધું જાણનારાનું શું થતું હશે? ના, તેને કંઈ ન થાય. એટલે તો તેને ભગવાન કહેવાય છે. રાજા ગુપ્તચરો દ્વારા પૂરા રાજ્યનું બધું જાણે તોપણ તે વિચલિત ન થાય તો જ તે ધીર-ગંભીર કહેવાય. જાણકારી પચાવવી એ જ મોટો ગુણ કહેવાય. તેના વિના જાણકારી કાં તો અજીર્ણ કરે, કાં પછી ફોલ્લા થઈને ફૂટી નીકળે. જો આ બંને થાય તો અજ્ઞાની કરતાં જ્ઞાની વધુ દુઃખી થાય અને વધુ દુઃખી કરે.

ભગવાન સર્વવિદ્ હોવા છતાં આ બંને દોષોથી પર છે, તેથી તેમને ભાનુ પણ કહેવાય છે, અર્થાત્ મહાપ્રતાપી તેજસ્વી. સૌથી મોટું તેજ તે જ્ઞાનતેજ છે. તે જ્ઞાનતેજને પચાવે—ધારણ કરે તેને ભગવાન કહેવાય.

125. વિશ્વકસેન:

સૌથી મોટો સેનાપતિ.

ભગવાન સેનાપતિ પણ છે. જે બૂહ રચે અને યુદ્ધ કરે-કરાવે તેને સેનાપતિ કહેવાય. ખરેખર તો સેના નથી લડતી, સેનાપતિ લડતો હોય છે. આપણા શરીરમાં જે રોગપ્રતિકારક જંતુઓ છે તેઓ રોગનાં જંતુઓ સાથે સતત યુદ્ધ કર્યા કરે છે. આપણું આરોગ્ય આ રોગપ્રતિકારક જંતુઓને આધીન હોય છે. તેઓ લડે છે અને રોગિષ્ઠ જંતુઓને મારે છે એટલે આપણે જીવીએ છીએ. આવી જ રીતે પૂરા વિશ્વમાં સતત યુદ્ધ ચાલી રહ્યું છે. સૂર્યના તાપથી વાતાવરણ તપે છે, તેથી વાતાવરણમાં રહેલાં રોગકારક જંતુઓ નષ્ટ થાય છે, તેથી આરોગ્ય મળે છે. જ્યાં સૂર્યનો તાપ પહોંચતો જ નથી ત્યાં આરોગ્યપૂર્વક રહી શકાય નહીં. આવી જ રીતે જળ-વાયુ-અગ્નિ, વગેરે તત્ત્વો વાતાવરણને શુદ્ધ કરે છે. શુદ્ધ કરવા અશુદ્ધિને દૂર કરવી પડે. આ યુદ્ધ છે. વિશ્વ આખું જંતુયુદ્ધ કરી રહ્યું છે જેની આપણને જાણ પણ નથી હોતી.

વિષ્ણુ જ્યારે અવતાર ધારણ કરે છે ત્યારે પણ યુદ્ધો કરે છે, રાક્ષસોનો સંહાર કરીને સજ્જનોને શાંતિ પહોંચાડે છે. આ રીતે વિષ્ણુ મોટા સેનાપતિ છે અને તેમની સેના કોઈનાથી જીતી ન શકાય તેવી છે, તેથી તેમને વિશ્વકસેન કહેવાય છે.

126. જનાર્દન:

દુષ્ટોનો નાશ કરનારા.

‘જનાન્—દુષ્ટજનાન્ અર્દયતિ ઇતિ જનાર્દનઃ ।’

ભગવાન દુષ્ટજનોનો નાશ કરે છે, તેથી તેમને જનાર્દન કહેવાય છે.

સંસાર સજ્જનો અને દુર્જનોથી ભરપૂર રહેતો હોય છે. દુર્જનો વધી જાય ત્યારે લોકો દુઃખી થાય. જ્યારે લોકો પોતે પોતાના પ્રયત્નોથી દુષ્ટોથી રક્ષણ ન મેળવી શકે ત્યારે ભગવાનને પ્રાર્થના કરે અને ભગવાન એવું કાંઈક કરે જેથી દુષ્ટોનો વિનાશ થાય. ખાસ કરીને લોકોમાંથી જ કોઈ એવો વીરપુરુષ પેદા કરે કે તેના નેતૃત્વમાં પ્રજા જાગે અને સામનો કરી દુષ્ટોનો નાશ કરે. જેના નેતૃત્વમાં કાન્તિ કરી હોય

તેને પ્રજા અવતારી પુરુષ માનીને પૂજતી થાય. એટલે વિષ્ણુ ભગવાનને જનાર્દન કહેવાય છે.

127. વેદ:

ભગવાન જ્ઞાનરૂપ છે.

ભગવાન જ્ઞાનનો ભંડાર છે. આ ભંડારને વેદ કહેવાય છે. આપણે વેદને મૂળ ધર્મશાસ્ત્ર માનીએ છીએ, જે ચાર છે: 1. ઋગ્વેદ, 2. યજુર્વેદ, 3. સામવેદ, 4. અથર્વવેદ. આ ચારે વેદો જ્ઞાનનું મૂળ છે તેવું માનીએ છીએ. આ વેદો વિષ્ણુરૂપ છે, તેથી વિષ્ણુ પણ વેદ જ છે.

બધી શાખાઓનું બધું જ્ઞાન ભગવાનમાંથી પ્રગટતું હોવાથી ભગવાનને વેદ અર્થાત્ જ્ઞાનરૂપ કહ્યા છે.

128. વેદવિત્

તે વેદના જ્ઞાતા છે.

પુસ્તક-આકારે જે વેદો છે તેમને સાચા અર્થમાં સમજવા અત્યંત કઠિન છે, તેથી જ્યારે પણ કોઈ મંત્ર કે ઋચાનો અર્થ ન સમજાતો હોય ત્યારે ભગવાનનું ધ્યાન કરીને પ્રાર્થના કરવામાં આવે તો તેનો સાચો અર્થ પ્રગટ થવા લાગે છે. ખરેખર તો વેદમંત્રોના અર્થ પ્રાર્થનાપૂર્વક જ જાણી શકાય, કારણ કે ભગવાન પોતે વેદવિત્ છે.

129. અવ્યંગ:

જે વિકલાંગ નથી તે.

ભગવાન સર્વાંગસુંદર છે. તેનું કોઈ અંગ ખોડું નથી. વિકલાંગતા અભિશાપ કહેવાય છે. વિકલાંગતાથી એક તરફ વ્યક્તિ કદરૂપી દેખાય છે, તો બીજી તરફ તેની તેટલી ક્ષમતા ઓછી થાય છે. પણ ભગવાન કોઈ રીતે વિકલાંગ નથી. વિકલાંગતા ચાર પ્રકારની હોય છે: 1. શારીરિક, 2. માનસિક, 3. બૌદ્ધિક અને 4. સાંસ્કારિક.

1. જેનાં હાથ-પગ-આંખ-કાન-જીભ વગેરે અંગોમાં ખોડ હોય છે તે શારીરિક વિકલાંગ હોય છે. કેટલાક જન્મજાત વિકલાંગ હોય છે, તો કેટલાક અકસ્માત યુદ્ધ કે રોગો વગેરેથી પાછળથી વિકલાંગ થયા હોય છે. હવે વિકલાંગો માટે સારી વ્યવસ્થા થવા લાગી છે તે સારી વાત કહેવાય. વિકલાંગતા પૂર્વજન્મોનાં કર્મોથી નહીં પણ વર્તમાન કારણોથી આવતી હોય છે અને વૈજ્ઞાનિક ઉપાયોથી તેમાં ઘણી રાહત મેળવી શકાતી હોય છે.

2. માનસિક વિકલાંગતા તે કહેવાય, જે ગાંડો કે અર્ધગાંડા જેવો થઈ જાય, જેનું મન બરાબર કામ ન કરે, બકબક કરે કે ગાળો બોલે, ચૂપ રહે કે ઝઘડા કર્યા કરે તે માનસિક વિકલાંગ કહેવાય. માનસિક વિકલાંગ લોકો દયા અને સહાનુભૂતિને પાત્ર કહેવાય, દંડને પાત્ર નહીં. ભગવાન માનસિક વિકલાંગ નથી.

3. બૌદ્ધિક વિકલાંગતાનો અર્થ છે જેની બુદ્ધિ ઓછી હોય. પ્રત્યેક વ્યક્તિની બુદ્ધિનું માપ હોય છે. સૌની બુદ્ધિ એકસમાન નથી હોતી, તેથી સૌની ક્ષમતા પણ સમાન નથી હોતી. કોઈમાં મહાતીવ બુદ્ધિ હોય છે, તો કોઈ મંદ બુદ્ધિ પણ હોય છે. જન્મજાત મંદ બુદ્ધિ વિકલાંગતા કહેવાય. ભગવાન મંદ બુદ્ધિ કે બૌદ્ધિક વિકલાંગ નથી.

4. સાંસ્કારિક વિકલાંગતા તેને કહેવાય જે સંસ્કારોના અભાવથી કે કુસંસ્કારિતાથી ગ્રસ્ત હોય.

ઘણા લોકો શરીરથી રૂપાળા હોય છે, મન-બુદ્ધિથી પણ બહુ ક્ષમતાવાળા હોય છે, પણ સંસ્કારોથી મહાદરિદ્ર હોય છે. આવા લોકોને સંસ્કાર-વિકલાંગ કહેવાય.

સભ્યતા અને સંસ્કૃતિથી સંસ્કારો આવતા હોય છે. સ્વભાવ જન્મજાત હોય છે, પણ સંસ્કારો જન્મજાત નથી હોતા. સંસ્કારો વારંવાર પાડવાથી પડતા હોય છે.

સંસ્કારથી વ્યક્તિ અને પ્રજા શોભતી હોય છે. સંસ્કારહીન માણસ કુળવાન અને રૂપવાન હોય તોપણ તે હલકો લાગતો હોય છે.

ભગવાન સંસ્કારહીન નથી હોતા.

આ ચારે પ્રકારની વિકલાંગતા ન હોવાથી ભગવાનને અવ્યંગ કહેવાય છે.

130. વેદાંગ:

વેદો જેમનું અંગ છે તે.

વેદ એટલે જ્ઞાન અને જ્ઞાન એટલે વેદોના ચાર ગ્રંથો. આ ગ્રંથો સીધા જ અધ્યયન કરવા યોગ્ય નથી. પ્રથમ તેમનાં અંગોનું અધ્યયન કર્યા પછી વેદોનું અધ્યયન કરવાનું હોય. વેદોનાં છ અંગો છે.

આ છ અંગો પણ વિષ્ણુરૂપ છે, તેથી ભગવાન વિષ્ણુ વેદાંગ છે. અથવા વેદરૂપી જ્ઞાન જેમનું અંગ છે તે વિષ્ણુભગવાન છે. ઈશ્વર અને ઈશ્વરીય શાસ્ત્ર બંને એક જ છે, તેથી વેદોને પણ વેદભગવાન કહેવાય છે.

131. વેદવિત્

વેદના જાણકાર.

132. કવિ:

વક્તવ્યને કલાત્મક રીતે કહેનાર, કાન્તદ્રષ્ટા.

કવિનો અર્થ થાય છે વક્તવ્ય વસ્તુને કલ્પનાપૂર્વક કલાત્મક રીતે કહેનાર. સામાન્ય લોકો વાતને સીધેસીધી રીતે કહેતા હોય છે તેથી તેમાં રસ ઉત્પન્ન થતો નથી, પણ કવિ તે જ વાતને કલ્પના, અલંકારો અને સાથે કલાત્મક રીતે કહે છે તેથી તેમાં રસ ઉત્પન્ન થાય છે. ભગવાન પણ કવિ છે—કલાકાર છે તેથી કહેવાનાં વક્તવ્યો કલાત્મક રીતે કહે છે તેથી તેમનું નામ કવિ છે.

કવિનો અર્થ કાન્તદર્શી પણ થાય છે. જેને આવનારાં સેંકડો વર્ષો દેખાય તે કાન્તદર્શી કહેવાય. જે લોકો માત્ર ભૂતકાળનાં ગાણાં ગાયા કરે તે કવિ ન હોય વેદિયા હોય. જે લોકો વર્તમાનની જ વાતો કરે તેઓ પણ કાન્તદર્શી ન હોય, તેઓ દ્રષ્ટા હોય. પણ જેમને ભૂત-વર્તમાન-સહિત આવનારાં વર્ષો પણ દેખાતાં હોય તેઓ કાન્તદર્શી હોય. આવા કવિઓનું લખેલું જૂનું થતું નથી. વર્ષો પછી વાંચો તોપણ નવું જ લાગે—તાજું જ લાગે. તેથી ભગવાનને કવિ કહેવાય છે.

શ્લોક: 15

નામ: 133થી 140

લોકાધ્યક્ષઃ સુરાધ્યક્ષો ધર્મધ્યક્ષઃ કૃતાકૃતઃ ।
ચતુરાત્મા ચતુર્વ્યૂહઃ ચતુર્દર્શઃ ચતુર્ભુજઃ ॥ 15 ॥

133. લોકાધ્યક્ષઃ

134. સુરાધ્યક્ષઃ

135. ધર્મધ્યક્ષઃ

136. કૃતાકૃતઃ

137. ચતુરાત્મા

138. ચતુર્વ્યૂહઃ

139. ચતુર્દર્શઃ

140. ચતુર્ભુજઃ

આ શ્લોકમાં આઠ નામ બતાવે છે.

133. લોકાધ્યક્ષઃ

ત્રણ લોક, ચૌદ લોક અથવા કરોડો-કરોડો અનંત લોકનો તે અધ્યક્ષ છે, અર્થાત્ સર્વોપરી છે.

ઉપર રહીને જે નિરીક્ષણ કરે તેને અધ્યક્ષ કહેવાય. જેમ પત્તાંની રમતમાં સર્વોપરી એક્કો હોય તેમ વિશ્વનાં બધાં તત્ત્વોની ઉપર પરમેશ્વર છે. એકલો એક્કો જ હોય અને બાકીનાં પત્તાં ન હોય તો એક્કાનું મહત્ત્વ જ ન રહે. પ્રજા હોય તો જ રાજાનું મહત્ત્વ રહે. પ્રજા વિનાનો વળી રાજા કેવો?

જે લોકો એકમાત્ર પરમાત્માની જ સત્તા માને છે અને બીજાં તત્ત્વોની સત્તા નથી માનતા તેઓ પત્તાં વિનાના એક્કા જેવી વાત કરે છે અથવા પ્રજા વિનાના રાજાની વાત કરે છે, જે અર્થહીન છે. વાસ્તવમાં લોકો છે અને તેથી તેમનો અધ્યક્ષ પણ છે જ. તેથી જ વિષ્ણુ લોકાધ્યક્ષ કહેવાય છે.

134. સુરાધ્યક્ષઃ

દેવોના પણ અધ્યક્ષ છે.

પ્રજાના બે મુખ્ય વર્ગો છે: 1. સુર અને 2. અસુર. સુર એટલે ઉત્તમ પ્રકૃતિના સારા-ભલા માણસો. અસુર એટલે હીન પ્રકૃતિના ખોટા-ભૂંડા માણસો.

એવું મનાય છે કે હજારો વર્ષ ઉપર ઈરાનમાં રહેનારા અસુર (અહુર) કહેવાતા અને સિન્ધુનદીના પૂર્વકિનારે રહેનારા સુર કહેવાતા. આ બંને વચ્ચે સંગ્રામ થયા કરતો. તેમાં વિષ્ણુ સુરોનો પક્ષ લેતા તેથી સુરોનો વિજય થતો. આ રીતે તેઓ સુરાધ્યક્ષ કહેવાયા છે.

સુરનો અર્થ દેવ પણ થાય છે અને અસુરનો અર્થ રાક્ષસ પણ થાય છે. આ બંને જાતિઓ છે, જે હિમાલયના જુદાજુદા ભાગોમાં રહેતી હતી. તેઓ પણ પરસ્પરમાં સંઘર્ષ કરતી રહેતી હતી. તેને દેવાસુરસંગ્રામ કહેવાય છે. તેમાં વિષ્ણુ દેવોનો પક્ષ લેતા અને વિજય અપાવતા તેથી સુરાધ્યક્ષ કહેવાયા છે.

દેવોનો અર્થ દે તે દેવ. જે કાંઈ ને કાંઈ આપતા રહે છે તે દેવ છે. જેમ કે સૂર્ય પ્રકાશ આપે છે તેથી દેવ છે. આવી જ રીતે ચંદ્ર, પવન, પાણી, ભૂમિ, વગેરે આપણને કાંઈ ને કાંઈ આપતાં રહે છે. તેમના વડે જ આપણે જીવીએ છીએ, તેથી તે બધાં તત્ત્વો દેવ છે. આ બધાંના અધ્યક્ષ ભગવાન વિષ્ણુ છે તેથી તેમને સુરાધ્યક્ષ કહેવાય છે.

135. ધર્માધ્યક્ષ:

ધર્મનો અધ્યક્ષ.

ધર્મનાં ત્રણ રૂપ છે: 1. માનવીય ધર્મ, 2. પ્રાકૃતિક ધર્મ અને 3. ઈશ્વરીય ધર્મ.

1. માનવીય ધર્મ: કોઈ ને કોઈ મનુષ્ય દ્વારા કોઈ સમયમાં કોઈ સ્થાનમાંથી પ્રવર્તીવેલો ધર્મ માનવીય ધર્મ કહેવાય છે, જેને લોકો પંથ કે સંપ્રદાય પણ કહે છે. આવા માનવીય ધર્મો દેશ-કાળ-પરિસ્થિતિ પ્રમાણે જીવનવ્યવસ્થા કરતા હોય છે. દેશ-કાળ-પરિસ્થિતિ બદલાતાં કરેલી વ્યવસ્થા અપ્રસ્તુત થઈ જતી હોય છે. કેટલીક વાર તો આવી વ્યવસ્થા જીવનવિરોધી પણ બની જતી હોય છે. આવી હાનિકર વ્યવસ્થા કાં તો આપોઆપ સમાપ્ત થઈ જતી હોય છે અથવા જો તે જડબેસલાક લાગુ કરાઈ હોય તો સુધારાવાદી નવા સુધારકો પેદા થઈને પરિવર્તન કરતા હોય છે. જેઓ સુધરે છે તેઓ જ પ્રગતિ કરે છે. તેઓ જ સુખી જીવન જીવતા હોય છે. જેઓ સુધરતા નથી કે સુધારાને સ્વીકારતા નથી તેઓ પછાત થતા જાય છે અને દુઃખી થતા રહે છે.

માનવીય ધર્મો શાશ્વત નથી હોતા. થોડા સમય પૂરતા પ્રચારના જોરે ફળી-ફૂલીને સમાપ્ત થઈ જતા હોય છે.

2. પ્રાકૃતિક ધર્મ: પ્રકૃતિ એટલે કુદરત વિશ્વભરમાં પ્રાણીમાત્ર સાથે કુદરતી વ્યવસ્થાથી જોડાયેલી હોય છે. પ્રત્યેક પ્રાણીએ શું ખાવું, ક્યારે ખાવું, કેટલું ખાવું, ક્યારે ઊંઘવું, ક્યાં ઊંઘવું, ક્યારે કોની સાથે કામાચાર કરવો, કેટલો કરવો, વગેરે બધી જીવનવ્યવસ્થા પ્રકૃતિનિર્ધારિત હોય છે. તેમાં ખાસ કાંઈ ફેરફાર કરી શકાતો નથી. પ્રાણીમાત્ર પ્રાકૃતિક ધર્મ પ્રમાણે જીવન જીવે છે. મનુષ્ય પ્રાકૃતિક અને માનવીય બંને વ્યવસ્થામાં જીવન જીવે છે.

પ્રાકૃતિક ધર્મ પ્રકૃતિના અસ્તિત્વથી અર્થાત્ પૃથ્વીના પ્રારંભથી ચાલ્યો આવે છે અને વિશ્વ રહેશે ત્યાં સુધી રહેશે.

3. ઈશ્વરીય ધર્મ: મનુષ્યમાં જ્યારે દૈવી ગુણોનો ઉદય થાય છે ત્યારે તેનામાં ઈશ્વરીય ધર્મો પ્રગટવા લાગે છે. માનો કે કોઈ મનુષ્યમાં દયા-કરુણાનો ઘણો જ ઉદય થયો. તેની સાથે જ બીજા ગુણો—ઉદારતા, પ્રામાણિકતા, સચ્ચાઈ, પરાક્રમવીરતા વગેરે ઉચ્ચ ગુણો—ખીલવા લાગે તો તેવા માણસમાં ઈશ્વરીય ધર્મ પ્રગટ થાય, તેના જીવનમાં આપોઆપ દૈવી કાર્યો થવા લાગે.

ઈશ્વરીય ધર્મોની પ્રાપ્તિ કરે તે જ સંત કહેવાય. ઈશ્વરીય ધર્મવાળા મનુષ્યો માનવ- રચિત સંપ્રદાયોની વાડથી મુક્ત હોય. વાડાબંધી તેમને જરાય ન ગમે.

ઈશ્વરીય ધર્મનો થોડોક પ્રભાવ માનવીય ધર્મોમાં પણ રહેતો હોય છે. દયા, કરુણા, ઉદારતા, વગેરે ગુણો લગભગ બધા માનવીય ધર્મોમાં થોડાક અંશોમાં રહેતા હોય છે, પણ તે બહુ ખીલી શકતા નથી હોતા.

ઈશ્વરીય ધર્મના બધા સદ્ગુણો ઈશ્વરમાંથી જીવાત્મામાં પ્રગટતા હોય છે, તેથી તે મૂળ ધર્મનો અધ્યક્ષ છે.

136. કૃતાકૃત:

બધાં કાર્યો કરનાર. સર્વસમર્થ.

વસ્તુમાત્રમાં કાર્યક્ષમતાની મર્યાદા હોય છે. ‘આ વસ્તુ આટલું કરી શકે’ તેવી મર્યાદા બધી વસ્તુઓ નિર્ધારિત હોય છે. પવન-પાણી-જળ, વગેરે પોતપોતાની સીમામાં બંધાયેલાં છે. આવી જ કાર્યમર્યાદા ભગવાનની નથી હોતી. ભગવાન માટે તે આટલું કરી શકે અને આટલું ન કરી શકે તેવી મર્યાદા ન બાંધી શકાય. તે બધું જ કરી શકે. જે બધું જ કરી શકે તેને જ સર્વશક્તિમાન કહી શકાય. સર્વશક્તિમાનની મર્યાદા ન બાંધી શકાય, તેથી તેને ‘કર્તુમ્, અકર્તુમ્, અન્યથા કર્તુમ્’ પણ કહેવાય છે.

તે કૃત અને અકૃત બંને કરી શકે છે, તેથી તેને કૃતાકૃત કહેવાય છે. આપણી ક્ષમતા-અક્ષમતાના ગજથી તેને માપી શકાય નહીં. આપણે જે નથી કરી શકતા તે ભગવાન પણ ન કરી શકે તેવું માપ કાઢી શકાય નહીં.

137. ચતુરાત્મા

ચાર પ્રકારની યોનિઓ વ્યક્ત થનાર.

આપણે 84 લાખ યોનિઓ માનીએ છીએ, પણ તે બધાનાં મૂળ ચાર પ્રકારની યોનિઓ રહેલાં છે. તે આ છે: અંડજ, પિંડજ, સ્વેદજ અને ઉદ્દિભજ્જ.

1. અંડજ: ઈંડામાંથી જન્મનારાં પક્ષીઓ, વગેરે.
2. પિંડજ: પિંડમાંથી જન્મનારાં માનવ-પશુ, વગેરે.
3. સ્વેદજ: પરસેવામાંથી જન્મનારાં જૂ-માંકડ, વગેરે.
4. ઉદ્દિભજ્જ: જમીન ફાડીને જન્મનારાં વૃક્ષો-છોડ, વગેરે.

આ ચાર પ્રકારે ભગવાન જીવાત્મારૂપે સૃષ્ટિમાં વિલસી રહ્યો છે, તેથી તેને ચતુરાત્મા કહેવાય છે.

138. ચતુર્વ્યૂહ:

જે ચાર પ્રકારે યુદ્ધ કરે છે તે.

જીવન એટલે યુદ્ધ. યુદ્ધ વિનાનું જીવન હોય જ નહીં. જે યુદ્ધ જીતે તે સુખી થાય અને જે યુદ્ધ હારે તે દુઃખી થાય. યુદ્ધ જીતવું તે જ સાધના છે. યુદ્ધથી ભાગવું તે પલાયનવાદ છે.

યુદ્ધ માત્ર શૌર્યથી જ જિતાતું નથી, શૌર્યની આગળ અને પાછળ વ્યૂહ જોઈએ. વ્યૂહ વિના યુદ્ધ જિતાય નહીં. આ વ્યૂહો ચાર છે: 1. ઇન્દ્રિયવિજય, 2. મનોવિજય, 3. પ્રાણવિજય અને 4. આત્મવિજય.

1. ઇન્દ્રિયવિજય: ઇન્દ્રિયો જીવાત્માને વિષયો તરફ જબરજસ્તી ખેંચે છે. ઇન્દ્રિયો પોતપોતાના વિષયો પ્રત્યે તીવ્ર ખેંચાણ ધરાવે છે, તેથી તે ન ઇચ્છા હોવા છતાં પણ જીવાત્માને ખેંચી લઈ જાય છે.

ઇન્દ્રિયાણિ પ્રમાથિનિ હરન્તિ પ્રસભં મનઃ / ગીતા

અને

બલવાનિદગ્રામો વિદ્વાંસમપિ કર્ષતિ / મનુ

જે લોકો માત્ર ઇન્દ્રિયસુખભોજી થઈ જતા હોય છે તેઓ સાધના કરી શકતા નથી. તેઓ પૂરમાં તણાતું જીવન જીવે છે. પૂર જ્યાં ખેંચી

લઈ જાય ત્યાં જાય છે. આવા લોકોને પામર કહેવાય છે.

સાધક જ્યારે સાધના કરે છે ત્યારે પ્રથમ વ્યૂહ ઇન્દ્રિયવિજયનો રહે છે. તે માટે ઇન્દ્રિયોને ખેંચી લેનારા વિષયો જ્યાં ન હોય તેવા એકાંત સ્થાનમાં સાધક રહે છે. રૂપ દેખાય તો નેત્રેન્દ્રિય ખેંચાય. પણ જ્યાં રૂપાદિ વિષયો જ ન હોય તેવી એકાંત જગ્યાએ રહેવું. આ પ્રથમ વ્યૂહ ઇન્દ્રિયવિજયનો કહેવાય.

2. મનોવિજય: પ્રથમ વ્યૂહથી જ વિજય પૂરો થઈ જતો નથી. રૂપાદિ વિષયો હોવા છતાં પણ એકાંતમાં મન વિકારનું શિકાર થઈ શકે છે. તે માટે આહાર અને સત્સંગરૂપી વ્યૂહ ઘડવો જરૂરી છે. બેફામ આહાર કરનાર અને વિકારી કુસંગ કરનાર એકાંતમાં બેસીને મનને શાંત રાખી ન શકે. તેથી મનોવિજય માટે વ્યૂહ કરવો જરૂરી છે.

3. પ્રાણવ્યૂહ: “પ્રાણબંધનં હિ મનઃ ।”

મનનો ખીલો પ્રાણ છે. પ્રાણ ચંચળ તો મન ચંચળ. પ્રાણ સ્થિર તો મન સ્થિર. એટલે પ્રાણાયામ દ્વારા અભ્યાસ કરીને મનને સ્થિર કરી શકાય છે. આને પ્રાણવ્યૂહ કહેવાય છે.

4. આત્મવ્યૂહ: સ્વયં—પોતે પોતાને જિતે. આ બધાના મૂળમાં તો સ્વયં—પોતે જ છે. પોતે જ પોતાને જીતે. એવો ભાવ છે કે ઇચ્છાઓનું શુદ્ધિકરણ અને અલ્પીકરણ કરે. શુદ્ધ ઇચ્છાઓ અને અલ્પ-ઇચ્છાઓ હોય તે જ સાધના કરી શકે. આ ચોથો વ્યૂહ છે. આ રીતે ચાર વ્યૂહથી જીવાત્મા જીવનવિજય કરી શકે છે.

ભગવાન માટે આ સ્વતઃસિદ્ધ છે, અર્થાત્ સાધના વિના પણ તે પ્રાપ્ત છે, તેથી તેને ચતુર્વ્યૂહ કહેવાય છે.

139. ચતુર્દષ્ટ:

ચાર દાઢેવાળા.

મુખમાં લગભગ બત્રીસ દાંત હોય છે. તેમાં કાપવા માટે દાંત અને ચાવવા માટે દાઢ હોય છે. રોટલી વગેરેને દાંતથી કાપીને પછી જીભ આહારના કોળિયાને દાઢ આગળ ધકેલે છે અને વારંવાર તેને દાઢ વચ્ચે ઓરે છે ત્યારે આહાર પિસાય છે, પછી ગળા નીચે ઊતરે છે. એક સમયે એક તરફની જ દાઢ ચાવવાનું કામ કરે છે. બંને તરફની દાઢ એકસાથે કામ નથી કરતી, વારાફરતી કરે છે. દાંત અને દાઢ ન હોય તો માણસ બોખો દેખાય અને ચાવી શકે નહીં. તેથી આહારને ગળી જવો પડે. ખાવાની મજા મારી જાય. સ્વાદનું કેન્દ્ર જીભ છે અને જીભ દાંતની માફક પડી જતી નથી. તે કદી વૃદ્ધ થતી નથી કે પડી જતી પણ નથી. માનો કે દાંતની માફક વૃદ્ધાવસ્થામાં જીભ પણ પડી જાય તો શું થાય? એક તો બોલવાનું બંધ થઈ જાય, બીજું સ્વાદ ન રહે અને ત્રીજું સ્પર્શ પણ ન રહે. જીભમાં ત્રણ ઇન્દ્રિયો છે તે ચાલી જાય. તે ન ચાલી જાય તે માટે ભગવાને જીભને સ્થાયી બનાવી છે.

હિંસક પશુઓ દાંતથી યુદ્ધ કરતાં હોય છે. માણસો મુખ્યતઃ હાથથી યુદ્ધ કરતા હોય છે. હિંસક પશુઓ શિકારને દાંતથી મારીને ખાઈ જતાં હોય છે. ભગવાન વિષ્ણુએ દૈત્યરાજ હિરણ્યકશિપુને મારવા નૃસિંહરૂપ ધારણ કર્યું હતું, ત્યારે ચાર દાઢેથી તેને વિદારી નાખ્યો હતો, કારણ કે શસ્ત્રથી ન મરવાનું તેને વરદાન હતું. આ રીતે ભગવાન વિષ્ણુને વિકરાળ ચાર દાઢ હોવાથી તેઓ ચતુર્દષ્ટ: કહેવાયા છે.

140. ચતુર્ભુજ:

ચાર ભુજાવાળા.

ભગવાન વિષ્ણુને ચાર ભુજાઓ છે, જેમાં ચાર પ્રતીકો ધારણ કરેલાં છે: 1. શંખ, 2. ચક્ર, 3. ગદા અને 4. પદ્મ.

જેણે પ્રજાનું પાલન કરવું હોય તેણે આ ચાર તત્ત્વોનું ધ્યાન રાખવું જોઈએ.

શંખ જાગૃતિનું પ્રતીક છે. રાજાએ હંમેશાં જાગૃતિ રાખવી જોઈએ. ઊંઘતું તંત્ર અનર્થોને રોકી શકતું નથી. તેથી ગુપ્તચરો દ્વારા શત્રુઓ —ગુપ્ત શત્રુઓ ઉપર ગુપ્ત નજર હંમેશાં રાખવી જોઈએ.

ચક્ર: ભારે શસ્ત્રોનું પ્રતીક છે. જોણે રાષ્ટ્રનું રક્ષણ કરવું હોય તેણે ભારેમાં ભારે- છેલ્લામાં છેલ્લી કક્ષાનાં આયુધોથી સેનાને સજ્જ રાખવી જોઈએ. શસ્ત્રત્યાગી કે શસ્ત્રની ઉપેક્ષા કરનારા રાષ્ટ્રરક્ષા કે પ્રજારક્ષા ન કરી શકે, તેથી વિષ્ણુ ચક્ર ધારણ કરે છે.

ગદા: હળવાં શસ્ત્રોનું પ્રતીક છે. રાષ્ટ્રમાં અને રાષ્ટ્ર બહાર રહેનારા દુષ્ટો, ગુંડાઓ, વગેરે પ્રજાને શાંતિથી રહેવા દેતા નથી, તેથી તેમને કચડી નાખવા જરૂરી હોય છે. ગદા તેનું પ્રતીક છે.

પદ્મ: શાંતિ અને વૈભવનું પ્રતીક છે. રાષ્ટ્રમાં શાંતિ અને વૈભવ હોવાં જોઈએ. અશાંતિ હોય અને રાષ્ટ્ર દરિદ્ર હોય તો પ્રજા સુખી ન હોય. તેથી ધંધા-ઉદ્યોગો અને રોજીથી ધમધમતું રાષ્ટ્ર હોવું જોઈએ. કમળ તેનું પ્રતીક છે.

વિષ્ણુનું સાકાર સ્વરૂપ ચતુર્ભુજ છે. આમ તો તેઓ સહસ્રભુજ છે—હજારો હાથવાળા છે.

25-2-13

શ્લોક: 16
નામ: 141થી 150

બ્રાજિષ્ણુભોજનં ભોક્તા સહિષ્ણુ જગદાદિજઃ ।
અનઘો વિજયો જેતા વિશ્વયોનિઃ પુનર્વસુઃ ॥ 16 ॥

141. બ્રાજિષ્ણુઃ

142. ભોજનમ્

143. ભોક્તા

144. સહિષ્ણુઃ

145. જગદાદિજઃ

146. અનઘઃ

147. વિજયઃ

148. જેતા

149. વિશ્વયોનિઃ

150. પુનર્વસુઃ

આ શ્લોકમાં નામ બતાવેછે.

141. બ્રાજિષ્ણુઃ

તેજસ્વી.

તેજસ્વીના ચાર અર્થ થાય છે:

1. દેહ-તેજસ્વી, 2. કર્મ-તેજસ્વી, 3. વાક્-તેજસ્વી અને 4. જ્ઞાન—તેજસ્વી.

1. દેહ—તેજસ્વી: જેનું શરીર કાન્તિમાન હોય, સારું આરોગ્ય અને પૂરતું હિમોગ્લોબિન હોય તો ચહેરો અને ચામડી ચમકતાં રહે. ચામડી કાળી હોય કે ગોરી, જો તન-મનનું પૂર્ણ આરોગ્ય હોય તો ચામડી ચમકતી રહે છે. તે દેહ તેજસ્વી કહેવાય.

જે લોકો સતત કુદરતવિરોધી જીવન જીવતા હોય છે, અર્થાત્ યોગ્ય આહાર નથી કરતા અથવા કુદરતી રીતે આવેગોનું શમન નથી કરતા અથવા આહાર અને આવેગોનો અતિરેક કરે છે તેઓ તેજસ્વી નથી હોતા. તેઓ ફિક્કા, નિસ્તેજ, ભાંગી પડેલા જેવા રહેતા હોય છે. ભગવાન દેહથી પણ તેજસ્વી છે તેથી આકર્ષક છે.

2. કર્મ-તેજસ્વી: જે લોકો પુણ્ય કર્મો કરે છે, મહાન કર્મો કરે છે, લોકહિતનાં કર્મો કરે છે તેઓ કર્મથી તેજસ્વી હોય છે. આવા લોકો દેહ-તેજસ્વી ન હોય તોપણ કર્મથી તેજસ્વી રહેતા હોય છે. ભગવાન કર્મતેજસ્વી છે, કારણ કે તેમનાં બધાં કર્મો તેજસ્વી હોય છે.

3. વાક્-તેજસ્વી: જે લોકો સત્યવક્તા હોય છે તેઓ વાક્-તેજસ્વી હોય છે. લોભ-લાલચ-ભય, વગેરે કારણોથી જેઓ ખરા સમયે

સાચું બોલી શકતા નથી, મૌન સેવે છે અથવા ખોટું બોલે છે, જેઓ ખુશામતખોર છે, ખોટો પક્ષ લે છે, જે લોકો વચનના પાકા નથી, વારંવાર વચનો બદલતા રહે છે તેઓ વાક-તેજસ્વી નથી હોતા. જે લોકો વાક-તેજસ્વી નથી હોતા તેઓ કદી મહાપુરુષ નથી હોતા. કદાચ આવા વાક-નિર્માલ્ય લોકો જો મોટાં પદ ઉપર બેસી જાય તો અનર્થ કરનારા થઈ જતા હોય છે. મોટાં અને ઊંચાં પદ ઉપર બેઠેલા જ્યારે વાણીના નિર્માલ્ય થઈ જાય ત્યારે રાષ્ટ્ર, ધર્મ અને સમાજનું પતન થતું હોય છે. ભગવાન વાક-તેજસ્વી છે.

4. જ્ઞાન-તેજસ્વી: જે જ્ઞાનનો ભંડાર હોય તે જ્ઞાનતેજસ્વી કહેવાય. જ્ઞાન વિનાનો મૂર્ખ કે અજ્ઞાની માણસ બીજાં બધાં તેજથી યુક્ત હોય તોપણ જ્ઞાન વિના તે નિસ્તેજ જ કહેવાય. જ્ઞાનનો અર્થ અહીં સર્વજ્ઞાન કરવાનો છે, માત્ર એક જ જ્ઞાન નહીં.

ભગવાન વિષ્ણુને બધા વિષયોનું પૂર્ણ જ્ઞાન હોવાથી તેઓ જ્ઞાનતેજસ્વી છે.

આ ચારે ક્ષેત્રો સિવાય પણ બધાં ક્ષેત્રોમાં ભગવાન અત્યંત તેજસ્વી હોવાથી તેમને બ્રાજિષ્ણુ કહેવાય છે.

142. ભોજનમ્

તે ભોજનરૂપ પણ છે.

ભક્તો ભક્તિ દ્વારા તેનો સાક્ષાત્કાર-અનુભવ કરે છે, તેથી ભક્તોને સંતોષ—તૃપ્તિ થાય છે. આ ભોજન કહેવાય. ભક્તો ભગવાનને ભોગવે છે તેથી ભગવાન પણ ભોજન કહેવાય છે.

143. ભોક્તા:

તે ભોક્તા પણ છે.

શ્રદ્ધાભક્તિથી ધરાવેલા ભોજ્ય પદાર્થોને ભગવાન પ્રેમથી ભોગવે છે તેથી તે ભોક્તા છે.

પત્રં પુષ્પં ફલં તોયં યો મે ભક્ત્યા પ્રયચ્છતિ ।

તદહં ભક્ત્યુપહૃતમશ્નામિ પ્રયતાત્મનઃ ॥ ગીતા ॥

આ રીતે ભગવાન ભાવનો ભોક્તા છે અને પ્રલય-મહાપ્રલયકાળમાં બધું તેના ઉદરમાં સમાઈ જતું હોવાથી તે મહાભોક્તા પણ છે.

144. સહિષ્ણુ:

સહન કરનારો.

અપલક્ષણોને, કુલ્યવહારને એક હદ સુધી સહન કરનારને સહિષ્ણુ કહેવાય છે. સમૂહમાં રહીને સારી રીતે જીવવા ઇચ્છતા માણસે સહિષ્ણુ થવું જ પડે. જો સહિષ્ણુ ન થાઓ તો કટકટિયા થઈ જાઓ—અળખા થઈ જાઓ. લોકો તમારા પ્રત્યે ઘૃણા કરે. જીવવું કઠિન થઈ જાય. તેથી સહવાસીઓનાં અપલક્ષણો અને કુલ્યવહારને અમુક હદ સુધી સહન કરવાં જ પડે. તો જ સાથે સમૂહવાસ થઈ શકે.

ભગવાન ઘણું સહન કરે છે. નાસ્તિકો તેમને ગાળો દે તો તેઓ પ્રતિકાર કરતા નથી. સૂર્ય સામે ધૂળ ઉડાડનારને સૂર્ય દંડ દેતો નથી.

કેટલીક વાર અજ્ઞાની લોકો પણ વાતને સમજ્યા વિના ગમે તેમ બોલતા—વર્તતા હોય છે, તેથી ભગવાન ચિદાઈને બદલો લેતા નથી, કારણ કે તેઓ સહિષ્ણુ છે.

પણ સહિષ્ણુતાની પણ હદ હોય છે. સભા વચ્ચે શિશુપાલે શ્રીકૃષ્ણને નવ્વાણુ ગાળો આપી, ભગવાને સહન કરી લીધી, પણ પછી ચેતવણી આપી: “ખબરદાર! શિશુપાલ! હદ થઈ! હવે જો ગાળ બોલી તો સહન નહીં કરું.” શિશુપાલે સોમી ગાળ બોલી અને શ્રીકૃષ્ણે ચક્ર ચલાવી તેનું માથું કાપી નાખ્યું. આમ, સહિષ્ણુતા એક હદ સુધી જ શોભે. હદ બહારની સહિષ્ણુતા કાયરતા કહેવાય.

તે દોષ જ કહેવાય.

જે લોકો બિલકુલ સહિષ્ણુ નથી હોતા તેઓ ઉગ્ર હોય છે. આવા લોકો સામૂહિક જીવન જીવવાને લાયક નથી રહેતા. જો તેમનામાં દોષને ઢાંકનારા બીજા સદ્ગુણો ન હોય તો તેઓ બધાથી ફેંકાઈ જતા હોય છે.

ભગવાન બધી રીતે સહિષ્ણુ છે, તેથી તેમને સહિષ્ણુ કહેવાય છે.

145. જગદાદિજ:

જગદના સૌથી આદિ રહેનારા.

જગદ્વૃત્પત્તિ પહેલાં પણ ભગવાન હતા, તેથી તેમને જગદાદિજ કહેવાય છે.

146. અનઘ:

નિષ્પાપ.

‘અઘ’ એટલે પાપ અને ‘અનઘ’ એટલે નિષ્પાપ. પાપ-પુણ્ય-મય સંસાર છે. તેમાં માત્ર માનવો જ પાપ-પુણ્ય કરતાં હોય છે, પશુ-પક્ષીઓ પાપ-પુણ્ય કરતાં નથી. તેઓ કુદરતસહજ જીવન જીવતાં હોય છે. સિંહને શિકાર કરવાથી પાપ નથી લાગતું. તે તેનું કુદરતી આહારકર્મ છે. તેમ જ સિંહ-વાઘ, વગેરે કોઈ દાન-પુણ્ય પણ નથી કરતા, તેથી લગભગ બધાં પ્રાણીઓ પાપ-પુણ્યથી મુક્ત હોય છે. માત્ર મનુષ્યો જ કુદરતી અને અકુદરતી બંને પ્રકારનું જીવન જીવે છે, તેથી તેઓ પાપ-પુણ્ય કરતા રહે છે. જે વધુ પાપ કરે છે તે પાપાત્મા હોય છે અને જે વધુ પુણ્ય કરે છે તે પુણ્યાત્મા કહેવાય છે. પાપના પાંચ સ્તર છે: 1. પેટ ભરવા માટે, 2. પરિવારનું પેટ ભરવા માટે, 3. મોજશોખ માટે, 4. તિજોરી ભરવા માટે અને 5. વેર-ઝેરને પોષવા માટે.

પરમેશ્વરને આ પાંચે પ્રશ્નો હોતા નથી, તેથી તે નિષ્પાપ કહેવાય છે.

147. વિજય:

સદા વિજયી રહેનાર.

ભગવાન યુદ્ધ કરે છે. દૈત્યો રાક્ષસો અને નરાધમો સાથે તે યુદ્ધ કરે છે અથવા યુદ્ધ કરનારાઓના પક્ષમાં રહીને મદદ કરીને વિજય અપાવે છે. વિષ્ણુ નિષ્ક્રિય નથી. દાનવો અને દૈત્યો જ્યારે પ્રજાને રંજાડતા હોય ત્યારે તેઓ પલાંઠી વાળીને, વીતરાગ થઈને ચૂપચાપ બેઠાબેઠા ટગરટગર જોયા કરતા નથી. તેઓ સત્યનો પક્ષ લઈને કૂદી પડે છે અને અસત્ય ઉપર વિજય અપાવે છે.

સત્ય અને અસત્યના ઝઘડામાં અસત્યનો પક્ષ લેવો તે પાપ છે જ, પણ સત્યનો સાથ દેવો અને પલાંઠી વાળીને આંખ મીંચીને ચૂપચાપ બેસી રહેવું તે પણ પાપ છે. આવી તટસ્થતા વીતરાગ કે જ્ઞાનનું પ્રતીક ન કહેવાય. આ તો કાયરતા જ કહેવાય. આવી તટસ્થતા અંતે તો અસત્યને મદદરૂપ બનતી હોય છે. પૂરી પ્રજા જ્યારે આવી તટસ્થતાનો સ્વીકાર કરતી થઈ જાય ત્યારે પ્રજા પલાયનવાદી થઈને પતિત થતી હોય છે. ભગવાન આવો સંદેશો ન આપે. તે તો સક્રિય બનીને સત્યનો સાથ આપવાનો સંદેશો આપે. તો જ “સત્યમેવ જયતે” સૂત્ર સાર્થક થાય.

148. જેતા

વિજયી.

હંમેશાં વિજય મેળવનાર. ભગવાન કદી હારતા નથી, તેથી તેઓ હંમેશાં વિજય મેળવતા રહે છે.

149. વિશ્વયોનિ:

વિશ્વનું મૂળ કારણ.

150. પુનર્વસુ:

ફરીફરીને વસનારો.

ભગવાન બધે વસે છે. ઉપરનાં જડ-ચૈતન્ય કલેવરો વારંવાર નષ્ટ થવા છતાં પણ તે બધી વસ્તુઓ બધા દેહોમાં વસતો રહે છે, તેથી તેને પુનર્વસુ કહેવાય છે.

તા. 26-2-13

શ્લોક: 17

નામ: 151થી 162

ઉપેન્દ્રો વામનઃ પ્રાંશુરમોઘઃ શુચિરૂર્જિતઃ ।

અતીન્દ્રઃ સંગ્રહઃ સર્ગો ધૃતાત્મા નિયમો યમઃ ॥ 17 ॥

151. ઉપેન્દ્રઃ

152. વામનઃ

153. પ્રાંશુઃ

154. અમોઘઃ

155. ઊર્જિતઃ

156. અતીન્દ્રઃ

157. સંગ્રહઃ

158. શુચિઃ

159. સર્ગઃ

160. ધૃતાત્મા

161. નિયમઃ

162. યમઃ

આ શ્લોકમાં બાર નામ કહ્યાં છે.

151. ઉપેન્દ્રઃ

ઇન્દ્રથી પણ ઉપર.

બધા દેવોનો ઉપરી ઇન્દ્ર છે, પણ ઇન્દ્રના પણ ઉપરી ભગવાન વિષ્ણુ છે, તેથી તેમને ઉપેન્દ્ર કહેવાય છે. સ્વર્ગલોકમાં દેવો રહે છે. તેમનો રાજા ઇન્દ્ર છે. ઇન્દ્રને દેવાધિપતિ કહેવાય છે. ઇન્દ્રનું પદ મેળવવા તપસ્વીઓ તપ કરે છે. ઇન્દ્રનું સિંહાસન ડોલવા લાગે છે. આવું સર્વોચ્ચ મહત્ત્વનું પદ ઇન્દ્રનું છે. તેના પણ ઉપર ભગવાન વિષ્ણુનું પદ હોવાથી તેમને ઉપેન્દ્ર કહેવાય છે.

152. વામનઃ

વામનરૂપધારી.

ભગવાન વિષ્ણુએ બલિરાજાના વખતમાં બટુકરૂપ ધારણ કરીને સાડાત્રણ પગલાં પૃથ્વીનું દાન માગ્યું હતું તે કથા બહુ પ્રસિદ્ધ છે:

વામન-અવતાર પાછળનો હેતુ એવો છે કે વ્યક્તિએ દાતા થવું પણ દાનનો અહંકાર કરી તેની પ્રસિદ્ધિનો મોહ ન રાખવો. દુર્ગુણોથી માનવ પતિત થતો હોય છે, પણ કેટલીક વાર સદ્ગુણોથી પણ પતિત થતો હોય છે. જો સદ્ગુણોને પચાવી ન શકાય તો તેનું અભિમાન

થાય. બલિરાજાને દાન દેવાના સદ્ગુણનું અભિમાન થયું—“હું દાની છું” તેવો અહંભાવ વધતો ગયો. સદ્ગુણનો અહંકાર બે દોષો ઉત્પન્ન કરે: એક તો પ્રસિદ્ધનો મોહ જગાડે અને બીજો પોતાના જેવા બીજા દાનીઓની ઈર્ષ્યા કરાવે. ઈર્ષ્યા કદી નિંદા વિનાની નથી હોતી. તેથી તે સહધર્મીઓની નિંદા કરતો રહે. પ્રસિદ્ધનો મોહ અને સદ્ગુણીની નિંદા અંતે વ્યક્તિનું પતન કરાવે. આ રીતે જો સદ્ગુણો ન પચે તો તેના દ્વારા પણ પતન થાય. બલિરાજા મહાન દાની હતો, પણ પ્રસિદ્ધિની ભૂખ અને સહધર્મીઓની ઈર્ષ્યા કરતા રહેવાથી તેનું પતન થવાનું હતું. તેને પતનથી બચાવવા ભગવાન વિષ્ણુએ વામનરૂપ ધારણ કરીને માત્ર સાડાત્રણ ડગલાં પૃથ્વીની યાચના કરી.

બલિરાજાએ કહ્યું: “અરે, બટુક! આટલું જ શું માગો છો? વધારે માગો.” પણ બટુકે હસીને કહ્યું: “મહારાજ, આટલું તો આપો! પછી જોઈશું.” બટુકે ત્રણ ડગલાંમાં ત્રણ લોક માપી લીધા અને પછી અડધું ડગલું બલિરાજાના માથા ઉપર મૂકીને તેને પણ માપી લીધો, અર્થાત્ બધું મપાઈ ગયું, કશું બાકી ન રહ્યું. બલિરાજાનો ગર્વ ઊતરી ગયો. દાનવીર વિરાટ જેવો બલિરાજા બટુક જેવા તુચ્છ—સાવ નાના તત્ત્વ આગળ તુચ્છ થઈ ગયો, પણ સાથેસાથે તે અમર પણ થઈ ગયો. ભગવાન આવા વામનરૂપે પણ ભક્તોનું ભલું કરે છે. સદ્ગુણોનું અહં ઉતારી તેને વિવેકપૂર્વકનો નમ્ર બનાવવો તે જ અહીં ભક્તનું ભલું કરવું છે, અર્થાત્ દાન-પુણ્ય-તપ-ભક્તિ, વગેરે સદ્ગુણો ધારણ કરો, પણ તેનો અહંકાર ન કરો. પોતાના દાનને છુપાવો, પ્રસિદ્ધિનો મોહ ન રાખો તેમ જ પોતાના જેવા બીજા દાતાઓની ઈર્ષ્યા ન કરો. તો જ સદ્ગુણ પચ્યો કહેવાય. તો જ તે ગુણ પ્રભુપ્રિય થઈ શકે. આવો ભાવ છે.

વામન શબ્દનો એક બીજો ભાવ પણ છે. ડાર્વિનના ઉત્ક્રાન્તિવાદ પ્રમાણે જો અવતારોને ગોઠવવામાં આવે તો વટના પત્રમાં પોતે જ પોતાનો અંગૂઠો ચૂસતા બાળમુકુંદ ભગવાન એ એકકોશીય અમીબા છે અને પછી ક્રમેક્રમે મત્સ્ય, કચ્છપ, વગેરે અવતારો તેનો વિકાસ છે. વરાહ, નૃસિંહ, વગેરે પશુ-વિકાસ પછી જે પહેલો માનવ થયો તે વામન હતો. વામનમાંથી વિરાટ થયો તે બતાવવા વામન-અવતારની રચના હોય.

153. પ્રાંશુ:

વિરાટ.

વામન પછી તરત જ ભગવાનને વિરાટ બતાવાય છે. વામન એટલે સૌથી નાનો. અણુનો પણ અણુ અને વિરાટ એટલે સૌથી મોટો. તેનાથી બીજો કોઈ મોટો નથી, તેથી તેને પ્રાંશુ કહેવાય છે. ભગવાન કેટલો મોટો છે તેનું કોઈ માપ જ નથી, કારણ કે તેને માપી શકાતો નથી. બ્રહ્માંડોનાં બ્રહ્માંડો તેની આગળ અણુ બરાબર પણ નથી તેથી તેને પ્રાંશુ કહેવાય છે, અર્થાત્ સર્વોચ્ચ વિરાટ.

154. અમોઘ:

સંપૂર્ણ સમર્થ.

‘મોઘ’ શબ્દનો અર્થ વ્યર્થ, મિથ્યા, ખોટું એવો થાય છે. આપણું ઘણુંબધું મોંઘું હોય છે. આપણાં સંકલ્પો, ઇચ્છા, વાણી, વચનો, ક્રિયાઓ, આરંભો, પરિણામો વગેરે બધું મોંઘું અર્થાત્ ખોટું હોય છે. ખોટું હોવાથી આપણે દુઃખી થઈએ છીએ. ભગવાનનું કશું મોંઘું નથી હોતું, તેથી તેને અમોઘ કહેવાય છે. તેનાં સંકલ્પો, ઇચ્છા, વાણી, વચનો, ક્રિયાઓ, વગેરે બધું જ સાર્થક અને સફળ હોય છે તેથી તે અમોઘ છે.

155. ઊર્જિત:

ઊર્જિવાન.

ઊર્જા શબ્દનો અર્થ છે શક્તિ—તેજ—બળ—પ્રતાપ—પ્રભાવ, વગેરે. ભગવાન અમાપ શક્તિવાળા છે, તેથી તેમને સર્વશક્તિમાન કહેવાય છે. ભગવાન શક્તિ વિનાના છે, કારણ કે શક્તિને માનવાથી દ્વૈત થઈ જાય છે. અદ્વૈત સિદ્ધ કરવા માટે તેમને શક્તિહીન માનવા

જોઈએ તેવું કેટલાક માને છે, પણ તે યોગ્ય નથી. શક્તિહીનની કશી કિંમત હોતી નથી. ભૌતિક પદાર્થનો નાનામાં નાનો કણ પણ શક્તિ વિનાનો નથી. પૂરું વિશ્વ શક્તિથી ભરપૂર છે. એક ચમચી યુરેનિયમમાં હજાર મેગાવોટ વીજળી ઉત્પન્ન કરવાની શક્તિ છે તેવું આઈન્સ્ટાઈન કહે છે. આખું વિશ્વ—કણકણ—શક્તિનો અખૂટ ભંડાર છે, તો પછી વિશ્વકર્તા શક્તિ વિનાનો—સ્વરૂપમાત્ર—અસ્તિત્વમાત્ર જ છે તેવું કહેવું હાસ્યાસ્પદ કહેવાય. શક્તિ અને શક્તિમાન એમ બે તત્ત્વો માનવાથી દ્વૈત થઈ જશે તેવો ભય રાખવાની જરૂર નથી. દ્વૈત થતું હોય તો ભલે થાય, જે છે તેને થવા દો. જે નથી તેનો દુરાગ્રહ ન કરો.

સર્વોચ્ચ સંપૂર્ણ શક્તિનો ખજાનો હોવાથી ભગવાન વિષ્ણુને ઊર્જિત કહેવાય છે.

156. અતીન્દ્ર:

ઇન્દ્રથી પણ પર—ઉત્તમ.

દેવરાજ ઇન્દ્રથી પણ ઉપર હોવાથી અતીન્દ્ર નામ પડ્યું છે.

157. સંગ્રહ:

સંગ્રહ કરનાર.

આખું વિશ્વ પ્રભુનો સંગ્રહ છે. તેણે એટલી બધી હવાનો સંગ્રહ કર્યો છે કે તે ખૂટતી જ નથી. જો આ હવાનો આટલો સંગ્રહ ન કર્યો હોત તો હવા ખૂટી જાત અને તો જીવન સમાપ્ત થઈ જાત.

તેણે એટલું બધું પાણી સંઘર્યું છે કે ખૂટતું જ નથી. તેની અખૂટ ટાંકીમાંથી પૂરા વિશ્વને પાણી મળ્યા કરે છે. જો ખૂટી જાય તો જીવન સમાપ્ત થવા જાય.

તેણે એટલો બધો પ્રકાશ સંઘર્યો છે કે અબજો વર્ષોથી આપણે સૂર્યાદિનો પ્રકાશ વાપરીએ છીએ છતાં ખૂટતો જ નથી.

આમ જુઓ તો ચારે તરફ સંગ્રહ જ સંગ્રહ કર્યો છે, તેથી પૃથ્વી, અન્ન, વનસ્પતિ, વગેરે કશું ખૂટતું જ નથી. આ રીતે તે સંગ્રહી જ નહીં, મહાસંગ્રહી છે.

જે લોકો પરિગ્રહત્યાગી—અકિંચન થઈને જીવન જીવે છે. તેઓ કાં તો અતિ મહાન છે. કાં પછી પશુ જેવા છે. પશુ-પક્ષીઓ કશો સંગ્રહ નથી કરતાં. સિંહ માંસનો ઢગલો કરી રાખતો નથી. પક્ષીઓ અન્નના ભંડાર ભરતાં નથી. માછલીઓ પણ કશો સંગ્રહ કરતી નથી. આ બધાં અકિંચન—અપરિગ્રહી છે. તેઓ રોજરોજનું તાજું ખાતાં હોય છે અથવા ભૂખ્યાં રહેતાં હોય છે, પશુ-પક્ષીઓ સ્વકેન્દ્રિત જીવન જીવતાં હોય છે. કોઈના કશા ઉપયોગમાં આવતાં નથી. માણસ પણ અપરિગ્રહી—અકિંચન થઈને આવો થઈ જાય તો પશુ-પક્ષી જેવો થઈ જાય. ફરક એટલો રહે કે પશુ-પક્ષીઓ સ્વાવલંબી જીવન જીવતાં હોય છે, અર્થાત્ તેઓ પોતાનો આહાર પોતે કમાતાં હોય છે, કોઈના ઉપર ભારરૂપ બનતાં નથી; પણ જો માણસ સંપૂર્ણ અપરિગ્રહી—અકિંચન થઈ જાય તો પરાવલંબી થઈ જતો હોય છે. સૂતરનો તાંતણો પણ શરીર ઉપર ધારણ ન કરનારો અકિંચન, અપરિગ્રહી તો થાય, પણ આહારાદિમાં પરાવલંબી પણ થઈ જાય. આવું પશુ-પક્ષીઓ નથી થતું.

પણ માણસમાં સંગ્રહ કરવાની અમાપ શક્તિ—ક્ષમતા ભગવાને મૂકી છે. તે પ્રમાણે જો માણસ સંગ્રહ કરે તો સાત પેઢીનો ભંડાર સંગ્રહી શકે છે. આવા સંગ્રહથી તે ધનવાન - અન્નવાન કહેવાય છે. પણ સંગ્રહનાં મુખ્યતઃ ત્રણ રૂપો હોય છે: 1. નાશસંગ્રહ, 2. સ્વાત્મસંગ્રહ અને 3. લોકસંગ્રહ.

1. નાશસંગ્રહ: જે લોકો ધન-વસ્તુ વગેરેનો સંગ્રહ કરે છે, પણ નથી તો પોતે વાપરતા કે નથી કોઈને આપતા, તેમનો સંગ્રહ નષ્ટ થવા

માટે જ હોય છે. તેમના ઘરમાં ઘણી મીઠાઈઓ હોય છે, પણ નથી તો પોતે ખાતા કે નથી કોઈને ખવડાવતા. તે સડી-ગંધાઈને નષ્ટ થવા માટે જ હોય છે.

તેમના ઘરમાં ઘણાં કપડાં હોય છે, પણ નથી તો પોતે પહેરતા કે નથી કોઈને પહેરવા આપતા. તે નષ્ટ થઈ જતાં હોય છે.

તેમની પાસે ઘણો પૈસો હોય છે પણ નથી તો પોતે વાપરતા કે નથી કાંઈ દાન-ધર્માદો કરતા. તેમનું ધન જમીનમાં કે બેન્કોમાં જ રહી જતું હોય છે અથવા કુવારસદારોના હાથમાં જતું હોય છે.

આવી રીતે આવા સંગ્રહ કરનારા માત્ર ને માત્ર નાશ કરવા માટે જ સંગ્રહ કરતા હોય છે.

2. સ્વાત્મસંગ્રહ: આવા લોકો પોતાનો સંગ્રહ પોતાના માટે કે પોતાનાં સ્વજનો માટે કરતા હોય છે. તેઓ ઘણું વાપરે છે. રજનીશની પાસે 95 રોલ્સરોય ગાડીઓ હતી, પણ કદી કોઈ ગાડી કોઈ બીમાર દરદી માટે કામમાં ન આવી. આવો સંગ્રહ માત્ર ને માત્ર પોતાના જ માટે હોય છે.

3. લોકસંગ્રહ: આવો સંગ્રહ લોકો માટે હોય છે. જેમ વાદળો સમુદ્રમાંથી જળનો સંગ્રહ કરે છે, પણ તે જળને દૂર જ્યાં જરૂર છે ત્યાં વરસાવીને વાપરી નાખે છે, રાખી મૂકતાં નથી. આવી જ રીતે સજ્જનો ઘણું કમાય છે, પણ તેમનું ધન લોકકલ્યાણ માટે વપરાતું રહે છે. તેમની પાસેની ચીજવસ્તુઓ લોકો માટે વપરાતી રહે છે. તેમના ઘરમાં ઘણી શેક કરવાની કોથળીઓ છે, ઘણાં વોકર છે, ગાડીઓ છે, ગોદડાં-ગાદલાં-વાસણ-કુસણ - બધુંઘણું છે, પણ તે બધું લોકો માટે વપરાતું રહે છે. તેઓ ત્યાગી નથી, અપરિગ્રહી કે અક્રિયન નથી, પણ તે લોકો માટે ઘણા ઉપયોગી છે. યોગી થવા કરતાં ઉપયોગી થવું ઘણું ઉત્તમ છે. આવા લોકોનો સંગ્રહ લોકો માટે હોવાથી તેને લોકસંગ્રહી કહેવાય.

ભગવાન વિષ્ણુ લોકસંગ્રહી હોવાથી તેમનું નામ સંગ્રહ પાડવામાં આવ્યું છે.

158. શુચિ:

પવિત્ર—સ્વચ્છ.

ભગવાન પવિત્ર છે, સ્વચ્છ પણ છે. તેના નામસ્મરણથી, તેમની ઉપાસનાથી મહાપાપી મનુષ્ય પણ નિર્મળતા—શાંતિ અનુભવે છે અને પવિત્ર જીવન જીવતો થાય છે, તેથી તે પવિત્ર છે. સાધક જેમજેમ નામજપ કરતો જાય છે તેમતેમ તેના વિચારો વિકારમુક્ત થતા જાય છે. નિર્મળ વિચારોથી સત્કર્મો થતાં હોય છે, જેથી તે સંત કહેવાય છે. પવિત્રનો સંગ કરવાથી પવિત્ર થવાય. આ રીતે ભગવાન પવિત્ર છે.

તે સ્વચ્છ પણ છે. તેનામાં કોઈ પ્રકારની કશી ગંદકી નથી. તનથી, મનથી, વાણીથી, વસ્ત્રોથી, વ્યવહારથી કે કર્મોથી કશી ગંદકી ન હોવાથી તે શુચિ છે.

જે લોકો તન-મન-વાણી-વસ્ત્ર-કર્મ વગેરેથી ગંદા રહે છે તેઓ સ્વચ્છ નથી હોતા. તેઓ અશુચિ હોય છે. અશુચિ ત્યાજ્ય ગણાય છે, કારણ કે ગંદકી લોકોને ગમતી નથી.

159. સર્ગ:

સૃષ્ટિ, જગદ્-ઉત્પત્તિ.

દૃશ્યમાન અને અદૃશ્યમાન જગત પણ ભગવાનનું જ રૂપ છે, એવું સમજીને સર્ગ પણ ભગવાનનું નામ રાખવામાં આવ્યું છે.

160. ધૃતાત્મા:

આત્માને ધારણ કરનાર.

પ્રત્યેક દેહધારી પ્રાણી આત્માને ધારણ કરતું હોય છે. આત્મા અને દેહ બંનેના યોગથી પ્રાણીમાં કર્તૃત્વ, ભોક્તૃત્વાદિ ગુણો, ધર્મો વગેરે આવતા હોય છે. એકલો દેહ મડદું-માત્ર છે. તેથી તે સુખ-દુઃખાદિનો કર્તા-ભોક્તા થઈ શકતો નથી. આવી જ રીતે દેહ વિનાનો એકલો આત્મા પણ સુખ-દુઃખ ભોગવી શકતો નથી, તેથી આત્માને દેહની અને દેહને આત્માની જરૂર રહે છે.

ભગવાન જ્યારે દેહ ધારણ કરે છે ત્યારે તે દેહધારી પણ છે અને આત્મધારી પણ છે. કારણ કે ચૈતન્યના ધારણથી સામર્થ્ય આવતું હોય છે. તેથી તેને ધૃતાત્મા કહેવાય છે.

161. નિયમ:

નિયમમાં રહેનાર.

આખું વિશ્વ કોઈ કડક નિયમમાં ચાલી રહ્યું છે. તે નિયમ બનાવનાર ભગવાન છે અને ભગવાન પોતે પણ નિયમમાં રહે છે. જે નિયમમાં રહે તે જ નિયમમાં રાખી શકે. જેઓ નિયમભંગ કરતા રહે તેઓ બીજાને નિયમમાં રાખી શકે નહીં. નિયમમાં રહેવું એ પરાધીનતા ન કહેવાય, બલકે પ્રત્યેક સ્વતંત્રતા નિયમોને આધીન જ હોય. નિયમ વિનાની સ્વતંત્રતા સ્વચ્છંદતા બની જતી હોય છે; માટે ભગવાન નિયમમાં રહીને વિશ્વને નિયમમાં રાખે છે તેથી તેમનું નામ નિયમ પણ છે.

162. યમ:

તે યમરાજ પણ છે.

યમરાજને મૃત્યુનો દેવ માનવામાં આવે છે, જે સૌથી અઘરું કામ કરે છે. યમરાજને યશ ન હોય, પણ યમરાજ વિના ચાલે પણ નહીં. મૃત્યુ છે તો જીવન છે. મૃત્યુ ન હોય તો જીવન પણ ન હોય.

પણ યમરાજને ધર્મરાજ પણ કહેવાય છે, કારણ કે તે કર્મોનો ન્યાય કરે છે. તેનો ન્યાય કર્મધારિત છે, જેમાં કોઈની કશી લાગવગ ચાલતી નથી. કર્મવ્યવસ્થા ન હોય તોપણ અંધાધૂંધી ફેલાઈ જાય, તેથી તે ધર્મરાજ અને યમરાજ પણ છે.

શ્લોક: 18
નામ: 163થી 172

વેદો વૈદ: સદાયોગી વીરહા માધવો મધુ: ।

અતીન્દ્રિયો મહામાયો મહોત્સાહો મહાબલ: ॥ 18 ॥

163. વેદ:

164. વૈદ:

165. સદાયોગી

166. વીરહા

167. માધવ:

168. મધુ:

169. અતીન્દ્રિય:

170. મહામાય:

171. મહોત્સાહ:

172. મહાબલ:

આ શ્લોકમાં દસ નામ કહ્યાં છે.

163. વેદ:

જાણી શકાય તેવો.

શું ભગવાનનો અનુભવ થાય છે? ના, જેમ બધી ભૌતિક વસ્તુઓનો અનુભવ થાય છે તેવો અનુભવ નથી થતો. તો પછી તેનું નામ વેદ કેમ રાખ્યું છે? તે શ્રદ્ધાથી અનુભવાય છે તેથી. ઇન્દ્રિયાદિ અનુભવમાં જ બધા અનુભવો પૂરા થઈ જતા નથી. શ્રદ્ધાનો પણ અનુભવ હોય છે. તે સાચી શ્રદ્ધા ધરાવનાર ભક્તને થતો હોય છે. આ અનુભવ જીવનનો સર્વોચ્ચ અનુભવ હોય છે, જેને સાક્ષાત્કાર પણ કહેવાય છે. પુસ્તકિયા માહિતીભર્યા જ્ઞાનથી નહીં. પણ હૃદયના નિર્મળ પ્રેમથી તો અનુભવાતો હોય છે. ઘોર આપત્તિ અને વિપત્તિમાં પણ તેનો અનુભવ કરુણા દ્વારા થતો હોય છે, તેથી તેને વેદ કહ્યો છે.

164. વૈદ:

રોગહારી વૈદરાજ પણ છે.

જીવન સાથે જોડાયેલી કેટલીક અનિષ્ટ વસ્તુઓ પણ છે, જેમાંની એક વસ્તુ ‘રોગ’ છે. કોઈ પણ પ્રાણી સર્વથા સો ટકા નીરોગી હોતું જ નથી. પ્રત્યેકને થોડાઘણા રોગો તો હોય જ છે. તે જ્યાં સુધી ઢંકાયેલા-દબાયેલા રહે ત્યાં સુધી જ માણસને સ્વસ્થતાનો અનુભવ થાય છે. તે જ્યારે દેખાવા લાગે ત્યારે તેમનો અનુભવ થવા લાગે છે. મોટા ભાગના રોગો પોતાની ભૂલોથી થતા હોય છે, કેટલાક માતા-પિતાના વારસામાં આવતા હોય છે તો કેટલાક આજુબાજુના વાતાવરણથી થતા હોય છે. ચેપી રોગો ચેપથી થતા હોય છે. આ બધામાંથી બચવું

બહુ કઠિન કામ છે.

ભગવાને પ્રાણીમાત્રમાં રોગપ્રતિકારક બેક્ટેરિયા મૂક્યા છે, જે યોદ્ધા છે અને રાતદિવસ આવનારા રોગો સામે લડીને આપણું આરોગ્ય સારું રાખે છે. આ યોદ્ધા બેક્ટેરિયા સમાપ્ત થઈ જાય અથવા ઓછા થઈ જાય તો વ્યક્તિ બીમાર થઈ જાય. કેટલીક દવાઓ રોગનાં જંતુઓની સાથે આ બેક્ટેરિયાને પણ મારી નાખતી હોય છે. તે હાનિકારક દવા પછી વ્યક્તિની ભૂખ મરી જતી હોય છે અને અશક્તિ આવી જાય છે. જ્યારે ફરી પાછા પેલા યોદ્ધા બેક્ટેરિયા પેદા થાય ત્યારે જ વ્યક્તિને આરોગ્ય મળતું હોય છે. આ યોદ્ધા બેક્ટેરિયા બધા આરોગ્યની મૂળ ચાવી છે અને તે ભગવાને મૂક્યા છે, તેથી તે વૈદ્ય છે. માનવ સિવાયનાં બધાં પ્રાણીઓ મોટા ભાગે દવા કરતાં નથી. તેઓ ખાવાનું બંધ કરી દે છે અને થોડા જ દિવસોમાં સાજાં થઈ જતાં હોય છે, કારણ કે કુદરતે સાજા થવાની પ્રક્રિયા પણ શરીરમાં મૂકેલી હોય છે. તેથી તે વૈદ્ય છે.

બાહ્ય ઔષધિઓની ઘણી શોધો થઈ છે અને થતી રહેવાની. આયુર્વેદ અને બીજા માર્ગોથી ઘણીઘણી શોધો થઈ છે અને થતી રહે છે, તે બધી મહાન અને માન્ય હોવા છતાં પણ જેને જીવનનો મોહ ઊતરી ગયો હોય, કેટલીક દવાઓની ભયંકર આડઅસર અનુભવાતી હોય, કેટલીક દવાઓ માત્ર થોડો સમય પીડા સાથે જીવન વધારી આપતી હોય અને તેવું જીવન જીવવામાં રસ ન રહ્યો હોય તો તેવા માણસે ભગવાનને વૈદ્ય માનીને, બધી દવાઓ છોડી દઈને, પ્રભુનામ જપતાંજપતાં મૃત્યુની પ્રતીક્ષા કરી, હોંસેહોંસે તેને આવકારવું જોઈએ. આમ કરતાં સારું થવાય તો વાહવાહ, સારું ન થવાય તોપણ વાહવાહ-આવો નિર્મોહી ભાવ રાખીને મૃત્યુને વધાવી લેવું જોઈએ. આ ભક્તનું લક્ષણ કહેવાય. બધા આવું કરી ન શકે. સૌએ પોતપોતાના વિવેકપૂર્વક વર્તવું જોઈએ.

અંતે તો “વૈદ્યો નારાયણો હરિઃ ।” જ સમાપ્તિપદ છે, તેથી તે વૈદ્ય પણ છે.

165. સદાયોગી

તે સદાસર્વદા યોગી છે.

યોગીનો અર્થ યોગ્ય પણ થાય અને યોગ્યનો અર્થ જે-તે કાર્ય માટે પૂર્ણ કુશળ થાય. એવું એક પણ કાર્ય નથી કે જેને ભગવાને કુશળતાપૂર્વક કર્યું ન હોય કે કરતો ન હોય. વિશ્વની જે-જે નાની-મોટી રચનાઓ જુઓ તે બધી પૂર્ણ કુશળતાપૂર્વક રચાયેલી જોવાશે. કોઈમાં કશી ખોડ કે ખોટ દેખાશે નહીં, તેથી તે સદાયોગી કહેવાય છે.

યોગી શબ્દનો અર્થ યોગ કરનાર પણ થાય છે. યોગ એટલે જોડવું—જોડાવું. બે કે તેથી વધુ વસ્તુઓ એકબીજાથી જોડાય તો તેને યોગ કહેવાય.

વિશ્વ અસંખ્ય તત્ત્વોના યોગથી રચાયેલું છે. અસંખ્ય પરમાણુઓ જ્યારે પરસ્પર જોડાય છે ત્યારે વિશ્વ રચાય છે. આ જોડનારો ભગવાન છે, તેથી તેને સદાયોગી કહેવાય છે.

166. વીરહ

વીરપુરુષોને વીરગતિ આપનાર.

મૃત્યુ પછીની ગતિઓ ચાર પ્રકારની હોય છે: 1. સદ્ગતિ, 2. દુર્ગતિ, 3. મોક્ષગતિ, 4. વીરગતિ.

1. સદ્ગતિ: જે લોકો સત્કર્મો કરીને મૃત્યુ પામે છે તે પુણ્યાત્માઓ સ્વર્ગાદિ લોક અથવા સારી યોનિઓ ગતિ કરે છે તેને સદ્ગતિ કહેવાય છે.

2. દુર્ગતિ: જે લોકો પાપકર્મો કરીને મૃત્યુ પામે છે તે લોકો નરકાદિ લોકમાં અથવા નીચ યોનિમાં જન્મ ધારણ કરે છે તેને દુર્ગતિ

કહેવાય છે.

૩. મોક્ષગતિ: જે લોકો ભક્તિ-જ્ઞાનની સાધના કરીને, બધાં કર્મોનો ક્ષય કરીને મોક્ષલોકમાં જાય છે તેને મોક્ષગતિ કહેવાય છે.

૪. વીરગતિ: જે લોકો અન્યાય, અધર્મ, અત્યાચારની સામે યુદ્ધ કરીને ન્યાય, સત્ય અને ધર્મની સ્થાપના માટે પોતાના પ્રાણની આહુતિ આપે છે તેને વીરગતિ કહેવાય છે.

બધી ગતિઓ સૌથી શ્રેષ્ઠ ગતિ એ વીરગતિ છે. જે કોઈકોઈ વીરપુરુષને જ મળતી હોય છે. આવી વીરગતિ આપનાર ભગવાન વિષ્ણુ છે, તેથી તેમને ‘વીરહા’ કહેવાય છે. કેટલાક લોકો વીરહાનો અર્થ વીરપુરુષોનું હનન કરનાર એવો કરે છે તે યોગ્ય નથી. અસુરો, દૈત્યો, રાક્ષસો, ગુંડાઓ, વગેરેને વીર ન કહેવાય. તેઓ બધાને દબંગ, માથાભારે, અત્યાચારી કહેવાય. તેઓ કદી વીર ન હોય. વીર તો ધર્મવીર હોય. અધર્મવીરને વીર ન કહેવાય.

167. માધવ:

માયાનો સ્વામી.

મા એટલે માયા. જે ખોટી હોય છતાં ખેંચી લે, પકડી લે, છૂટવા ન દે તેને માયા કહેવાય. આખું ચેતનજગત માયાથી બંધાયેલું છે. પદાર્થોનાં સુખ-દુઃખ કરતાં માયાનાં સુખ-દુઃખ અનેકગણાં પ્રબળ હોય છે. માનો કે ઘર એક પદાર્થ છે. તે તમને રહેવાની સગવડ આપે છે તેથી રહેનાર સુખી થાય છે, પણ એ જ ઘર અગવડોથી ભરપૂર હોય તો દુઃખ આપે છે, પણ તમને પાડોશીના ઘર ઉપર માયા લાગી. ગમે તે ભોગે હવે પાડોશીનું ઘર તમારે મેળવવું છે. તે નિમિત્તે તમારા મનમાં જે પ્રબળ આકર્ષણ જાગે છે તે માયા છે. પારકું ઘર, પારકી પત્ની, પારકું ધન, વગેરે પ્રત્યે જે તીવ્ર આસક્તિ પેદા થાય છે અને પછી તે મેળવવા જે કુકર્મો કરવાં પડે છે તે માયા છે. આવી માયા જીવોને બહુ દુઃખી કરે છે. આ માયા ઊતરે તો જીવ સુખી થાય. પછી તેને પોતાની ઝૂંપડીમાં પણ સંતોષ થાય. પછી તેને પોતાની કદરૂપી પત્નીમાં પણ સંતોષ થાય અને બીજી કોઈ અપ્સરા તરફ નજર ઉપાડીને પણ ન જુએ.

આવી માયાથી તે જ છૂટી શકે, માધવની ભક્તિ કરે. માધવ માયાના પતિ છે એટલે માયા ભક્તને સત્તાવતી નથી, પોતાનું બાળક સમજીને ઊલટાનું રક્ષણ કરે છે.

મા શબ્દનો અર્થ લક્ષ્મી પણ થાય છે. ભગવાન લક્ષ્મીપતિ છે તેથી તેને માધવ કહેવાય છે.

168. મધુ:

મધ જેવા મીઠા.

સામાન્ય રીતે સંસારમાં ગળપણનું માપ કાઢવામાં આવે તો સૌથી વધુ ગળ્યું મધ હોય છે. પણ પદાર્થોના ગળપણ કરતાં ભાવ-ગળપણ વધુ ચઢિયાતું હોય છે. ભાવ સંબંધોથી આવતો હોય છે. તમારો જેની સાથે ભાવાત્મક સંબંધ હોય તે તત્ત્વ મીઠું લાગશે, પછી તે પતિ, પત્ની, પુત્ર, પરિવાર કે ગમે તે હોય જ્યાં - જ્યાં ભાવ હશે ત્યાં-ત્યાં મીઠાશ હશે. જે લોકો ભાવહીન હોય છે તેઓ મીઠાશહીન હોય છે. જો તેઓ ધનવાન હોય તો પદાર્થસુખ તો આપી શકે છે, પણ ભાવસુખ—લાગણીસુખ આપી શકતા નથી. અભાવ કે કુભાવનું દુઃખ મહાદુઃખ હોય છે. જેની પાસે પદાર્થો ઓછા છે પણ ભાવનો ભંડાર ચારે તરફ ભર્યો છે તે વધુ સુખી છે.

આ ભાવ-પ્રેમ, લાગણી એ જ મધ છે. આવાં બધાં મધને ચડઊતર ગોઠવવામાં આવે તો સૌથી ઉપર ભગવાન આવે છે, અર્થાત્ તે જેટલો ગળ્યો છે તેટલું બીજું કાંઈ ગળ્યું નથી. તેને રામરસ કહેવાય છે. કબીરે તેના માટે ગાયું છે:

“રામરસ એસો હે, મેરે ભાઈ, જો પીયે સો અમર હો જાઈ.”

બીજા રસ પીનારને અમર નથી કરતા, બંધનમાં પણ નાખે, જ્યારે રામરસ બંધનમુક્ત કરાવીને જીવાત્માને અમર બનાવી દેતો હોવાથી ભગવાન મધુ છે.

169. અતીન્દ્રિય:

ઇન્દ્રિયોથી પર.

ઘણા લોકો એવી જિજ્ઞાસા કરતા હોય છે કે ‘જો ઈશ્વર હોય તો દેખાતો કેમ નથી?’ તેના ઉત્તરમાં આ નામ છે. ઘણી વસ્તુઓ હોય છે પણ દેખાતી નથી, જેમ કે પવન. પણ પવન તો સ્પર્શેન્દ્રિયથી અનુભવાય છે, તેથી તેનાથી પણ સૂક્ષ્મ ઘણાં કિરણો, વાઇરસ, બેક્ટેરિયા, વગેરે, પણ આ બધાં પ્રયોગશાળાઓનાં સાધનોથી જાણી શકાય છે, તેથી કહે છે કે ઈશ્વર તો ઇન્દ્રિયોથી, પ્રયોગશાળાથી પણ પર છે - અતીન્દ્રિય છે.

ફરી પાછો પ્રશ્ન થાય કે ‘તો-તો’ પછી છે જ નહીં તેવું જ કહો ને? જવાબ મળે છે કે ઘણી અતીન્દ્રિય વસ્તુઓનું અસ્તિત્વ હોય છે, જે ઇન્દ્રિયોથી જાણી શકાતી ન હોવા છતાં પણ ભાવથી જાણી શકાતી હોય છે, જેમ કે ‘પ્રેમ’ ઇન્દ્રિયાતીત હોવા છતાં અનુભવી શકાય છે. આવી જ રીતે શુદ્ધ શ્રદ્ધા દ્વારા ઈશ્વરની અનુભૂતિ થઈ શકે છે, પ્રયોગશાળા કે નહીં.

યાદ રહે, ઇન્દ્રિયો પોતે અતીન્દ્રિય છે, મન અતીન્દ્રિય છે, બુદ્ધિ અતીન્દ્રિય છે, જીવાત્મા અતીન્દ્રિય છે, છતાં આ બધાં અનુભવાતાં હોય છે. તો પછી આ બધાથી પણ સર્વાધિક સૂક્ષ્માતિસૂક્ષ્મ પરમેશ્વર તો સૌથી વધુ અતીન્દ્રિય છે.

170. મહામાય:

મહામાયાવી.

મોહ પમાડે તે માયા. સંસારમાં ઘણી વસ્તુઓ જીવાત્માને મોહ પમાડનારી હોય છે. કોઈ વસ્તુ ઉપર મોહ જ ન રહે તો તેને નિર્મોહી કહેવાય. તો પછી પ્રશ્ન એ થાય કે મોહ પમાડનારી વસ્તુઓની રચના શા માટે કરી? મોહથી આકર્ષણ થાય છે. આકર્ષણથી સંસાર ચાલે છે. જેને કોઈનું કશું જ આકર્ષણ નથી તે નિર્મોહી છે, પણ સંપૂર્ણ નિર્મોહી સદાકાળ માટે ભાગ્યે જ કોઈ થઈ શકતું કે રહી શકતું હોય છે. કોઈ જ્ઞાની પુરુષ થોડો સમય રહી શકે, પછી માયાના હજાર હાથમાંથી કોઈ ને કોઈ એક હાથથી પકડાઈ જાય. આવી પકડથી મુક્ત રહેવા ઈશ્વરનું શરણું જરૂરી છે. જીવાત્મા માત્ર પોતાના બળથી સંસાર તરી શકતો નથી. ભલે તે ગમે તેવો જ્ઞાની કે તપસ્વી હોય, ઈશ્વરના શરણથી જ સંસાર પાર ઉતરાય છે, તેથી તેને મહામાય કહ્યો છે, અર્થાત્ તે પોતે મહામાયાવી છે, તેથી માયા દ્વારા તે ભક્તોનો ઉદ્ધાર કરે છે.

માયા ત્રણ પ્રકારની હોય છે: 1. દૈવી માયા, જેને સાત્ત્વિકી માયા પણ કહેવાય છે. બીજી રાજસી માયા જે સાંસારિક વસ્તુઓનો તીવ્ર રાગ પેદા કરે છે અને ત્રીજી તામસી માયા જેને આસુરી માયા પણ કહેવાય છે. જે સાંસારિક હિતકારી વસ્તુઓ પ્રત્યે - ખાસ કરીને ઈશ્વર અને તેની ભક્તિ પ્રત્યે તીવ્ર દ્વેષ પેદા કરાવે છે.

આમ ત્રણ પ્રકારની માયામાંથી દૈવી માયા ઉદ્ધારક છે, કલ્યાણકારી છે, તેથી પરમેશ્વરને ‘મહામાયા’ કહેવાય છે.

171. મહોત્સાહ:

જેનો ઉત્સાહ મહાન છે તે.

જીવનની સફળતા અને ધન્યતાનો મૂલાધાર ઉત્સાહ છે. જે માણસનો ઉત્સાહ ભાંગી પડે છે, નિરુત્સાહી થઈ જાય છે તે જીવન હારી જતો હોય છે. સતત ઉત્સાહ વિના રહેનારો ડિપ્રેશનનો શિકાર બની જતો હોય છે. જે જીવતી વ્યક્તિને મડદું બનાવી દેતું હોય છે.

સતત નિરુત્સાહી થવાનાં ત્રણ મુખ્ય કારણો છે: 1. વારંવાર નિષ્ફળ થવાથી. 2. ઓકાતથી ઉપરવટ થઈને લક્ષ્ય નિર્ધારિત કરવાથી અને 3. વિષાદ થવાથી.

1. સફળતા વ્યક્તિનું સૌથી મોટું કાર્યપ્રેરક બળ છે. જે માણસ વારંવાર કાર્યમાં સફળ થતો હોય છે તે હંમેશાં ઉત્સાહી હોય છે, પણ આવું ભાગ્યે જ બનતું હોય છે. સફળતા અને નિષ્ફળતાનું દ્વંદ્વ જીવન સાથે જોડાયેલું જ હોય છે. કેટલાક લોકો વારંવાર નિષ્ફળ થતા હોય છે. આવા લોકો નિરુત્સાહી થઈને ડિપ્રેશનના શિકાર બની જતા હોય છે.

2. પ્રત્યેક વ્યક્તિની ઓકાત - ક્ષમતા જન્મજાત હોય છે. જો ઓકાતથી ઉપરવટ થઈને કોઈ લક્ષ્ય નિર્ધારિત કરે અને પ્રયત્નમાં લાગે તો તેને નિષ્ફળતા હાથ લાગશે. હાથો માણસ તે છે, જે પ્રથમ પોતાની ઓકાત - ક્ષમતા-ને સમજે અને સ્વીકારે પછી લક્ષ્ય નિર્ધારિત કરે તો વાંધો ન આવે.

3. વિષાદથી પણ નિરાશા આવતી હોય છે. ગીતાનો પ્રથમ અધ્યાય વિષાદયોગ છે. વિષાદ વૈરાગ્યના સિક્કાની બીજી બાજુ છે, જે બરાબર વૈરાગ્ય જેવો જ દેખાય છે. પણ તે કર્તવ્યત્યાગ કરાવે છે, જેથી વ્યક્તિ પ્રજ્ઞાવાદ દ્વારા પલાયનવાદી બને છે. વૈરાગ્ય કર્તવ્યત્યાગ નથી કરાવતો, ઊલટાનો તે વધુ મક્કમતાથી કર્તવ્યપરાયણ બનાવે છે. ભારતમાં મોટા ભાગના મહાપુરુષો વિષાદયોગી થયા છે તેથી કર્તવ્યોથી ભાગ્યા છે અને લોકોને ભગાડ્યા છે, જેનાં દુષ્પરિણામ લોકો ભોગવે છે. પ્રજાને અને વ્યક્તિને વિષાદમુક્ત બનાવવી જોઈએ, જેથી તે ભાગનારી નહીં પણ ઝઝૂમનારી બને.

ભગવાન કદી હતાશ કે નિરાશ થતાં નથી કારણ કે તે મહોત્સાહ છે. તેનો ઉત્સાહ કદી ખૂટતો નથી.

172. મહાબલ:

મહાબળવાન.

ભગવાન નિર્બળ કે દુર્બળ નથી. જો હોય તો તે ભગવાન જ ન થઈ શકે. તે મહાબળવાન છે, સુપર પાવર છે. તેનાથી વધારે બળ બીજા કોઈની પાસે નથી.

આમ જુઓ તો વિશ્વનો કણકણ સામર્થ્ય ધરાવે છે, જેને આપણે શક્તિ કહીએ છીએ. શક્તિ વિનાનો કોઈ કણ નથી. પણ બધા કણોમાં સરખી શક્તિ નથી હોતી. જે શક્તિ યુરેનિયમના કણમાં છે તે માટીના કણમાં નથી. તેથી વિશ્વમાં શક્તિભેદ પણ છે. બધા પદાર્થો કે બધા કણો એકસરખા શક્તિવાળા નથી હોતા. સોનાનો કણ અને પથ્થરનો કણ સરખા નથી. તેથી મૂલ્યભેદ થાય છે. આવું જ માણસોનું પણ છે. બધાં માણસો સરખાં નથી હોતાં. સૌની ક્ષમતા અલગઅલગ હોય છે. જે પ્રજા ક્ષમતાપૂજક હોય છે તે મહાન બને છે. જે પ્રજા ક્ષમતાપૂજક બની જતી હોય છે તે અધમ બને છે.

આ બધાં બળોમાં ભગવાન સર્વોચ્ચ—સર્વાધિક બળશાળી છે, તેથી તે મહાબલ કહેવાય છે. એક જ ઉદાહરણ લઈએ.

માણસ બે-પાંચ-દશ મણ વજન ઊંચકી શકતો હોય છે, પણ કેન 25-50-100-1000 મણ વજન ઊંચકી શકતી હોય છે. એટલે માનવ કરતાં કેન વધુ બળશાળી છે. પણ ભગવાન હજારો બ્રહ્માંડોને કેન વિના જ ઊંચકે છે. આકાશમાં દેખાતી આકાશગંગાઓ કયા થાંભલાને આધારે ઊંચકાઈ છે- ગુરુત્વાકર્ષણના? પણ ગુરુત્વાકર્ષણનો નિર્માતા કોણ છે? જે છે તે ભગવાન છે. તેણે જ બધા તારાઓ ઊંચક્યા છે, એટલું જ નહીં, યથાસ્થાને ગોઠવ્યા પણ છે, તેથી તે મહાબલ કહેવાય છે.

શ્લોક: 19

નામ: 173થી 180

મહાબુદ્ધિર્મહાવીર્યો મહાશક્તિર્મહદ્યુતિઃ ।

અર્નિદેશ્યવપુઃ શ્રીમાનમેયાત્મા મહાદ્રિધૃક્ ॥ 19 ॥

173. મહાબુદ્ધિઃ

174. મહાવીર્યઃ

175. મહાશક્તિઃ

176. મહાદ્યુતિઃ

177. અર્નિદેશ્યવપુઃ

178. શ્રીમાન્

179. અમેયાત્મા

180. મહાદ્રિધૃક્

આ શ્લોકમાં આઠ નામ કહ્યાં છે.

173. મહાબુદ્ધિઃ

મહાન બુદ્ધિશાળી.

સૂક્ષ્મ અમીબાથી મનુષ્ય સુધીનાં બધાં પ્રાણીઓ કોઈ સર્વોચ્ચ તત્ત્વ હોય તો તે બુદ્ધિ છે. બુદ્ધિ સૌમાં છે પણ સૌમાં એકસરખી નથી. સૌ-સૌની સીમા છે. મનુષ્યોમાં પણ બધામાં એકસમાન બુદ્ધિ નથી. આવી સીમા બાંધનાર ભગવાન છે. માનો કે વાનરને અગ્નિ પ્રગટાવતાં અને લગાડતાં આવડતું હોત તો? માનવો માટે જીવવું કઠિન થઈ જાત. બુદ્ધિનું સ્થાન મસ્તિષ્ક છે અને મસ્તિષ્કની રચના અકલ્પનીય અદ્ભુત છે. આપણે અદ્ભુત કમ્પ્યુટર બનાવ્યું છે, પણ તે મસ્તિષ્ક આગળ કાંઈ નથી. તેમાં બધા પ્રોગ્રામ કરી શકાય છે, પણ લાગણીના પ્રોગ્રામ કરી શકાતા નથી. કમ્પ્યુટર કોઈને જોઈને હરખાતું નથી અને કોઈને જોઈને શોકાતુર થઈ જતું નથી. આપણે લાગણી બનાવી શકતા નથી. તે તો ભગવાન જ બનાવે છે. આવું બધું અકલ્પનીય અદ્ભુત વિશ્વ બનાવનાર પરમેશ્વર મહાબુદ્ધિશાળી છે. તેની બુદ્ધિનો કોઈ પાર નથી. તેમાંથી એક કણ બુદ્ધિ કોઈને આપે તો તે આઈનસ્ટાઈન થઈ જાય, શેક્સપિયર કે કાલિદાસ થઈ જાય. આવા પ્રચંડ બુદ્ધિશાળી ભગવાન છે.

174. મહાવીર્યઃ

તે અત્યંત વીર્યવાન છે.

કેટલાક આ લોકને ધિક્કારનારા અને પરલોકનાં ગુણગાન ગાનારા શરીરને સાક્ષાત્ નરક બનાવે છે. તેમાં મળ-મૂત્ર, પાચ-પરુ-લીંટ, વગેરે દુર્ગંધ મારતાં તત્ત્વો ખદબદી રહ્યાં છે. ઉપરનું ગોરું ચામડું જો હટાવી દેવામાં આવે તો જોતાં જ ઊલટી થાય તેવું આ મહાનરકભર્યું શરીર છે તેવું તેમનું કહેવું છે, પણ આ વાત બરાબર નથી. શરીર પરમેશ્વરની સર્વાધિક અદ્ભુત રચના છે અને તેનાથી જ સત્કર્મો, ભક્તિ, વગેરે થઈ શકે છે. તેના વિના કશું થઈ ન શકે. મળ-મૂત્રાદિ, વગેરે પોતપોતાની જગ્યાએ યોગ્ય જ છે. માનો કે કોઈ

માણસ આહાર કરે, પણ તેમાંથી મળ-મૂત્ર બને જ નહીં, જેવો આહાર ખાય તેવો જ બહાર નીકળે, તો શું થાય? શરીર પ્રત્યે ખોટી ઘૃણા કરાવવાથી જે વૈરાગ્ય થાય છે તે ક્ષણિક અને ખોટી દિશાનો હોય છે, તેથી જીવન ગેરમાર્ગે દોરવાય છે. શરીરમાં બધું જ પોતપોતાની જગ્યાએ યોગ્ય જ છે. પણ સૌથી કોઈ અતિ મહાન અદ્ભુત રચના હોય તો તે ‘વીર્ય’ છે. આહારનું સૂક્ષ્મીકરણ થતાંથતાં છેવટમાં વીર્ય બને છે. આ વીર્ય દ્વારા આગળની નવી સૃષ્ટિ રચાતી રહે છે. આ વીર્ય પૌરુષ અને પરાક્રમનું પણ પ્રતીક છે. જેમાં જેટલું વીર્ય વધારે તે તેટલો જ વીર્યવાન કહેવાય. વીર્યવાન પ્રજા મહાન બનતી હોય છે. જે લોકો આવા મહાન વીર્યનો સદુપયોગ નથી કરતા પણ દુરુપયોગ કરે છે તેઓ દુર્ભાગી જ કહેવાય. વીર્ય ઉત્પન્ન જ ન થાય તેવા ઉપાયો કરીને તેઓ શરીરને સૂકવી નાખે છે. તેઓ પરાક્રમી નથી હોતા. જેઓ પરાક્રમી નથી હોતા તેઓ ગુલામ જ થઈને જીવતા હોય છે.

ભગવાન વિષ્ણુ મહાન વીર્યવાન છે. તેઓ લોકોને પણ મહાવીર્યવાન બનવાની પ્રેરણા આપે છે.

175. મહાશક્તિ:

તે મહાન શક્તિશાળી છે.

શક્તિની વાત પહેલાં આવી ગઈ છે તેથી પુનરુક્તિ નહીં કરીએ.

176. મહાદ્યુતિ:

તે મહાન પ્રકાશમાન છે.

સૂર્ય-ચંદ્રાદિમાં જે પ્રકાશ છે તેવા પ્રકાશની વાત નથી. જો તેવો પ્રકાશ હોય તો સૌને દેખાય અને તો ઈશ્વર વિશે કોઈને કશી શંકા જ ન થાય. પણ અહીં દ્યુતિ શબ્દનો અર્થ કરવો જોઈએ - પ્રકાશનો મૂળ સ્રોત, જેમ લાકડાં, કોલસો, વગેરે ઈંધણ સ્વયં પ્રકાશિત નથી હોતાં પણ તેમાંથી પ્રકાશ પ્રગટ થાય છે, તેમ પરમેશ્વરના પ્રકાશથી સૂર્ય-ચંદ્ર-નક્ષત્ર—તારા, વગેરે પૂરું બ્રહ્માંડ ઝળહળી રહ્યું છે. તેના જ પ્રકાશથી બધું પ્રકાશિત થઈ રહ્યું છે. જેમ વીજળીનો ઉઘાડો તાર અજવાળું નથી આપતો પણ તેમાં રહેલી વીજળીથી જ બલ્બ વગેરેમાં રોશની થાય છે, તેમ પરમેશ્વરના પ્રકાશથી જ બધું પ્રકાશિત થાય છે, તેથી તેને મહાદ્યુતિ કહેવાય છે.

177. અર્નિદેશ્યવપુ:

જેનો નિર્દેશ ન કરી શકાય તેવો.

બહુ જ મહત્ત્વની વાત કહે છે. પ્રત્યેક વસ્તુનો નિર્દેશ થતો હોય છે. આ અને આવું - એવું બોલીને આપણે વસ્તુનું સ્વરૂપ સ્પષ્ટ કરતા હોઈએ છીએ. જેમ કે આ હિમાલય આવો અને આટલો છે તેવી વિશદ વ્યાખ્યા કરવાથી હિમાલયને ઓળખવો સરળ થઈ જતો હોય છે. પણ પરમેશ્વર માટે આ અને આવો એવો સ્પષ્ટ નિર્દેશ કરી શકાતો નથી, તેથી તેના માટે ‘ગૂંગાની સાકર’ કહેવાય છે. જેમ કે ગૂંગો સાકર ખાય પણ તેનું વર્ણન ન કરી શકે, માત્ર આનંદ જ વ્યક્ત કરી શકે, તેમ પરમાત્માનો સ્પષ્ટ—સચોટ કોઈ નિર્દેશ કરી શકાય નહીં, તેથી વેદ ‘નેતિ નેતિ’ કહીને શાંત થઈ જાય. ચૂપ થઈ જવું એ પરાજય નથી પણ પ્રાપ્તિની ધન્યતા છે. હવે કશું બોલવાનું, લડવાનું, ઝઘડવાનું રહેતું નથી તેથી મૌન - ચૂપ એ જ સાધનાની પરાકાષ્ઠા છે. કદાચ આ જ સિદ્ધિ છે. આખી જિંદગી બકબક કરતો માણસ હવે શાંત-ચૂપ થઈ ગયો. જેમ પ્રિયતમને પ્રાપ્ત કરીને વિરહદીવાની ચૂપ થઈ જાય.

178. શ્રીમાન્

શ્રી-સંપન્ન.

શ્રી શબ્દના ઘણા અર્થ થાય છે. તેમાંનો કોઈ પણ અર્થ વિષ્ણુ સાથે ઘટાવી શકાય છે. આપણે લોકો જે મિસ્ટર અથવા મિસેસની જગ્યાએ શ્રી શબ્દ લખીએ છીએ તે ‘શોભા’ અર્થમાં છે, અર્થાત્ શોભાયમાન ફલાણા પણ શ્રીમતી શબ્દનો અર્થ પત્ની કરીએ છીએ ને

ખરેખર થતો નથી. શ્રીમતી એટલે સૌંદર્યવતી એવો અર્થ થાય, જ્યારે શ્રીમતી એટલે તેમની ધર્મપત્ની. જેમ કે ‘શ્રીમતી પટેલ’ એટલે પટેલની પત્ની - એવો શબ્દાર્થ થતો નથી, પણ હવે રૂઢાર્થ થઈ ગયો છે.

ભગવાન શોભાયમાન તો છે જ. શ્રીકૃષ્ણ અતિસુંદર છે, તેથી સત્યં શિવં સુંદરમ્ કહેવાય છે. આમ તો બધા સાકાર ભગવાન સુંદર જ હોય. કદરૂપા હોય તોપણ ભક્તો તેમને સુંદર બનાવી દે, કારણ કે ભક્તોને કદરૂપા ભગવાન ગમે નહીં. વરરાજા—નાયક—સુંદર જ હોય. નાયિકા પણ સુંદર જ હોય. શિવજી કદરૂપા હતા તેથી ઘણી ઉપાધિ થઈ હતી. સાસુ-સસરા તેમને પોંખવા જ તૈયાર ન હતાં. એ તો સતીએ હઠ પકડી- કહો કે પાર્વતીએ હઠ પકડી તો વિવાહ થયા. બાકી લીલા તોરણે પાછા ફરવાના હતા. ખરેખર તો શિવજી પણ સુંદર જ છે, અતિ સુંદર, પણ તેઓ શણગાર કરતા ન હતા અને કરતા હતા તો વિચિત્ર શણગાર કરતા હતા તેથી વિચિત્ર દેખાતા હતા. પાઉડર કે કીમની જગ્યાએ કોઈ રાખોડી ચોળે તો લગ્નમાં કોઈને ગમે? સુવર્ણહારની જગ્યાએ સાપના હાર ગળામાં લટકાવે તો ભલા કોઈને ગમે? સુંદર વ્યક્તિ પણ લોકમાન્ય સુંદર શણગાર સજે તો લોકોને ગમે, પણ લોકવિરુદ્ધ શણગાર સજે તો લઘરવઘરિયો વરરાજા કોઈને ન ગમે. કહેવાનો ભાવ એ છે કે બધા ભગવાન સુંદર જ હોય છે, તો ભગવાન વિષ્ણુનું તો કહેવું જ શું?

જે લોકો ઈશ્વરને માત્ર ને માત્ર નિરાકાર જ માને છે તેમને ત્યાં સુંદરતા-કુરૂપતાનો પ્રશ્ન જ નથી રહેતો. પણ સૂફીઓ તેનો દીદાર કરવા જીવનભર તલસતા રહે છે. એક વાર દીદાર થઈ જાય તો આંખો ધન્યધન્ય થઈ જાય.

179. અમેયાત્મા

માપી ન શકાય તેવો - અમાપ. હવે તો બધી વસ્તુઓનું માપ કાઢી શકાય છે. નાનામાં નાના પરમાણુનું અને મોટામાં મોટા હિમાલયનું પણ માપ કાઢી શકાય છે.

માપ ત્રણ રીતે નીકળે છે: 1. લંબાઈ-પહોળાઈથી, 2. ઊંચાઈ-નીચાઈથી અને 3. વજનથી.

1. ભગવાનની લંબાઈ-પહોળાઈ કેટલી છે? બ્રહ્માંડોનાં બ્રહ્માંડો પણ તેમની આગળ કણ બરાબર છે, તેથી લંબાઈ-પહોળાઈથી તેમને માપી શકાય નહીં. જે લોકોના ભગવાન શરીરથી મપાય છે તે સાચા ભગવાન નથી, કોઈ માણસને પકડી પાડ્યો છે. ભગવાનની લંબાઈ-પહોળાઈ મપાય જ નહીં. તે અમાપ છે.

2. તેની ઊંચાઈ હજારો હિમાલયો કરતાં પણ વધારે અને ઊંડાઈ કરોડો સમુદ્રો કરતાં પણ વધારે છે, અર્થાત્ છેડો જ નથી, તેથી અમાપ છે.

3. તેનું વજન કેટલું છે તે માપવાનો કોઈ કાંટો જ બન્યો નથી. અણુને જોખાય અને હિમાલયને જોખાય, પણ ભગવાનને જોખાય જ નહીં. પણ હા, બોડાણો તેને સવા વાલની વાળીથી જોખી શકે. ભક્તોની દુનિયા નિરાળી છે. જેઓ નિરાળા હોય તેઓ જ તેને સમજી શકે.

ભગવાનનું માપ કોઈ રીતે નીકળી શકે નહીં, તેથી તે અમાપ છે.

180. મહાદ્રિધૃક્

મંદરાચલપર્વતને ધારણ કરનારા.

આ નામને સમજવા પૌરાણિક કથા સમજવી પડશે.

પ્રાચીનકાળમાં દેવો અને અસુરોએ મળીને અમૃતને શોધવા માટે સમુદ્રમંથનનો કાર્યક્રમ ગોઠવ્યો. તેમાં મંદરાચલપર્વતનું વલોણું કર્યું, શેષનાગનાં નેતરાં કર્યાં, પણ મંદરાચલપર્વત સમુદ્રમાં સ્થિર રહેતો ન હતો, તેથી ભગવાને કચ્છપ-રૂપ ધારણ કરીને મંદરાચલને પોતાની પીઠ ઉપર ધારણ કર્યો પછી સમુદ્રમંથન થઈ શક્યું, તેથી તેમનું નામ મહાદ્રિધૃક્ પડ્યું.

અમૃતનાં મુખ્યતઃ ત્રણ ક્ષેત્રો છે: 1. ભોગામૃત, 2. જ્ઞાનામૃત અને 3. પ્રેમામૃત.

1. ભોગ અમૃત જેવા મીઠા લાગે છે, તેથી આખી દુનિયા ભોગ ભોગવવા દોડી રહી છે. જેમને ભોગ નથી મળતા તેઓ બહુ દુઃખી હોય છે. જેમને ભોગ મળ્યા છે પણ ભોગવી શકતા નથી તેઓ પેલા કરતાં પણ વધારે દુઃખી છે. ભોગામૃતનાં ત્રણ દૂષણો છે: એક તો અપ્રાપ્તિ; બે, ક્ષય થઈ જવો અને ત્રણ, અક્ષમતા. આ ત્રણથી જે મુક્ત હોય તે જ ભોગામૃતનો ત્યર આનંદ લઈ શકે, જે દુર્લભ કહેવાય.

2. જ્ઞાનામૃતમાં તીવ્ર જિજ્ઞાસા, તત્પરતા અને સાધના હોય તો જ્ઞાન પ્રાપ્ત થાય. જ્ઞાન ત્રિમુખી હોય છે: 1. અનુભવોથી, 2. અધ્યયન-વાચનથી અને 3. સ્વયંભૂ:

ત્રણેનું મહત્ત્વ છે, પણ સ્વયંભૂ જ્ઞાન સૌથી શ્રેષ્ઠ હોય છે. જેણે જ્ઞાનપ્રાપ્તિ માટે જિજ્ઞાસા, ઝંખના કે સાધના કરી જ નથી તે ગમે તેટલાં ભોગામૃત ભોગવે, પણ અંતે શૂન્ય જ કહેવાય, કારણ કે ભોગ તો સ્થાયી અને સતત હોતા નથી. કાં તો ભોગ નષ્ટ થઈ જાય છે અથવા ભોગક્ષમતા નષ્ટ થઈ જાય છે ત્યારે ભોગની તીવ્ર વાસના મહાદુઃખદાયી થઈ જતી હોય છે.

જ્યારે જ્ઞાનામૃતમાં આવું નથી થતું. તે નષ્ટ થતું નથી.

ત્રીજું અમૃત પ્રેમામૃત છે. પ્રેમ એટલે દિવ્ય પ્રેમ. તેનું અમૃત જેને મળ્યું તે તો ધન્યાતિધન્ય થઈ ગયા. દૈવી પ્રેમ—ઈશ્વરીય પ્રેમ - પ્રગટે તો સાચું અમૃત પ્રાપ્ત થયું કહેવાય.

આવું અમૃત પ્રગટાવવા માટે દેવો અને અસુરો વલોણું વલોવે અને ભગવાન તેવા વલોણાનો આધાર કચ્છપ બને તો જ અમૃત ઉત્પન્ન થાય, તેથી ભગવાનને મહાદ્રિધૃક્ કહ્યા છે.

શ્લોક: 20

નામ: 181થી 188

મહેષ્વાસો મહીભર્તા શ્રીનિવાસઃ સતાં ગતિઃ ।

અનિરુદ્ધઃ સુરાનન્દો ગોવિન્દો ગોવિદાં પતિઃ ॥ 20 ॥

181. મહેષ્વાસઃ

182. મહીભર્તા

183. શ્રીનિવાસઃ

184. સતાં ગતિઃ

185. અનિરુદ્ધઃ

186. સુરાનન્દઃ

187. ગોવિન્દઃ

188. ગોવિન્દો પતિઃ

આ શ્લોકમાં આઠ નામ કહ્યા છે.

181. મહેષ્વાસઃ

મહાન ધનુષ્ય ધારણ કરનારા.

ભગવાન ધનુર્ધારી છે. વિષ્ણુ, શિવ, રામ, કૃષ્ણ, વગેરે બધા આકારો ધનુષ્ય ધારણ કરે છે. તેમાં શ્રીરામ તો સવિશેષ રૂપથી ધનુર્ધારી જ છે.

ધનુષ્ય શસ્ત્ર છે. ભગવાન શસ્ત્રધારી છે, શસ્ત્રત્યાગી નથી. જ્યારથી શસ્ત્રત્યાગી લોકોને ભારતની પ્રજા ભગવાન માનતી થઈ ત્યારથી તે પોતે પણ શસ્ત્રત્યાગી થઈ, જેથી આડોશપાડોશના શસ્ત્રધારીઓને ભારતને લૂંટવાની તથા ગુલામ બનાવવાની મજા પડી ગઈ. આ ભૂલ હજી હવે પણ સમજાય તો સારું.

ભગવાનનું ધનુષ્ય જેવું-તવું નથી, મહાન છે, તેથી તેમને મહેષ્વાસ કહેવાય છે, અર્થાત્ કોઈનાથી કદી પણ પાછું ન પડનારું, કદી ન હારનારું.

182. મહીભર્તા

પૃથ્વીનું પાલન કરનારા.

પૃથ્વી પ્રાણીઓનું પાલન આહારાદિથી કરે છે. જો પૃથ્વી ન હોય તો આહાર ન હોય અને આહાર ન હોય તો પ્રાણીઓ ભૂખે મરી જાય. પણ પૃથ્વીની આહાર આપવાની ક્ષમતા વિચારવા જેવી છે. કરોડો વર્ષોથી પૃથ્વી પ્રાણીઓને આહાર આપી રહી છે, છતાં તે વૃદ્ધ થતી નથી કે સુકાઈ જતી નથી. જેમ માનાં સ્તન દૂધ આપે છે પણ પછી સુકાઈ જાય છે, તેમ પૃથ્વી સુકાઈ જતી નથી. તે કરોડો વર્ષોથી દૂઝતી જ રહે છે. ફેક્ટરીનાં ખાતરો તો આપણે હમણાં થોડાં વર્ષોથી આપતા થયા, પણ તે પહેલાં કુદરત પોતે જ પૃથ્વીને ખાતરની

વ્યવસ્થા કરતી હતી. બધો આહાર અંતે તો ખાતર જ થાય છે, અર્થાત્ આહાર પોતે જ ખાતરનું કામ કરે છે. તેથી પૃથ્વીમાં કુદરતી ઉર્વરકતા બની રહે છે, ગાઢ જંગલોમાં કોઈ ખાતર નાખવા નથી જતું, પણ પાનખર ઋતુ દ્વારા નીચે પડેલાં પાંદડાંઓ ખાતર બનીને વૃક્ષોને લીલાંછમ રાખે છે. આ કુદરતી વ્યવસ્થા છે, જેનાથી પૃથ્વી કદી સુકાઈ જતી નથી.

એક બીજો મુદ્દો ધ્યાનમાં લેવા જેવો છે. માનો કે એક એકર ખેતરમાં સો વર્ષથી ખેતી થાય છે. દર વર્ષે સરેરાશ સો મણ અનાજ લેવાય છે. સો વર્ષમાં દશ હજાર મણ અનાજ થયું. સો વર્ષમાં આટલી જમીન ઓછી થઈ જવી જોઈએ. હજાર વર્ષમાં લાખ મણ અનાજ થાય તો તેટલી જમીન ઓછી થઈ જાય, અર્થાત્ તેનો સ્તર નીચે ઊતરી જાય, ખાડો થઈ જાય. પણ તેવું થતું નથી. ખરેખર તો અનાજ સિવાય ઘાસનું વજન ગણીએ તો અનેકગણું થાય. આ બધું વજન જમીનમાંથી જ ઉત્પન્ન થયું કહેવાય છતાં જમીન ઘટતી નથી. જમીનનો સ્તર હતો તેવો ને તેવો જ રહે છે. તે બતાવે છે કે ભગવાને એવી કાંઈક વ્યવસ્થા કરી છે કે જેથી કશું ઘટતું નથી. તેથી તેમને મહીભર્તા કહેવાય છે.

183. શ્રીનિવાસ:

લક્ષ્મીનું નિવાસસ્થાન.

શ્રી એટલે લક્ષ્મી. વિષ્ણુ ભગવાન સજોડે છે, અર્થાત્ લક્ષ્મીજી તેમનાં પત્ની છે અને લક્ષ્મીજી ભગવાનના આધારે રહે છે, તેથી તેમનું નિવાસસ્થાન ભગવાન છે. પત્નીનો આધાર પતિ હોય છે. પતિ વિનાની પત્ની નિરાધાર થઈ જતી હોય છે. પણ પત્નીનું ગૌરવ ત્યારે થતું હોય છે જ્યારે તે પતિના હૃદયમાં રહે. હૃદયમાં રહે તો જ પ્રિયતમા થાય અને પ્રિયતમા થાય તે જ પત્ની ધન્યધન્ય થઈ જાય. જે પત્ની પતિના હૃદયમાં નથી વસતી તે પ્રિયતમા નથી હોતી અને જે પ્રિયતમા નથી હોતી તે સોને મઢેલી હોય તોપણ સુખી નથી હોતી. સોના કરતાં પતિનું સુખ હજારગણું વધારે છે. તેથી ભગવાન શ્રીનિવાસ છે.

કેટલાક ભગવાનનો લક્ષ્મીત્યાગી હોય છે અને લક્ષ્મીનો ત્યાગ કરવાનો ઉપદેશ આપતા હોય છે. વિષ્ણુ તેવા નથી. લક્ષ્મી જીવનની કરોડરજ્જુ છે. રાષ્ટ્ર ધનધાન્યથી વૈભવી હોવું જોઈએ, દરિદ્ર—નિર્ધન નહીં. તેથી વિષ્ણુ લક્ષ્મી-ત્યાગનો સંદેશો નથી આપતાં, લક્ષ્મી કમાવાનો સંદેશ આપે છે, પણ લક્ષ્મીને પત્ની બનાવવાનો નહીં પણ માતા બનાવવાનો સંદેશો આપે છે. માતા જેમ બાળકનું પાલન-પોષણ-જતન કરે છે, તેમ ન્યાયનીતિથી કમાયેલી લક્ષ્મી પણ વ્યક્તિ અને રાષ્ટ્રનું જતન કરે છે, તેથી લક્ષ્મીત્યાગીઓના રવાડે ચઢવું ન જોઈએ. લક્ષ્મીત્યાગીઓ પરાવલંબી—પરોપજીવી થઈ જતા હોય છે. પારકી લક્ષ્મીએ જીવનનિર્વાહ કરવો તેના કરતાં પોતાની કમાઈની લક્ષ્મીથી જીવનનિર્વાહ કરવો તે ગૌરવપ્રદ કહેવાય.

184. સંતાં ગતિ:

તે સંતપુરુષોની ગતિ છે.

જે ગતિમાન હોય તેનું કોઈ ને કોઈ પ્રાપ્તિસ્થાન પણ હોય. બધાં પ્રાણીઓ ગતિમાન જીવન જીવે છે. આ બધામાં સર્વોચ્ચ સ્થાને સંતપુરુષો છે. સંતોની પ્રાપ્તિ ભગવાન છે. જેને ભગવાન મળ્યા તેને બધું મળ્યું. વિશ્વના બધા સંતો ચાલીચાલીને અંતે ભગવાનને પ્રાપ્ત કરતા હોય છે, તેથી તે સંતોની ગતિ કહેવાય છે.

185. અનિરુદ્ધ:

અવરોધ વિનાના.

કોઈ પણ પ્રાણી અવરોધ વિનાનું નથી હોતું. સૌ-સૌની નાનીમોટી મર્યાદા બંધાયેલી છે. બળવાનમાં બળવાન માણસને મૃત્યુનો અવરોધ છે. તેને નથી મરવું હોતું પણ મરવું પડે છે. તેને ઘરડા નથી થવું હોતું પણ ઘરડા થવું પડે છે. તેને વાળ ધોળા નથી થવા દેવા હોતા પણ

વાળ ધોળા થઈ જાય છે. તેને બીમાર નથી પડવું હોતું પણ બીમાર પડાય છે. આવા અસંખ્ય અવરોધોથી બંધાયેલા આપણે જીવન જીવીએ છીએ. આ નિયમ વસ્તુમાત્રને છે. સૂર્ય-ચંદ્ર, પર્વતો, વૃક્ષો, વગેરે બધું જ અવરોધો સાથે જીવન જીવે છે. માત્ર ભગવાનને જ કોઈ અવરોધ નથી. તેથી તેને અનિરુદ્ધ કહેવાય છે.

186. સુરાનન્દ:

દેવોને આનંદ દેનારા.

જીવસૃષ્ટિ બે ભાગમાં વહેંચાયેલી છે: દૈવી અને આસુરી. દેવો હોય ત્યાં દૈવી અને અસુરો હોય ત્યાં આસુરી સૃષ્ટિ હોય છે. દેવો અને અસુરોનું યુદ્ધ સતત ચાલતું જ રહે છે. તેમાં દેવોની સંખ્યા ઓછી છે અને અસુરોની સંખ્યા અનેકગણી વધારે છે, તેથી દેવો અસુરોને પહોંચી વળતા નથી. ખરા સમયે ભગવાન દેવોને સાથ આપી તેમનો વિજય કરાવે છે તેથી દેવો આનંદિત થાય છે. આ કારણે ભગવાનનું નામ સુરાનન્દ પડ્યું છે.

એક પ્રશ્ન થાય કે ભગવાનને તો દેવો અને અસુરો બંને એકસરખા હોય, પછી તેઓ દેવોનો સાથ કેમ આપે છે? શું તેઓ પક્ષપાત નથી કરતા?

નામ એવું નથી. જેઓ ન્યાય-નીતિ-પ્રામાણિકતાથી જીવે તેમને દેવો કહેવાય અને જેઓ અન્યાય-અનીતિથી જીવે તેમને અસુરો કહેવાય. આ બંને વચ્ચેના યુદ્ધમાં તટસ્થ ન રહેવાય, પણ ન્યાય-નીતિના પક્ષને ટેકો અપાય. જે લોકો ન્યાય-નીતિ અને અન્યાય-અનીતિના યુદ્ધમાં તટસ્થ રહે છે તેઓ અન્યાય-અનીતિને ટેકો આપે છે. આવી તટસ્થતા ધર્મઘાતી કહેવાય. આથી ભગવાન સુરોને ટેકો આપીને વિજયી બનાવે છે તેથી તેમને સુરાનંદ કહેવાય છે.

187. ગોવિન્દ:

બ્રહ્મવિદ્યાના અધિપતિ.

‘ગો’ શબ્દના સોળ અર્થ થાય છે. બ્રહ્મવિદ્યા, ઇન્દ્રિયો, ગાયો, પૃથ્વી, વૃત્તિઓ, વાણી, વગેરે બધા અર્થોથી ગોવિંદ શબ્દ બની શકે છે. ભગવાન બ્રહ્મવિદ્યાના અધિપતિ છે. ઇન્દ્રિયોના, ગાયોના, પૃથ્વીના, વૃત્તિઓના, વાણીના - આમ બધાના તેઓ અધિપતિ હોવાથી તેમને ગોવિંદ કહેવાય છે. ભાગવતમાં ગોપીઓના અધિપતિ હોવાથી પણ તેમને ગોવિંદ કહેવાય છે.

188. ગોવિદાં પતિ

બ્રહ્મવિદ્યાના જાણકારોના પણ પતિ: મહાન બ્રહ્મવેત્તા.

વિશ્વમાં જેટલી વસ્તુઓ છે તેટલી વિદ્યાઓ છે. વસ્તુ હોય અને તેની વિદ્યા ન હોય તેવું બને નહીં. વસ્તુઓ અસંખ્ય—અનંત છે, તેથી વિદ્યાઓની શાખાઓ પણ અસંખ્ય—અનંત છે. પણ આ બધી વિદ્યાઓ સર્વોચ્ચ વિદ્યા બ્રહ્મવિદ્યા છે. બ્રહ્મવિદ્યાને જાણનાર બ્રહ્મવેત્તા કહેવાય છે. આવા જે બ્રહ્મવેત્તાઓ તેમના પણ ભગવાન સ્વામી છે તેથી તેમને ગોવંદિાપતિ: કહેવાય છે.

બ્રહ્મવિદ્યા સર્વોચ્ચ છે તેનો અર્થ એવો નહીં કે બીજી બધી વિદ્યાઓ છોડીને માત્ર બ્રહ્મવિદ્યાની જ સાધના કરવાની. વિશ્વની શક્ય હોય તે બધી વિદ્યાઓ જાણવાની અને પછી બ્રહ્મવિદ્યા પણ જાણવાની, જેથી પ્રેય અને શ્રેય બંનેની પ્રાપ્તિ થાય.

શ્લોક: 21

નામ: 189થી 197

મરીચિદમનો હંસઃ સુપર્ણો ભુજગોત્તમઃ ।

હિરણ્યનાભઃ સુતપાઃ પદ્મનાભઃ પ્રજાપતિઃ ॥ 21 ॥

189. મરીચિઃ

190. દમનઃ

191. હંસઃ

192. સુપર્ણઃ

193. ભુજગોત્તમઃ

194. હિરણ્યનાભઃ

195. સુતપાઃ

196. પદ્મનાભઃ

197. પ્રજાપતિઃ

આ શ્લોકમાં નવ નામ કહ્યાં છે.

189. મરીચિઃ

જે સૌથી વધુ તેજસ્વી છે તે.

મરીચિ શબ્દના અનેક અર્થ છે, પણ અહીં સૌથી વધુ તેજનો ભંડાર એવો અર્થ કરવો ઠીક લાગે છે.

વિશ્વ તેજથી અને અંધકારથી ભરેલું છે. અંધકાર ન હોય તો તેજની કશી કિંમત નથી. એટલે અંધકાર છે જ. બધા પ્રકારના બધા અંધકાર તેજથી દૂર થઈ શકે, તેથી બધા પ્રકારના બધા તેજનો ભંડાર ભગવાન છે. માનો કે આપણા માટે સર્વાધિક તેજસ્વી તત્ત્વ સૂર્ય છે, પણ સૂર્યનું અખૂટ તેજ ક્યાંથી આવે છે? તે બુઝાઈ કેમ નથી જતો? જવાબ છે: સૂર્યના તેજનો ભંડાર પણ ભગવાન છે, જે અખૂટ છે જેથી સૂર્ય તાપ અને તેજ આપ્યા જ કરે છે. સૂર્યની રચના જ એવી રીતે કરવામાં આવી છે કે પોતે જ પોતાનું ઈંધણ બને છે અને ફરી પાછું નવું ઈંધણ બનાવે છે. જે દિવસે સૂર્યની રચનાનો કોયડો ઉકેલાશે તે દિવસે વૈજ્ઞાનિકો સૂર્ય જેવું ઈંધણ બનાવશે, જે ફરી-ફરીને ઈંધણ થઈને બળશે અને પાછું ઈંધણ થયા કરશે...

190. દમનઃ

દમન કરનારા.

દમન એટલે દબાવવું. જ્યાં દમનનું સામર્થ્ય હોય ત્યાં જ શમન થઈ શકે. દમન વિના શમન શક્ય જ ન બને. દબાવેલી—નિયંત્રિત કરેલી શક્તિ જ કલ્યાણકારી બનતી હોય છે. વિશ્વ શક્તિથી ભરપૂર છે, પણ આ શક્તિને જો નિયંત્રિત ન કરાય તો વિનાશકારી થઈ જાય. વાયુ કલ્યાણકારી છે, પણ જો તે વંટેળિયો થઈ જાય તો વિનાશકારી થઈ જાય. અગ્નિ કલ્યાણકારી છે, પણ જો તે જ્વાલામુખી થઈ

જાય તો વિનાશ કરી નાખે. જળ કલ્યાણકારી છે, પણ જો તે સુનામી થઈ જાય તો વિનાશકારી બની જાય. તેથી બધી પ્રચંડ શક્તિઓ એક વ્યવસ્થિત નિયંત્રણમાં કામ કરે છે તેને દમન કહેવાય છે.

આવી જ રીતે શરીર પણ શક્તિનો પૂંજ છે. મસલ્સથી ભરપૂર બળવાન શરીર કલ્યાણકારી થઈ શકે છે - જો તેને ધર્મ પ્રમાણે રક્ષક બનાવવામાં આવે તો. તે ભક્ષક થઈ જાય તો રાક્ષસ થઈ જાય. રાક્ષસોનું ભગવાન દમન કરે છે તેથી તેમને દમન કહેવાય છે.

ઇન્દ્રિયો, મન, બુદ્ધિ અને શક્તિના સ્ત્રોત છે, પણ જો તેમનું દમન ન કરાયું હોય તો? છૂટી મુકાયેલી ઇન્દ્રિયો, મન - બુદ્ધિ, વગેરે બધું વિનાશ નોતરે છે. તેથી બધી શક્તિઓ - શક્તિઓનાં કેન્દ્રોનું દમન કરીને શમન કરી શકાય. પરમાત્મા આવું કરે છે તેથી તેમને ‘દમન’ કહ્યાં છે.

191. હંસ:

સત-અસતનો ભેદ કરનારા.

સંસારમાં પરસ્પર-વિરોધી એવી દ્વન્દ્વ-રચના છે. સત-અસત, સુખ-દુઃખ, પાપ-પુણ્ય, હાનિ-લાભ, રાગ-દ્વેષ, વગેરે અસંખ્ય દ્વન્દ્વોથી સંસાર ભરપૂર છે. આ બધાં દ્વન્દ્વો વચ્ચેનો જો તાત્ત્વિક ભેદ હોય તેને જ જાણે તેને ‘હંસ’ કહેવાય છે.

પરમાત્મા આ ભેદને બરાબર જાણે છે, તેથી તેમને ‘હંસ’ કહેવાય છે.

લોકમાં હંસ નામનું પક્ષી દૂધનું દૂધ અને પાણીનું પાણી અલગ કરી આપવામાં પ્રસિદ્ધ છે. તેથી વિવેકી જ્ઞાનીને પણ હંસ કહેવાય છે.

ન્યાયાધીશ હંસ જેવો હોય. તે સત અને અસતને તરત જ પરખી જતો હોય તો જ સાચો ન્યાય આપી શકે.

પણ એક પ્રશ્ન એવો થાય કે કોઈ બીજા પક્ષીમાં નહીં અને હંસમાં જ આ ગુણ કેમ વિકસિત થયો? જવાબ છે કે તે સાચાં મોતીનો ચારો ચરે છે એટલે. માનસરોવરના હંસ સાચાં મોતીનો ચારો ચરતા હોય છે તેવી માન્યતા છે. તેથી તે નીરક્ષીરવિવેક કરી શકે છે.

સંસારમાં પણ જે લોકો સાચો હક્કનો આહાર લેતા હોય છે તેઓ નીર-ક્ષીરનો વિવેક કરી જાણતા હોય છે.

જે બગલાં માછલાંનો ચારો ચરે છે તે નીરક્ષીરવિવેક ન કરી શકે. માણસોનું પણ આવું જ છે. જે માણસો હરામનો આહાર કરતા હોય છે તે ગમે તેટલા મોટા પદ ઉપર બેસે તોપણ સાચો ન્યાય ન કરી શકે. હંસ થવા માટે સાચો આહાર જરૂરી છે.

વિષ્ણુ અદલ ન્યાય કરે છે તેથી તેમને ‘હંસ’ કહેવાય છે.

192. સુપર્ણ:

ગરુડ.

જેની સારી-સુંદર-વિશાળ-ભવ્ય પાંખો હોય તેને ગરુડ કહેવાય છે. પક્ષીઓનો રાજા ગરુડ છે, તેથી વિષ્ણુભગવાનનું વાહન પણ ગરુડ છે. પક્ષીઓ સર્વાધિક ગતિ ગરુડની છે. જેને વિશ્વનું રક્ષણ કરવું હોય તેણે સર્વાધિક ગતિમાન વાહન રાખવું જરૂરી છે. જ્યાં અન્યાય-અત્યાચાર થતા હોય ત્યાં તરત જ પહોંચી જવું જરૂરી છે. તો જ તે રક્ષણ કરી શકે. ભગવાન વિષ્ણુને “ગરુડે ચઢીને વહેલા આવજો” તેવા આર્તનાદથી ભક્તો પોકારે છે. એટલે ભગવાન પણ ગરુડરૂપ હોવાથી તેમને ‘સુપર્ણ’ કહેવાય છે.

193. ભુજગોત્તમ:

શેષનાગ.

આપણે ત્યાં પૌરાણિક માન્યતા છે કે ભગવાન વિષ્ણુ ક્ષીરસમુદ્રમાં શેષનાગ ઉપર પોઢ્યા છે અને ત્યાંથી સૃષ્ટિરચના કરે છે, વગેરે.

આ શેષ એટલે પ્રલયકાળમાં પદાર્થોના ભાગાકાર કરતાં-કરતાં જેનો છેદ ન ઊડે અને બાકી રહી જાય તેને 'શેષ' કહેવાય. મહાપ્રલયકાળમાં 'પ્રકૃતિ' શેષ રહે છે. તેથી તે જ શેષનાગ છે. મૂળ પ્રકૃતિ ત્યારે સામ્યાવસ્થામાં હોવાથી મહાપ્રલય કહેવાય છે ત્યારે સૂર્ય-ચંદ્ર વગેરે કશું જ ન હોવાથી ગાઢ અંધકાર છે. આ ગાઢ અંધકાર એ જ મહાકાળી છે. આ મહાકાળી જ્યારે સૃષ્ટિનું રૂપ ધારણ કરે છે ત્યારે તે ભદ્રકાળી વગેરે નવદુર્ગા થાય છે.

મહાપ્રલયકાળમાં અવશિષ્ટ રહેલા પ્રધાનતત્ત્વને શેષનાગ માનીને તેના અધિષ્ઠાતા વિષ્ણુભગવાનને પણ શેષનાગ કહેવાયા છે.

સર્પને પગ નથી હોતા. તે પોતાના સ્નાયુઓથી ચાલે છે. આ સ્નાયુઓ હાથની કલ્પના કરીને તેને હાથથી-ભુજાઓથી ગતિ કરનારો ભુજગ કહેવાય છે. તેથી તેઓ ભુજગોત્તમ કહેવાયા છે.

194. હિરણ્યનાભ:

સુવર્ણનાભિવાળા.

પૃથ્વી માત્ર માટી નથી, તેમાં અમાપ અને અનંત ખનીજો પણ છે. ખનીજો કેવી રીતે બન્યાં તે તો વૈજ્ઞાનિકો જાણે, પણ પૃથ્વીના પેટાળમાં સોનાના ભંડાર ભર્યા પડ્યા છે, તેથી ભગવાનને હિરણ્યનાભ કહેવાય છે.

195. સુતપા:

ઉત્તમ તપ કરનારા.

પ્રત્યેક મહાન પરિણામ કોઈના ને કોઈના તપથી આવતું હોય છે. વિશ્વરૂપી મહાન પરિણામ પણ ભગવાનના તપનું જ પરિણામ કહેવાય, તેથી ભગવાન તપસ્વી છે. પણ ભગવાન માત્ર તપસ્વી નથી, તે સુતપા છે, કુતપા નથી. તપના ત્રણ પ્રકાર સમજવા જેવા છે: 1. સુતપા, 2. કુતપા અને 3. વ્યર્થતપા.

1. સુતપા: જેના તપથી પરિણામો ઉત્તમ આવતાં હોય, જેમાં લોકોના પ્રશ્નો ઉકેલાતા હોય, લોકોનું ભલું થતું હોય તેને સુતપા કહેવાય.

2. કુતપા તેને કહેવાય જે તપથી લોકોનું અહિંત થતું હોય. લોકોને દુઃખી કરવા, હાનિ પહોંચાડવા, વિનાશ કરવા તપ થતું હોય તે કુતપ કહેવાય.

3. વ્યર્થતપા: ઘણાં દુઃખો ભોગવીને તપ કર્યા પછી પણ કોઈ સારું પરિણામ ન આવતું હોય તે વ્યર્થતપા કહેવાય, જેમ કે કઠોર દેહદમન, વગેરે.

ભગવાન વ્યર્થતપા કે કુતપા નથી પણ સુતપા છે.

196. પદ્મનાભ:

નાભિમાં કમળવાળા.

પ્રથમ કહેવાઈ ગયું છે તેમ, વિષ્ણુ શેષશાયી છે અને તેમની નાભિમાંથી કમળ ઉત્પન્ન થઈને તેમાં બ્રહ્મા બિરાજે છે, પછી બ્રહ્મા ઔંકાર-વેદ-ગાયત્રી દ્વારા સૃષ્ટિરચના કરે છે. તે રીતે નાભિમાં કમળ હોવાથી ભગવાન પદ્મનાભ કહેવાય છે.

197. પ્રજાપતિ:

બધી પ્રજાઓના જે સ્વામી છે.

સૃષ્ટિરચનાના બે મુખ્ય ભાગ છે: 1. પ્રજા અને 2. પદાર્થ. પદાર્થથી જડ સૃષ્ટિ રચાય છે અને પ્રજા તે પદાર્થોને ભોગવનારી બને છે. પ્રજા વિનાની સૃષ્ટિ અભોગ્યા રહી જતી હોય છે અને પદાર્થો વિનાની સૃષ્ટિ - પ્રજા, અભોક્તા રહી જતી હોય છે. ભોક્તા અને ભોજ્યનો મેળ થાય તો જ સૃષ્ટિનો હેતુ સિદ્ધ થાય.

અહીં પ્રજા એટલે માત્ર માનવપ્રજા જ નહીં પણ પૂરી ચેતનસૃષ્ટિ, જીવજંતુમાત્ર. આ બધી પ્રજા છે અને બાકીના પદાર્થ છે. પ્રજા અને પદાર્થોનો યોગ જીવન છે. જે ભોગવે છે તે જીવે છે અને જે જીવે છે તે ભોગવે છે. શું ભોગવવું અને શું ન ભોગવવું, કેટલું ભોગવવું અને કેટલું ન ભોગવવું તેનો નિર્ણય કરાવે તેને શાસ્ત્ર કહેવાય, જેના બે ભાગ છે: એક કુદરતી અને બે માનવીય. બંને મળીને માનવજીવનની વ્યવસ્થા કરતા હોય છે. આવી વ્યવસ્થા સ્થાપિત કરનારને ભગવાન વિષ્ણુ કહેવાય છે, તેથી તેઓ પ્રજાપતિ છે.

5-3-13

શ્લોક: 22

નામ: 198થી 208

અમૃત્યુઃ સર્વદેક સિંહઃ સન્ધાતા સન્ધિમાન્ સ્થિરઃ ।
અજો દુર્મર્ષણઃ શાસ્તા વિશ્રુતાત્મા સુરારિહા ॥ 22 ॥

198. અમૃત્યુઃ

199. સર્વદેક

200. સિંહઃ

201. સન્ધાતા

202. સન્ધિમાન્

203. સ્થિરઃ

204. અજઃ

205. દુર્મર્ષણઃ

206. શાસ્તા

207. વિશ્રુતાત્મા

208. સુરારિહા

આ શ્લોકમાં અગિયાર નામ કહ્યાં છે.

198. અમૃત્યુઃ

મૃત્યુ વિનાના, અમર.

શું ભગવાનનું મૃત્યુ થાય? આ પ્રશ્ન જ ખળભળાવી મૂકે તેવો છે. ના, ભગવાનનું કદી મૃત્યુ હોય જ નહીં. જે લોકો જન્મ્યા અને પછી મર્યા તે માણસ વગેરે હતા, ભગવાન ન હતા, પણ આપણે તેમને ભગવાન માની લીધા તેથી જન્મતિથિ અને મરણતિથિ ઊજવીએ છીએ. ખરેખર તો ભગવાન અજન્મા અને અમૃત્યુ છે તે વાત આપણે ભૂલી ગયા તેથી ઈશ્વરસ્વરૂપને સમજવામાં ગૂંચવાઈ ગયા છીએ. અહીં વારંવાર તેમને અજન્મા અને અમૃત્યુ કહીને આપણને ઝકઝોરીને સાચી વાતો સમજાવે છે.

પદાર્થસૃષ્ટિ સતત દોડી રહી છે. બધાની દોડની દિશા મૃત્યુ છે. કોઈએ મૃત્યુની રચના કરી છે. અનિચ્છાએ પણ બધાં તે તરફ દોડી રહ્યાં છે, જ્યાં એક જીવનની સમાપ્તિ થઈ જાય છે. નવુંનવું જન્મવા માટે આ પ્રક્રિયા જરૂરી છે. કોઈ મરે નહીં તો કોઈ જન્મે પણ નહીં. અને મર્યા વિના જ જન્મો થયા કરે તો બધાંને સમાવવાં ક્યાં? તેથી બધું મિથ્યા છે. માત્ર જે મરતો જ નથી, જેનું મૃત્યુ નથી તે વિષ્ણુ છે, તેથી તેમને ‘અમૃત્યુઃ’ કહેવાય છે.

199. સર્વદેક:

સર્વદ્રષ્ટા.

ભગવાન બધું જોયા કરે છે. બધી દિશાઓ ઘટનારી બધી ઘટનાઓ તે જોયા કરે છે તેથી તે ‘સર્વદ્રક્’ છે.

200. સિંહ:

મહાપરાક્રમી.

સિંહ શૌર્ય અને સાહસનું પ્રતીક છે. ભગવાન મહાપરાક્રમી છે. તેA માત્ર પલાંઠી વાળીને અત્યાચારોને ટગરટગર જોયા કરતા નથી. પ્રહ્લાદના રક્ષણ માટે તેઓ સિંહ બન્યા હતા અને હિરણ્યકશિપુને વિદારી નાખ્યો હતો.

શક્તિનું વાહન—આધાર સિંહ છે, કારણ કે શક્તિ નિષ્ક્રિય નથી હોતી. ભગવાન શક્તિમાન હોવાથી હંમેશાં પરાક્રમ કરતા રહે છે, તેથી તેમને સિંહ કહેવાય છે.

201. સન્ધ્યાતા:

બધાને જોડનારા.

ભગવાન બધાને જોડે છે. બે પરમાણુઓને જોડીને, જોડવાની પ્રક્રિયા આગળ ચલાવતાં વિશાળ સૃષ્ટિની રચના થાય છે. તે નરનારીને જોડે છે, જેમાંથી સૃષ્ટિ વિકસતી રહે છે. તે માત્ર પદાર્થોને પદાર્થોથી જ નથી જોડતો, પણ પદાર્થોને અને માણસોને લાગણીઓથી પણ જોડે છે. માણસને માણસથી જોડવા માટે તેણે આવેગો અને લાગણીઓ બનાવી છે. લોહચુંબકની માફક આવેગો પ્રાણીને પ્રાણી સમીપે ખેંચી લઈ જાય છે. આવેગોથી જોડાયેલાં પ્રાણીઓ ક્ષણિક સંબંધ પૂરતાં ન જોડાઈ રહે તેથી તેમના જોડાણને સ્થાયી બનાવવા તેણે લાગણીઓની રચના કરી છે. લાગણીઓ સંબંધને સ્થાયિત્વ અને મીઠાશ આપે છે. લાગણીહીન વ્યક્તિ જો અતિઆવેગી હોય તો મહાસ્વાર્થી અને ક્રૂર બની જતી હોય છે. લાગણીહીન વ્યક્તિ જો આવેગહીન પણ થઈ જાય તો વીતરાગ બની જતી હોય છે. તે તોડનાર પણ બની જતી હોય છે. સંબંધોને તોડવા કે તોડતાં શિખવાડવું તેને અધ્યાત્મ માની લેવાની કોઈ ભૂલ ન કરે. સંબંધોને સુધારવા, પોષવા અને તેમને શુદ્ધ બનાવવા એ જ સાચું અધ્યાત્મ છે. ભગવાન તોડનાર કે તોડાવનારો નહીં પણ જોડનાર અને જોડાવનારો છે, તેથી તેને ‘સન્ધિમાન’ કહેવાય છે.

ભગવાન જ્યારે જોડેલું તોડવા બેસે છે ત્યારે પ્રલય—મહાપ્રલય થાય છે. સંસારમાં પણ જ્યારે બધું તૂટવા માંડે છે ત્યારે વ્યક્તિગત જીવનમાં પ્રલય થઈ જાય છે. પ્રલય સુખદાયી નથી હોતો. તેથી સન્ધ્યાતા થવું ઉત્તમ કહેવાય.

202. સન્ધિમાન

તે સન્ધિ કરાવનારો છે.

જીવન વિગ્રહ છે. વિગ્રહથી વિનાશ થાય, પણ જો કોઈ ડાહ્યો માણસ વચ્ચે પડીને વિગ્રહ કરનારા બે પક્ષો વચ્ચે સન્ધિ કરાવે તો વિગ્રહ વિનાશમાંથી બચીને મૈત્રી પણ બની શકતો હોય છે. ભગવાન સંધિ કરાવનારો છે. વિગ્રહ પ્રકૃતિનો સ્વભાવ છે. સંધિ પરમાત્માનો સ્વભાવ છે, તેથી તેને ‘સન્ધિમાન’ કહ્યો છે. હાડકું ભાંગે છે અને કોઈ જરાક સરખું કરી આપનાર મળે તો આપોઆપ જોડાઈ જાય છે. પતિ-પત્નીનું રચાયેલું ઘર ભાંગે છે. બંને રિસાય છે, જુદાં થાય છે, પણ જો કોઈ સરખું કરી આપનાર મળે તો ફરી પાછાં જોડાય છે. બધું સારું થઈ જાય છે. બે રાજાઓ લડે છે, ખુવાર થઈ જાય છે, પણ જો વચ્ચે કોઈ ઠીક કરનારો મળી જાય તો સંધિ થઈ જાય છે અને ખુવારી સમૃદ્ધિમાં બદલાઈ જાય છે. આ રીતે સંધિ કરનાર-કરાવનાર મહાન કાર્ય કરે છે. ભગવાન પણ બધા વિગ્રહોમાં સંધિ કરાવનારો છે, જેથી વિશ્વ શાંતિ અનુભવે છે.

જે લોકો વિગ્રહ કરાવનારા કે વિગ્રહમાં તટસ્થ રહેનારા બને છે તેઓ વિગ્રહને પોષનારા બને છે. તેઓ શાંતિદાતા નથી બની શકતા. તેઓ અંધાધૂંધી ફેલાવનારા બને છે. ભગવાન તેવો નથી. તે સંધિ કરાવીને ‘સન્ધિમાન’ બને છે.

203. સ્થિર:

ચલિત ન થાય અને અડગ રહે તે.

ચલિત થનારો ચંચળ હોય છે. જે ચંચળ હોય તે ગંભીર ન હોય. જે ગંભીર ન હોય તે મહાન ન હોય. ચલિત થવાનાં છ કારણો છે: 1. લોભ, 2. લાલચ, 3. કામ, 4. મોહ, 5. રાગ, 6. દ્વેષ.

1. લોભ: પ્રાપ્ત થયેલું ધન વાપરવું જ નહીં, માત્ર ભેગું જ કર્યા કરવું તે લોભ છે. લોભિયો માણસ કદી પણ કીર્તિમાન ન હોય. જે કીર્તિમાન ન હોય તે ધનવાન હોય તોપણ ધિક્કારને પાત્ર થઈ જાય.

2. લાલચ: જે નથી મળ્યું તેને જોતાં જ તેને મેળવવા ખેંચાઈ જવું—લલચાઈ જવું તે લાલચ છે. આ લાલચ ધનલાલચ, સત્તાલાલચ, રૂપલાલચ, વૈભવલાલચ, આહારાદિની લાલચ, માનલાલચ, કીર્તિલાલચ, વગેરે ઘણા પ્રકારની હોય છે. જે વ્યક્તિ જ્યાં લલચાય ત્યાં ખેંચાય. જો તે અધર્મ કે અનીતિનું ક્ષેત્ર હોય તો લલચાનારને પતિત—તુચ્છ બનાવી દે. જેઓ ક્યાંય લલચાતા નથી તેઓ જ મહાન બનતા હોય છે.

3. કામલાલચ: કામ આવેગ છે. ભૂખ્યા માણસને જેમ ભૂખની તડપ જાગે તેમ કામનો આવેગ પણ મહાતડપ જગાડે. જો તેને ધર્મમાન્ય તૃપ્તિનું સાધન ન હોય તો તે ગમે ત્યાં લલચાઈ જાય છે, મહાઅનર્થ કરી બેસે છે.

રૂપલાલચ કામલાલચથી થોડી જુદી છે. કામલાલચ તો ભૂખ્યા માણસને જાગે, પણ રૂપલાલચ તે કામભૂખ ન હોય. ઘરમાં પતિ કે પત્ની હોય તોપણ જેમજેમ નવાંનવાં રૂપ દેખાય તેમતેમ તેની લાલચ વધતી જાય - બહેકતી જાય. આવો માણસ લુચ્ચો—લફંગો, રોમિયો થઈ જાય અને કોડીનું જીવન બનાવી દે. જે રૂપલાલચુ ન હોય તે વિજાતીય પાત્રોને તાકીતાકીને જુએ નહીં, નીચી દૃષ્ટિએ ચાલે અને વ્યવહાર કરે.

4. મોહલાલચ: મોહી પડવું, કૂદી પડવું તે મોહ છે. મોહ ઈષ્ટ-અનિષ્ટ, ધર્મ-અધર્મ, હક્ક-અણહક્ક નથી જોતો, કારણ કે તે આંધળો હોય છે. તે જ્યાં આંધળો થઈને કૂદી પડે તેને મોહલાલચ કહેવાય.

5. રાગલાલચ: મોહનો જ એક પ્રકાર છે.

6. દ્વેષલાલચ: જેના પ્રત્યે દ્વેષ થયો હોય તેનું પ્રબળ અનિષ્ટ કરવાની ઇચ્છા જાગે. તે પણ લાલચ જ કહેવાય.

આવી ઘણી લાલચોથી જીવન ભરપૂર બનતું હોય છે. જેને આવી કોઈ લાલચ હોય જ નહીં તે જ સ્થિર થઈ—રહી શકે.

ભગવાનને કશી પણ લાલચ નથી તેથી તે સ્થિર કહેવાય છે, અર્થાત્ જરાય વિચલિત ન થાય.

204. અજ:

અજન્મા.

ભગવાનને કોઈ જન્મ હોતો નથી તેથી તે અજન્મા કહેવાય છે.

205. દુર્મર્ષણ:

દુષ્ટોને મસળી નાખનાર.

દુષ્ટો વિનાની દુનિયા હોતી નથી. દુષ્ટ તેને કહેવાય જે સદુપદેશ મળ્યા પછી પણ સુધરે નહીં. જે લોકો કોઈ સંત કે સજ્જનના સમાગમમાં આવીને સુધરી જતા હોય છે તેઓ ભલે પાપી હોય પણ દુષ્ટ નથી હોતા. પાપીને સુધારી શકાય, દુષ્ટોને સુધારી શકાય નહીં. દુષ્ટોને તો મસળી જ નાખવાના હોય. મસળી નાખવાનો અર્થ છે પીંખી નાખવાના - એવા પીંખી નાખો કે ફરી કોઈના ઉપર દુષ્ટતા કરી ન શકે. તેમનું સામર્થ્ય જ સમાપ્ત કરી દેવાનું. ભગવાન આવું કરે છે તેથી તેમને ‘દુર્મર્ષણ’ કહેવાય છે.

206. શાસ્ત્રા

શાસન કરનારા.

વિશ્વ ભગવાનના શાસનમાં ચાલે છે. શાસન હોય ત્યાં જ વ્યવસ્થા હોય. જ્યાં વ્યવસ્થા હોય ત્યાં જ સુખશાંતિ હોય. જ્યાં અરાજકતા હોય ત્યાં સોનાના ડુંગર હોય તોપણ લોકો સુખી ન રહી શકે.

શાસન પરાક્રમથી થતું હોય છે. પરાક્રમથી જ દંડ આપી શકાતો હોય છે. દંડ વિના શાસન ચાલી શકે નહીં. તેથી ભગવાન વિશ્વના શાસ્ત્રા છે.

જેમના ભગવાન પરાક્રમી નથી હોતા તેઓ દંડ આપી શકતા નથી. જેઓ દંડ આપી શકતા નથી તેઓ રક્ષા પણ કરી શકતા નથી. આવા રક્ષણક્ષમતા વિનાના ભગવાન વીતરાગી તો હોઈ શકે છે પણ શાસ્ત્રા નથી હોઈ શકતા. જીવન માત્ર આંતર શત્રુઓ સાથે યુદ્ધ કરવામાં જ વિતાવવાનું નથી હોતું, બાહ્ય શત્રુઓ સાથે પણ યુદ્ધ કરવાનું હોય છે અને તે પરાક્રમ વિના શક્ય ન બને. માત્ર આંતર શત્રુઓ સાથે યુદ્ધ કરવાની વાત વિશ્વાસપાત્ર નથી. તેવું યુદ્ધ કર્યું કે ન કર્યું, જીત્યા કે ન જીત્યા, કશી ખબર નહીં. ઘોર નિષ્ફળતાને પણ અનુયાયીઓ મહાવિજયમાં પ્રચલિત કરી દેતા હોય છે, તેથી તેઓ બહુ વિશ્વાસપાત્ર નથી હોતા.

વિષ્ણુ ભગવાન આંતરબાહ્ય બંને પ્રકારના બધા શત્રુઓનું દમન કરી શકે છે તેથી તેઓ શાસ્ત્રા છે.

207. વિશ્વતાત્મા

મહાયશસ્વી.

ભગવાન મહાન યશસ્વી છે. તેમનાં ગુણગાન ચારે તરફ થયા કરે છે. શક્તિ અને યશનો મેળ બહુ દુર્લભ છે. કેટલાક લોકો શક્તિશાળી તો હોય પણ યશસ્વી ન હોય. શક્તિને પચાવવી બહુ કઠિન કામ છે. સૌથી મોટી શક્તિ સત્તાની હોય છે. જે લોકો સત્તાને પચાવી શકે છે તે જ યશસ્વી થતા હોય છે. સત્તા અનર્થોનું મૂળ છે તેવું માનીને સત્તાનો ત્યાગ કરી દેવો તે પલાયનવાદ છે. સત્તા અનર્થોનું મૂળ છે તો તે અર્થોનું પણ મૂળ છે. શક્તિ હંમેશાં બેધારી તલવાર હોય છે. એક ધાર અનર્થની હોય છે તો બીજી ધાર અર્થની પણ હોય છે. તલવાર-માત્રનો ત્યાગ એ સાચો ત્યાગ નથી, અનર્થ-ત્યાગ એ જ સાચો ત્યાગ છે. અર્થનો ત્યાગ ન હોય. અર્થનો પણ ત્યાગ શિખવાડનારા ધર્મો દુર્જનોને સત્તાધીશ થવાનો મોકો આપે છે. સજ્જનો ખસી જશે એટલે દુર્જનો આપોઆપ સત્તાધીશ થઈ જશે. એટલે અર્થનો કદી ત્યાગ ન હોય, તેનો વિકાસ હોય. અનર્થનો જ ત્યાગ હોય.

એક વીતરાગી - મહાયોગી કરતાં એક પ્રબળ શાસક વધુ મહાન છે. કારણ કે તે લાખોની રક્ષા કરનારો અને સુખી કરનારો છે. ભગવાન વિષ્ણુ આવું કરે છે તેથી તે વિશ્વતાત્મા કહેવાય છે. આ કારણે જ રાજાને વિષ્ણુનો અંશ માનવામાં આવ્યો છે.

208. સુરારિહા

દેવોના શત્રુ, દૈત્યોનો નાશ કરનારા.

સુર એટલે દેવો. તેમના અરિ એટલે અસુર—દૈત્યો. તેમનું હનન કરનારા એટલે જ વિષ્ણુ.

વિશ્વમાં બે દષ્ટિકોણ પ્રચલિત છે: 1. જીવો અને જીવવા દો; અને 2. જીવો પણ તમને જીવવા દે તેમને જીવવા દો. તમારો વિનાશ કરે તેનો તમે પણ વિનાશ કરો.

પ્રથમ દષ્ટિકોણ આપણો છે. આપણે સૌને જીવવા દઈએ છીએ, જેમાં માંકડ-મચ્છર-ચાંચડ, જૂ, વાંદા, વગેરે તો ઠીક, ભૂંડ, રોઝ, વાંદરાં, વગેરે ખેતીનો નાશ કરનારાં પ્રાણીઓને પણ જીવવા દઈએ છીએ. આ બધાં વચ્ચે તેમને જીવવાની પ્રાથમિકતા આપીને બીજા નંબરે આપણે જીવીએ છીએ.

બીજી તરફ આપણા સિવાયના બીજા લોકો માંકડ - મચ્છર, ચાંચડ વગેરે જંતુઓનો નાશ કરી નાખે છે અને ભૂંડ - રોઝ વગેરે ખેતીમાં રંજાડ અને ભેલાણ કરનાર પ્રાણીઓનો પણ નાશ કરી નાખે છે. તેથી તેમને બે ફાયદા થાય છે. એક તો ભેલાણ બંધ થઈ જાય છે અને બીજી તરફ પૌષ્ટિક ખોરાક મળે છે. આ કારણે તેમની ખેતી નિરાપદ અને શાંતિદાયી થઈ જાય છે. બીજી તરફ આપણી ખેતી અતિશય ભેલાણવાળી હોવાથી બહુ આપદા કરનારી, અશાંતિ દેનારી અને દરિદ્રતા આપનારી બને છે.

વાત ખેતી સુધી જ અટકતી હોત તો કદાચ ચાલત, પણ વાત છેક રાષ્ટ્રના આંતરિક અને બાહ્ય શત્રુઓ સુધી પણ પહોંચે છે. આપણે આક્રમણ કરતા નથી તેથી શત્રુઓ સરળતાથી આપણા ઉપર આક્રમણ કરતા રહે છે અને આપણને ગુલામ બનાવતા રહે છે અથવા દબાવતા રહે છે.

ભગવાન વિષ્ણુ આવા નથી. તેઓ દેવોના દુશ્મનોનો નાશ કરે છે, તેથી તેમનું નામ ‘સુરારિહા’ પડ્યું છે.

જેમ માંકડ-ચાંચડ-મચ્છર-માખીઓ, વગેરેને જિવાડીને કે તેમનો વંશવિકાસ કરીને માણસો શાંતિથી જીવી શકે નહીં તેમ જ સજ્જનોને વગરકારણે ત્રાસ આપનારા માણસોને પણ જિવાડીને કે તેમનો વંશવિકાસ કરાવીને સજ્જનો શાંતિથી જીવી શકે નહીં. તેથી “જીવો અને જીવવા દો પણ જે તમને જીવવા દે તેમને જીવવા દો” તેવું વચન વધુ વ્યાવહારિક અને વાસ્તવિક લાગે છે. બાવળોની વંશવૃદ્ધિ કરીને આંબાવાડિયાં સુરક્ષિત રાખી શકાય નહીં.

શ્લોક: 23

નામ: 209થી 217

ગુરુર્ગુરુમો ધામ સત્યઃ સત્યપરાક્રમઃ ।

નિમિષોઽનિમિષઃ સ્ત્રગ્વી વાયસ્પતિરુદારધીઃ ॥ 23 ॥

209. ગુરુઃ

210. ગુરુત્તમઃ

211. ધામ

212. સત્યઃ

213. સત્ય પરાક્રમઃ

214. નિમિષઃ

215. અનિમિષઃ

216. સ્ત્રગ્વી

217. વાયસ્પતિરુદારધીઃ

ફરી પાછાં નવાં નામો બતાવે છે.

209. ગુરુઃ

સૌથી મોટો - બધી વિદ્યાઓનો ઉપદેશક.

‘ગુરુ’ શબ્દ અનેકાર્થી છે. ગુરુ એટલે વજનદાર, ગુરુ એટલે મોટો - મહાન, ગુરુ એટલે જ્ઞાનદાતા, વગેરે. અહીં બધા અર્થોમાં ગુરુ શબ્દ પ્રયોજી શકાય છે. પણ સૌથી વધુ પ્રચલિત શબ્દ જ્ઞાનદાતા વધુ યોગ્ય છે.

બધી વિદ્યાઓ અને બધા જ્ઞાનનો મૂળ ભંડાર ભગવાન છે, તેથી તેને આદિગુરુ પણ કહેવાય છે.

આમ તો માણસ પણ માણસનો ગુરુ થઈ શકે છે, પણ તે જ્ઞાન કે વિદ્યા આપતો હોય તો. વિદ્યા એટલે હુન્નર અને જ્ઞાન એટલે જીવનદષ્ટિ. આ બંનેમાંથી એક પણ આપે તે ગુરુ કહેવાય. બંને આપે તો-તો સોનામાં સુગંધ કહેવાય. બંનેમાંથી એક પણ ન આપે, માત્ર કંઠી આપે કે કાન ફૂંકે તે ગુરુ ન કહેવાય. બંને ઊલટાં આપે અર્થાત્ ખોટા ધંધા શિખવાડે અને ઊંધી જીવનદષ્ટિ આપે તેને કુગુરુ કહેવાય. જ્યારથી માત્ર કંઠીગુરુઓ અને કુગુરુઓનું પ્રમાણ વધવા લાગ્યું છે ત્યારથી પ્રજા પથભ્રષ્ટ કે ધર્મભ્રષ્ટ થવા લાગી છે. ગુરુના નામે ગુરુગીરીનો પણ ધંધો ધમધોકાર ચાલવા લાગ્યો છે, જે કલ્યાણકારી ન કહેવાય.

સાચી વાત તો એ છે કે “કૃષ્ણં વન્દે જગદ્ગુરુમ્” - ભગવાન પોતે જ સૌથી મોટો અને આદિગુરુ છે. જેને હુન્નર શીખવા હોય, તે તે વિદ્યાના જાણકાર પાસેથી ખુશીથી વિદ્યા શીખે - શીખવી જ જોઈએ, પણ સાચું જ્ઞાન તો ઈશ્વરીય હોય છે, તેથી ખરો ગુરુ તો પરમેશ્વર જ છે.

210. ગુરુત્તમઃ

સૌથી મોટો, સૌનો ગુરુ.

“સ નુ પૂર્વેષામપિ ગુરુઃ કાલેનાનવેચ્છદાત્ ।”

જે કોઈ દેશ-કાળથી પરિચિન્ન નથી તે ભગવાન તો પૂર્વપૂર્વના મહાપુરુષો કે જે-જે લોકો ભગવાન પામી બેઠા છે તેમના પણ ગુરુ છે, તેથી તે ગુરુતમ છે.

211. ધામ:

આશ્રયસ્થાન.

જીવાત્માઓને આશ્રય જોઈએ. જીવાત્માઓ આશ્રિત છે. પરમાત્મા આશ્રયસ્થાન છે. આશ્રય વિનાના આશ્રિતો નિરાધાર કહેવાય. ઈશ્વરાશ્રિત થવું એ જ લોકોની પરાશ્રિતતાથી મુક્તિ મેળવવી છે. સાચો ઈશ્વરાશ્રિત અર્કિયન હોય તોપણ પરાશ્રિત નથી થતો. પરાશ્રિત અને ઈશ્વરાશ્રિત બંનેને એક ન સમજવા જોઈએ. પરાશ્રિતપણું એ લાચારી છે. ઈશ્વરાશ્રિતપણું ખુમારી છે. ખુમારીની મસ્તી હોય. લાચારીની મસ્તી ન હોય. તેથી પરમેશ્વર સૌથી છેલ્લું અને મહત્ત્વનું ધામ છે.

212. સત્ય:

જે બાધિત નથી થતું તે સત્ય છે.

જે હોય પણ પ્રમાણોથી બાધિત થઈ જાય તેને સત્ય ન કહેવાય. વિશ્વ સત્ય છે, કારણ કે પ્રમાણોથી બાધિત થતું નથી. પરમેશ્વર સત્ય છે કારણ કે પ્રમાણોથી બાધિત થતો નથી. એટલે ઈશ્વર અને વિશ્વ બંને સત્ય છે. વિશ્વની સત્યતા વિના ઈશ્વરની સત્યતા પ્રભાવહીન કહેવાય.

સત્ય એક જ નથી હોતું, અનેક સત્યો હોય છે, જેમ કે ઈશ્વર સત્ય છે, વિશ્વ સત્ય છે, ધર્મ સત્ય છે, રાષ્ટ્ર સત્ય છે, મહાપુરુષો સત્ય છે, વિભૂતિઓ સત્ય છે, માતા-પિતા વગેરે સત્ય છે, અને દુશ્મનો પણ સત્ય છે, તેથી મહાભારત યુદ્ધ પણ સત્ય છે.

આ બધાં વ્યાવહારિક સત્ય છે. પરમાર્થ સત્ય તો એક જ છે અને તે માત્ર ને માત્ર બ્રહ્મ જ છે તેવું કહેવું યોગ્ય નથી. વ્યાવહારિક સત્ય એ જ ખરું સત્ય છે. પારમાર્થિક સત્ય તો માત્ર માની લીધેલી ધારણા જ છે, અનુભવ નથી, પ્રમાણ નથી, કોરી ધારણા છે, જે સતત ગોખણપટ્ટી કરાવવાથી દઢ થઈ જતી હોય છે.

પરમેશ્વર સત્ય છે - પરમસત્ય છે. તેની સત્યતામાં જાગૃત કર્તૃત્વ પડેલું છે, તેથી તે વ્યાવહારિક સત્ય છે. માત્ર ધારણા સત્ય નથી, પ્રમાણ સત્ય છે.

213. સત્યપરાક્રમ:

જગતનાં ઉત્પત્તિ, સ્થિતિ અને પ્રલયરૂપી મહાપરાક્રમ કરનારો તે છે.

સત્યનું સ્પષ્ટીકરણ કરે છે. તે પ્રત્યક્ષ દેખાતો કે અનુભવાતો નથી, પણ કાર્યથી, અનુમાનાદિ પ્રમાણથી અનુભવાય છે. જેમ કોઈ અદ્ભુત કલાકૃતિ જોઈને તેના કલાકાર વિશે નિર્ણય થાય છે, જેમ કોઈ અદ્ભુત યંત્રને જોઈને તેના એન્જિનિયર વિશે નિર્ણય થાય, જેમ કોઈ ઘટને જોઈને તેના કર્તા કુંભાર વિશે નિર્ણય થાય છે તેમ પરમેશ્વર વિશે પણ અનુમાનાદિ પ્રમાણોથી નિર્ણય થતો હોય છે. તે નિરિહ કે નિષ્ક્રિય નથી પણ સત્યપરાક્રમ છે. વિશ્વરચના તેનું મહાપરાક્રમ છે.

214. નિમિષ:

બંધ નેત્રો વાળા.

સાકાર પરમેશ્વરનાં અનેક પ્રતીકો છે તેમાં બંધ નેત્રોવાળું પણ પ્રતીક છે. તેને નિમિષ કહેવાય છે. નેત્રો પાંચ કારણોથી બંધ થઈ જાય છે: 1. અતિહર્ષના આવેગમાં, 2. પ્રેમમિલનની પરાકાષ્ટામાં, 3. અતિક્રૂર અત્યાચાર ન જોઈ શકવાથી, 4. અતિ શરમથી અને 5. પૂર્ણ જ્ઞાનથી.

પૂર્ણ જ્ઞાની વ્યક્તિ મૌનપ્રધાન જીવન જીવતી હોય છે. તે બકબક કરતી રહેતી નથી. ભગવાન પણ એક મુદ્રામાં મુદ્દિતનેત્ર થઈ જતા હોય છે. તેવી મુદ્રાને નિમિષ કહેવાય છે.

215. અનિમિષ:

ઉઘાડી આંખવાળા.

214મું નામ નિમિષ બતાવ્યા પછી તેનાથી અત્યંત ઊલટું નામ બતાવે છે ‘અનિમિષ’ અર્થાત્ પલક પણ પાડ્યા વિના સતત ઉઘાડી આંખ રાખનારા. આંખ બંધ કરવી તેનો અર્થ કર્તવ્યોની ઉપેક્ષા કરવી તેવો પણ થાય છે. લોકો કહે છે કે “આંખ આડા કાન કર્યો.” અર્થાત્ જોવાનું બંધ કર્યું. આ દોષ કહેવાય. જવાબદાર માણસે હંમેશાં ઉઘાડી આંખે ધ્યાનપૂર્વક કર્તવ્યો નિભાવવાં જોઈએ, તેથી ભગવાન રાત્રે પણ ઊંઘતો નથી. તે હંમેશાં જાગતો રહીને ઉઘાડી આંખે વિશ્વને જોયા કરે છે, એક મટકુંય મારતો નથી.

આપણે ભગવાનને રાત્રે તો ઠીક દિવસે પણ ઊંઘતો કર્યો! તેથી આપણે રાત્રે અને દિવસે પણ ભગવાનને પોઢાડી દઈએ છીએ. જ્યારથી આ ભગવાનને પોઢાડવાનું શરૂ કર્યું ત્યારથી આપણે પણ કર્તવ્યોથી પોઢી જતા થયા. કર્તવ્યની જવાબદારી ભડભડ બળતી હોય અને આપણે ગાઢ નિદ્રાનાં નસકોરાં બોલાવતા હોઈએ તો રાષ્ટ્રનું શું થાય? જે થવાનું હતું તે પ્રત્યક્ષ છે.

ભગવાનના સાકાર પ્રતીક પાસેથી બોધપાઠ લઈએ કે આપણે પણ કર્તવ્યજીવનમાં ઉઘાડી આંખે જીવન જીવીશું, ઘોરીશું નહીં, કારણ કે ભગવાન ‘અનિમિષ’ છે.

216. સ્વર્ગી

માળાને ધારણ કરનારા.

ભગવાન વૈરાગી નથી તેમ જ રાગી પણ નથી. જે વૈરાગી હોય તે શણગાર ન સજે. સૌથી મોટો મોહ સારા દેખાવાનો હોય છે. માણસ સારો ચાર રીતે દેખાતો હોય છે: 1. શરીરસૌંદર્યથી, 2. સદ્ગુણોથી, 3. સત્કર્મોથી અને 4. ચારિત્ર્યથી.

1. શરીર સૌંદર્યથી સારા દેખાવા લોકો શણગાર રચતા હોય છે. જે વીતરાગી કે વૈરાગી હોય તે શણગાર ન સજે, ઉપરથી પોતાને વધુમાં વધુ બેડોળ બનાવવાનો પ્રયત્ન કરે. પોતાને બેડોળ બનાવવા માટે લોકો વાળનો ત્યાગ કરી દે અથવા પંચકેશ રાખે. આખા શરીરે ભસ્મ લગાવે. વાળ-જટા પણ ભસ્મથી ભરી દે જેથી કોઈને શારીરિક આકર્ષણ ન થાય. શણગાર મોટા ભાગે કોઈને આકર્ષવા માટે સજાતા હોય છે. જે લોકો વસ્ત્રનો પણ ત્યાગ કરી દેતા હોય છે અથવા લંગોટી- માત્ર ધારણ કરતા હોય છે તેઓ વૈરાગી હોય છે. પણ આવો દેખાવ કરીને પણ ધન માટે ઉઘરાણાં કે હઠ કરતા હોય તો તેઓ સાચો વૈરાગ્ય ન કહેવાય. તે પ્રદર્શિત વૈરાગ્યવાળા ભિક્ષુકો જ કહેવાય. જે પ્રજા સૌંદર્યપૂજક હોય છે તે રંગીલી હોય છે. તે આડંબર-પ્રદર્શન-પ્રેમી પણ થઈ જતી હોય છે.

2. જે વ્યક્તિ સદ્ગુણોથી સારી દેખાતી હોય છે તે સાચું આકર્ષણ કહેવાય. વ્યક્તિ કદાચ શરીરથી બહુ રૂપાળી ન હોય, કદાચ કદરૂપી પણ હોય, પણ જો તેનામાં સદ્ગુણો ખીલી ઊઠ્યા હોય તો તે આકર્ષક લાગશે, સારી દેખાશે. બધા સદ્ગુણોમાં સૌથી મોટો ગુણ સારો સ્વભાવ છે. પછી દયા-કરુણા, ઉદારતા, પ્રામાણિકતા, વીરતા, વચનપાલન. વગેરે ગુણો આવે, જે પ્રજા ગુણપૂજક હોય છે તે મહાન હોય છે.

3. સદ્ગુણોથી સત્કર્મો થતાં હોય છે. બંને એકબીજાનાં પોષક બનતાં હોય છે. સત્કર્મપ્રેમી પ્રજા પણ મહાન બનતી હોય છે.

4. માણસમાં રૂપ ન હોય, ગુણો ન હોય, કર્મો પણ ન હોય, પણ જો ચારિત્ર્ય હોય તોપણ તે આકર્ષક હોય છે. ઓછામાં ઓછું તે નિંદિત નથી હોતો.

ચારિત્ર્ય દ્વિમુખી હોય છે: ધનચારિત્ર્ય અને કામચારિત્ર્ય. ધનચારિત્ર્યનો અર્થ થાય છે જે લોકો મનીમોરલવાળા હોય છે તે વગરહક્કનો હરામનો પૈસો લેતા નથી અને લુખ્ખો-સુક્કો પણ હક્કનો રોટલો ખાઈને સંતોષથી રહેતા હોય છે.

જે લોકોમાં સેક્સમોરલ હોય છે તેઓ પોતાની ધર્મપત્ની કે પતિ સિવાય પરસ્ત્રી કે પરપુરુષ પ્રત્યે કામદષ્ટિ પણ કરતા નથી. આ સેક્સમોરલ કહેવાય.

જે સ્ત્રીઓ પતિ વિનાની કે જે પુરુષો પત્ની વિનાના હોય તે કામભૂખ્યાં હોય. તે ભૂખના અતિરેકમાં અનિચ્છાએ પણ કાંઈક કરી બેસે તો તે દયાને પાત્ર કહેવાય. જો ધર્મવ્યવસ્થા કે સમાજવ્યવસ્થાથી તેમને એકાકી જીવન જીવવાની ફરજ પડી હોય તો તેમાં ધર્મ તથા સમાજવ્યવસ્થા પણ દોષી કહેવાય.

આ રીતે મુખ્યતઃ ચાર કારણોથી વ્યક્તિ આકર્ષક દેખાતી હોય છે. આપણે શરીરસૌંદર્યની જ વાત કરવાની છે. બધા વૈરાગી ન હોય અને જો બધા વૈરાગી થઈ જાય તો અર્થતંત્ર ભાંગી પડે. અરે, જીવન જ ભાંગી પડે - અર્થતંત્રનો આધાર પ્રજાનો વૈભવ છે. વૈભવી પ્રજા મબલક રોજી આપતી હોય છે. મબલક રોજી એ જ પ્રાથમિક સુખ કહેવાય. તદ્દન સાદી પ્રજા કે વૈરાગી પ્રજા રોજી નથી આપતી, કારણ કે તેની આવશ્યકતાઓ બહુ જ ઓછી હોય છે, જેમાંથી રોજી પેદા થતી નથી.

ભગવાન વિષ્ણુ રાજા છે. રાજા પોતાની આવશ્યકતાઓથી હજારોને રોજી આપતો હોય છે. તેથી પ્રાચીનકાળમાં તેને અન્નદાતા પણ કહેવાતો. જે રોજીદાતા છે તે જ અન્નદાતા છે. રાજાની સેજ માટે, શણગાર માટે, રાણી માટે ફૂલોના ઢગલા જોઈએ તેથી માલીઓ, માલણો, વગેરેને રોજી મળે અને જીવન ભવ્ય લાગે. વળી જાણીકરીને બેડોળ દેખાવું અને પછી પરાન્નભોજી થવું, પરાવલંબી જીવન જીવવું, ભારરૂપ જીવન જીવવું તે ખરો ત્યાગ ન કહેવાય, તે લાચારી કહેવાય.

હજારોને રોજી આપતાં રાષ્ટ્રના અર્થતંત્રને સમૃદ્ધ કરતાં-કરતાં ભવ્ય જીવન જીવવું એ કોઈ દોષ નથી. વાંઝિયા ત્યાગ કરતાં સાર્થક સમૃદ્ધિ અને વૈભવભર્યું જીવન જીવવું તેને ઉત્તમ ગણાવું જોઈએ.

વ્યક્તિએ વસ્ત્રો વગેરેથી લઘરવઘર ન રહેવું જોઈએ. પોતાના પદ અને સ્થાનને અનુરૂપ વસ્ત્રાદિ ધારણ કરવાં જ જોઈએ.

ભગવાન વિષ્ણુ રાજા-મહારાજા છે તેથી દિવસમાં અનેક વાર શણગાર સજે છે અને ઉતારે છે તેથી હજારોને રોજી મળે છે.

વિજય અપાવનારી માળાને વૈજયન્તીમાળા કહેવાય છે. તેને ‘સ્રજ્’ પણ કહેવાય છે આવી ‘સ્રજ્’ને ધારણ કરનારા ભગવાન વિષ્ણુ ‘સ્રગ્વી’ કહેવાય છે.

217. (અ) વાચસ્પતિ:

ઉત્તમ વક્તા. વાણીના સ્વામી.

રાજા અને નેતા ઉત્તમ વક્તા હોવો જોઈએ. ગૂંગો રાજા કે કોઈનું લખેલું વાંચનાર નેતા પ્રભાવહીન થઈ જતો હોય છે. સફળ વક્તૃત્વ એ ઈશ્વરીય દેન છે. જેને મળે છે તે ધન્ય થઈ જાય છે. શ્રોતાઓને પકડી રાખવાની તેની ગજબની ક્ષમતા શ્રોતાઓને મંત્રમુગ્ધ કરી દેતી હોય છે.

જે લોકો પારકું તફડાવેલું, ઉછીનું લીધેલું કે ચોરેલું બોલીને રંગ જમાવતા હોય છે તેઓ અલ્પકાલીન પ્રભાવ ઊભો કરી શકતા હોય છે, પણ જે લોકો સ્વયંભૂ નાભિમાંથી ઊછળતી વાણીનો અસ્ખલિત પ્રવાહ વહાવતા હોય છે તેઓ ચિરસ્થાયી પ્રભાવ પેદા કરતા હોય છે.

વળી જે લોકો બધા વિષયો, બધાં શાસ્ત્રો, બધી વિદ્યાઓ ઉપર પકડ ધરાવતા હોય છે તેમને વાચસ્પતિ કહેવાય છે. ભગવાન વિષ્ણુ વાચસ્પતિ છે.

(બ) ઉદારધી:

ઉદાર સ્વભાવવાળા.

‘બૃહસ્પતિ:’ અને ‘ઉદારધી:’ આ બંને નામોને એક જ નામ ગણવાથી બંનેને 217 ક્રમાંક આપ્યો છે. ખરેખર બંને શબ્દો જુદા છે તેથી નામો પણ જુદાં છે.

ઉદાર બુદ્ધિનો અર્થ ઉદારતાપૂર્વક નિર્ણય કરનારા, કારણ કે બુદ્ધિ નિર્ણય કરે છે. ઉદારતાનો અર્થ એ થાય છે કે જેમાં દયા-ક્ષમા, વગેરે ગુણો ભરપૂર હોય તેવો વ્યવહાર. ભગવાન ‘ઉદારધી:’ છે, કારણ કે તેઓ બધા નિર્ણયો દયા, કરુણા, વગેરે ગુણોથી કરતા હોય છે.

7-3-13

શ્લોક: 24
નામ: 218થી 227

અગ્રણીર્ગ્રામણી: શ્રીમાન્ ન્યાયો નેતા સમીરણ: ।
સહસ્રમૂર્ધા વિશ્વાત્મા સહસ્રાક્ષ: સહસ્રપાત્ ॥ 24 ॥

218. અગ્રણી:

219. ગ્રામણી:

220. શ્રીમાન્

221. નેતા

222. ન્યાય:

223. સમીરણ:

224. સહસ્રમૂર્ધા

225. વિશ્વાત્મા

226. સહસ્રાક્ષ:

227. સહસ્રપાત્:

આ શ્લોકમાં બીજાં દશ નામ આપ્યાં છે.

218. અગ્રણી:

સૌથી આગળ ચાલનાર અને દોરનાર.

આખું વિશ્વ ચાલી રહ્યું છે. વિશાળ ટોળાની માફક અસંખ્ય તારાઓ, નક્ષત્રો, વગેરે બધું ચાલી રહ્યું છે. ક્યાં જઈ રહ્યું છે તેની ખબર નથી પણ બધું ચાલી રહ્યું છે. આ બધાને ચલાવનાર અને નિશ્ચિત લક્ષ્ય તરફ દોરનાર ભગવાન છે, તેથી તેને અગ્રણી કહેવાય છે.

219. ગ્રામણી:

ગ્રામનેતા, ગામડામાં વસનારો.

માનવવસ્તી બે ભાગોમાં વહેંચાયેલી છે - નગરોમાં અને ગ્રામોમાં. નગરમાં વસનારા નાગરિકો અપેક્ષાકૃત વધુ સાફસૂથરા, ભણેલા-ગણેલા, સુખી-સમૃદ્ધ હોય છે, જ્યારે ગામોમાં વસનારા અપેક્ષાકૃત જાડાં કપડાં પહેરનારા, જાડું ખાનારા, ઓછું ભણેલા કે અભણ અને ઓછી આવકવાળા હોય છે. તેથી ગામડું શહેર તરફ દોડે છે, શહેર ગામડાં તરફ દોડતાં નથી, કારણ કે ગામડાંમાં સુખ-સગવડો ઓછાં હોય છે. એવાં પછાત ગણાતાં ગામોના નેતા પણ ભગવાન છે, તેથી તેમને ‘ગ્રામણી:’ કહેવાય છે.

ગામડિયા લોકોને પણ ભગવાન વિકાસની પ્રેરણા આપે છે અને શહેર જેવાં જ વિકસાવે છે. તેથી પણ ગ્રામણી કહેવાય છે.

220. શ્રીમાન્

લક્ષ્મીપતિ, કાંતિમાન.

જીવનનું પોષકતત્ત્વ લક્ષ્મી છે. જીવનની કરોડરજ્જુ લક્ષ્મી છે, જે ભગવાન વિષ્ણુની પત્ની છે તેથી તેમને શ્રીમાન્ કહેવાય છે. લક્ષ્મીનો ત્યાગ ન હોય, સદુપયોગ હોય. લક્ષ્મીત્યાગી થઈને પરાશ્રિત જીવન જીવવું તેના કરતાં લક્ષ્મીનો સદુપયોગ કરીને પરમાર્થી જીવન જીવવું ઉત્તમ ગણાય - હા, અન્યાય-અનીતિ-અત્યાચારની લક્ષ્મી આવવી જોઈએ નહીં. બાકી ધર્મની લક્ષ્મી તો શુભલક્ષ્મી કહેવાય. ભગવાન વિષ્ણુ લક્ષ્મીત્યાગી નથી પણ શ્રીમાન્ છે, કારણ કે તેમને તેના દ્વારા વિશ્વનું પોષણ કરવાનું છે. ત્યાગી થવા કરતાં પોષક થવું ઉત્તમ છે.

221. નેતા

દોરનાર.

ભગવાન પ્રાર્થના કરનાર ભક્તોને સાચી દિશામાં લઈ જનાર—દોરનાર પણ છે. જ્યારે કોઈ દિશા ન સૂઝતી હોય ત્યારે ખરાભાવથી પ્રાર્થના કરવાથી ભગવાન સાચી દિશાની દોરવણી આપે છે, તેથી તેઓ નેતા કહેવાય છે.

222. ન્યાય:

કર્મફળના દાતા.

ભગવાન પાપ-પુણ્યનો અદલ ન્યાય કરનારા છે. કર્મફળ વિશે લોકોની જુદીજુદી ધારણા-માન્યતા છે. કેટલાક કર્મફળ માનતા નથી. અહીં કરેલાં ભલાંબૂરાં કર્મોનો મૃત્યુ પછી કોઈ બદલો મળતો નથી, અહીં જો સારી રાજવ્યવસ્થા હોય તો અહીં, ને અહીં જ બદલો મળે. સારી વ્યવસ્થા ન હોય તો અહીં પણ ન મળે. માનો કે તમે ચોરી કરી, લાંચ લીધી, છેતરપિંડી કરી, પણ પોલીસવ્યવસ્થા શિથિલ હોવાથી તથા ન્યાયપ્રક્રિયા પણ દૃઢ ન હોવાથી તમને કશો દંડ ન મળ્યો. તમે લીલાલહેર કરી. હવે મૃત્યુ પછી બીજા જન્મે ફળ મળશે તેવી માન્યતા બરાબર નથી, કારણ કે બીજો જન્મ જ નથી, તેમ જ મૃત્યુ પછી નર્ક, વગેરે બીજો લોક નથી - આવું આ લોકો માને છે, તેથી નિર્ભય થઈને બેફામ કર્મો કરતા રહે છે.

બીજા કેટલાક એવું માને છે કે કર્મનાં ફળ મળવાનાં જ છે. પણ જો તમે અમારો ધર્મ પાળતા હો અને ખરા હૃદયથી પાપોની તોબાતોબા કરી લો તો ભગવાન તમારાં પાપ માફ કરીને તમને જન્મલોકમાં વાસો આપી શકે છે. અહીં નિશ્ચિત ધર્મ સ્વીકારવો અને તોબા પોકારાવું એ મહત્ત્વનું છે.

બીજા કેટલાક એવું માને છે કે કર્મનાં ફળ તો અચૂક ભોગવવાં પડતાં હોય છે, પણ તે ફળનો દાતા કે ન્યાય કરનારો કોઈ નથી. કર્મ પોતે જ ફળ આપે છે, પણ તેને પાકતાં વાર લાગે ખરી. જ્યારે પાકે ત્યારે ફળ આપે.

બીજા કેટલાક એવું માને છે કે કર્મ પોતે જ પોતાની મેળે ફળ ન આપી શકે- જો આપતાં હોય તો ન્યાયાલયોની જરૂર પડે નહીં. કોઈ જજ ન્યાય આપે, તેમ બધાં કર્મો - પાપ-પુણ્ય વગેરેનું ફળ પણ પરમેશ્વર આપે છે, તેથી તે ન્યાયદાતા છે. તેને ફળ આપતાં વાર લાગે ખરી, પણ “ખુદા કે ઘર દેર હૈ અંધેર નહીં હૈ” એવું તેઓ માને છે.

આ રીતે જુદાજુદા ધર્મોવાળા અને ધર્મને ન માનનારા કર્મની બાબતમાં જુદીજુદી ધારણાઓ ધરાવે છે.

અહીં ભગવાન વિષ્ણુને જ ન્યાય આપનાર બતાવ્યા છે, તેથી તેમનું નામ ‘ન્યાય’ પાડ્યું છે.

223. સમીરણ:

તે પ્રાણવાયુ - જીવનસ્ફૂર્તિ કરાવનારો છે.

પ્રાણીઓનું જીવન વાયુથી ચાલે છે. વાયુના ઘણા પ્રકાર છે, પણ તેમાં પ્રાણવાયુ-ઑક્સિજન સર્વપ્રધાન છે. પ્રાણવાયુ ન હોય તો જીવન

જ ન હોય, પણ એક બહુ મહત્વનો પ્રશ્ન થાય કે પ્રાણવાયુ શામાંથી બન્યો છે? અને તેને જીવનદાતા કોણે બનાવ્યો છે? બીજા વાયુઓ જીવનદાતા કેમ નથી? બીજા કેટલાક વાયુ તો જીવનસંહારક પણ છે. આપણે જળમાંથી હાઈડ્રોજન અને ઓક્સિજન જુદાજુદા કરીને પ્રાણવાયુના બાટલા ભરી શકીએ છીએ, જેથી મરતા માણસને ઓક્સિજન આપી શકાય, પણ કોઈ કેમિકલમાંથી સીધો - સ્વયંભૂ પ્રાણવાયુ બનાવી શકતા નથી. આ કામ વૃક્ષો કરે છે. તે કેમ - કેવી રીતે કરે છે તે આપણે જાણતા નથી - હા, વૃક્ષો ઉગાડી શકીએ છીએ. પણ પેલાં આપણી જીવનવ્યવસ્થા દૃઢ કરવા આપણા આવ્યા પહેલાં જ વૃક્ષોની વનરાજિ બનાવી હતી અને વૃક્ષોને કહ્યું હતું કે પ્રાણીઓ દ્વારા છોડેલો ઝેરી વાયુ તમે ચૂસી લો, તેનાથી તમને જીવન મળશે અને તમે પ્રાણવાયુનું ઉત્સર્જન કરો. તમારા માટે પ્રાણવાયુ ઝેરી વાયુ છે, જે પ્રાણીઓ માટે જીવનવાયુ છે. આવી આપલે થવાથી કદી પ્રાણવાયુનો અંત થવાનો નથી. પ્રાણીઓનું અને વનસ્પતિઓનું જીવન ચાલતું જ રહેશે. જો પ્રાણીઓ ઝેરી વાયુનું ઉત્સર્જન ન કરતાં હોત તો વનસ્પતિઓ ન હોત.

આમ, પ્રાણવાયુનું ઉત્પાદન અને બધી જગ્યાએ તેને પ્રસારિત કરવા ગતિશીલતા ન હોત તો જીવન ન હોત, તેથી ભગવાનને ‘સમીરણ’ કહેવાય છે.

માનો કે સમુદ્રમાંથી વાદળાં બંધાયાં, પણ તે જ્યાં બંધાયાં ત્યાં જ રહી ગયાં હોત તો? તો જીવન ન મળત. તેથી બંધાયેલાં વાદળોમાં ભેગું થયેલું ખર્વો ટન પાણી પવન દ્વારા દૂર સેંકડો-હજારો માઈલો સુધી ખેંચી લઈ જઈ, ત્યાં બધા ઘડા ઊંધા કરીને વરસાવી દે, છે તેથી જીવન છે. આ ‘સમીરણ’ કહેવાય.

224. સહસ્રમૂર્ધા

તે હજાર માથાંવાળો છે.

અર્થાત્ તે હજારો માથાંની શક્તિવાળો છે. તેનાં જુદાંજુદાં માથાં જુદાજુદા વિભાગો છે. પ્રત્યેક વિભાગનો એક વિભાગાધ્યક્ષ છે જેને આપણે દેવ કહીએ છીએ. આવા હજારો દેવો પોતપોતાના વિભાગનું કામ કરતા રહે છે. આ રૂપક છે.

225. વિશ્વાત્મા

વિશ્વનું મૂળ તત્ત્વ તે છે.

અર્થાત્ વિશ્વનો મૂળાધાર તે છે. માનો કે વિશાળ બ્રહ્માંડમાં અનેક સૂર્યો-ચંદ્રો-નક્ષત્રો-તારાઓ, વગેરે પોતપોતાના અને બીજાના ગુરુત્વાકર્ષણથી સ્થાપિત થઈને ભ્રમણ કર્યા કરે છે. પણ હવે પ્રશ્ન એ થાય કે બધાંને સ્થાપિત રાખનાર અને ભ્રમણકક્ષામાં ચલાવનાર આ ગુરુત્વાકર્ષણ કોના આધારે છે? તે કોણે બનાવ્યું છે? તેને શામાંથી બનાવ્યું છે? - પ્રશ્નોનો જવાબ શો અપાય? તે આપોઆપ થયું છે તેવું માનવું યોગ્ય ન કહેવાય. આપોઆપ કશું ન થાય. તેમાં પણ વ્યાપક પ્રોગ્રામવાળું ગુરુત્વાકર્ષણ તો આપોઆપ થાય જ નહીં, તેથી તેનો કર્તા પણ પરમાત્મા છે.

226. સહસ્રાક્ષ:

હજારો નેત્રોવાળા.

તેને હજારો નેત્રો છે, અર્થાત્ તે હજારો નેત્રોથી બધું જુએ છે. આપણાં નેત્રોની મર્યાદાને સમજો. સમજવામાં પૂરું જીવન વિતાવી દેશો તોપણ સમજણ પૂરી નહીં થાય. કોઈ આંખના ડૉક્ટરને પૂછી જુઓ.

આવી કોઈ મર્યાદા વિના ભગવાનનાં હજારો નેત્રો આગળ-પાછળ, ઊંચેનીચે ચારેબાજુ બધું જ જોયા કરે છે, તેથી તે સહસ્રાક્ષ છે.

227. સહસ્રપાત્

તે હજારો પગવાળો છે.

પગ ગતિનું પ્રતીક છે. ગતિ ક્રિયાનું રૂપ છે. તે હજારો પગથી ગમે ત્યારે ગમે ત્યાં જઈ શકે છે, અર્થાત્ તે સર્વવ્યાપક છે.

શ્લોક: 25

નામ: 228થી 235

આવર્તનો નિવૃત્તાત્મા સંવૃત: સંપ્રમર્દન:
અહ: સંવર્તકો: વલ્લિરનિલો ધરણીધર: ॥ 25 ॥

228. આવર્તન:

229. નિવૃત્તાત્મા

230. સંવૃત:

231. સંપ્રમર્દન:

232. અહ: સંવર્તક:

233. વલ્લિ:

234. અનિલ:

235. ધરણીધર:

આ શ્લોકમાં બીજાં આઠ નામો બતાવે છે.

228. આવર્તન:

બ્રહ્માંડોને ભમાવનાર.

વિશાળ બ્રહ્માંડ ચકર-ચકર ભમી રહ્યું છે. જેમ ભમરડો ભમે તેમ બધાં બ્રહ્માંડો ભમી રહ્યાં છે. પ્રશ્ન એ થાય કે આ બધું સ્થિર કેમ નથી? માનો કે પૃથ્વી-ચંદ્ર-સૂર્ય, વગેરે બધું જ સ્થિર હોય તો શું થાય? તો તેમનું અસ્તિત્વ જ ન રહે. આકાશમાં ફેંકેલો પથ્થર ચકર-ચકર ફરતોફરતો ઉપર જાય છે. જ્યારે ફરવાનું બંધ થાય છે ત્યારે ધબ દઈને તે નીચે પડે છે. નીચે પડતી વખતે તે ચકર-ચકર ફરતો નથી. એટલે જેમાં ગતિ છે તેનું જ અસ્તિત્વ હોય છે. જીવનમાં પણ જે વ્યક્તિ કે સમાજ ગતિશીલ-પ્રગતિશીલ હોય છે તેનું જ અસ્તિત્વ રહે છે. જ્યારે ગતિ-પ્રગતિ બંધ થઈ જાય છે ત્યારે તે વ્યક્તિ કે સમાજનું પતન થવા લાગે છે. એમ કહી શકાય કે “ગતિ હી જીવન હૈ.”

બધાં બ્રહ્માંડોને બે રીતે ફરતાં રાખ્યાં છે. એક તો પ્રત્યેક નક્ષત્ર વગેરે પોતે પોતાની ધરી ઉપર ફરે છે અને બીજું તે ફરતોફરતો નિર્ધારિત માર્ગ ઉપર બીજા સૂર્યો કે તારાઓની તરફ ફરે છે. આ બધું ભમવું-ફરવું એને આવર્તન કહેવાય. આ આવર્તન ચલાવનાર ભગવાન છે, તેથી તેમનું નામ પણ આવર્તન છે.

229. નિવૃત્તાત્મા

બધાં કર્મોથી મુક્ત.

આવર્તનનો વિપરીત ગુણ બતાવે છે, અર્થાત્ જે બ્રહ્માંડોને ચકર-ચકર ફેરવે છે તે પાછો નિવૃત્ત પણ છે અર્થાત્ બ્રહ્માંડો ચલાવવાનાં છતાં મહાકાર્યોથી મુક્ત પણ છે. જેમ કોઈ મોટો શેઠ ઘણી ફેક્ટરીઓ ચલાવે, પણ બધું કામ જે-તે ફેક્ટરીના મેનેજર અને બીજા કર્મચારીઓ કરે, સ્વયં - જાતે કશું ન કરે, તેમ પરમાત્મા પણ બ્રહ્માંડોનાં બધાં કાર્યો પ્રકૃતિ અને તેના ગુણધર્મોથી સ્વયંસંચાલિત પદ્ધતિથી

કરે, પણ પોતે તો નિવૃત્ત જ રહે. જેમ આજકાલ ઘણાં કાર્યો ઓટમેટિક પ્રોગ્રામથી થતાં રહે છે, તેમ ભગવાન પણ પ્રકૃતિ દ્વારા ઓટમેટિક વ્યવસ્થા ગોઠવીને બધું વ્યવસ્થિત રીતે ચલાવતો હોવા છતાં પોતે તો નિવૃત્ત જ રહે છે, તેથી તેને નિવૃત્તાત્મા કહેવાય છે.

230. સંવૃત્ત:

ઢંકાયેલો.

ભગવાન પોતે સ્વયં પ્રગટ નથી, જેમ સૂર્યચંદ્રાદિ પ્રગટ છે તેમ. જો પ્રગટ હોત તો તેના અસ્તિત્વ વિશે શંકાકુશંકાઓ ન થાત. પણ તે ઢંકાયેલો છે.

વિશ્વના લગભગ બધા પદાર્થોમાં કાંઈનું કાંઈ ઢંકાયેલું હોય છે. તલમાં તેલ, દૂધમાં ઘી, વાયરમાં વીજળી, અન્નમાં વિટામિનાદિ તત્ત્વો, માણસમાં બુદ્ધિ, વગેરે. લગભગ બધા પદાર્થોમાં કાંઈ ને કાંઈ ઢંકાયેલું રહેતું હોય છે. તેમ પરમેશ્વર પણ વિશ્વમાં સૌથી ઢંકાયેલો રહે છે, કારણ કે તે સૂક્ષ્માતિસૂક્ષ્મ છે અને ‘અવાંઙ્મનસ્-ગોચર’ છે. તેથી તે ઢંકાયેલો રહે છે.

અનુભવીને જેમ તલમાં તેલ દેખાય છે તેમ જ્ઞાની ભક્તને પણ કણકણમાં પરમાત્માની અનુભૂતિ થાય છે.

231. સંપ્રમર્દન:

મર્દન કરનાર.

મર્દન વિના શક્તિની ઉત્પત્તિ ન થાય. આકાશમાં વાદળો વાયુથી મર્દિત થાય એટલે વીજળી ઉત્પન્ન થાય. તલને ઘાણીમાં કચરવામાં આવે તો જ તેલ નીકળે. દૂધને વલોણામાં વલોવવામાં આવે તો જ ઘી છૂટું પડે. ભૂમિને હળ વગેરે દ્વારા બરાબર ખેડવામાં આવે તો જ અનાજ વગેરે પેદા થાય. પુરુષ સ્ત્રીઅંગનું મર્દન-ઘર્ષણ કરે તો જ બાળક પેદા થાય. ખાધેલો કોળિયો મોઢામાં દાઢ દ્વારા બરાબર ચાવવામાં—મર્દવામાં આવે તો જ ભોગ્ય બને. આમ, બધું જ મર્દન થઈ રહ્યું છે. આ બધી પ્રક્રિયા ગોઠવનાર ભગવાન છે તેથી તેને ‘સંપ્રમર્દન’ કહેવાય છે.

232. અહ: સંવર્તક:

દિવસ ઉગાડનાર.

આપણે દિવસ-રાતના ક્રમમાં જીવીએ છીએ. માનો કે દિવસ જ ન હોત, માત્ર રાત જ હોત કે માનો કે માત્ર રાત જ ન હોત, દિવસ જ હોત તો કેવું થાત? પૃથ્વીના છેક ઉત્તરી અને દક્ષિણી ભાગમાં છ મહિનાનો દિવસ અને છ મહિનાની રાત્રી થાય છે, પણ બંને કાળમાં લોકો ત્રાહિ-ત્રાહિ પોકારી દે છે. મારે સ્વીડનના છેક ઉત્તરના નગરમાં રહેવાનું થયેલું ત્યારે ઉત્તરાયણ ચાલતું હોવાથી માત્ર ત્રણ-ચાર કલાકની જ રાત્રી થતી. સૂર્યને આથમતો જોઈએ અને પછી થોડી જ વારમાં પાછો ઊગતો દેખાય. આથમ્યા પછી અને ઊગ્યા પહેલાં પણ થોડો સમય તો પ્રકાશ રહે જ, જેને આપણે સંધ્યા કહીએ છીએ, એટલે રાત્રે પણ અજવાળું તો હોય જ. ત્યાંના લોકો આવી સ્થિતિથી ટેવાઈ ગયેલા, પણ આપણે ટેવાયેલા ન હોવાથી ઊંઘવાની મજા ન આવે.

ભગવાને આપણા માટે દિવસ અને રાત લગભગ સરખાં બનાવીને આપણને કેટલી સગવડ કરી આપી છે! દિવસ પ્રવૃત્તિનો પ્રેરક છે, જ્યારે રાત નિવૃત્તિની પ્રેરક છે. શ્રમ - થાક - વિશ્રામ - આરામ ગાઢ નિદ્રા અને પછી જાગવું - કામે લાગી જવું - આ કુદરતી પ્રક્રિયા ચાલે છે.

ભગવાને દિવસ બનાવ્યો છે તેથી તેને ‘અહ: સંવર્તક:’ કહેવાય છે.

233. વહ્નિ:

અગ્નિરૂપ.

વહ્નિ એટલે અગ્નિ.

વિશ્વ અગ્નિમય છે. સૂર્ય અગ્નિમય છે. પૃથ્વીનું પેટાળ લાવારસથી ધગધગી રહ્યું છે. બધા તારાઓ અગ્નિમય છે. સૂર્ય અને તારાઓની ગરમીથી આપણી પૃથ્વી ગરમ રહે છે. જો સૂર્ય માત્ર થોડી ક્ષણો માટે ઠરી જાય તો પૃથ્વી ઠરીને ઠીકરું થઈ જાય. શરીરમાં જે ઉષ્ણતા છે તે જ જીવન છે. મડદામાં ઉષ્ણતા નથી રહેતી. તે ઠંડું હિમ જેવું થઈ જાય છે. શરીરની ઉષ્ણતાનું નિર્ધારિત માપ કોણે નક્કી કર્યું? જો થોડુંક વધે તો તાવ આવ્યો કહેવાય. જો થોડુંક ઘટે તો ટાઢિયો તાવ આવે. નિર્ધારિત માપથી વધુ ઉપરનીયે થાય તો માણસ મરી જાય. કોણે આ માપ નિર્ધારિત કર્યું? સાડાત્રણ મણના શરીરને 80 વર્ષ સુધી ગરમ રાખવા માટે કેટલાં લાકડાં જોઈએ? વૈજ્ઞાનિક અગ્નિ આહારને ઈંધણ બનાવીને ગરમી પેદા કરે છે જેથી શરીર ગરમ રહે છે. આ બધું અગ્નિમય જ છે, તેથી પરમેશ્વરનું નામ વહ્નિ રખાયું છે.

234. અનિલ:

વાયુ.

વિશ્વ વાયુમય છે. બધા સ્થૂલ દેખાતા પદાર્થો પહેલાં વાયુમય (ગેસ-મય) હતા. વાયુનું ઘનત્વ થવાથી ઘન પદાર્થો રચાતા હોય છે. વાયુનો અર્થ માત્ર પ્રાણવાયુ જ નહીં, પણ બધા પ્રકારના બધા વાયુઓનું સંયુક્ત રૂપ છે તે વાયુ. જીવન માટે જેટલી મહત્તા પ્રાણવાયુની છે તેટલી જ મહત્તા અન્ય વાયુની પણ છે જ, એટલે બધા વાયુઓનું સમગ્ર રૂપ જે વાયુ છે તે વિષ્ણુ છે. કદાચ આ જ કારણસર નરસિંહ મહેતાએ કહ્યું હશે કે-

“પવન તું પાણી તું ભૂમિ તું ભૂધરા
વૃક્ષ થઈ ફૂલી રહ્યો આકાશે.”

235. ધરણીધર:

પૃથ્વીને ધારણ કરનારા.

બ્રહ્માંડોની માફક આપણી પૃથ્વી પણ કોઈ દ્વારા ધારણ કરેલી છે. તેને ધારણ કરનાર સૂર્ય છે. સૂર્ય પોતાના ગુરુત્વાકર્ષણથી ધરણીને ધારણ કરી રહ્યો છે. પણ સૂર્યને ગુરુત્વાકર્ષણ આપનાર ભગવાન છે, એટલું જ નહીં, પૃથ્વીને એકદમ સટીક સ્થાને ગોઠવનાર પણ ભગવાન છે. માનો કે પૃથ્વી અત્યારે જ્યાં ગોઠવાયેલી છે ત્યાંથી પચાસ લાખ માઈલ સૂર્યની વધુ નજીક ગોઠવાઈ હોત તો બધું બળીને ખાખ થઈ જાત અને પચાસ લાખ કિલોમીટર વધુ દૂર ગોઠવાઈ હોત તો તો બધું ઠંડું-હિમ થઈ જાત. તેનો પોઈન્ટ કોઈ કુશળ એન્જિનિયર દ્વારા નિર્ધારિત કરાયેલો છે, તેથી જીવન છે. આવું જ ચંદ્ર વગેરેનું પણ છે. આ બધાં પોતપોતાના નિશ્ચિત પોઈન્ટ ઉપર ગોઠવાયેલાં છે અને નિર્ધારિત માર્ગે ભ્રમણ કરે છે. ધારો કે ચંદ્ર માત્ર પચાસ હજાર કિલોમીટર પૃથ્વીથી વધુ નજીક ગોઠવાયો હોત તો તેના ગુરુત્વાકર્ષણથી સમુદ્રમાં એટલી મોટી ભરતી આવત કે બધું જળબંબાકાર થઈ જાત અને પચાસ હજાર કિ.મી. દૂર ગોઠવાયો હોત તો; ભરતી-ઓટની વ્યવસ્થા ખોરવાઈ જાત, વનસ્પતિ વગેરે ન ઊગત. ચંદ્ર રસરાજ પણ છે. તે ન રહી શકત. તેથી ધરણીને ધારણ કરવા પરમેશ્વરે બધું યથાયોગ્ય ગોઠવ્યું છે.

તેથી જ તે ધરણીધર છે.

શ્લોક: 26
નામ: 236થી 246

સુપ્રસાદઃ પ્રસન્નાત્મા વિશ્વધૃક્ વિશ્વભુગ્ વિભુઃ
સત્કર્તા સત્કૃતઃ સાધુર્જહ્નુર્નારાયણો નરઃ ॥ 26 ॥

236. સુપ્રસાદઃ

237. પ્રસન્નાત્મા

238. વિશ્વધૃક્

239. વિશ્વભુગ્

240. વિભુઃ

241. સત્કર્તા

242. સત્કૃતઃ

243. સાધુઃ

244. જહ્નુઃ

245. નારાયણઃ

246. નરઃ

આ શ્લોકમાં અગિયાર નામો આવે છે.

236. સુપ્રસાદઃ

પરમકૃપાળુ.

પ્રસાદ એટલે કૃપા. સદા પરમહિતકારી કૃપા કરે તેને સુપ્રસાદ કહેવાય.

જે લોકો ભગવાનને માત્ર ન્યાયી માનીને કર્મફળદાતા જ માને છે તેઓ ભગવાનને અડધો જ માને છે. તેમનું કહેવું છે કે ન્યાયાધીશ કદી દયાળુ ન હોય - હોય તો ન્યાયમાં દોષ આવે. આ વાત યોગ્ય નથી. ન્યાયાધીશ પણ દયાળુ હોય છે. જો અપરાધી સગીરવયનો હોય, જો અપરાધી સ્ત્રી હોય, જો અપરાધી સગર્ભા સ્ત્રી હોય અથવા ધાવતા બાળકની માતા હોય, જો અપરાધી ગાંડો હોય, જો અપરાધી વૃદ્ધ કે બીમાર હોય, તો વિશેષ સ્થિતિને ધ્યાનમાં લઈને ન્યાયાધીશ અપરાધીને ઓછી સજા કરી શકતો હોય છે. એટલે ન્યાય અને દયા બંને સાથે રહી શકતાં હોય છે, બલકે રહેવાં જ જોઈએ. દંડમાં પણ દયા હોય તો દંડ કૂરતાથી મુક્ત રહે.

બીજું, સાંસારિક વ્યવહારમાં માણસો પણ પોતાના અપરાધીઓને ક્ષમા કરતા હોય છે. જો માણસો એટલે કે જીવાત્માઓ દયા કરી શકતા હોય તો પરમાત્મા તો દયા કરે જ. જો કોઈ પણ સંજોગોમાં તે ક્ષમા કે દયા ન જ કરી શકતો હોય તો તે સર્વશક્તિમાન ન કહેવાય. ફાંસીના અપરાધીને પણ રાષ્ટ્રપતિ કે રાજા દયાની અરજી દ્વારા ક્ષમા આપી શકે છે. જો આટલી પણ શક્તિ પરમાત્મામાં ન હોય તો તે પરમાત્મા જ ન કહેવાય. તેથી તે માત્ર કર્મનો જ ન્યાય કરનારો છે તેવું નહીં. પણ વિશેષ સ્થિતિમાં કર્મોને ક્ષમા કરવાની દયા

પણ કરી શકે છે તેવું માનવું યોગ્ય છે.

પણ આ તો એક પક્ષ થયો. કોઈ અપરાધ કરે અને ભગવાન ક્ષમા-દયા દ્વારા તેને દંડથી મુક્ત કરે તે તો ઠીક, પણ જે લોકો અપરાધ કરતા જ નથી તેમના માટે તે કેવી રીતે સુપ્રસાદ હોઈ શકે? આ પ્રશ્ન વિચારણીય કહેવાય. અપરાધી દયાની અરજી કરે અને તેને ક્ષમા મળે તે તો ઠીક, પણ જેણે કશા અપરાધ કર્યા જ નથી તેને રોજરોજ દયાની અરજી કરવાની શી જરૂર? આ વાત વિચારણીય ખરી.

પહેલી વાત તો એ છે કે સંપૂર્ણ નિરપરાધ કોઈ હોઈ જ ન શકે. આપણે જાણતાં-અજાણતાં નાના-મોટા અનેક અપરાધ કરતા જ હોઈએ છીએ. અભાનપણમાં આપણને તેનું ભાન નથી રહેતું. પણ જેમજેમ ભાન વધતું જાય છે તેમતેમ દેખાવા લાગે છે કે આપણે કેટલા બધા અપરાધ કરીએ છીએ. તેથી સંપૂર્ણ અપરાધમુક્ત કોઈ નથી હોતું. એટલે પ્રતિદિન ક્ષમાપના જરૂરી છે. અપરાધભાનથી નમ્રતા આવે છે, અભિમાન ઓછું થાય છે. પરઅપરાધથી સહિષ્ણુતા પણ આવે છે. જે અપરાધથી જે માણસ પ્રત્યે હું ઘૃણા કરું છું, તે અપરાધ તો મેં પણ કર્યો છે, તેનાથી ચઢી જાય તેવા અપરાધ મેં પણ કર્યા છે - આવું ભાન થતાં જ અપરાધી પ્રત્યે ઘૃણા ઓછી થઈને સહાનુભૂતિ થવા લાગે છે. તેનો અપરાધ જગજાહેર થઈ ગયો તેથી તે પાપી ઠર્યો છે. મારો અપરાધ ઢંકાયેલો રહ્યો તેથી હું શાહુકાર—આબરૂદાર—પુણ્યાત્મા તરીકે વાહવાહ મેળવું છું. જો મારું બધું ઉઘાડું પડી જાય તો હું પણ તેના જેવો જ છું - કદાચ તેના કરતાં પણ વધારે. આવું સંજ્ઞાન થતાં જ વ્યક્તિ સંત થવા લાગે છે. એટલે મેં કશા અપરાધ કર્યા જ નથી એવી ધારણા યોગ્ય નથી. અપરાધ કર્યા છે પણ ભાન નથી.

બીજી વાત.

ઈશ્વરીય દયા-પ્રસાદ. તેની પ્રત્યેક રચનામાં દયા છુપાયેલી છે. તેની વ્યવસ્થામાં દયાનાં દર્શન કરો. લગભગ પ્રત્યેક ગર્ભ ધારણ યોનિમુખી હોય છે, અર્થાત્ બધા ગર્ભોનાં માથાં યોનિ તરફ હોય છે. જો પગ હોય તો શું થાય? અપવાદરૂપે કોઈકોઈ ગર્ભ આવો હોય છે ત્યારે માતા બહુ કષ્ટ પામે છે અને ઘણી વાર માતા અને બાળકનું મૃત્યુ થઈ જતું હોય છે. આ તેની દયા જ કહેવાય કે ગર્ભને યોનિમુખી બનાવ્યો.

બાળક જન્મતાં જ માતાના સ્તનમાં દૂધની વ્યવસ્થા કરી. આ પ્રોગ્રામ ગર્ભ ધારણ થતાં જ શરૂ થઈ જતો હોય છે. વંધ્યા સ્ત્રીના સ્તનમાં દૂધ નથી હોતું. માનો કે દૂધ વિનાનાં સ્તન હોત તો બાળકોનું શું થાત?

બાળકના મુખમાં દાંત નથી હોતા, તેથી સરળતાથી સ્તનપાન કરતું રહે છે, પણ માનો કે જન્મતાં જ દાંત પણ હોત તો માતાના સ્તનને બટકાં ભરીને જખમી કરી દીધાં હોત. તો માતા અને બાળક બંને દુઃખી થાત. કદાચ પાકેલાં સ્તનથી દૂધનું પાન ન કરી શકવાથી બાળક મરી જાત.

માતાને દાઢી-મૂછના વાળ નથી હોતા, પણ માનો કે પુરુષની માફક તેને પણ દાઢી-મૂછના વાળ હોત તો તે પુરુષસમોવડી તો થઈ જાત, પણ બાળકની શી દશા થાત? માતા આખો દિવસ વહાલમાં બાળકને ચૂમીઓ ભરે છે. દાઢી-મૂછવાળી ચૂમીઓ બાળકને રડારડ કરાવી દેત!

આપણા શરીરના વાળનું માપ નિર્ધારિત થયેલું છે. માથાના વાળ દોઢ-બે-ત્રણ ફૂટ સુધી લાંબા થાય છે. આટલી લંબાઈ આંખોની ભ્રુકુટિ અને પાંપણોની પણ થતી હોત તો શું થાત? તો આપણે જોઈ ન શકત. અડધા ઈંચે આવીને પાંપણોને વધતી કોણે અટકાવી દીધી? આવું જ દાઢીમૂછનું પણ કહી શકાય.

સોળ-અઢાર વર્ષની આજુબાજુમાં મૂછ-દાઢી ફૂટવા લાગે છે. માનો કે જન્મતાં જ માથાના વાળની માફક દાઢી-મૂછ ફૂટેલી હોત તો શું થાત?

ચૌદ-પંદર વર્ષની આજુબાજુ સ્ત્રીને રજોદર્શન થવા લાગે છે અને પુરુષને વીર્યસ્રાવ ચાલુ થાય છે. આ બધું જન્મજાત હોત તો શું થાત? કોણે આ ઉંમર નક્કી કરી અને કોણે આ વ્યવસ્થા કરી? આમાં ફેરફાર થાય તો અનર્થ થવા લાગે છે. નરનારી બંનેને પ્રચંડ કામાવેગ આ ઉંમરથી થવા લાગે છે. માનો કે કામાવેગ જ ન હોત તો શું થાત?

આ તો સમુદ્રમાં એક બિંદુ જેટલા જ નમૂના આપ્યા છે. જો ઉઘાડી આંખે જોઈએ તો ડગલે ને પગલે તેની કૃપા જ કૃપા જ દેખાવા લાગશે. મૈથુન માટે પુરુષના અંગમાં ઉત્થાન જરૂરી હોય છે. (સ્ત્રીઅંગમાં તેવું જરૂરી નથી.) હવે માનો કે આવું ઉત્થાન થતું જ ન હોત અથવા કાયમ-કાયમ માટે ઉત્થિત થયેલું જ અંગ રહેતું હોત તો શું થાત? વીર્યસ્રાવ થતાં જ ઉત્થાન શિથિલ થઈ જાય છે તે વ્યવસ્થા કોણે કરી છે? ન કરી હોત તો શું થાત?

જેમજેમ સૂક્ષ્મ અવલોકન કરીએ છીએ તેમતેમ તેની રચના અને વ્યવસ્થામાં કૃપા જ કૃપા દેખાય છે. તેથી તેને સુપ્રસાદ કહેવાય છે.

237. પ્રસન્નાત્મા

જે સ્વરૂપથી જ પ્રસન્નતા ધરાવે છે તે.

વ્યક્તિના વ્યક્તિત્વના મુખ્યતઃ આઠ પ્રકાર છે: 1. નિરાશાત્મા, 2. આશાત્મા, 3. દુષ્ટાત્મા, 4. સંતાત્મા, 5. સંશયાત્મા, 6. સરલાત્મા, 7. દિવ્યાત્મા, 8. પ્રસન્નાત્મા.

1. નિરાશાત્મા: આવી વ્યક્તિ સ્વભાવથી જ નિરાશાવાદી હોય છે. પ્રત્યેક કાર્યમાં તેને નિષ્ફળતા અને નિરાશા દેખાતી રહે છે. તેથી તે કોઈ ભવ્ય આરંભ નથી કરી શકતી.

2. આશાત્મા: આવો માણસ આશાવાદી હોય છે. તે વારંવાર નાના-મોટા આરંભ કરતો રહે છે. તે પુરુષાર્થી અને પ્રબળ ઇચ્છાશક્તિ ધરાવતો હોય છે.

3. દુષ્ટાત્મા: આવો માણસ પ્રકૃતિથી જ દુષ્ટ હોય છે. તેના દષ્ટિકોણમાં વિશ્વનાં અને લોકોનાં ઉધાર પાસાં જોવાની ટેવ હોય છે. તે જ્યાં જાય અને રહે છે ત્યાં સૌને દુઃખ દેનારો બને છે.

4. સંતાત્મા: આવો માણસ પ્રકૃતિથી જ સજ્જન હોય છે. તે હંમેશાં ઉપકાર કરતો રહે છે. દયા અને ઉદારતા તેના ખાસ ગુણો હોય છે. આવા માણસને બધે સારું-સારું જ દેખાતું હોય છે.

5. સંશયાત્મા: આવો માણસ જન્મજાત વહેમીલો હોય છે. તે કોઈના ઉપર વિશ્વાસ નથી કરતો. તેને બધી જગ્યાએ અનિષ્ટો જ અનિષ્ટો દેખાતાં રહે છે. આવો માણસ સંગઠક નથી થઈ શકતો તેમ જ કોઈનો સ્થિર પ્રેમ જીતી શકતો નથી. તેનો વહેમીલો સ્વભાવ બધી જગ્યાએ વારંવાર સંબંધ બગાડતો રહે છે.

7. દિવ્યાત્મા: આવો માણસ દૈવી પ્રકૃતિવાળો હોય છે. તેના આચાર-વ્યવહાર બધું જ દિવ્ય હોય છે. તે દિવ્યતા અને ભવ્યતાભર્યું જીવન જીવતો હોય છે.

8. પ્રસન્નાત્મા: આવો માણસ સ્વભાવથી પ્રસન્ન ચિત્તવાળો હોય છે. તે જ્યારે જુઓ ત્યારે હસતો ને હસતો જોવા મળશે. તે બધા ઉપર પ્રસન્ન રહેતો હોય છે અથવા તેને પ્રસન્ન કરવો બહુ સરળ હોય છે - જેમ ભગવાન ભોળાનાથ, આશુતોષ હોય છે તેમ.

પ્રસન્ન પ્રકૃતિ જીવનની બહુ મોટી બક્ષિસ કહેવાય. પ્રસન્નતાને હરી લેનારાં મુખ્યતઃ ત્રણ તત્ત્વો છે: 1. અતિશય ટેન્શનવાળું જીવન, 2. કુદરતી આવેગોનું અસમાધાન અને 3. દૂષિતાત્માઓનો પ્રભાવ.

1. જે લોકો અતિશય ટેન્શનવાળું જીવન જીવતા હોય છે તેઓ લાંબો સમય પ્રસન્ન રહી શકતા નથી. જવાબદારીભર્યું જીવન ટેન્શન

વિનાનું નથી હોતું. આબરૂદાર માણસ અપરાધી જીવન જીવવા માંડેતો પ્રસન્ન રહી શકે નહીં. પ્રસન્નતા માટેની અનિવાર્ય શરત છે નિર્દોષ જીવન. અપરાધભાવ પ્રસન્નતાને ખાઈ જતો હોય છે.

2. કુદરતી આવેગોનું શમન પ્રસન્નતા માટે જરૂરી છે. જે લોકોના કુદરતી આવેગોનું કુદરતી રીતે શમન થતું નથી તેઓ પ્રસન્ન રહી શકતા નથી. આવેગોનું સહજ શમન પ્રસન્નતા માટે જરૂરી છે.

3. દૂષિતાત્માના પ્રભાવમાં આવેલી વ્યક્તિ પણ પ્રસન્ન રહી શકતી નથી. તેનાથી મુક્ત થવું જરૂરી છે. શુભાત્માના યોગથી દૂષિતાત્માનો પ્રભાવ ક્ષીણ કરી શકાય. હરિનામસ્મરણ અને સત્સંગ અમૃતનું કાર્ય કરે.

પરમાત્મા સ્વભાવથી જ પ્રસન્નાત્મા છે. તેઓ કદી નારાજ કે ઉદ્વિગ્ન થતા નથી. જ્યારે જુઓ ત્યારે પ્રસન્ન મુદ્રામાં જ રહે તેથી પ્રસન્નાત્મા કહેવાય છે.

238. વિશ્વધૃક્:

વિશ્વને ધારણ કરનારા છે.

વ્યાખ્યા થઈ ચૂકી છે.

239. વિશ્વભુક્:

તે વિશ્વના ભોક્તા પણ છે.

વિશ્વના બે છેડા છે. એક તરફ ઉત્પત્તિ જ ઉત્પત્તિ થઈ રહી છે, તો બીજી તરફ વિનાશ જ વિનાશ થઈ રહ્યો છે. પ્રસૂતિગૃહોમાં બાળકો જન્મી રહ્યાં છે અને સ્મશાનમાં મડદાં ભડભડ બળી રહ્યાં છે.

ભગવાન વિનાશ દ્વારા બધું ખાઈ રહ્યો છે, તેના વિશાળ પેટમાં બધું સમાઈ રહ્યું છે, તેથી તે વિશ્વભુક્ કહેવાય છે.

240. વિભુ:

વ્યાપક.

પરમેશ્વર બધે જ છે, કોઈ જગ્યા ખાલી નથી, તેથી તે વિભુ કહેવાય છે.

241. સત્કર્તા

તેનાં બધાં કાર્યો સાચાં હોય છે.

પરમેશ્વર કર્તા છે, અકર્તા નથી - આ વાત સ્પષ્ટ થવી જોઈએ. તે માત્ર કર્તા જ નથી પણ સત્કર્તા પણ છે, અર્થાત્ તેનાં બધાં કાર્યો સાચાં જ હોય છે. આ ઉપરથી જગતરૂપી કાર્ય પણ સાચું જ છે, મિથ્યા નથી. પરમેશ્વરને સાચો માનવો અને તેનાં કાર્યોને મિથ્યા માનવાં એ તો વદતોવ્યાઘાત જ કહેવાય. માટે ઈશ્વર સત્ય છે અને તેનાં કાર્યો પણ સત્ય જ છે.

242. સત્કૃત:

જેમનું કરેલું બધું સત્ય છે તે.

243. સાધુ:

સજ્જનતાની સાક્ષાત્ મૂર્તિ.

માણસોને પાંચ ભાગમાં વહેંચી શકાય: 1. પોતાનાં કાર્યો સાધનારા, 2. પારકાં કાર્યો સાધનારા, 3. પોતાનાં તથા બીજાનાં પણ કાર્યો સાધનારા, 4. પોતાનાં કાર્યો બગાડનારા, 5. બીજાનાં કાર્યો બગાડનારા. આ પાંચમાંથી જે લોકો પોતાનાં કાર્યો બગાડીને પણ બીજાનાં કાર્યો સાધતા રહે છે તેમને સાધુ કહેવાય. ભગવાન સાધુ છે, કારણ કે તેઓ સતત બીજાનાં - ભક્તોનાં કાર્યો સાધતા રહે છે.

244. જહ્નુ:

અનિષ્ટોનો નાશ કરનાર.

ભગવાન ઉત્પાદક છે તો વિનાશક પણ છે. ઉત્પન્ન થયેલી પ્રત્યેક વસ્તુ કાયમ ઉપયોગી રહેતી નથી, એટલે જ્યારે તેની ઉપયોગિતા પૂરી થાય અથવા જે હાનિકારક હોય તેનો નાશ—સંહાર કરવો જરૂરી હોય છે. તેથી તેમને જહ્નુ કહેવાય છે.

245. નારાયણ:

જળમાં રહેનારા.

ભગવાન બધે જ રહે છે, તેમ છતાં તેમને આપણે ક્ષીરસમુદ્રમાં શેષશાયી માનીએ છીએ, કારણ કે ચૈતન્યસૃષ્ટિનો પ્રથમ પ્રાદુર્ભાવ અમીબાના રૂપથી જળમાંથી થયેલો છે. ‘નાર’ એટલે જળ અને તેમાં જેનો વાસ હોય તેને નારાયણ કહેવાય છે.

હિંદુ ધર્મ જળપ્રધાન ધર્મ છે. લગભગ પ્રત્યેક વિધિવિધાનમાં જળનો ઉપયોગ કરવામાં આવે છે. આચમનથી માંડીને બધી વિધિઓ જળથી થાય છે. વિશ્વમાં એકમાત્ર હિંદુ ધર્મ જ એવો ધર્મ છે જે સ્નાનથી પુણ્ય માને છે. અહીંની મોટા ભાગની નદીઓ પવિત્ર છે અને તેમાં સ્નાન કરવા હજારો-લાખો-કરોડો ભક્તો ઊમટી પડે છે. સ્નાનમાત્રથી પણ મોક્ષપ્રાપ્તિ થઈ જાય છે તેવી શ્રદ્ધા પણ તેઓ ધરાવે છે. આ બધાને કારણે ભગવાન વિષ્ણુને નારાયણ કહેવાય છે.

246. નર:

ઈશ્વરને જાણવાની ઇચ્છા કરે તે નર.

નર એટલે માત્ર મનુષ્ય નહીં પણ મનુષ્યોમાંથી જેને પરમેશ્વરને જાણવા-સમજવા અને પ્રાપ્ત કરવાની ઉત્કંઠા થતી હોય તેને નર કહેવાય.

નર-નારાયણની જોડી હોય છે - પછી તે કૃષ્ણ-અર્જુન, આનંદ-બુદ્ધ, ગૌતમ-મહાવીર, નરેન્દ્ર-રામકૃષ્ણ, વગેરે અનેક રૂપે હોઈ શકે. એક જિજ્ઞાસુ થઈને પ્રશ્નો પૂછે અને બીજો તેના સમાધાન માટે સચોટ ઉત્તર આપે. આ રીતે નર-નારાયણની જોડી સમય-સમય પર જ્ઞાનચર્યા કરતી રહે છે. તેથી જે ઈશ્વરનો પરમભક્ત હોય અને તેને જાણવા તીવ્ર ઉત્સુકતાવાળો હોય તેને નર કહેવાય છે.

ભગવાન વિષ્ણુ નર છે.

શ્લોક: 27

નામ: 247થી 255

અસંખ્યેયોઽપ્રમેયાત્મા વિશિષ્ટઃ શિષ્ટકૃષ્ણયિઃ ।

સિદ્ધાર્થઃ સિદ્ધસંકલ્પઃ સિદ્ધિદઃ સિદ્ધિસાધનઃ ॥ 27 ॥

247. અસંખ્યેયઃ

248. અપ્રમેયાત્મા

249. વિશિષ્ટઃ

250. શિષ્ટકૃત્

251. શુચિઃ

252. સિદ્ધાર્થઃ

253. સિદ્ધસંકલ્પઃ

254. સિદ્ધિદઃ

255. સિદ્ધિસાધનઃ

આ શ્લોકમાં નવ નામો બતાવે છે.

247. અસંખ્યેયઃ

જેને સંખ્યાથી ગણી ન શકાય તેવો.

આખું વિશ્વ સંખ્યામાં સંકળાયેલું છે. માનો કે એક પાણીના ટીપામાં બત્રીસ હજાર બેક્ટેરિયા છે, તો સમુદ્રમાં કેટલા હશે? આપણે આ માપ કાઢી શકીએ નહીં. એમ બ્રહ્માંડોમાં કેટલા પરમાણુઓ હશે તેની ગણતરી પણ આપણે કરી શકીએ નહીં. આપણી સંખ્યા-ગણતરી બહુ સીમિત છે, પણ પરમેશ્વર તો અસીમિત છે. તે તો બધી ગણતરી કરી શકે છે, કારણ કે તે સર્વશક્તિમાન છે. એટલે પરમેશ્વરને જ્યારે ‘અસંખ્યેય’ કહેવામાં આવે છે ત્યારે આપણી દૃષ્ટિએ કહેવામાં આવે છે.

બીજો પ્રશ્ન. પરમેશ્વર એક જ છે તો પછી એકની સંખ્યા તો બહુ સુલભ કહેવાય, પછી અસંખ્યેય કેમ કહેવાય છે? આનો જવાબ એવો છે કે પરમેશ્વર એક જ હોવા છતાં તેનાં નામ અનેક હોવાથી તે અનેક છે. તેથી તેને ‘અસંખ્યેય’ કહેવાય છે.

248. અપ્રમેયાત્મા

જેને માપી ન શકાય તેવો.

પ્રત્યેક વસ્તુનું માપ નીકળે છે. વસ્તુને છ રીતે માપી શકાતી હોય છે: 1. લંબાઈ, 2. પહોળાઈ, 3. ઊંડાઈ, 4. ઊંચાઈ, 5. વજનથી, 6. કાળથી.

આ છમાંથી એક પણ રીતે પરમેશ્વરને માપી શકાતો નથી. તે મન-વાણી-ઇન્દ્રિયોથી પર છે, તેથી તેને ‘અપ્રમેયાત્મા’ કહેવાય છે.

249. વિશિષ્ટ:

તે બધામાં જુદો જ છે.

તેની ઉપમા કોની સાથે આપવી? કોઈ તેની બરાબર નથી, તેથી તે 'વિશિષ્ટ' છે. અર્થાત્ લાજવાબ છે.

250. શિષ્ટકૃત્

તે શિષ્ટ—સંસ્કારી અને સભ્ય છે.

સંસ્કૃતિ અને સભ્યતા બંનેના મેળથી વ્યક્તિ અને સમાજ શિષ્ટ બનતિ હોય છે. જો સંસ્કૃતિ અને સભ્યતા બરાબર ન હોય તો વ્યક્તિ અને સમાજ અશિષ્ટ થઈ જાય. શિષ્ટોનો શિષ્ટાચાર કહેવાય અને અશિષ્ટોનો અશિષ્ટાચાર કહેવાય.

જેને આચરવાથી જીવન મૂલ્યવાન બને તેને સંસ્કૃતિ કહેવાય. પ્રત્યેક સમાજનાં જીવનમૂલ્યો જુદાંજુદાં હોય છે તેથી સંસ્કૃતિ પણ જુદીજુદી હોય છે. સંસ્કૃતિ સનાતન નથી હોતી. તે પ્રવાહની માફક સમયની સાથે ગતિશીલ રહેતી હોય છે, તેથી તેમાં પરિવર્તન થતું રહેતું હોય છે.

સભ્યતા તેને કહેવાય જેને પાળવાથી પરસ્પરના વ્યવહારો સુખદાયી થાય, ઓછામાં ઓછા દુઃખદાયી થાય. થોડાક નમૂના જોઈએ.

1. સમય માગીને સમયસર કોઈને મળવા જવું તે સભ્યતા કહેવાય. સમય માગ્યા વિના મનફાવે ત્યારે ગમે ત્યારે પહોંચી જવું તે અસભ્યતા કહેવાય.

2. બારણું ખખડાવીને કે બેલ વગાડીને મંજૂરી મળે ત્યારે જ ઘરમાં દાખલ થવું તે સભ્યતા કહેવાય. બારણું ખખડાવ્યા વિના કે બેલ વગાડ્યા વિના એકદમ વગર મંજૂરીએ ઘરમાં દાખલ થઈ જવું તે અસભ્યતા કહેવાય.

3. પારકા ઘરમાં દાખલ થયા પછી પોતાને માટે નિર્ધારિત જગ્યાએ આભાર માનીને બેસવું તે સભ્યતા કહેવાય.

પારકા ઘરમાં પ્રવેશ્યા પછી ગમે તે જગ્યાએ ગમે તેમ બેસી જવું તે અસભ્યતા કહેવાય.

4. પારકા ઘરમાં નિર્ધારિત જગ્યાએ બેઠા પછી વિનય-વિવેક અને નમ્રતાથી પોતાની વાત રાખવી તે સભ્યતા કહેવાય.

પારકા ઘરમાં પ્રવેશ્યા પછી ઘરવાળાને ન ગમતી જગ્યાએ બેસીનેગમે તે વસ્તુને અડવું, ઉપાડવી વસ્તુઓ આઘીપાછી કરવી, જોરજોરથી મોટા અવાજે બોલવું-આ બધું અસભ્યતા કહેવાય.

5. નિર્ધારિત સમય પૂરો થતાં વાત પૂરી કરીને આભાર માનીને વિદાય થવું તે સભ્યતા કહેવાય.

સમય પૂરો થઈ જવા છતાં, વાત પૂરી થઈ ગયા પછી પણ બેસી રહેવું, ઊઠવાનું નામ ન લેવું. સામેના માણસને કંટાળો અપાવવો એ અસભ્યતા કહેવાય.

આમ આપણા રોજના પરસ્પરના વ્યવહારમાં અનેક પ્રસંગો દ્વારા વ્યક્તિની સભ્યતા અને અસભ્યતાનું માપ નીકળતું હોય છે. વારંવાર 'થેંક્યુ' અને 'સોરી'નો પ્રયોગ કરવો એ સભ્યતા કહેવાય, ન કરવો એ અસભ્યતા કહેવાય.

વ્યક્તિ અને પ્રજાના ઘડતરમાં સંસ્કૃતિ અને સભ્યતાનું મોટું યોગદાન રહેતું હોય છે.

ભગવાન પોતે આ બંને મૂલ્યોને સાચવે છે તેથી તેમને 'શિષ્ટકૃત્' કહેવાય છે.

251. શુચિ:

સ્વચ્છ—પવિત્ર.

લગભગ બધા ધર્મો સ્વચ્છતા ઉપર ભાર મૂકે છે, તેમ છતાં બધા લોકો, બધી પ્રજા સરખાં સ્વચ્છ હોતાં નથી. કેટલાક લોકો રોજ સ્નાન કરે છે. - અરે, દિવસમાં ત્રણ ત્રણ વાર સ્નાન કરે છે, તો કેટલાક અઠવાડિયામાં એક જ વાર સ્નાન કરે છે. કેટલાક સ્નાન કરતા જ નથી. તેઓ સ્નાન કરવામાં પાપ માને છે. આ બધાની સ્વચ્છતા સરખી નથી હોતી. સ્વચ્છ રહેનારા અસ્વચ્છ-ગંદા રહેનારા પ્રત્યે ઘૃણા કરે તે સ્વાભાવિક છે. જો ધર્મ જ અસ્વચ્છ રહેવાની પ્રેરણા આપતો હોય તો સુધારો ન થઈ શકે. સેંકડો વર્ષો પહેલાં આફ્રિકાના નિગ્રો લોકો વસ્ત્ર વિનાના રહેતા અને સ્નાન વગેરે કરતા નહિ, પણ હવે પશ્ચિમના લોકોના સંપર્કમાં આવ્યા પછી બધું બદલાઈ ગયું છે. હવે તેઓ ગોરાઓ કરતાં પણ વધુ સ્વચ્છ રહે છે. તેમનામાં પરિવર્તન આવ્યું, કારણ કે તેમની નગ્નતા અને અસ્વચ્છતા ધર્મનિર્ધારિત ન હતી; પણ જે લોકો ધર્મનિર્ધારિત નગ્નતા કે અસ્વચ્છતા સ્વીકારે છે તેમનામાં પરિવર્તન ન આવે, કારણ કે આદિપુરુષપ્રેરિત આ નગ્નતા અને અસ્વચ્છતા હોવાથી છોડી શકાય નહીં, તેનું ગૌરવ લેવાય. આ રીતે કેટલીક વાર ધર્મ પણ અધર્મનું કાર્ય કરતો હોય છે.

ભગવાન વિષ્ણુ તનથી, વસ્ત્રથી, વાણીથી, વ્યવહારથી હંમેશાં સ્વચ્છ-પવિત્ર રહે છે તેથી તેમને શુદ્ધ કહેવાય છે.

સ્વચ્છતા અને પવિત્રતામાં થોડો ફરક છે. વેશ્યા તનથી - વસ્ત્રથી સ્વચ્છ હોય તોપણ પવિત્ર ન કહેવાય. કતલખાનું કે દાડનું પીઠું સ્વચ્છ હોય તોપણ પવિત્ર ન કહેવાય.

તીર્થક્ષેત્ર—મંદિર, વગેરે અસ્વચ્છ હોય તોપણ પવિત્ર કહેવાય. આવી જ રીતે કેટલાક સંતો તનથી—વસ્ત્રથી પૂરેપૂરા સ્વચ્છ ન હોય તોપણ પવિત્ર કહેવાય.

સ્વચ્છતા અને પવિત્રતાનો મેળ મળે તો સોનામાં સુગંધ મળે.

252. સિદ્ધાર્થ:

આપ્તકામ, પૂર્ણકામ.

જીવમાત્ર કામનાગ્રસ્ત હોય છે. કામના એટલે જે નથી તેને મેળવવાની ઇચ્છા કે અપેક્ષા અને જે મળ્યું છે તેને સાચવવાની અપેક્ષા. આ કામના શુભ-અશુભ બંને પ્રકારની હોય છે. શુભકામનાઓ રાખે તેને સંત કહેવાય અને અશુભ કામનાઓ રાખે તેને રાક્ષસ કહેવાય અને શુભાશુભ બંને રાખે તેને માનવ કહેવાય. ઇચ્છામાત્રનો ત્યાગ શક્ય નથી અને જરૂરી કે હિતાવહ પણ નથી. દુરિચ્છાનો ત્યાગ એ જ ત્યાગ કહેવાય.

પરમેશ્વરને કશું અપ્રાપ્ય નથી તેમ જ કશુંક મેળવવાની ઝંખના પણ નથી, તેથી તે ‘સિદ્ધાર્થ’ કહેવાય છે. મહાત્યાગીને પણ મોક્ષની ઇચ્છા હોય છે, કારણ કે મોક્ષ મેળવવાનો હોય છે. પરમેશ્વરને તેવી ઇચ્છા પણ નથી, કારણ કે તે મુક્ત જ છે.

253. સિદ્ધસંકલ્પ:

જેના સંકલ્પો સિદ્ધ થાય છે તે.

સંકલ્પ એટલે ઇચ્છાનું પ્રથમ રૂપ. કોઈ વસ્તુને જોઈને કે જાણીને તેને મેળવવાની ઇચ્છાનું પ્રથમ સ્ફુરણ તે સંકલ્પ કહેવાય. પછી તે દઢ થાય, પછી પ્રયત્ન થાય અને પછી સફળતા-નિષ્ફળતા મળે. આ પ્રક્રિયા તમામ જીવસૃષ્ટિમાં ચાલી રહી છે, પણ જીવોના બધા સંકલ્પો પૂરા થતા નથી, બહુ થોડા જ પૂરા થતા હોય છે. સંકલ્પો પૂરા ન થવાથી જીવ દુઃખી થાય છે. આવું ભગવાનને થતું નથી. તેના બધા સંકલ્પો પૂરા થાય છે, કોઈ પણ સંકલ્પ અધૂરો રહેતો નથી, તેથી તેને ‘સિદ્ધસંકલ્પ’ કહેવાય છે.

એક પ્રશ્ન થાય કે ભગવાનને સંકલ્પો કરવાની શી જરૂર? ને તે જો પૂર્ણ-કામ હોય તો પછી સંકલ્પની જરૂર જ ક્યાં રહે? વાત

બરાબર છે. પણ ભગવાન ભક્તો ઉપર કરુણા કરે છે. તેથી તારું ભલું થાય, તું સુખી થાય, વગેરે સંકલ્પો તો થાય જ. આવા સંકલ્પો જો ન થાય તો ભગવાન જીવો માટે નિરુપયોગી થઈ જાય, કારણ કે તે કશું કરતો જ નથી તો પછી શા કામનો? તે જીવોના હિતના સંકલ્પો કરે છે અને પૂરા પણ કરે છે તેથી ‘સિદ્ધસંકલ્પ’ છે.

254. સિદ્ધિઃ:

સિદ્ધિ દેનારો.

કાર્યની સફળતાને સિદ્ધિ કહેવાય. કાર્ય એટલે સાધના. સાધના કરે તે સાધક કહેવાય. લૌકિક સાધનાથી લૌકિક સિદ્ધિ પ્રાપ્ત થાય, જેમ કે સંગીત શીખવાથી સિદ્ધિ પ્રાપ્ત થાય. પણ આધ્યાત્મિક સિદ્ધિઓ પણ હોય છે, જેને લોકો ચમત્કાર કહે છે. તેવી સિદ્ધિઓને એક તરફ રાખીએ તોપણ બીજી ઘણી સિદ્ધિઓ જીવાત્માને મળતી હોય છે, જેવી કે પરાવાણીની પ્રાપ્તિ. આ સિદ્ધિ અભણ માણસને પણ મળતી હોય છે. ધન-ધાન્યનો અખૂટ ભંડાર - આ સિદ્ધિ ઘણા સિદ્ધોને મળતી હોય છે. તેઓ જ્યાં રહે ત્યાં ધન-ધાન્યના ઢગલા થવા લાગતા હોય છે.

વિદ્યાની સિદ્ધિ. કેટલીક વાર જડ બુદ્ધિવાળા પણ મહાન ગ્રંથો રચતા થઈ જતા હોય છે. આવી-આવી અનેક પ્રકારની સિદ્ધિઓ જે - તે માણસોને મળતી હોય છે. ‘યોગસૂત્ર’માં પતંજલિ ઋષિ તેને ચાર રીતે મળતી બતાવે છે.

જન્મોષધિ તપ સમાધિજા સિદ્ધયઃ ।

1. જન્મજાત, 2. ઔષધિથી, 3. તપથી અને 4. સમાધિથી સિદ્ધિઓ પ્રપન્ન થતી હોય છે.

ભક્તિમાર્ગમાં તો બધી સિદ્ધિઓ પ્રભુકૃપાથી જ પ્રાપ્ત થાય છે, એટલે તેમને ‘સિદ્ધિદ’ કહ્યા છે.

255. સિદ્ધસાધન:

જેની સાધના સિદ્ધ થઈ ચૂકી છે તે.

પરમેશ્વર પણ સાધક છે. જગતની ઉત્પત્તિ, સ્થિતિ, પ્રલય, વગેરે સતત ચાલનારી પ્રક્રિયા તે કર્યા જ કરે છે, તેથી તેને સાધક પણ કહી શકાય, પણ તેની સાધના કમ્પ્યુટરમાં ગોઠવેલા પ્રોગ્રામ જેવી હોવાથી આપોઆપ સમયસર થયા કરે છે, તેથી તે ‘સિદ્ધસાધન’ કહેવાય છે.

શ્લોક: 28
નામ: 256થી 264

વૃષાહી વૃષભો વિષ્ણુર્વૃષપર્વા વૃષોદરઃ ।
વર્ધનો વર્ધમાનશ્ચ વિવિક્તઃ શ્રુતિસાગરઃ ॥ 28 ॥

256 વૃષાહી

257 વૃષભો:

258 વિષ્ણુ:

259 વૃષપર્વા

260 વૃષોદરઃ ।

261 વર્ધનો:

262 વર્ધમાનશ્ચ:

263 વિવિક્તઃ

264 શ્રુતિસાગરઃ

આ શ્લોકમાં નવ નામો બતાવે છે.

256. વૃષાહી

ધર્મનો ઉદય કરનાર.

આપણે ઇચ્છીએ કે ન ઇચ્છીએ, જીવનમાં કેટલાક ઉદય થતા હોય છે, અને કેટલાક અસ્ત થતા હોય છે, જેમાં પુણ્યોદય, પાપોદય, જ્ઞાનોદય, ધર્મોદય, પતનોદય મુખ્ય છે.

1. પુણ્યોદય: જ્યારે પુણ્યોદય થાય છે ત્યારે પુણ્ય કરવાની વૃત્તિ જાગે છે અને વિકસે છે. પુણ્યોદયના કાળમાં સુખ અને સફળતા પ્રાપ્ત થતાં રહે છે, ચિત્ત પ્રસન્નતા અને આનંદનો અનુભવ કરતું રહે છે.

2. પાપોદય: આ કાળમાં પાપવૃત્તિ પ્રબળ બને છે, પાપીઓનો સંગ ગમે છે, દુઃખ અને અશાંતિ વધે છે.

3. જ્ઞાનોદય: આ કાળમાં જ્ઞાનવૃદ્ધિ થાય છે, જ્ઞાનના યોગ વધે છે. સત્સંગમાં રુચિ વધે છે અને શંકાઓનાં સમાધાન થવા લાગે છે.

4. ધર્મોદય: આ કાળમાં શ્રદ્ધા વધે છે. શ્રદ્ધા વધવાથી અને દઢ થવાથી આત્મબળ વધે છે. સહજ રીતે ઉદ્ધિત થયેલી ઈશ્વરીય શ્રદ્ધાથી ઉપાસના અને તપસ્યા ખીલે છે અને તેનાં શુભ પરિણામ મળવા લાગે છે.

5. પતનોદય: આ કાળમાં જીવાત્માનું બધાં ક્ષેત્રોમાં પતન થવા લાગે છે. ધનવાન હોય તો કંગાલ થઈ જાય, આબરૂદાર હોય તો ફજેતી થાય, રાજનેતા હોય તો પદભ્રષ્ટ થઈ જાય, તપસ્વી હોય તો તપોભ્રષ્ટ થઈ જાય. આવો પતનકાળ લગભગ પ્રત્યેક મહાપુરુષના જીવનમાં આવતો હોય છે. આ જીવનની વૈતરણી કહેવાય. જો તરી ગયા તો સામે કાંઠે સ્વર્ગ છે, પણ ડૂબી ગયા તો નરક છે. આ કાળમાં

ઘણી સાવધાની રાખવા છતાં પણ ત્રણ સાંધો ત્યાં તેર તૂટે જેવી દશા થતી હોય છે. આ કાળમાં જ સાચાં સ્વજનો અને મિત્રોની પરખ થતી હોય છે. યાદ રહે: સૂર્ય અને ચંદ્રને જ ગ્રહણ લાગતું હોય છે, ટમટમતા તારાઓને નહીં. પણ ગ્રહણ કાયમ રહેતું નથી. ધીરજ અને શાંતિથી આ કાળ પસાર કરવાનો હોય છે.

ભગવાન વ્યક્તિ અને પ્રજાના જીવનમાં ધર્મોદય થઈને આવતો હોય છે. ધર્મોદય થતાં જ વૃત્તિઓ અને વિચારો બદલાવા લાગે છે. સચ્ચાઈ, પ્રામાણિકતા, સત્કર્મો અને સત્સંગનું વાતાવરણ જામે છે. આ બધું ઈશ્વર દ્વારા આવતું હોવાથી ભગવાનનું નામ ‘વૃષાહી’ છે.

257. વૃષભ:

બળદ.

ધર્મનું પ્રતીક બળદ છે, જે મહાદેવજીનો પોઠિયો થઈને શિવમંદિરમાં એક પગે ઊભો છે. તેના ત્રણ પગ વળી ગયા છે, માત્ર એક જ પગે તે ઊભો છે. આ પગ આ પ્રમાણે છે: 1. સત્ય, 2. તપ, 3. દયા અને 4. દાન. સત્યયુગ પૂરો થતાં જ સત્યવાળો પગ વળી જાય છે. દ્વાપર પૂરો થતાં જ તપવાળો પગ વળી જાય છે. ત્રેતાયુગ પૂરો થતાં જ દયાનો પગ વળી જાય છે. અત્યારે કળિયુગમાં માત્ર દાનના એક જ પગ ઉપર ધર્મ-બળદ ઊભો છે. આ પ્રેરક પ્રતીક છે, તેથી વિષ્ણુને ‘વૃષભ’ કહેવાય છે.

258. વિષ્ણુ:

વિષ્ણુ એટલે વિષ્ણુ.

હિંદુ ધર્મમાં એક જ બ્રહ્મનાં ત્રણ રૂપો મનાયાં છે: 1. બ્રહ્મા, 2. વિષ્ણુ અને 3. મહેશ. આ ત્રિદેવ ઉત્પત્તિ, સ્થિતિ અને પ્રલયની પ્રક્રિયા કરનારા છે. તેમાં વિષ્ણુ પાલન-પોષણ, રક્ષણ કરનારા હોવાથી મહત્ત્વના છે.

પાછળથી શરૂ થયેલા અવતારવાદમાં વિષ્ણુના જ અવતાર થતા બતાવાયા છે. બ્રહ્મા કે મહેશના કોઈ અવતાર થયા નથી. અવતારવાદ પછી મૂળ બ્રહ્મ ભુલાઈ ગયું છે. અવતારો પછી વ્યક્તિપૂજા શરૂ થઈ છે, જેમાં કોઈ ને કોઈ માણસને ઈશ્વર તરીકે પૂજાતો કર્યો છે. આ હિંદુ ધર્મના પતનનાં અને વિભાજનનાં મુખ્ય કારણોમાંનું એક મહત્ત્વનું કારણ કહી શકાય. પ્રાચીનકાળના ઋષિઓ બ્રહ્મપૂજક છે, દેવપૂજક છે, પ્રકૃતિપૂજક છે, પણ વ્યક્તિપૂજક નથી. વ્યક્તિપૂજાને પતનમાર્ગ કહી શકાય.

વ્યાપક થઈને પોષણ રક્ષણ કરતાં હોવાથી પરમેશ્વરને ‘વિષ્ણુ’ કહેવાય છે.

259. વૃષપર્વા

ધર્મની સીડી-સોપાન

ધર્મના બે છેડા છે - એક મનુષ્યલોકમાં અને બીજો વિષ્ણુલોકમાં. મનુષ્યલોકથી વિષ્ણુલોક સુધીની ચઢાણયાત્રા પગથિયાં દ્વારા થઈ શકે. એક પછી એક પગથિયું ચઢતાં-ચઢતાં મનુષ્ય વિષ્ણુલોક પહોંચતો હોય છે. ભગવાન પોતે પગથિયાં બનીને એક પછી એક ચઢાણ ચઢતો રહે છે તેથી તેને ‘વૃષપર્વા’, કહેવાય છે. ‘વૃષ’ એટલે ધર્મ અને ‘પર્વ’ એટલે પગથિયું.

જે લોકો આ કમની જગ્યાએ અકમથી કૂદકો મારીને સીધા મોક્ષધામમાં પહોંચાડવાની વાતો કરે છે તે અશાસ્ત્રીય, અવ્યાવહારિક અને અવિશ્વસનીય છે. અકમવિજ્ઞાન નહીં, કમવિજ્ઞાન જ યોગ્ય કહેવાય. એકડીથી M.A.નો કૂદકો ન હોય, કમેકમે આગળ વધાય, તેથી ભગવાન ‘વૃષપર્વા’ છે.

260. વૃષોદર:

ધર્મનું પક્વાશય.

ધર્મનાં બે રૂપ છે: 1. કાર્યો ધર્મ અને 2. પાકો ધર્મ. કાર્યો ધર્મ કાર્યા અન્નની માફક અજીર્ણ કરતો હોય છે, અર્થાત્ સાચી સમજણ વિનાનો ગતાનુગતિક, માત્ર કર્મકાંડ કે રિવાજરૂપ બની ગયેલો ધર્મ કાર્યો કહેવાય.

જે-તે કર્મકાંડ કે રિવાજ પાછળના હેતુને સમજીને તેને દેશ-કાળ-પરિસ્થિતિના સંદર્ભમાં તથ્ય-પથ્યનો વિચાર કરીને પછી આચરણમાં મૂકવામાં આવે તે પાકો ધર્મ કહેવાય.

ઉદાહરણ તરીકે, ‘સત્યં વદ’ ધર્મ છે, પણ પરિસ્થિતિ મુજબ અને સંદર્ભપૂર્વક જ સત્ય બોલાય. કોઈ નિર્દોષના પ્રાણ જતા હોય કે આબરૂ જતી હોય તો સત્ય ન સેવાય. મૌન રહેવાય. આને ધર્મવિવેક કહેવાય. આવો વિવેક ભગવાન આપે છે, તેથી તેને ‘વૃષોદર’ કહેવાય છે.

261. વર્ધન:

ધર્મવૃદ્ધિ કરનાર.

ધર્મમાં રુચિ થવી, રસ જાગવો, પછી તેનાં આચરણોમાં પ્રવૃત્તિ થવી અને પછી ધર્મમાં એટલી બધી આસ્થા થવી કે જીવન ધર્મમય બની જાય તે ‘વર્ધન’ કહેવાય.

માણસ જેમજેમ પ્રભુભજન કરતો જાય તેમતેમ તેની ધર્મવૃદ્ધિ થતી જાય. જો ધર્મવૃદ્ધિ ન થાય તો સમજવું કે પ્રભુભજન પ્રભાવહીન —દંભમાત્ર છે. કેટલાક સંપ્રદાયો અનુયાયીઓને લુચ્ચાઈ શિખવાડતા હોય છે. એક તરફ તે પ્રભુભજન પણ કરે અને બીજી તરફ લુચ્ચાઈ પણ કરે, તો સમજવું કે તેમનું પ્રભુભજન બગભક્તિમાત્ર છે. સાચું પ્રભુભજન આપોઆપ ધર્મને સ્થિર કરતું હોય છે, તેથી તેને ‘વર્ધન’ કહેવાય છે.

262. વર્ધમાન:

ભક્તિ વધારનાર.

ધર્મ અને ભક્તિ બંને ભગવાનનાં આપેલાં ટકતાં હોય છે અને તેનાં વધારેલાં વધતાં હોય છે. જો તે દષ્ટિ ફેરવી લે તો ધાર્મિક માણસ પણ ઉપેક્ષા કરતો થઈ જતો હોય છે અને ભક્તિ ઘટવા લાગતી હોય છે, તેથી તેને ‘વર્ધમાન’ કહેવાય છે, અર્થાત્ તે ધર્મ અને ભક્તિ બંને વધારનારો પણ છે.

263. વિવિક્ત:

એકાંતમાં રહેનારો.

સમૂહમાં રહેવું બહુ કઠિન કામ છે, કારણ કે સમૂહમાં ખટપટો થવાની ઘણી શક્યતા હોય છે. ખટપટ કદી પણ અશાંતિ વિનાની ન હોય, તેથી સાધકને સમૂહમાં રહેવું હિતાવહ નથી હોતું. સમૂહમાં રહેનારને ત્રણ દોષો વળગતા હોય છે: 1. વ્યર્થ વાર્તાલાપ, 2. નિંદા અને 3. કલહ.

એકાંતમાં એકલા રહેવું પણ સરળ કામ નથી. વૈરાગ્ય વિના એકલા રહી શકાય નહીં. એકાંતમાં રહેનારને પણ ત્રણ દોષો સતાવતા હોય છે: 1. ખાલીપણું (વેક્યૂમ) 2. મનોવિકાર અને 3. સત્યચીનો અભાવ.

બંને પક્ષે ગુણદોષ રહેલા છે. પણ જે વૈરાગી અને અંતર્મુખ હોય તે શાંતિથી એકાંતવાસી થઈ શકે. પરમેશ્વર તેવો છે તેથી તેને ‘વિવિક્ત’ કહેવાય છે.

264. શ્રુતિસાગર:

જ્ઞાનનો ભંડાર.

શ્રુતિ એટલે વેદ અને વેદ એટલે જ્ઞાન. તે જ્ઞાનનો સાગર છે - ભંડાર છે. જેમ સાગરમાંથી વાદળાં બંધાઈને વૃષ્ટિ કરે છે અને ધરતીને હરિયાળી કરે છે, તેમ વેદમાંથી જે-તે વિષયનાં અનેક શાસ્ત્રો રચાય છે અને વિશ્વને જ્ઞાનથી લીલુંછમ કરી નાખે છે.

જે લોકોએ વેદ ઉપર અધિકારવાદનું તાળું મારી દીધું તેમણે વાદળાં થતાં અટકાવી દીધાં. તેથી ધર્મવિશ્વ લીલુંછમ થવાની જગ્યાએ રણ થઈ ગયું. પરમેશ્વર એવો નથી, તે ‘શ્રુતિસાગર’ છે.

12-3-13

શ્લોક: 29
નામ: 265થી 274

સુભુજ દુર્ધરો વાગ્મી મહેન્દ્રો વસુદો વસુઃ ।
નૈકરૂપો બૃહદ્રૂપઃ, શિપિ વિષ્ટઃ પ્રકાશનઃ ॥ 29 ॥

265. સુભુજ

266. દુર્ધરઃ

267. વાગ્મી

268. મહેન્દ્રઃ

269. વસુદઃ

270. વસુઃ

271. નૈકરૂપઃ

272. બૃહદ્રૂપઃ

273. શિપિવિષ્ટઃ

274. પ્રકાશનઃ

આ શ્લોકમાં દશ નામો આપ્યાં છે.

265. સુભુજઃ

સારા હાથવાળાઈ, આજાનબાહુ

સારા હાથના બે અર્થો થાય છે. એક તો સામુદ્રિક શાસ્ત્ર પ્રમાણે જે મહાપુરુષ હોય તેના હાથ ઢીંચણ સુધી લાંબા હોય તેથી તેને આજાનબાહુ કહેવાય છે. આટલા લાંબા હાથ બધાના નથી હોતા. કોઈ કોઈ વીરલા પુરુષના જ હોય છે.

બીજો અર્થ છે જે હાથથી સારાં, સારાં કાર્યો થતાં હોય તેને સુભુજ કહેવાય. સારાં કાર્યો એટલે દાનપુણ્ય થતાં હોય, અનાથ-ગરીબ-લાચાર માણસોનું રક્ષણ થતું હોય. જે હાથથી રોગી-વૃદ્ધ અશક્ત લોકોની સેવા થતી હોય તે સુભુજ કહેવાય.

ભગવાન વિષ્ણુ સુભુજ છે કારણ કે બંને પ્રકારનાં લક્ષણો તેમાં ઘટે છે.

266. દુર્ધરઃ

પહોંચી ન શકાય તેવા.

કેટલાક લોકો સરળતાથી પકડી શકાય તેવા હોય છે પણ કેટલાક બહુ મહેનત પછી પણ પકડી ન શકાય તેવા હોય છે. પરમેશ્વર થોડી અને સામાન્ય સાધનાથી પકડી શકાતો નથી. જન્મો-જન્મો સુધી કઠિન તપસ્યા અને સાધના-ઉપાસના પછી માંડ હાથમાં આવે છે તેથી તેને દુર્ધર કહેવાય છે.

267. વાગ્મી:

પ્રખર વક્તા.

બધાં ઐશ્વર્યોમાં વાણી પણ મોટું ઐશ્વર્ય છે. જેને વાણીનું ઐશ્વર્ય મળ્યું હોય તે ધન્ય થઈ જતો હોય છે. વાણીના ઐશ્વર્યના ત્રણ પ્રકાર છે. 1. કોઈ પણ વિષય ઉપર પ્રભાવશાળી વક્તવ્ય આપનાર 2. મધુર કંઠથી ગીત ગાનાર અને 3. વચનસિદ્ધિ ધરાવનાર અર્થાત્ બોલેલું સિદ્ધ કરનાર.

આ ત્રણે તત્ત્વો ભગવાન વિષ્ણુમાં છે તેથી તેમને વાગ્મી કહેવાય ચે. આ ત્રણે તત્ત્વો અથવા ત્રણમાંથી એકાદ પણ જે વ્યક્તિમાં જન્મજાત ઊતર્યું હોય તેને ઈશ્વરીય બક્ષિસ કહેવાય.

268. મહેન્દ્ર:

દેવાધિપતિના પણ અધિપતિ.

અર્થાત્ સૌથી સુપર પાવર.

269. વસુદ:

ઐશ્વર્ય આપનાર.

ભગવાન ઐશ્વર્ય વિરોધી કે દ્રોહી નથી. તેમણે જ ઐશ્વર્યવતી પૃથ્વી રચી છે. વિષ્ણુ પોતે ઐશ્વર્યરત રહે છે. ન્યાય-નીતિ હક્કનું ઐશ્વર્ય ભોગવવું એ પાપ નથી. અન્યાય-અનીતિ-અણહક્કનું ઐશ્વર્ય ભોગવવું એ દોષ છે. ઐશ્વર્યનો સર્વથા ત્યાગ કરીને મોક્ષ ન મળે, દરિદ્રતા મળે. દરિદ્રતા મહાદુઃખદાયી બનતી હોય છે. દરિદ્રતાના બે મોટા દોષો છે: 1. લાચારી અને 2. પરાશ્રિત જીવન. આ બંનેથી મુક્તિ મેળવવી હોય તેણે પગભર જીવન જીવવું.

જેમ જેમ વ્યક્તિ અને પ્રજા વધુ ને વધુ સૌંદર્યશાળી થતી જાય છે તેમ તેમ રાષ્ટ્ર સમૃદ્ધ થતું જાય છે. સમૃદ્ધ અને સુરક્ષિત રાષ્ટ્ર એટલે પૃથ્વી ઉપરનું સ્વર્ગ કહેવાય.

જે લોકો ત્યાગી-અર્કિચન થયા અને તેનું ગૌરવ વધાર્યું. લોકોને પણ ત્યાગી-અર્કિચન થવાની પ્રેરણા આપી તેમણે રાષ્ટ્રને દરિદ્ર-દુર્બળ બનાવ્યું. વિષ્ણુ આવું નથી ઇચ્છતા. તેથી પોતે વસુદ છે અને લોકોને પણ વસુદ થવાની પ્રેરણા આપે છે.

270. વસુ:

ઐશ્વર્ય, ધન

271. નૈકરૂપ:

એક જ રૂપમાં સીમિત ન રહેનારા.

ભગવાનનું કોઈ એક જ રૂપ નથી, તે બહુરૂપી છે. હિંદુ ધર્મ તેને અનેકરૂપમાં ઉપાસે છે. સૂર્ય ચંદ્ર નક્ષત્રો, હિમાલય જેવા પર્વતો, ગંગા જેવી નદીઓ, ગાય જેવાં પશુઓ, પીપળા જેવાં વૃક્ષો વગેરે વગેરે અસંખ્ય વિભૂતિઓ ભગવાનનાં રૂપ છે તેથી તેને નૈકરૂપો કહેવાય છે.

272. બૃહદ્રૂપ:

વિશાળ રૂપ ધારણ કરનાર.

કિરણોનો અધિપતિ.

શિપિ એટલે પશુ. અંગ્રેજીમાં ઘેટાને શિપ કહેવાય છે. તેનો અધિપતિ રબારી-ભરવાડ કહેવાય છે. જેમ રબારી હજારો ઘેટાંનો માલિક હોય છે. તેમ પરમેશ્વર હજારો જીવાત્માઓ રૂપી ઘેટાંનો માલિક છે. તેથી તેને શિપિવિષ્ટ કહેવાય છે.

આવી જ રીતે શિપિનો અર્થ કિરણ કરાય તો અનેક પ્રકારનાં જે કિરણો છે તેમાં પ્રવેશવાથી એ બધાં કિરણો જીવનદાયક બને છે તેથી ભગવાન શિપિવિષ્ટ કહેવાય છે. સૂર્યકિરણો જીવનદાતા છે. જો તે ન મળે તો જીવો રોગી થઈને મરી જાય. ચંદ્રકિરણો પણ જીવનદાતા છે. તેને રસરાજ પણ કહેવાય છે. અન્નાદિમાં રસ આપનાર આ કિરણો છે. આવાં જ બીજાં ગુપ્ત-પ્રગટ એવાં બધાં જ કિરણો જીવનદાતા હોય છે. તેમાં પ્રવેશીને પરમેશ્વર જીવન આપે છે તેથી તેને શિપિવિષ્ટ કહેવાય છે.

274. પ્રકાશન:

તે પરમ પ્રકાશરૂપ છે.

પ્રકાશનનો અર્થ વસ્તુને પ્રગટ કરવી તે છે. જેમ શાસ્ત્ર જ્ઞાનને પ્રકટ કરે છે (અજ્ઞાતજ્ઞાપકં શાસ્ત્રમ્ અર્થાત્ જે ન જણાતું હોય તેને જણાવે તેને શાસ્ત્ર કહેવાય.) આ રીતે દૃશ્યમાન વિશ્વ કરતાં અદૃશ્યવિશ્વ ઘણું વિશાળ છે તે અદૃશ્ય વિશ્વને અધિકારી આગળ સમય-સમય ઉપર પ્રગટ કરે તે પ્રકાશક કહેવાય. પ્રકાશનો અર્થ કોઈ સ્થૂલ અજવાળું ન સમજે. જો પરમેશ્વર સ્થૂલ અજવાળું હોય તો અંધારી રાત રહે જ નહીં. પણ પ્રકાશનનો અર્થ પ્રગટ કરવું, બતાવવું એવો કરવો યોગ્ય લાગે છે.

શ્લોક: 30

નામ: 275થી 282

ઓજ સ્તેજો દ્યુતિધરઃ પ્રકાશાત્મા પ્રતાપનઃ ।

ઋદ્ધઃ સ્પષ્ટાક્ષરો મન્ત્રચન્દ્રાંશુ ભાસ્કરદ્યુતિઃ ॥ 30 ॥

275. ઓજસ્તેજોદ્યુતિધરઃ

276. પ્રકાશાત્મા

277. પ્રતાપનઃ

278. ઋદ્ધઃ

279. સ્પષ્ટાક્ષરઃ

280. મંત્રઃ

281. ચન્દ્રાંશુઃ

282. ભાસ્કરદ્યુતિઃ

આ શ્લોકમાં આઠ નામ બતાવે છે.

275. ઓજસ્તેજોદ્યુતિધરઃ

ઓજસ્વી, તેજસ્વી અને દ્યુતિધરઃ આ નામમાં એકસાથે ત્રણ ગુણો બતાવ્યા છે. ઓજ, તેજ અને દ્યુતિ.

ઓજનો અર્થ થાય છે ચળકતો ચહેરો અને શરીર. વ્યક્તિ કાળો હોય કે ગોરો પણ જો ઓજસ્વી હોય તો આકર્ષક લાગે. ગોરો હોય પણ ફિક્કો હોય તો આકર્ષક ન લાગે. ઓજ ત્રણ રીતે આવતું હોય છે: 1. હીમોગ્લોબિન વાળો આહાર લેવાથી. 2. પ્રસન્નચિત્ત રહેવાથી અને 3. નિર્દોષ જીવન જીવવાથી. જે લોકોનો આહાર હીમોગ્લોબિન વિનાનો, સતત અકુદરતી, ઉપવાસો કરવાથી, મનઃ પ્રસન્નતા વિનાનું જીવતા હોય છે. જે નિર્દોષ જીવન જીવતા નથી પણ અપરાધભાવભર્યું—ગ્લાનિભર્યું જીવન જીવતા હોય છે તે ઓજસ્વી નથી હોતા.

તેજસ્વી અને દ્યુતિમાન શબ્દો પર્યાય જેવા જ છે. જેનો અર્થ દેહ સિવાયની કર્મની, વાણીની અને કલમની તેજસ્વિતા પણ ગણી શકાય.

જે લોકોમાં આ ત્રણે તત્ત્વો નથી હોતાં તે નિસ્તેજ અને નમાલા જેવા હોય છે.

ભગવાન આ ત્રણે તત્ત્વોથી ભરપૂર છે તેથી તેમને ઓજસ્તેજો દ્યુતિધર કહેવાય છે.

276. પ્રકાશાત્માઃ

પ્રકાશ કરનારા.

277. પ્રતાપનઃ

પ્રતાપશાળી.

જેનાથી લોકો તપે પણ બળે નહીં તે પ્રતાપી કહેવાય. બાળનારો બળવાન તો હોય પણ યશસ્વી ન હોય. બળવાન વ્યક્તિ કૂરતાથી લોકોને બાળતો હોય છે પણ સાથેસાથે પોતાના પ્રત્યે ઘૃણા પણ ફેલાવતો હોય છે. જ્યારે પ્રતાપી પુરુષ બાળતો નથી કારણ કે કૂર નથી. તોપણ તેની ક્ષમતા પ્રબળ હોવાથી ધાકમાત્રથી લોકોને સીધા રાખે છે. બળ—પરાક્રમની સાથે સદ્ગુણોનો પણ સમુચિત વિનિમય હોવાથી તે યશસ્વી પણ થતો હોય છે. ભગવાન વિષ્ણુમાં આ બધું છે તેથી તે પ્રતાપન કહેવાય છે.

278. ઋદ્ધઃ

સમૃદ્ધ.

ભગવાન ધન-ધાન્ય વગેરેથી સમૃદ્ધ છે. તે ત્યાગી કે અર્કિચન નથી. તેની પાસે અમાપ ઐશ્વર્ય છે. વિષ્ણુનું બધું જ્ઞાન-અજ્ઞાન ઐશ્વર્ય તેનું જ છે. તેથી તે સમૃદ્ધ છે.

279. સ્પષ્ટાક્ષરઃ

જેનું નામોચ્ચારણ સ્પષ્ટ રીતે કરાય છે તે.

અક્ષરોનું ઉચ્ચારણ સ્પષ્ટ અને અસ્પષ્ટ બે રીતે થતું હોય છે. જે લોકોનું ઉચ્ચારણ અસ્પષ્ટ હોય છે, તેમની વાણી પ્રભાવશાળી નથી હોતી. ભગવાનનું નામ ઈં છે. તેનું ઉચ્ચારણ પ્લૂત થાય છે. અર્થાત્ હ્રસ્વ, દીર્ઘથી પણ વધુ માત્રા પૂર્વક બોલાય છે તેથી તે વધુ સ્પષ્ટ ઉચ્ચારણ થાય છે તેથી તે સ્પષ્ટાક્ષર કહેવાય છે.

280. મંત્રઃ

ગુપ્ત-રહસ્યમય છે.

મતૃ ધાતુ ગુપ્ત રહસ્ય મંત્રણા માટે છે તેથી મંત્રી શબ્દ બને છે. અર્થાત્ જે ગુપ્ત રહસ્યોને જાણી જાળવી શકે તે મંત્રી કહેવાય. આ જ ધાતુથી મંત્ર શબ્દ બન્યો છે. જેનો અર્થ થાય છે જેને ગુપ્ત રાખીને જાય વગેરે થાય તે મંત્ર કહેવાય. આ કારણથી મંત્રદાતા કાનમાં ધીમેથી મંત્ર આપતા હોય છે.

ભગવાન રહસ્યોનો ભંડાર હોવાથી મંત્ર કહેવાય છે.

281. ચંદ્રાંશુઃ

ચંદ્ર કિરણ જેવા શીતળ.

પ્રકાશ અને શીતળતાનો મેળ દુર્લભ કહેવાય. મોટા ભાગે તેજસ્વિતા ઉગ્રતાભરી હોય છે. જ્યારે ભગવાન વિષ્ણુ તેજસ્વી હોવા છતાં પણ ઉગ્ર નથી. શીતળ છે. તેથી તેમને ચંદ્રનાં શીતળ કિરણો સાથે સરખાવાયા છે.

282. ભાસ્કરદ્યુતિઃ

સૂર્ય સમાન તેજસ્વી.

ચંદ્ર શીતળ છે તો સૂર્ય ઉષ્ણ છે. પણ ચંદ્ર સ્વયંપ્રકાશી નથી પર પ્રકાશિત છે. જ્યારે સૂર્ય સ્વયં પ્રકાશિત છે. પર-પ્રકાશિત તેજસ્વી હોય તો પણ પરાવલંબી હોવાથી તેને શીતળ રહેવું જ પડે. જે સ્વયંપ્રકાશ હોય તે કદાચ થોડો ઉગ્ર હોય તોપણ સ્વપ્રકાશની ખુમારીવાળો હોય.

ભગવાન સ્વયંપ્રકાશ હોવાથી સૂર્ય સમાન દ્યુતિમાન છે.

શ્લોક: 31

નામ: 283થી 289

અમૃતાં શૂદ્ધભવો ભાનુઃ શશબિંદુઃ સુરેશ્વરઃ ।
ઔષધં જગતઃ સેતુઃ સત્યધર્મ પરાક્રમઃ ॥ 31 ॥

283. અમૃતાં શૂદ્ધભવઃ

284. ભાનુઃ

285. શશ બિંદુઃ

286. સુરેશ્વરઃ

287. ઔષધમ્

288. જગતઃ સેતુઃ

289. સત્ય ધર્મ પરાક્રમઃ

ભગવાનનાં નવાં નવાં નામો રજૂ કરે છે.

283. અમૃતાં શૂદ્ધભવઃ

ચંદ્રની ઉત્પત્તિનું સ્થાન.

ચંદ્રનાં અનેક નામો છે. તેમાંનું એક નામ અમૃત કિરણવાળો. આમા તો સૂર્યનાં કિરણો પણ જીવનદાતા છે. પણ ચંદ્રનાં કિરણોમાં જે શીતળતા, તાજગી અને મધુરતા છે તે બીજા કોઈનામાં નથી પણ પ્રશ્ન એ થાય કે આવાં અમૃત જેવાં કિરણો આવ્યાં ક્યાંથી? જવાબ છે ભગવાનમાંથી અર્થાત્ ભગવાને ચંદ્રની એવી રીતે રચના કરી અને તેને એવી ભ્રમણકક્ષામાં ગોઠવ્યો કે તેનાં પ્રતિબિંબિત થયેલાં કિરણો અમૃત જેવાં થઈ ગયાં. તેથી રસરાજ પણ થઈ ગયો.

284. ભાનુઃ

સૂર્ય જેવા. સૂર્ય.

ભગવાન સૂર્ય જેવા છે. સૂર્ય સ્વયં પ્રકાશિત થાય છે અને વિશ્વને પ્રકાશિત કરે છે તેમ ભગવાન પણ ઘટઘટમાં પ્રકાશિત થાય છે અને પદાર્થોને પણ પ્રકાશિત કરે છે. તેથી તે ભાનુ કહેવાય છે.

285. શશબિંદુઃ

ચંદ્રમા.

ભગવાન ચંદ્ર જેવા છે. ચંદ્રનાં અનેક નામો છે. તેમાં એક નામ ‘શશી’ પણ છે. ચંદ્રમાં જે કાળા ડાઘ દેખાય છે તેનો આકાર સસલા જેવો હોવાથી તેને શશી કહેવાય છે. તેમાં જે બિંદુ છે તે અમૃતનું મૂળ સ્થાન છે. આવું શશબિંદુ ભગવાન પણ છે. તે અમૃતનો ખજાનો છે. તેનું નામસ્મરણ કરવાથી ભક્તને અનહદ આનંદ મળતો હોવાથી ‘શશબિંદુ’ કહેવાય છે.

286. સુરેશ્વર:

દેવોના સ્વામી.

ભગવાન બધા દેવોના સ્વામી છે. બધા દેવો તેમને આધીન થઈને પોતપોતાનાં કામ કરે છે તેથી તે યથાયોગ્ય નિયંત્રણથી વર્તે છે. સૂર્યચંદ્ર, વરુણ, વાયુ, વગેરે બધા પોતપોતાનાં નિશ્ચિત-નિર્ધારિત કર્તવ્યો બજાવતા રહે છે. તેથી ભગવાન ‘સુરેશ્વર’ કહેવાય છે.

287. ઔષધ:

રોગનાશક.

રોગના ત્રણ પ્રકાર છે: 1. તનરોગ, 2. મનરોગ, અને 3. ભવરોગ.

1. તનરોગ: જેને તન છે તેને નાના-મોટા રોગ હોય જ છે. તન રોગ કુદરતી દંડ છે. જે લોકો તન સાથે કુદરતવિરોધી જીવન જીવવાના અત્યાચાર કરે છે તે તનરોગી થઈ જતા હોય છે. ટૂંકું જીવવું, જલદી મરી જવું, સતત બીમાર રહેવું આ બધું કુદરતી દંડ જ કહેવાય. જેના આહાર-વિહાર યોગ્ય નથી હોતા, જે લોકો અતિનિગ્રહી અથવા અતિભોગી જીવન જીવતા હોય છે. તે કુદરત વિરોધી જીવન જીવતા હોય છે. આવા લોકો અનેક રોગોના શિકાર થતા હોય છે અને પછી પોતાની ભૂલ સ્વીકારવાની જગ્યાએ ‘પૂર્વનાં કર્મો’ વગેરેને નિમિત્ત આપતા હોય છે.

જે લોકો કુદરત સહજ મધ્યમમાર્ગી જીવન જીવતા હોય છે તે આરોગ્ય સાથે લાંબું જીવન જીવતા હોય છે. તેમને કદાચ કોઈ નાનો-મોટો રોગ થાય તોપણ તે વગર દવાએ મટી જતો હોય છે. ભગવાને તનમાં સહજ રોગ પ્રતિકારક વ્યવસ્થા મૂકી છે તેથી તેને ‘ઔષધ’ પણ કહેવાય છે.

આમ તો પ્રત્યેક વસ્તુ ઔષધ જ છે. ખાસ કરીને વનસ્પતિ વગેરે પણ આપણને તેનું જ્ઞાન નથી હોતું. જે વનસ્પતિના ગુણોને જાણનાર હોય તે વૈદ્ય કહેવાય. ભગવાન સૌથી મોટો વૈદ્ય છે. શ્રદ્ધાળુ ભક્ત બધી દવાઓનો ત્યાગ કરીને દૈવ શ્રદ્ધાથી હરિનામની ઔષધિનું સેવન કરે તો અસાધ્ય રોગ પણ મટી શકે છે પણ તેની દૈવ શ્રદ્ધા હોવી જોઈએ. કહ્યું છે કે:

હરિનામની ઔષધિ ખરા ખંતથી ખાય,
અંગપીડા વ્યાપે નહીં મહારોગ મીટી જાય.

પણ જેની શ્રદ્ધા કાચી હોય તેણે તો લૌકિક દવાઓ કરતા રહેવું.

2. મનરોગ: તનરોગ કરતાં પણ આ રોગ વધુ પ્રબળ હોય છે. મનરોગ અનેકમુખી હોય છે. જેમ શરીરની વ્યવસ્થા ખોળવાઈ જવાથી તનરોગો થતા હોય છે. તેમ મસ્તિષ્કની વ્યવસ્થા ખોળવાઈ જવાથી મનરોગ થતા હોય છે. તન કરતાં મસ્તિષ્કની રચના અતિ જટિલ હોય છે. તેનો એક કણ પણ આઘોપાછો થઈ જાય તો કમ્પ્યુટરની માફક તે ખોટા નિર્ણયો કરવા લાગે છે. લોકો તેને ગાંડો કે અર્ધગાંડો કહેતા હોય છે. ગાંડા કરતાં અર્ધગાંડાઓની સંખ્યા ઘણી મોટી છે. આમ જુઓ તો પ્રત્યેક વ્યક્તિ કોઈ ને કોઈ ખૂણામાં ગાંડો હોય છે. આને મનરોગ કહેવાય છે.

કામ-ક્રોધ-લોભ-મદ-મોહ-મત્સર-ઈર્ષ્યા-દ્વેષ વગેરેનું પ્રમાણ વધી જાય ત્યારે વ્યક્તિ મનરોગી થઈ જતો હોય છે. જ્યાં સુધી કામાદિનો ઊભરો કે પ્રભાવ હોય છે ત્યાં સુધી તે સ્વસ્થ હોતો નથી. આ રોગનું ઔષધ પણ ભગવાન જ છે. લાંબો સમય હરિનામસ્મરણ કરતા રહેવાથી ધીરેધીરે આ બધાનું શમન થવા લાગે છે. જેથી મન નીરોગી બને છે. નીરોગી મન શાંતિ અને પ્રસન્નતાનો અનુભવ કરે છે.

3. ભવરોગ: આ રોગનો અનુભવ બધાને થતો નથી હોતો. જેને થાય છે તે ભવરોગથી મુક્ત થવા ફાંફાં મારે છે.

ભવ એટલે જીવન. માનવજીવન—પ્રાપ્ત થયા પછી જેને કદી ન સુખ મળ્યું કે ન શાંતિ મળી. તેમના જીવનનો શો અર્થ કહેવાય? તેમના માટે તો જીવન દુઃખ જ દુઃખ કહેવાય. આવા દુઃખોથી છૂટવા માટે પણ ભગવાન ઔષધરૂપ છે. બધું ત્યાગીને યદચ્છા લાભ સંતુષ્ટ થઈને સતત હરિનામ સ્મરણ કરે તો ભવરોગથી મુક્ત થઈ જાય અને હજારોને મુક્ત કરાવે. આ રીતે ભગવાન બધા રોગોની દવા હોવાથી તેને ઔષધ કહેવાય છે.

288. જગતઃ સેતુઃ

જીવાત્મા અને પરમાત્મા વચ્ચેનો તે સેતુ છે. પુલ છે.

સંસાર એક વૈતરણી નદી છે. તેને તરવી બહુ જ કઠિન છે. તેમાં પાણીની જગ્યાએ મળ-મૂત્ર-પાચ-રુધિર ભર્યા છે. હજારો મગરમચ્છો ભૂખ્યા છે. જે આહારને શોધતા રહે છે. જે લોકો વૈતરણીને તરવા માગે છે તે તરી શકતા નથી. તેમ જ ડૂબી શકતા પણ નથી. પણ જે લોકો વૈતરણી ઉપર હરિનામનો પુલ બનાવે છે તે પુલ ઉપરથી સરળતાથી નદી પાર કરી જાય છે. આ સેતુ તે ભગવાન પોતે છે. જેમ શ્રી રામના નામે પથરા તર્યા હતા અને સેના પાર ઊતરી હતી તેમ જો આ સેતુ હાથમાં આવી જાય તો બેડો પાર થઈ જાય તેથી ભગવાનને જગતનો સેતુ કહ્યો છે.

પથરાનો અર્થ માણસો છે.

289. સત્યધર્મ પરાક્રમઃ

સાચું પરાક્રમ કરનારા.

પરાક્રમ વિનાનો પુરુષ, પૌરુષ વિનાનો પામર જ કહેવાય, પુરુષની ઓળખ પૌરુષથી થતી હોય છે. પૌરુષ પરાક્રમ વિનાનું હોતું નથી. પૌરુષ વિનાનો પુરુષ નમાલો કહેવાય, પણ પરાક્રમમાત્ર પ્રસંશનીય નથી હોતું. કેટલાંક પરાક્રમો નિંદનીય પણ હોય છે. ખાસ કરીને રાક્ષસોનાં પરાક્રમો નિંદનીય જ કહેવાય. પરાક્રમ તો ગુંડાઓ પણ કરતા હોય છે પણ તે પ્રસંશનીય ન કહેવાય. એટલે કહેવામાં આવ્યું. “સત્ય ધર્મ પરાક્રમઃ”

સત્ય અને ધર્મ બંને માટે પરાક્રમ કરનાર અથવા જે સાચો ધર્મ હોય તેના માટે પરાક્રમ કરનાર એમ બંને અર્થ કરી શકાય.

પલાંઠિયા ભગવાનો પરાક્રમ વિનાના હોય છે. તે દૈત્યો, રાક્ષસો, અસુરો, ગુંડાઓનો સંહાર નથી કરતા. માત્ર ટગરટગર જોયા કરે છે. તેથી તેમના ભક્તો પણ પરાક્રમ વિનાના અત્યાચાર મૂક-દર્શક બની જતા હોય છે. આવા અત્યાચાર-મૂક દર્શકો ગમે તેટલા ધાર્મિક હોય તોપણ પરાક્રમ વિનાના હોવાથી નમાલા જ કહેવાય. પણ અત્યાચાર મૂકદર્શકો જો કાયરતાથી મૂકદર્શક બન્યા હોય તો તે લુચ્યા પણ હોય. કારણ કે કાયરતા કદી લુચ્યાઈ વિનાની ન હોય. જ્યાં કાયરતા અને લુચ્યાઈ બંને ભેગાં થાય તેને ‘કાયરશૈતાન’ કહેવાય.

ભગવાન કાયર નથી તેથી અત્યાચાર-મૂક-દર્શક પણ નથી.

તેથી તેને સત્ય ધર્મ પરાક્રમ કહેવાય છે.

શ્લોક: 32

નામ: 290થી 299

ભૂત ભવ્ય ભવન્નાથ: પવન: પાવનોડનલ: ।

કામહા કામકૃત કાન્ત: કામ: કામપ્રદ: પ્રભુ: ॥ 32 ॥

290. ભૂતભવ્ય ભવન્નાથ:

291. પવન:

292. પાવન:

293. અનલ:

294. કામહા

295. કામકૃત્

296. કાન્ત:

297. કામ:

298. કામપ્રદ:

299. પ્રભુ:

આ શ્લોકમાં દસ નામો બતાવે છે.

290. ભૂતભવ્ય ભવન્નાથ:

ભૂતકાળ—ભવિષ્યકાળ અને વર્તમાનના નાથ. નાથનો અર્થ નિયંત્રક થાય છે. બળદને નાથ પહેરાવી હોય તો તે નિયંત્રણમાં રહે. આવી જ રીતે પૂરું બ્રહ્માંડ પણ કોઈના નિયંત્રણમાં છે. જે ત્રણે કાળમાં બ્રહ્માંડને વ્યવસ્થિત રાખીને સંચાલિત કરે છે, તે વિષ્ણુ છે.

291. પવન:

પવિત્ર કરે તે.

પાંચ મહાભૂતો પવિત્ર કરનારાં છે.

માટીથી હાથ ધોવાથી હાથ પવિત્ર થાય છે. પાણીથી શરીર ધોવાથી શરીર પવિત્ર થાય છે. અગ્નિથી ધાતુને તપાવવાથી ધાતુ શુદ્ધ થાય છે. વાયુમાં સૂકવવાથી વસ્તુ દુર્ગંધમુક્ત થાય છે. આકાશમાં (અન્તરીક્ષમાં) બધું શુદ્ધ હોય છે.

જો પાંચે ભૂતો પવિત્ર કરનારાં છે તો અપવિત્રતા ક્યાંથી આવે છે?

પાંચે ભૂતો માનવસંસર્ગથી અપવિત્ર થતાં હોય છે.

પૃથ્વી આહાર બનીને માનવસંસર્ગમાં આવે તો અપવિત્ર થાય. અર્થાત્ મળ થઈ જાય.

પાણી ગમે તેટલું સ્વચ્છ-પવિત્ર હોય પણ જો માણસના સંસર્ગમાં આવે તો મૂત્ર-પરસેવો વગેરે થઈને અપવિત્ર થઈ જાય.

અગ્નિ મહાપવિત્ર હોવા છતાં જઠરાગ્નિ બનીને માણસના પેટમાં રહેવા લાગ્યો એટલે દૂષિત થઈને દુર્ગંધ પેદા કરવા લાગ્યો.

વાયુ માણસના સંસર્ગમાં આવવાથી દુર્ગંધી થયો. અપાન વાયુની દુર્ગંધ મનુષ્ય સંસર્ગનું જ પરિણામ કહેવાય.

આકાશ મનુષ્ય સંસર્ગમાં આવીને અપશબ્દો અને ગાળો પેદા કરતું થયું.

બધી અપવિત્રતા માનવજન્ય છે. અરણ્યમાં હજારો-લાખો પ્રાણીઓ રહે છે પણ ક્યાંય અપવિત્રતા નથી. બધું સ્વચ્છ-પવિત્ર છે.

આટલું ઓછું હતું તો માણસે કેમિકલ ફેક્ટરીઓ કરી હવે તો અપવિત્રતાનો છેડો આવી ગયો. આપણે જ ગટરો બનાવી છે. પશુ-પક્ષીઓને ક્યાંય ગટરો બનાવવી નથી પડતી. બધી ગંદકી આપણી પાસે જ છે એવું લાગે છે. આ બધાને પવિત્ર કરનારું તત્ત્વ ‘પવન’ છે. પણ તે વહેતો હોય તો. બંધિયાર પવન સ્વયં અશુદ્ધ થઈ જાય છે.

તેથી પરમેશ્વરે તેને ગતિશીલ બનાવ્યો. તે વહેતો જ રહે અને લોકોને પવિત્ર કરતો રહે. કેટલીક વાર પ્રચંડ આંધી થઈને તે ઘણી સફાઈ કરી નાખતો હોય છે. આંધી-વાવાઝોડું, વંટોળિયો વગેરેને પેદા કરનાર અગ્નિ છે. આ બધાં વારંવાર આવીને સફાઈ કરી જતાં હોય છે. પરમેશ્વર પણ પવનરૂપ છે અર્થાત્ તેના સંપર્કમાં આવનારને પવિત્ર કરનારો છે તેથી તેને પવન કહેવાય છે.

292. પાવન:

પવિત્ર કરનારા.

હરિનામસ્મરણથી વ્યક્તિ પાવન થાય છે તેથી ભગવાનને પાવન કહેવાય છે.

કોઈ વ્યક્તિ (ભક્ત) પાવન થયો છે તેનું માપ કાઢવું હોય તો આ પ્રમાણે નીકળે.

વ્યક્તિના (ભક્તના) સંપર્કમાં આવનાર બધાં જડ-ચેતન તત્ત્વોમાં જ્યારે સારું જ સારું દેખાવા લાગે ત્યારે તેને પાવન સમજવો. સંપર્કમાં આવનાર બધાં જડ-ચેતન તત્ત્વોમાં બધું ખરાબ જ ખરાબ દેખાય તો તે પાવન થયેલો નથી. હા, પંડિત-વિદ્વાન હોઈ શકે. આનો અર્થ એવો નથી કે પ્રત્યેક વ્યક્તિ સારો જ હોય છે અથવા ખરાબ જ હોય છે. સારું અને ખરાબ તત્ત્વ પ્રત્યેક વ્યક્તિમાં ઓછા-વત્તા પ્રમાણમાં રહેતાં જ હોય છે. પણ તેમાં સૌથી પહેલું કયું તત્ત્વ દેખાય છે તેના આધારે તેની માનસિકતાનો નિર્ણય થતો હોય છે.

પાવન વ્યક્તિને પ્રથમ દષ્ટિએ બધામાં સારું સારું જ દેખાવા લાગે. જે ખરેખર તેનામાં હોય છે. અને અપાવન વ્યક્તિને પ્રથમ દષ્ટિએ બધામાં ખરાબ જ દેખાય, જે તેનામાં હોય છે. બંને તત્ત્વો તો હોય જ છે. પણ જે પ્રથમ દેખાય તે મહત્ત્વનું છે.

પરમેશ્વરને બધું વિશ્વ પાવન જ લાગે છે. કારણ કે તે ખરેખર પાવન પણ છે. તેથી તેને કદી પોતાની રચના કે વ્યવસ્થા પ્રત્યે નિર્વેદ થતો નથી. તેથી તેને પાવન કહેવાય છે.

293. અનલ:

બધું ખાનારો અગ્નિ

જેને તૃપ્તિ જ નથી તેવો અગ્નિ પણ ભગવાન છે.

294. કામહા:

કામને વશમાં રાખનારા.

કામહાનો ખરો અર્થ તો કામનું હનન કરનારો એવો થાય પણ આગળનાં નામો સાથે તેવા અર્થનો મેળ ન પડે તેમ જ તે વ્યાવહારિક ન હોવાથી કામહાનો અર્થ વશમાં રાખનારો બતાવ્યો છે.

કુદરતના કણકણમાં શક્તિ ભરેલી છે. આખું વિશ્વ શક્તિમય છે. પણ તે બધામાં સૌથી કોઈ પ્રચંડ શક્તિ હોય તો તે કામશક્તિ કહી શકાય. શક્તિ બેધારી તલવાર છે. એક ધાર સામેના શત્રુને મારવા માટે છે તો બીજી ધાર શક્તિ ધારણ કરનારનો સ્વયં પોતે તેને વશમાં ન રાખી શકે તો ધારણ કરનારને મારનારી બની જતી હોય છે. કામશક્તિ જો ધારણ કરનારના વશમાં ન રહે તો મહાવિનાશ કરનારી થઈ જતી હોય છે. મોટા ભાગના રાક્ષસો, કામશક્તિનું નિયંત્રણ ન કરી શકવાથી થયા છે. અને તેમાં જ નષ્ટ થયા છે તેથી વિષ્ણુભક્તો ભગવાનનું ભજન અને શરણ સ્વીકારીને કામને મર્યાદામાં રાખી શકે છે તેથી ભગવાનનું નામ કામહા પડ્યું છે.

જે લોકો કામને મર્યાદામાં રાખવાની જગ્યાએ તેનો સમૂળગો નાશ કરવાની સાધના તરફ વળ્યા તે પોતે નષ્ટ થઈ ગયા. કામનો નાશ હોઈ શકે જ નહિ. તે બધા દેવોમાં અમર દેવ છે. અને ‘સ્મર’ છે. અર્થાત્ યાદ કરવા માત્રથી ઉત્પન્ન થનારો છે. તેથી તેનો સમૂળગો નાશ નહીં પણ મર્યાદામાં વશ કરવો એ સાધનાનો સાચો માર્ગ છે.

295. કામકૃત્

કામને ઉત્પન્ન કરનાર.

કામનાં ત્રણ રૂપ છે: 1. દૈવી, 2. માનવીય અને 3. આસુરી. સત્વ-રજ અને તમઃ ભેદથી પણ ત્રણ રૂપ કરી શકાય.

દૈવી કામ તે છે જે દૈવી ભાવથી ઉત્પન્ન થાય અને દૈવી હેતુ માટે પ્રયુક્ત થાય. કામતૃપ્તિ અને સંતાનોત્પત્તિ બંને એકબીજાનાં પૂરક છે. દૈવીભાવથી આ ક્રિયા થાય તો દૈવી જગતનો વિસ્તાર થાય.

માનવીય કામ સંયમ અને મર્યાદા વિનાનો હોવાથી અતૃપ્ત અને અશાંતિ વધારનારો બની જતો હોય છે. તેથી સંયમ જરૂરી છે.

આસુરીકામ, પરસ્ત્રી અને પરપુરુષ ગમન કર્તા હોવાથી તથા મર્યાદા અને સંયમથી રહિત હોવાથી દાવાનળની અગ્નિની માફક બાળનારો અને નાશ કરનારો બની જતો હોય છે.

જેનામાં કામશક્તિ હોતી જ નથી તે કિલબ કહેવાય છે. તેના જેવો દુર્ભાગી બીજો કોઈ નથી હોતો. ઊર્જાવાન વ્યક્તિને કિલબ થવાનો ઉપદેશ કે સાધના અપાય નહીં. તેને દૈવી માર્ગે વાળવો જોઈએ. જેથી દૈવી જગતનો વિસ્તાર થતો રહે.

ભગવાન વિષ્ણુના ત્યાં પ્રદ્યુમ્ન થયો છે. પ્રદ્યુમ્ન સ્વયં કામદેવ છે. તેથી તે કામકૃત છે.

296. કાન્તઃ

અતિ સુંદર.

વિશ્વ સુંદર છે. એ વિશ્વનો રચનારો પણ સુંદર છે. તે માત્ર સુંદર જ નથી. સત્યં, શિવં, સુંદરમ્ છે. સુંદરતાનું મૂળ કામ તત્ત્વ છે. જેના પ્રત્યે કામભાવ હોય તે સુંદર લાગે. કામભાવ હોય જ નહીં તો સુંદર પણ સુંદર ન લાગે. દૈવીકામ દૈવી સુંદરતાને ઉપજાવે છે. જો સ્ત્રીઓ કે પુરુષોમાં કામભાવ રહે જ નહિ તો એકબીજાને સુંદર ન દેખાય. તો પરસ્પરનું આકર્ષણ સમાપ્ત થઈ જાય. વૈરાગ્યથી પરસ્પરનું આકર્ષણ સમાપ્ત થઈ જતું હોય છે અથવા ઓછું થઈ જતું હોય છે પણ વૈરાગ્ય સ્થાયીભાવ નથી. કાલીક હોય છે. એક કાળમાં હોય અને બીજા કાળમાં ન હોય જ્યારે ન હોય ત્યારે વૈરાગ્યકાળનું સાટું વાળી દે. જેમ ભૂખ્યો માણસ પારણાં કરે ત્યારે દાટ વાળી દેતો હોય છે તેમ. રોજ નિયમસર યુક્તાહાર કરનારો જેવો સંયમી રહી શકે છે તેવો લાંબા ઉપવાસ કરનારો રહી શકતો નથી. ઉપવાસ છોડવાની ઉતાવળ અને વધુમાં વધુ ખાઈ લેવાની લોલુપતા તેનામાં જાગતી હોય છે. આ એ સુંદરતા પછી બેડોળતા જેવી બની જતી હોય છે.

ભગવાન વિષ્ણુ કાન્ત છે. કારણ કે બાળભોગ, રાજભોગ વગેરે સમયસહજ યોગ્ય ભોગો આરોગતા રહે છે. સંપૂર્ણ આહારત્યાગી કાન્ત ન હોય. ફિક્કો હોય.

297. કામ:

ભગવાન કામદેવ છે.

ગીતામાં અનેક વાર “ધમોઽવિરુદ્ધો કામોઽસ્મિ” અને “પ્રજનશ્ચાસ્મિ કંદર્પઃ” એવાં અનેક વાક્યોથી પોતે કામરૂપ છે તેવું બતાવ્યું છે. તેથી કામ દેવ છે. તેને દૈવી કામ બનાવવો એ જ સાચી સાધના કહેવાય.

298. કામપ્રદ:

કામને પેદા કરનારો છે.

પ્રાણીજગતમાં કામોત્પત્તિ પણ ઈશ્વરીય વ્યવસ્થા છે. તે ન હોય તો જગત જ ન હોય. કામોત્પત્તિ સાર્થક અને હેતુપૂર્વક છે. તેથી તો તેણે રજ અને વીર્યની રચના કરી છે. આ બંનેનો ઈશ્વરીય હેતુ માટે પ્રયોગ કરનારાં ઋષિમાર્ગે ચાલનારાં દૈવી માણસો કહેવાય. તે સંસારસાગર સરળ-સહજતાથી તરી શકતાં હોય છે. આ બંને (રજ-વીર્ય)નો નાશ કરનારાં ઈશ્વરીય માર્ગથી ભ્રષ્ટ થઈને સંસાર-સાગરમાં ઘોર ભમરીઓ અટવાઈ જતાં થઈ શકે છે.

તેથી ભગવાન કામપ્રદ છે અર્થાત્ પૌરુષ પ્રદાન કરનારો છે.

299. પ્રભુ:

સ્વામી, માલિક, નાથ.

ભગવાન સૌનો સ્વામી છે તેથી તેને પ્રભુ કહેવાય છે.

શ્લોક: 33
નામ: 300થી 307

યુગાદિકૃત યુગવર્તી નૈકમાયો મહાશનઃ ।

અદૃશ્યો વ્યક્તરૂપશ્ચ સહસ્રજિદનન્તજિત્ ॥ 33 ॥

300. યુગાદિકૃત્

301. યુગાવર્ત

302. નૈકમાયઃ

303. મહાશનઃ

304. અદૃશ્યઃ

305. વ્યક્તરૂપ

306. સહસ્રજિત્

307. અનન્તજિત્

અનેક નામોમાંથી ફરી થોડાં નામો બતાવે છે.

300. યુગાદિકૃત્

યુગ આદિ કાળ વિભાજન કરનાર.

સૃષ્ટિ સાથેસાથે કેટલાંક તત્ત્વો જોડાયેલાં છે. જેમાંનું એક કાળ છે. જેનું અસ્તિત્વ હોય અને જે વ્યાવહારિક હોય તેનું માપ પણ હોય. માપ વિના વ્યવહાર ન થાય. અજન્તા-ઈલારોની ગુફાઓ જોઈને જિજ્ઞાસુને પ્રશ્ન થાય કે આ ગુફાઓ ક્યારે કયા સમયે કોણે બનાવી હશે? આવી જિજ્ઞાસામાંથી સંશોધન શરૂ થાય અને પછી સમાધાન નીકળે કે આટલાં વર્ષો ઉપર આ ગુફાઓનું નિર્માણ થયું હતું. વગેરે.

કાળ દેખાતો નથી. ઇન્દ્રિયોથી અનુભવાતો નથી. તેમ છતાં તેના વિના વ્યવહાર ચાલતો નથી. તેથી તે વ્યાવહારિક છે.

કાળના બે છેડા છે. એક તરફ નાનામાં નાની ક્ષણ તો બીજી તરફ મોટામાં મોટો કલ્પ. અંગ્રેજીમાં મોટા આંકડા મિલીયન અને બિલીયનમાં અટકી જાય છે. આ ક્ષેત્રમાં આપણે ઘણી મોટી વિશાળતા ધરાવીએ છીએ. આપણે પદ્મ સુધીના આંકડા ધરાવીએ છીએ. પશ્ચિમના પ્રભાવના કારણે આ બધાનો ઉપયોગ કરતા નથી. બાકી જો ઉપયોગ કરવામાં આવે તો બોલવામાં ઘણી સરળતા થાય. જેમ કે દશ મિલીયન બોલવાની જગ્યાએ એક કરોડ બોલી શકાય. દશ બિલીયનની જગ્યાએ એક અબજ બોલી શકાય. આવી રીતે ખર્વ નિખર્વ, પરાઈ, શંકુ અને પદ્મની સંખ્યા બોલીને આંકડા નાના કરી શકાય. માનો કે ગુજરાતનું બજેટ બે લાખ ચાલીસ હજાર કરોડનું છે. તેને બે ખર્વ ચાલીસ અબજનું કહી શકાય.

આથી પણ મોટા મોટા આંકડા બોલવા માટે આપણી પાસે મોટી મોટી સંખ્યાઓ છે. જે દશ અને સોના ગુણાકારમાં વધતી જાય છે.

પણ કાળની વાત આટલેથી જ અટકતી નથી. આપણે લાખો વર્ષના એક ઘટકને યુગ કહીએ છીએ અને અનેક યુગોના ઘટકને મન્વન્તર કહીએ છીએ. અનેક મન્વન્તરોના ઘટકને કલ્પ કહીએ છીએ. કલ્પનું અંગ્રેજી કરવા માટે અનેક મીંડાં લગાવીને પછી મિલીયન

કે બિલીયન બોલવું પડે.

આપણે ચાર યુગો માનીએ છીએ: 1. સત્યયુગ, 2. દ્વાપર, 3. ત્રેતા અને 4. કલિયુગ. આવા ઘણા યુગો ભેગા થાય ત્યારે એક મન્વન્તર થાય અને આવા ઘણા મન્વન્તરો ભેગા થાય ત્યારે કલ્પ થાય. આપણી પૃથ્વીનું આયુષ્ય ચૌદ મન્વન્તર જેટલું છે. જેમાંથી અત્યારે સાતમો મન્વન્તર ચાલે છે. અર્થાત્ પૃથ્વી મધ્યવયમાં ચાલી રહી છે. પ્રત્યેક મન્વન્તરના અંતમાં પૃથ્વીનો ખંડ પ્રલય થતો હોય છે. અને ચૌદમા મન્વન્તરે મહાપ્રલય થતો હોય છે. જિજ્ઞાસુ વ્યક્તિને શોધખોળ કરવાનું બહુ મોટું ક્ષેત્ર છે.

યુગ તેને કહેવાય જ્યારે એક ખાસ પ્રકારની વૈચારિક અને આચારિક પ્રક્રિયાની શરૂઆત થાય. આવી શરૂઆતને યુગ પ્રવર્તન કહેવાય. આવું પ્રવર્તન કરનાર કોઈ મહાન વ્યક્તિત્વવાળો મહાપુરુષ હોય જેને યુગપ્રવર્તક કહેવાતો હોય છે. પ્રત્યેક સમયમાં કોઈ ને કોઈ આવા યુગપ્રવર્તકનો પ્રભાવ ચાલતો હોય છે. જે ધોરીમાર્ગ ઉપર હજારો લોકો સફર કરતાં હોય છે.

આવા યુગાદિનું નિર્માણ ભગવાન કરે છે તેથી તેને યુગાદિકૃત કહેવાય છે. તેથી જ યુગપ્રવર્તકને વિભૂતિ કહેવાય છે.

301. યુગાવર્ત

ફરી ફરીને યુગોનું આવર્તન કરનાર.

આચાર-વિચારની એક નિશ્ચિત પ્રક્રિયા પ્રજાના બહુ મોટા વર્ગ ઉપર પ્રચલિત થતી રહે તેને યુગ કહેવાય છે. આવું આવર્તન વારંવાર થતું રહે છે અર્થાત્ આચાર-વિચાર ધારાઓ વારંવાર બદલાતી રહે છે. તેવું કરનાર ભગવાન વિષ્ણુ છે. તેથી તેમને યુગાવર્ત કહેવાય છે.

302. નૈકમાય:

અનેક શક્તિઓના આધાર.

ઈશ્વર એક છે પણ તેની શક્તિઓ અનેક છે. જેને આપણે નવદુર્ગા કહીએ છીએ, તે જ પાછળથી બહુદુર્ગા થઈ જાય છે. શક્તિને માયા પણ કહેવાય છે. જે મિથ્યા નથી પણ વાસ્તવિક છે. આવી અસંખ્ય શક્તિઓના ધારણ કરનારા હોવાથી વિષ્ણુને નૈકમાય કહેવાય છે.

303. મહાશન:

ખૂબ ખાનારા

પ્રત્યેક ઉત્પન્ન થયેલી વસ્તુ કાળક્રમે વિનષ્ટ થતી હોય છે. આ વિનાશને અહીં ભગવાનનું ભોજન કહ્યું છે. અર્થાત્ પ્રતિક્ષણ વિનષ્ટ થનારી વસ્તુઓ ભગવાનનો આહાર થતી હોવાથી તેને મહાશન કહેવાય છે.

304. અદૃશ્ય:

જે દેખાતો નથી તે.

ભગવાન નરી આંખે દેખાતો નથી. કારણ કે તેને આહમનસગોચર કહ્યો છે. જે અદૃશ્ય છે તેનાં દર્શન—‘સાક્ષાત્કાર નેત્રો વડે થઈ શકે નહીં. જે તેવો દાવો કરતા રહે છે તે વિશ્વસનીય ન કહેવાય. ભક્તોને ભગવાન દેખાય તે ભાવનાત્મક અનુભવ કહેવાય. તીવ્ર ભાવનામાં આવો અનુભવ થતો હોઈ શકે.

ઈશ્વરનો ખરો અનુભવ તેને કૃપાનુભવ કહી શકાય. જ્યારે મનુષ્ય ઉપર મહાવિપત્તિ આવે અને ઊગરવાનો કોઈ ઉપાય ન દેખાય ત્યારે અકલ્પનીય રીતે ઊગરી જવાય તો તેને ઈશ્વરકૃપાનુભવ કહેવાય. આવા અનુભવોને કૃપા સાક્ષાત્કાર કહેવાય. બાકી ઈશ્વર પોતે

અદૃશ્ય છે.

305. વ્યક્તરૂપ:

જે ભક્તની તીવ્રભાવના હોય તેને વ્યક્ત થઈને દર્શન આપનારા.

આવો ભાવનાત્મક અનુભવ વ્યક્તિગત હોય છે. સાર્વજનિક નથી હોતો.

ભૂતપ્રેતાદિ અવ્યક્ત હોવા છતાં કોઈ કોઈ વાર કોઈ કોઈને વ્યક્ત થાય છે. ફિરસ્તા વગેરે અવ્યક્ત હોવા છતાં કોઈ કોઈ વાર કોઈને દેખાય છે તેમ. પરમેશ્વર પણ વ્યક્તિગત રીતે તીવ્ર ભક્તિવાળાને કોઈ કોઈ વાર વ્યક્ત રૂપ થાય છે.

અદૃશ્ય અને વ્યક્તરૂપ બંને ગુણો પરસ્પરમાં વિરોધી હોવા છતાં સ્થિતિભેદથી સત્ય હોઈ શકે છે. ‘અદૃશ્ય’ સાર્વજનિક છે જ્યારે ‘વ્યક્તરૂપ’ એ વ્યક્તિગત છે.

306. સહસ્રજિત્

હજારોને જીતનારા.

ભગવાન કદી ક્યાંય કોઈની સાથે હારતા નથી. તે હંમેશાં વિજયી જ રહે છે. ખરેખર તો તેમને યુદ્ધ કરવાની જરૂર જ નથી રહેતી પણ પૌરાણિક કથાઓ વારંવાર યુદ્ધકથાઓ આવે છે. જે મોટા ભાગે રૂપક હોય છે. તેથી તેમને ‘સહસ્રજિત્’ કહેવાય છે.

307. અનન્તજિત્

અનન્ત તત્ત્વો ઉપર વિજય મેળવનારા. બધી જ વસ્તુઓ પરમેશ્વરના નિયંત્રણમાં હોવાથી તે અનન્તજિત્ કહેવાય છે.

શ્લોક: 34
નામ: 308થી 317

ઇષ્ટોઽવશિષ્ઠઃ શિષ્ટેષ્ઠઃ શિખંડી નહુષોવૃષઃ ।

ક્રોધહા ક્રોધકૃત્ કર્તા વિશ્વબ્રાહ્મ મહીધરઃ ॥ 34 ॥

308. ઇષ્ઠ:

309. અવશિષ્ઠ:

310. શિષ્ટેષ્ઠ:

311. શિખંડી

312. નહુષ:

313. વૃષ:

314. ક્રોધહા

315. ય ક્રોધકૃત કર્તા

316. વિશ્વબ્રાહ્મ

317. મહીધર:

ફરી પાછાં અનેક નામો બતાવે છે.

308. ઇષ્ઠ:

ગમતો દેવ.

જીવનનાં બધાં ક્ષેત્રોમાં ઇષ્ઠ અને અનિષ્ઠ તો રહેવાનું જ. ગમો અને અણગમો જ્ઞાનીને પણ હોય જ છે. તે ખોટું પણ નથી. પાપી અને પુણ્યાત્માને એકસરખા ન મનાય. બળાત્કારી અને શીયળ રક્ષવા માટે શહીદ થઈ જનારને એકસરખા ન ગણાય. સાચો ગમો અને સાચો અણગમો હોવો એ દોષ નથી. જરૂરી છે. ખોટો ગમો અને ખોટો અણગમો દોષ કહેવાય.

ઉપાસનાના ક્ષેત્રમાં હિંદુ ધર્મમાં ઘણા દેવ-દેવીઓ છે. જોકે આ બધાં મૂળમાં તો એક જ બ્રહ્મનાં રૂપો કે રૂપો છે તોપણ ભક્તોની રુચિ પ્રમાણે તેમાંથી પસંદગી થતી હોય છે. ઈશ્વરનું જે રૂપ સૌથી વધુ ગમતું હોય તેને ઇષ્ઠ કહેવાય છે. એનો એવો અર્થ નહીં કે બીજાં રૂપો પ્રત્યે ઘૃણા—અણગમો થાય. બીજાં રૂપો પણ સ્વીકાર્ય હોય પણ મનગમતું રૂપ તો એક જ હોય. જેમ ઘણા રંગોમાંથી એક રંગ ગમે. જેમ ઘણી વાનગીઓથી એક વાનગી વધુ ગમે તેમ એનો અર્થ એવો નહીં કે બીજા રંગો, બીજી વાનગીઓ ફેંકી દેવાની. ઇષ્ઠદેવનું પણ આવું જ છે. ભક્ત એક નામ-રૂપ પસંદ કરે છે. પછી તે તુકારામનો વિહ્લ હોય કે નરસિંહ મીરાનો કૃષ્ણ હોય, આ તેનો ઇષ્ઠ હોય. બીજા કામ-રૂપો પ્રત્યે ઘૃણા કરાવવાનું કામ સંપ્રદાયો કરતા હોય છે. સંપ્રદાયોના ગમા-અણગમા તીવ્ર હોય છે તેથી તેમના રાગ-દ્વેષ પણ પ્રબળ હોય છે.

ભગવાન વિષ્ણુ સૌના ઇષ્ઠ છે. તેથી તેમને ઇષ્ઠ કહેવાય છે.

309. અવિશિષ્ટ:

સામાન્ય—અતિવિશેષ.

આ નામમાં બે પાઠ છે. વિશિષ્ટ અને અવિશિષ્ટ, વિશિષ્ટપણું વધુ યોગ્ય લાગે છે. પરમેશ્વર સૌથી ભિન્ન અને લાજવાબ હોવાથી સૌથી વિશિષ્ટ છે. તેના જેવો કોઈ નથી. તેની બરાબરી કે તેથી અધિક કોઈ જ નથી તેથી તે વિશિષ્ટ છે.

અવિશિષ્ટનો અર્થ સર્વત્ર સમભાવથી રહેનારો છે. કોઈ જગ્યાએ વધારે અને કોઈ જગ્યાએ ઓછો રહે છે તેવું નથી તેથી તે સર્વસામાન્ય છે.

310. શિષ્ટેષ્ટ:

સજ્જનોને વધુ ગમનારો.

શિષ્ટ એટલે શિષ્ટાચારભર્યું જીવન જીવે તે અર્થાત્ સજ્જન—ભક્ત. જે સજ્જન હોય તે જ ભક્ત હોઈ શકે. જે દુર્જન હોય તે કદી ભક્ત ન થઈ શકે. તેથી સજ્જન એવા ભક્તોના માટે પરમેશ્વર પરમ ઇષ્ટ છે. અર્થાત્ બધું જતું કરીને પણ તે ભગવાનને જતો કરતો નથી. કારણ કે તે જ પરમ ઇષ્ટ છે.

311. શિખંડી:

મયૂરપિચ્છ ધારી.

ભગવાન કૃષ્ણ મયૂરપિચ્છનો મુગટ બનાવીને ધારણ કરે છે તેથી શિખંડી છે.

કલા અને સૌંદર્યનું પ્રતીક મોર છે. મોર ટહુકે છે. નાર્યે છે. અને પીંછાની કળા કરીને અદ્ભુત દૃશ્ય પેદા કરે છે. આ બધાં તત્ત્વો ભગવાન વિષ્ણુમાં છે તેથી તેને શિખંડી કહેવાય છે.

312. નહુષ:

માયાવી.

મોહ પમાડે તેને માયા કહેવાય. જેવું ન હોય તેવું બતાવે તેને માયા કહેવાય. જે બાંધી કાઢે તેને માયા કહેવાય.

સંસાર દ્વિમાર્ગી છે. દેવમાર્ગી અને દૈત્યમાર્ગી. દેવોનો માર્ગ ભગવાન તરફ જાય છે. જ્યારે દૈત્યોનો માર્ગ વિનાશ-અત્યાચાર-બરબાદી તરફ જાય છે. દૈત્યોની સંખ્યા વધારે હોય છે અને તે પ્રબળ પણ હોય છે. તેથી તેમનો વિનાશ કરવો બહુ કઠિન થઈ જતો હોય છે.

પણ તેમનો વિનાશ તેમના પોતા દ્વારા જ થતો હોય છે. અર્થાત્ તેમનામાં માયાતત્ત્વ પ્રબળ હોવાથી આ માયા જ તેમનો વિનાશ કરાવી નાખતી હોય છે.

વિષ્ણોર્માયા ભગવતી યયા સંમ્મોહિનં જગત્ ।

હિંસ્ર સ્વપાપેન વિહંસ્યતિ ખલઃ, સાધુ સમત્વેન ભયાદ્ વિમુચ્યતે ॥

અર્થાત્ વૈષ્ણવી માયાથી ખલ પુરુષો પોતે જ મોહ પામીને પોતાનો વિનાશ કરી મૂકતા હોય છે. આવી માયાશક્તિ ધારણ કરવાથી ભગવાનને નહુષ કહેવાય છે.

313. વૃષ:

વૃષ્ટિ કરનારા.

સૃષ્ટિરચના અને સૃષ્ટિ સંચાલનની વ્યવસ્થા આ બધું કોઈના પ્રોગ્રામને આધીન થયું છે. અને થઈ રહ્યું છે. દૂર-દૂરના સમુદ્રોમાંથી સૂર્યની ગરમીથી વાદળો બંધાયા પછી પવનના દ્વારા દૂરદૂર ધરતી ઉપર લઈ જવાં ત્યાં અનુકૂળ વાતાવરણ થવું અને પછી વાદળાંનું રૂપાંતર પાણીમાં થઈ જવું અને નીચે પડવું. નીચે પડતાં-પડતાં નાનાંનાનાં ફોરાં થઈ જવાં જેથી નુકસાન ન થાય. જ્યારે આ પાણી ફોરાં નથી થતું ત્યારે કરા થઈને પડે છે. જે બહુ મોટા હોય તો બંદૂકની ગોળીની માફક વાગે છે. ભારે જાનમાલની હાનિ સર્જે છે. કેટલાક ઠંડા પ્રદેશોમાં પાણીની જગ્યાએ બરફવર્ષા થાય છે. આ બધું કોઈ પ્રોગ્રામ પ્રમાણે થાય છે. તેથી ભગવાનને ‘વૃષ’ કહેવાય છે. અર્થાત્ વૃષ્ટિ વરસાવનાર.

314. ક્રોધહા

ક્રોધનું હનન કરનાર અથવા ક્રોધ ઉતારનાર.

સૃષ્ટિ ત્રિમુખી છે: 1. પદાર્થમુખી 2. આવેગમુખી અને 3. લાગણીમુખી.

જે સ્થૂલ પૃથ્વી આદિ દેખાય છે. અનુભવાય છે તે સૃષ્ટિ પદાર્થમુખી છે. આમાં જે ચેતન સૃષ્ટિ છે તેમાં વધારાનું એક તત્ત્વ પ્રગટે છે તે છે ‘આવેગો.’ કામ-ક્રોધ-લોભ-મોહ-મદ-ઈર્ષ્યા વગેરે આવેગો છે. આવેગો ન હોય તો પ્રવૃત્તિ જ ન હોય તો જડમાં અને ચેતનમાં કશો ભેદ ન રહે. જડ વસ્તુઓને આવેગો નથી હોતા.

ત્રીજું મુખ છે લાગણીઓ—ભાવનાઓ. આ પણ ચેતનસૃષ્ટિમાં જ હોય છે. જડમાં લાગણીઓ નથી હોતી. આવેગો અને લાગણીઓ ચેતન સાથે જોડાયેલાં તત્ત્વો છે. આ બંને તત્ત્વો સારાં પણ છે અને નરસાં પણ છે. આમાંનું એક તત્ત્વ છે—ક્રોધ. ધાર્યું ન થવાથી અથવા ઊલટું થવાથી પ્રાણીને ક્રોધ ચઢે છે. ઘણી વાર આ ક્રોધ મહાઅનર્થ કરનારો બની જતો હોય છે. ભગવાનનું શરણું લેનારને, ક્રોધ ખાસ કરીને ખોટો ક્રોધ ચઢતો નથી અથવા ઓછો ચઢે છે. તેથી ભગવાનને ક્રોધહા કહેવાય છે.

બીજો ભાવ એવો છે કે ક્રોધ એ સ્થાયીભાવ નથી. ગમે તેવો ક્રોધ ચઢ્યો હોય પણ અમુક સમય પછી તે ઊતરી જાય. આપોઆપ ઊતરી જાય. આ પણ કુદરતી વ્યવસ્થા છે. તેથી ‘અણી ચૂક્યું સો વર્ષ જીવે’ની કહેવત પડી છે. આ પ્રચંડ ક્રોધ ઉતારવાની વ્યવસ્થા પણ ભગવાને જ કરી છે તેથી પણ તે ક્રોધહા કહેવાય છે.

315. (A) ક્રોધકૃત

ક્રોધ કરનારા.

જરા વિચિત્ર લાગશે પણ સમજવા જેવી વાત છે. ભગવાન ‘ક્રોધહા’ પણ છે અને ‘ક્રોધકૃત’ પણ છે. પરસ્પર વિરોધી ગુણો ધરાવે છે.

જે અનર્થ કરનારો ક્રોધ છે તેનું હનન જરૂરી છે. પણ જે અર્થ કરનારો ક્રોધ હોય તે થવો પણ જરૂરી છે. જેને શાસન કરવું હોય, વ્યવસ્થા કરવી હોય તેણે સાત્ત્વિક ક્રોધ રાખવો જરૂરી હોય છે. આવા સાત્ત્વિક ક્રોધને ‘મન્યૂ’ કહેવાય છે. કોઈ અબળાનું શિયળ લૂટાતું જોઈને ક્રોધ ચઢવો જ જોઈએ. ક્રોધ ચઢે તો જ ઉગ્ર પ્રતિક્રિયા થાય, તો જ અત્યાચારીને દંડ દેવાય પણ માનો કે કોઈ વીતરાગી કોઈ અબળાના શિયળને ટગરટગર જોયા કરે અથવા આંખ મીંચીને અંતર્મુખ થઈ જાય તો કેવું લાગે? તેવા વ્યક્તિ પ્રત્યે ધિક્કારભાવ છૂટે. એટલે આવા સમયે ક્રોધ-મન્યૂ જરૂરી છે તેથી ભગવાનને ‘ક્રોધકૃત’ કહેવાય છે.

315 (B) કર્તા:

સૃષ્ટિકર્તા.

સૃષ્ટિરચના એક અદ્ભુત કાર્ય છે. જે આપોઆપ થઈ શકે નહીં. તેથી તેના કર્તા ભગવાન વિષ્ણુ છે. જે લોકો ભગવાનને કર્તા માનતા નથી તે ભગવાનને માનીને પણ ન માનવા જેવું કરે છે. સૃષ્ટિનો કર્તા ન હોય છતાં ભગવાન હોય તો તે સામર્થ્યહીન ભગવાન કહેવાય. જેની સાથે ‘નથી નથી નથી’ ના પ્રતિબંધો લગાડ્યા હોય તે અધૂરો ભગવાન કહેવાય. તે હોય તોય શું અને ન હોય તોય શું? તેથી ભગવાન અમાપ સામર્થ્યનો ધણી હોવાથી સૃષ્ટિકર્તા છે.

316. વિશ્વબાહુ:

જેના હાથ વિશ્વભરમાં પ્રસરેલા છે તે.

સામર્થ્ય અને ક્રિયાનું પ્રતીક હાથ છે. કહેવત છે કે “તેના હાથ બહુ લાંબા છે” અર્થાત્ તેનાથી બચી શકાશે નહીં. આવી જ રીતે ભગવાનના હાથ પણ પૂરા વિશ્વમાં ફેલાયેલા છે. તે અપરાધીઓને દંડ દેવામાં તથા ભક્તોની રક્ષા કરવામાં બહુ સમર્થ છે તેથી તેને વિશ્વબાહુ કહેવાય છે.

317. મહીધર:

પૃથ્વીને ધારણ કરનારા.

પરમેશ્વરે પૃથ્વીને અધ્ધર આકાશમાં ધારણ કરી હોવાથી મહીધર—ધરણીધર વગેરે કહેવાય છે.

16-3-13

શ્લોક: 35

નામ: 318થી 326

અચ્યુતઃ પ્રથિતઃ પ્રાણઃ પ્રાણદો વાસવાનુજઃ ।

અપાંનિધિરધિષ્ઠાન મ પ્રમન્તઃ પ્રતિષ્ઠિતઃ ॥ 35 ॥

318. અચ્યુતઃ

319. પ્રથિતઃ

320. પ્રાણઃ

321. પ્રાણદઃ

322. વાસવાનુજઃ

323. અપાંનિધિઃ

324. અધિષ્ઠાતમ્

325. અપ્રમન્તઃ

326. પ્રતિષ્ઠિતઃ

ત્યો ત્યારે ફરી પાછાં નવાં નામ બતાવે છે.

318. અચ્યુતઃ

અવિચળ.

ચ્યુત શબ્દનો અર્થ થાય છે ખસી જવું. જે ખસી જાય તે વિશ્વસનીય ન હોય. ખરી જવાનાં ક્ષેત્રો છે 1. થાંભલો ખસી જાય, 2. જવાબદારીથી ખસી જાય, 3. માર્ગથી ખસી જાય અને 4. વચનથી ખસી જાય.

1. ઘર કે મહેલનો આધાર થાંભલો હોય છે. થાંભલો બધા ભાર ઉપાડે છે પણ જો થાંભલો પોતાની જગ્યાથી ખસી જાય તો ઓરંબો ગુમાવી દે. ઓરંબા વિનાનો થાંભલો ભાર ઊંચકી શકે નહીં. પોતે પડે અને ભારને પણ પાડે. કેટલાક લોકો પરિવારસ્તંભ હોય છે. તો કેટલાક રાષ્ટ્રસ્તંભ હોય છે તેઓ જ્યાં સુધી ઓરંબે ઊભા હોય ત્યાં સુધી જ પરિવાર કે રાષ્ટ્રનો ભાર ઊંચકી શકે. તે જો ઓરંબો ખોઈ બેસે તો વાંકા થાય. પછી ભાર ઊંચકી શકે નહીં. પોતે પડે અને પરિવાર કે રાષ્ટ્રને પણ પાડે. પોતાની જગ્યાએ સીધા અડગ રહે તો જ સ્તંભ થઈ શકે.

અર્જુન રાષ્ટ્રસ્તંભ હતો. યુદ્ધના ખરા સમયે તે ખસવા માંડ્યો, શ્રીકૃષ્ણે જોયું કે આનો ઓરંબો ગયો. હવે આખું રાષ્ટ્ર પડી જશે. તરત જ ગીતા રચીને ઓરંબો ઠીક કર્યો. અર્જુન બચી ગયો તેથી રાષ્ટ્ર બચી ગયું.

થાંભલાને ઓરંબે કરવા માટે કોઈ કુશળ સુથાર આડાઅવળા હથોડાના ફટકા મારે, જ્યારે બરાબર ઓરંબે આવે ત્યારે જ ફટકા મારવાનું બંધ કરે. જીવનમાં પ્રત્યેક અર્જુનને શ્રીકૃષ્ણ જેવો હથોડાના ફટકા મારનાર એક સુથાર જોઈએ. તો જ સ્તંભ ઓરંબે રહી શકે.

ભગવાન વિષ્ણુ વિશ્વના આધારસ્તંભ છે. તે જરા પણ ખસતા નથી તેથી અચ્યુત છે.

2. જવાબદારીથી ખસી જવું તે પણ અચૂત કહેવાય. પ્રત્યેક વ્યક્તિને નાની-મોટી જવાબદારી હોવી જ જોઈએ. જે જવાબદારી વિનાનું જીવન જીવે છે, તે પામર હોય છે. પારકા રોટલા ખાઈને પારકા આવાસોમાં પડ્યા રહેવાથી કશી જ જવાબદારી વિનાનું જીવન જીવી તો શકાય છે પણ તેમાં તેજ નથી હોતું. તે તેજોહીન—પામર જીવન કહેવાય અને જવાબદારી ટેન્શન વિનાની હોતી નથી. ટેન્શનથી બધા દૂર ભાગે છે. આમ ભાગવાથી ભાર તો હળવો થાય છે પણ વ્યક્તિની ઉપયોગિતા સમાપ્ત થઈ જાય છે. તે પોતે ભારરૂપ જીવન જીવતો થઈ જાય છે. જીવનમાં જવાબદારી અને ટેન્શન જરૂરી છે તેથી ભગાય નહીં. તેનો ઉકેલ લાવવાનો હોય જેથી ટેન્શનમુક્ત થવાય. ભગવાન વિષ્ણુ પૂરી જવાબદારી રાખે છે. એક ક્ષણ માટે પણ તે જવાબદારીથી ભાગતા નથી તેથી તેમને અચૂત કહેવાય છે.

3. માર્ગથી ખસી જવું તે પણ માર્ગચ્યુત કહેવાય. માર્ગ એટલે લક્ષ્ય તરફ લઈ જનારો રસ્તો. ધર્મ. તેમાંથી ભ્રષ્ટ થવું એટલે ધર્મભ્રષ્ટ થવું કહે—જે લોકો લોભ-લાલચ-ભય વશ ધર્મ છોડીને સંપ્રદાયો પકડે છે અર્થાત્ ધર્મપરિવર્તન કરે છે તે માર્ગભ્રષ્ટ કહેવાય. આવા લોકો વિશ્વાસ પાત્ર ન હોય.

ભગવાન વિષ્ણુ સાક્ષાત ધર્મરૂપ—માર્ગરૂપ છે તે કદી માર્ગ બદલતા નથી તેથી અચૂત કહેવાય છે.

4. આપેલું વચન ન પાળવું, બદલાઈ જવું તેને વચનચ્યુત કહેવાય. જે લોકો વારંવાર વચન તોડતા રહે છે તે કરોડની સંપત્તિ વાળા હોય તો પણ કોડીના કહેવાય. ધનકરોડી કરતાં વચનકરોડી ઘણો મહાન છે. ભગવાન આપેલાં વચનો બરાબર પાળે છે તેથી તેમને અચૂત કહેવાય છે.

319. પ્રથિત:

પ્રસિદ્ધ.

પ્રસિદ્ધિના ઘણા પ્રકાર છે: 1. બલપ્રસિદ્ધિ, 2. ધનપ્રસિદ્ધિ, 3. રાજ પ્રસિદ્ધિ, 4. ગુણ પ્રસિદ્ધિ, 5. વિદ્યાપ્રસિદ્ધિ, 6. રૂપપ્રસિદ્ધિ વગેરે આમાંથી એક પણ પ્રસિદ્ધિ ન હોય તો તે મહત્તા વિનાનું જીવન કહેવાય. ભગવાન બધી રીતે પ્રસિદ્ધ છે.

320. પ્રાણ:

જીવન.

પ્રાણથી જ જીવન છે. પ્રાણ નથી તો જીવન નથી. ભગવાન પ્રાણરૂપ થઈને સૌને જીવન આપે છે. તેથી તેમને પ્રાણ કહેવાય છે.

321. પ્રાણદ:

પ્રાણ આપનાર.

પ્રાણ એટલે જીવન. પ્રાણ છે ત્યાં સુધી જ જીવન છે. પ્રાણ નીકળી જાય પછી જીવન પૂરું થઈ જાય.

એક પ્રશ્ન છે કે આપણે જે પ્રાણ ધારણ કરીએ છીએ તે આપણા પુરુષાર્થથી ધારણ કરીએ છીએ?

ના, ના, ના. માણસ ગાઢ નિદ્રામાં હોય કે બેભાન હોય પ્રાણ ચાલ્યા કરતા હોય છે. આપણે પ્રાણને અટકાવી દેવા માગીએ તોપણ અટકાવી શકાતા નથી. તે સતત ચાલ્યા જ કરતા હોય છે. તેથી પ્રાણ ધારણ કરવા માટે આપણે પ્રયત્નપૂર્વક કોઈ પુરુષાર્થ કરતા નથી. આ સ્વતઃ થનારી ક્રિયા છે. આવું જ હૃદયનું ધબકવું, રુધિરાભિસરણ, પક્વાશયની પાચનક્રિયા, ફેફસાંની ક્રિયા વગેરે ઘણુંબધું આપોઆપ થયા કરતું હોય છે. આ બધું પ્રાણઆધારિત હોય છે. આ ઑટોમેટિક પ્રક્રિયા ગોઠવનાર પરમેશ્વર છે. તેથી તેને પ્રાણદ કહેવાય છે.

322. વાસવાનુજ:

ઉપેન્દ્ર, બ્રહ્મજ્ઞાન.

ઉપેન્દ્ર એટલે ઇન્દ્રનો નાનો ભાઈ, ઇન્દ્રની પછી જન્મનાર. વામન અવતાર. આવો અર્થ લગભગ બધા ટીકાકારોએ કર્યો છે, શબ્દાર્થની દૃષ્ટિએ તે યોગ્ય હશે, પણ ભાવાર્થ કે તત્ત્વાર્થની દૃષ્ટિએ યોગ્ય નથી લાગતો. ભગવાન વિષ્ણુ, ઇન્દ્રના નાના ભાઈ ઉપેન્દ્ર થાય તો તે તેમનું અવમૂલ્યન થયું કહેવાય.

અને એમ લાગે છે કે વાસવ એટલે સ્વર્ગનો અધિપતિ ઇન્દ્ર, સ્વર્ગની પ્રાપ્તિ સત્કર્મ પુણ્યથી થતી હોય છે. પણ સ્વર્ગ એ મોક્ષ નથી. અનેક વાર સ્વર્ગીદિ લોકોને ભોગવ્યા પછી બ્રહ્મજ્ઞાનથી મોક્ષ મળતો હોય છે તેવું શાસ્ત્રો માને છે તેથી બ્રહ્મજ્ઞાન પાછળથી પેદા થતું હોવાથી તેને અનુજ કહેવાય. અર્થાત્ વાસવ-સ્વર્ગજ્ઞાન પછી બ્રહ્મજ્ઞાન પેદા થતું હોવાથી તેને ‘વાસવાનુજ’ કહી શકાય.

323. અપાંનિધિ:

વિશાળ જળરાશિ. સાગર.

પૃથ્વી જળમાંથી ઉત્પન્ન થઈ તેવી આપણી માન્યતા છે પણ ઉત્પન્ન થયા પછી પણ પૃથ્વી ઉપર ત્રણ ગણા મોટા વિસ્તારમાં જળ ભરેલું છે. આ સાગરીય જળ કેટલું છે તેનું માપ કાઢવું કઠિન છે. આ બધું જળ અત્યંત ખારું છે. એક ગ્લાસ પાણીને ખારું કરવું હોય તો એક ચપટી મીઠું નાખવું પડે. આ વિશાળ જળરાશીને અત્યંત ખારી કરવા કેટલી ચમચીઓ મીઠું નાખવું પડ્યું હશે!!! અને અબજો વર્ષોથી તે તેવું ને તેવું ખારું છે. સંશોધકો કહે છે કે સમુદ્રમાં ખારા પહાડો છે જેથી તેનું પાણી આટલું બધું ખારું છે. માની લીધું, પણ તે લવણ પર્વતો ઓગળે તો જ જળ ખારું થાય. હજી સુધી ઓગળી ચૂક્યા નથી. કેટલા અખૂટ છે? મીઠાનો કાંકરો ગ્લાસમાં નાખો તો પાણી ખારું થાય. પણ કાંકરો ઓગળી ગયા પછી, સૂર્યની ગરમીથી પાણીનું બાષ્પીભવન થવાથી અને લાખો મીઠા પાણીની નદીઓ અબજો ક્યુસેક પાણી સમુદ્રમાં ઠાલવતી હોવાથી સમુદ્રનું ખારાપણું ઓછું થઈ જવું જોઈએ. પણ તેમ થતું નથી. નથી તો સમુદ્ર ઓછો થતો કે નથી તેનું ખારાપણું ઓછું થતું. વૈજ્ઞાનિકો તો કહે છે કે સમુદ્રનું જળ વધવાનું છે તેની સપાટી ઊંચી થવાથી ઘણાં બંદરો ડૂબી જવાનાં છે. ગ્લેસિયરો પીગળી રહ્યા છે. કોઈની રચના કેટલી ગજબની છે? તેથી ભગવાનને અપાંનિધિ કહેવાય છે.

324. અધિષ્ઠાનમ:

બધાનો આધાર.

વિશ્વ આધેય છે અને પરમેશ્વર અધિષ્ઠાન છે. અધિષ્ઠાન વિના આધેય રહી શકે નહીં. તેથી તેને સર્વાધાર કહેવામાં આવે છે.

325. અપ્રમત્ત:

પ્રમાદરહિત.

જીવનના બે મહાશત્રુઓ છે: 1. આળસ અને 2. પ્રમાદ. આળસ તેને કહેવાય જે કર્તવ્યકર્મોને સમયસર ન કરે, મોડે કરે. પ્રમાદ તેને કહેવાય જે કર્તવ્ય કર્મોને કરે જ નહીં. મોડેથી પણ ન કરે.

સામાન્ય પામર માણસમાં આળસ અને પ્રમાદ આ બે દોષો હોય તો કદાચ ચાલે પણ કેટકેટલીક વાર સમર્થ પુરુષોમાં પણ આ બે દોષો રહેતા હોય છે. જે ઘણું નુકસાન કરે છે. સામાન્ય રીતે એવું જોવા મળ્યું છે કે જે લોકો શૂરવીર હોય છે તે બહુ કર્મઠ નથી હોતા અને જે લોકો કવિ-વિદ્વાન, વિચારક તત્ત્વચિંતક હોય છે તે પણ મૂડી હોય છે. મૂડ હોય તો કામ કરે નહીં તો બધું પડ્યું રહે.

ભગવાન વિષ્ણુ કર્મઠ છે. સમયસર બધું કામ કરતા રહે છે તેથી વિશ્વપાલનનું કર્તવ્ય સમયસર બજાવતા રહે છે. તે પ્રમાદી નથી.

326. પ્રતિષ્ઠિત:

આબરુદાર, માન-સન્માનભાજી.

જીવન પાંચ લાઈનો ઉપર ચાલે છે: 1. ઈશ્વરીય, 2. ધાર્મિક, 3. રાજકીય, 4. સામાજિક અને 5. આર્થિક.

1. પ્રાણીમાત્રને જીવન જીવવાની ઈશ્વરે એક લાઈન બનાવી દીધી છે. તે લાઈન ઉપર પ્રાણીઓ ચાલે છે અને જીવે છે. જેને સનાતન ધર્મ કહેવાય છે.

2. માત્ર મનુષ્યોએ જ બીજી ચાર લાઈનો બનાવી છે જેમાંની એક છે ધાર્મિક લાઈન. મનુષ્યો આ લાઈન ઉપર પણ જીવન જીવે છે. ન્હાવું-ધોવું, પૂજાપાઠ કરવો, હોમહવન કરવો. તિલક વગેરે કરવા. શીખર-સૂત્ર કે દાઢી ધારણ કરવાં, આ ખાવું આ ન ખાવું વગેરે ધાર્મિક લાઈનથી નક્કી થતું હોય છે. જે બધા ધર્મોની સૌસૌની અલગ-અલગ હોય છે.

3. માણસે રાજવ્યવસ્થાની પણ લાઈન બનાવી છે. જેને કાયદા કહેવાય છે. જે બધાં રાષ્ટ્રોની અલગ અલગ હોય છે. કોઈનાં વાહનો જમણા હાથે ચાલે છે તો કોઈનાં ડાબા હાથે ચાલે છે. આ રાજલાઈન કહેવાય.

4. મનુષ્યો સમાજજીવન જીવે છે. તેથી ઘણા સમાજો હોય છે. પ્રત્યેક સમાજની અલગ-અલગ જીવન લાઈન દોરેલી હોય છે. આ લાઈન મુખ્યતઃ સેક્સ લાઈન નક્કી કરે છે.

5. આર્થિક લાઈન પણ હોય છે. જેના આધારે વ્યક્તિ શાહુકાર, ચોર-લુચ્ચો, નાદાર વગેરે નક્કી થતું હોય છે.

જેની આ પાંચે લાઈનો સીધી હોય, વ્યવસ્થિત હોય અને એકબીજાની પૂરક હોય તે પ્રતિષ્ઠિત હોય. જેની બધી લાઈનો અથવા કોઈ એક લાઈન સીધી ન હોય એકબીજાની વિરોધી હોય તે સ્ખલિત થયેલી હોય તેની તે લાઈનની અપ્રતિષ્ઠા થાય.

પ્રજા આ પાંચમાંથી કઈ લાઈનની પ્રધાનતાભર્યું જીવન જીવે છે તેના આધારે તેની પ્રતિષ્ઠા અપ્રતિષ્ઠા વધુ થતી હોય છે. જે લોકોની માત્ર ધાર્મિક લાઈન વધુ ચુસ્ત હોય છે, પણ બીજી લાઈનો ચુસ્ત નથી હોતી તે ધાર્મિક જીવન તો જીવતા હોય છે પણ બીજી લાઈનોથી સ્ખલિત જીવન પણ જીવતા હોય છે. બધી લાઈનો સીધી અને મક્કમ રાખવી બહુ કઠિન છે.

લાઈન બગડે તો જીવન બગડે. લાઈનોને સાચવવી એ જ જીવનને સાચવવું કહેવાય.

ભગવાન વિષ્ણુની બધી જીવનલાઈનો બરાબર સીધી અને મક્કમ હોવાથી તે પ્રતિષ્ઠિત કહેવાય છે.

શ્લોક: 36
નામ: 327થી 335

સ્કન્દઃ સ્કન્દધરો ધુર્યો વરદો વાયુવાહનઃ ।
વાસુદેવો બૃહદ્ભાનુરાદિદેવઃ પુરન્દરઃ ॥ 36 ॥

327. સ્કન્દઃ

328. સ્કન્દધરઃ

329. ધુર્યઃ

330. વરદઃ

331. વાયુવાહનઃ

332. વાસુદેવઃ

333. બૃહદ્ભાનુઃ

334. આદિદેવઃ

335. પુરન્દરઃ

ફરી પાછાં નવાં નામો બતાવે છે.

327. સ્કન્દઃ

સેનાપતિ.

જીવન યુદ્ધમય છે. યુદ્ધ વિનાનું જીવન હોતું નથી. યુદ્ધ વિનાનું જીવન લગભગ નમાલું હોય છે. જેથી વ્યક્તિને નમાલી શાંતિ તો મળે પણ જીવન હારી જાય. આપણું હિંદુઓનું અધ્યાત્મ આ માર્ગે વાળી દેવાયું છે તેથી પ્રજા નમાલી બની છે.

પહેલાં સ્કન્દની પૌરાણિક કથા જાણીએ. અસુરો દેવોને બહુ દુઃખ આપતા હતા. અસુરોથી મુક્તિ મેળવવા દેવોએ ઘણા પ્રયત્નો કર્યા, પણ મુક્તિ ન મળી. વર્તમાન દુઃખોમાંથી છૂટવું તે પ્રથમ સાધના કહેવાય. વર્તમાન દુઃખોની ઉપેક્ષા કરીને પરલોકનાં સુખો માટે સાધના કરવી તે હાથના ગોળને છોડીને કૂણીના ગોળને ચાટવા જેવી સાધના કહેવાય. હિંદુ પ્રજાને કૂણીના ગોળની સાધના તરફ વાળી દેવાઈ છે. તેને પણ અસુરો બહુ ત્રાસ આપે છે પણ તેની કશી સાધના નથી કરતી.

વર્તમાન અસુરોના ત્રાસથી છૂટવા માટે દેવોને એક રસ્તો મળ્યો. “તમારે પ્રખર સેનાપતિ જોઈએ” સેનાપતિ જ યુદ્ધ જીતી શકે. સેનાપતિ વિનાની સેના ગમે તેટલી મોટી હોય તોપણ યુદ્ધ ન જીતી શકે. પણ સેનાપતિ લાવવો ક્યાંથી? જવાબ મળ્યો. ભગતડાં પેદા કરવાં બંધ કરો. સેનાપતિ પેદા કરો.

દેવો શક્તિ—મા પાર્વતી પાસે ગયા. શક્તિએ કહ્યું કે હું સેનાપતિ પેદા કરું પણ શિવ વિના બીજ કોણ આપે? દેવોએ શિવજીને સમાધિમાંથી જગાડ્યા. અને શિવ-શક્તિનું મિલન કરાવ્યું. તેમાંથી કાર્તિકસ્વામી-સ્કન્દ પેદા થયા. છ કૃતિકાઓએ તેમને ઉછેર્યા હોવાથી તેમને છ મુખો હતાં. ચરબીથી ઠસોઠસ ભરેલી ગુલામડીઓ રૂપાળાં-નમાલાં ભગતડાં પેદા કરે તેના કરતાં એક કૃષકાય પાર્વતી શિવનો

સ્વીકાર કરીને મહાપરાક્રમી સેનાપતિ સ્કંદને પેદા કરે તે જ રાષ્ટ્ર બળવાન મહાન થઈ શકે. શિવ-પાર્વતીઓના માર્ગે ચાલીને જો સ્કંદો પેદા કરવામાં આવે તો જ રાષ્ટ્રરક્ષા થાય. લાડવાખાઉ નમાલાં ભગતડાં તંબૂરા અને મંજીરાં તો વગાડે પણ શત્રુઓનાં હાડકાં-પાંસળાં ન વગાડી શકે.

સ્કંદે તારકાસુર સાથે ભયંકર યુદ્ધ કરી તેનો નાશ કર્યો અને દેવોને શાંતિ થઈ. શાંતિ પરાક્રમથી થાય. ધ્યાન ધરવાથી ન થાય. આ સ્કંદને છ મુખો છે તે આવાં છે: 1. આયોજન, 2. વ્યૂહ, 3. ગુપ્તચર તંત્ર, 4. સ્થળ સેના, 5. જળ સેના અને 6. વાયુસેના. આ છએ છ મુખો બરાબર હોય તો યુદ્ધમાં વિજય મળી શકે. ભગવાન વિષ્ણુ યુદ્ધના સેનાપતિ છે તેથી તેમને સ્કંદ કહેવાય છે.

328. સુંદરધર:

યુદ્ધની કુશળતાને ધારણ કરનારા.

યુદ્ધ માત્ર સેના અને શસ્ત્રોથી નથી લડાતું. તેના માટે મુત્સદ્દીગીરી અને પરાક્રમ પણ જરૂરી છે. મુત્સદ્દીગીરીપૂર્વક લડાયેલું યુદ્ધ ઓછી ખુવારીથી જીતી શકાતું હોય છે. જ્યારે મુત્સદ્દીગીરી વિનાનું આવેશમાં લડાયેલું યુદ્ધ ભારે ખુવારી વેઠીને પણ કદાચ હારી જવાતું હોય છે. તેથી યુદ્ધકૌશલ્ય જરૂરી છે. જે ભગવાન વિષ્ણુ ધારણ કરે છે તેથી તેમને સ્કંદધર કહેવાય છે.

329. ધુર્ય:

વિશ્વધુરાને ધારણ કરનારા.

જેમ ગાડાના ધુંસરાને ધારણ કરનારા બળદો ગાડું ખેંચે છે તેથી તેમને ‘ધોરી’ કહેવાય છે. તેવી જ રીતે વિશ્વરથના ધુંસરાને પણ ભગવાન ધારણ કરીને વિશ્વને ગતિ આપે છે તેથી તેને ધુર્ય કહેવાય છે.

330. વરદ:

વરદાન આપનાર.

સિદ્ધિ પ્રાપ્ત થયા પછી તેનું પરિણામ શ્રાપ અને વરદાનમાં પરિણમતું હોય છે. રાજા, અધિકારી, શેઠિયાઓ વગેરે પણ પોતાની સિદ્ધિથી પ્રસન્ન કરનારને વરદાન આપીને તથા નારાજ કરનારને શ્રાપ આપીને શક્તિનો ઉપયોગ કરતા હોય છે. જેનામાં આ બે ક્ષમતાઓ ન હોય તે ભગવાન ન કહેવાય. તેની સ્થિતિ તો “મેતો મારેય નહીં અને ભણાવે પણ નહીં” જેવી થાય. ભગવાન સર્વ સમર્થ છે તેથી તે ભક્તોને આશીર્વાદ અને દુષ્ટોને શ્રાપ આપી શકે છે તેથી તેને વરદ કહેવાય છે.

331. વાયુવાહન:

જેના આધારે વાયુ વહન કરે છે તે.

આ નામનો અર્થ ‘વાયુને વાહન બનાવનાર’ એવો કર્યો છે. “વાયુર્વાહનં યસ્ય” આવો બહુવ્રીહિ સમાસ કરાયો છે. જે મને બહુ યોગ્ય લાગતો નથી. ભગવાન વિષ્ણુનું વાહન ગરુડ છે. વાયુ નથી. તેથી મને લાગે છે કે અહીં ષષ્ઠી તત્પુરુષ સમાસ કરવો જોઈએ. “જે વાયુનું વાહન હોય તે” અર્થાત્ જેના આધારે વાયુ વહન કરતો હોય તે. વાયુ વાહન કહેવાય.

332. વાસુદેવ:

વસુદેવના પુત્ર વાસુદેવ.

ભગવાન વિષ્ણુ દેવકીના ગર્ભથી વસુદેવ પિતાના ત્યાં અવતર્યા તેથી તેમને વાસુદેવ કહેવાય છે.

333. બૃહદ્ભાનુ:

વિશાળ સૂર્ય

આપણો સૂર્ય ઘણો મહાન છે. પણ આવા અનેક સૂર્યો જેમાંથી ઉત્પન્ન થયા છે તેવો મૂળ અતિ-અતિ વિશાળ સૂર્ય તે બૃહદ્ભાનુ કહેવાય છે.

334. આદિદેવ:

સૌથી શરૂઆતનો દેવ.

પરમેશ્વર અનાદિ છે. તેમ છતાં સૃષ્ટિની શરૂઆતમાં જે દેવ હતો તેને આદિદેવ કહેવાય છે. અર્થાત્ જ્યારથી સૃષ્ટિ રચાઈ છે ત્યારથી જે દેવની ઉપાસના ચાલે છે તે આદિદેવ વિષ્ણુ છે.

335. પુરંદર

પુરનો નાશ કરનાર.

પુરના બે અર્થ છે. પુર એટલે શરીર અને પુર એટલે અસુરોનું નગર.

પુરમાં રહે તે પુરુષ કહેવાય. (પુષ્પ શેતે-આસ્તે ઇતિ પુરુષઃ) શરીરરૂપી નગરમાં રહેનારો જીવાત્મા પુરુષ છે. આ નગરનો નાશ કરવો અર્થાત્ દેહમોહથી મુક્ત થવું તેને પુરંદર કહેવાય. ભગવાનની કૃપાથી જીવાત્માનો છેલ્લો મોહ-દેહમોહ નષ્ટ થઈ જાય છે. તેથી આવો દેહમોહ નષ્ટ કરાવનાર ભગવાનને પુરંદર કહેવાય છે.

બીજો અર્થ અસુરોના નગરનો ધ્વંસ કરવાની પૌરાણિક કથાઓ ઉપરથી પણ ભગવાનનું નામ પુરંદર પાડવામાં આવ્યું છે.

શ્લોક: 37

નામ: 337થી 345

અશોસ્તારણસ્તાર: શૂર: શૌરિજનેશ્વર: ।

અનુકૂલ: શતાવર્ત: પન્ની પન્નિભેક્ષણ: ॥ 37 ॥

336. અશોક:

337. તારણ:

338. તાર:

339. શૂર:

340. શૌરિ:

341. જનેશ્વર:

342. અનુકૂલ:

343. શતાવર્ત:

344. પન્ન:

345. પન્નિભેક્ષણ:

નવાં નામો બતાવે છે.

336. અશોક:

શોક વિનાનો. આનંદમય.

સંસાર દ્વન્દ્વાત્મક છે. જેમાં હર્ષ અને શોકનો દ્વન્દ્વ પ્રમુખ છે. જે સાંસારિક ઘટનાઓ ઘટે છે તેના પરિણામે લાગતા-વળગતાને હર્ષ અથવા શોક થતો હોય છે. હર્ષ સૌને ગમે છે પણ શોક કોઈને ગમતો નથી. પણ જીવનમાં ગમતું અને ન ગમતું બંને આવતું રહે છે. કોઈના જીવનમાં ગમતું ઘણું આવે તો તેને સુખી કહેવાય. તો કોઈના જીવનમાં ન ગમતું ઘણું આવે તેને દુઃખી કહેવાય. જે હર્ષશોકના દ્વન્દ્વથી પર રહે તેને અશોક કહેવાય. ભગવાનને આવા કોઈ દ્વન્દ્વ નથી હોતા તેથી તે અશોક રહે છે. અશોકનો અર્થ માત્ર શોકનો અભાવ એટલો જ નહીં કરવાનો. શોકનો અભાવ તો જડ પદાર્થોમાં પણ છે. પણ અશોકનો અર્થ આનંદમય પણ કરવાનો. અર્થાત્ જ્યારે કોઈ વ્યક્તિ શોકમુક્ત હોય છે ત્યારે તે આનંદમય પણ હોય છે. આને સહજ પ્રસન્નતા કહેવાય છે. સહજ પ્રસન્નતા હર્ષ નથી. હર્ષ હોય તો શોક હોય જ. કારણ કે તે દ્વન્દ્વ છે પણ સહજ પ્રસન્નતા સ્વભાવ છે. તેથી આનંદમય રહે છે. તેથી ભગવાન વિષ્ણુ સહજ આનંદમય —અશોક છે.

337. તારણ:

તરવૈયા. પાર ઉતારનાર.

જીવન એક સાગર જેવું છે. જેને તરતાં આવડે તે કદાચ પાર ઊતરે. જેને તરતાં ન આવડે તે ડૂબી જાય. પણ સારામાં સારો તરવૈયો

પણ નદી-તળાવ તરી શકે. સાગર ન તરી શકે કારણ કે સાગરનો કિનારો હજારો માઈલ દૂર હોય છે. તેથી સાગર તરવા માટે મોટા અને મજબૂત જહાજની જરૂર પડે. ભગવાન વિષ્ણુ આવું જહાજ છે. તેથી તેમને ‘તારણ’ કહેવાય છે. જે કોઈ મક્કમતાથી આ જહાજનો આશરો લઈને ચઢી જાય છે તે જરૂર પાર ઊતરી જાય છે. કારણ કે ભગવાનનું કામ પાર ઉતારવાનું છે તેથી તેમને ‘તારણ’ કહેવાય છે.

338. તાર:

ઐંકાર.

ભગવાનનું શાસ્ત્રીય નામ ઐંકાર છે. “તસ્ય વાયકા પ્રણવઃ” અર્થાત્ તેનો વાયક ઐંકાર છે. ઐંકારને તારકમંત્ર પણ કહેવાય છે. આપણાં ઉચ્ચારણો હ્રસ્વ-દીર્ઘ અને પ્લુત સ્વરોથી થતાં હોય છે. તેમાં પ્લુત ઉચ્ચારણ ઘણી માત્રાઓ વાળું હોય છે. સંગીતમાં મંદ, મધ્યમ અને તાર એમ ત્રણ રેંજો હોય છે. બધા ગાયકો તારમાં ગાઈ શકતા નથી. ઐંકારનું તાર ઉચ્ચારણ વારંવાર કરવાથી તન-મનના વિકારો ભાગવા લાગે છે. વિકારો ડુબાડે છે. તે બહુ વજનદાર ભારે હોય છે તેને ભગાડે તો તન-મન હળવાં થઈ જાય. હળવાં થતાં જ તે તરવા લાગે છે તેથી ઐંકારને તાર કહેવાય છે.

339. શૂર:

શૂરવીર બહાદુર.

ભગવાન શૂરવીર છે. કાયર નથી. અન્યાય-અત્યાચાર જોઈને પણ જે પ્રતિક્રિયા વિનાનો ચૂપચાપ બેસી રહે—માત્ર ટગર-ટગર જોયા કરે તે વીતરાગ હોય તોપણ કાયર કહેવાય. આવા કાયર વ્યક્તિત્વને જો ભગવાન પદ અપાય તો ભક્તો પણ કાયર જ થાય. અને કાયરતા કદી લુચ્ચાઈ વિનાની નથી હોતી તેથી લુચ્ચા પણ થાય. આવા કાયર-લુચ્ચા-શેતાનો ગમે તેટલી ભક્તિ કરે કે ગમે તેવાં ધર્મસ્થાનો બંધાવે. તે ધર્મ અને ધર્મસ્થાનોની રક્ષા ન કરી શકે. રક્ષા શૂરવીરતાથી—બલિદાનોથી થાય. તે કાયરોમાં હોતું નથી. કાયરો મરે ખરા, વધુ મોટા પ્રમાણમાં મરે. પણ કૂતરાના મોતે મરે. શૂરવીરો પણ મરે પણ તે બલિદાન આપીને મરે. બંનેમાં આટલો ફરક છે.

ભગવાન વિષ્ણુ અને વિષ્ણુના અવતારો રામ-કૃષ્ણ વગેરે શૂરાતનથી ભરપૂર જીવન જીવ્યા હોય છે તેથી તેમને ‘શૂર’ કહેવાય છે.

340. શૌરિ:

શૂરસેનના વંશજ શ્રીકૃષ્ણ:

શ્રીકૃષ્ણનો વંશ યદુવંશ છે અને યદુવંશનો પણ પેટાવંશ વૃષ્ણીવંશ છે. આ વંશના આદિપુરુષ શૂરસેન થયા છે. આદિપુરુષના નામ ઉપરથી ગોત્ર વંશીયનામ શૌરિ થાય છે. તેથી તેમને શૌરિ પણ કહેવાય છે.

341. જનેશ્વર:

ભક્તોના સ્વામી.

જન એટલે જન સાધારણ. પણ અહીં જન શબ્દનો અર્થ ભક્તજન કરવાનો છે. જે ભક્તજનો છે. તેમના ભગવાન સ્વામી છે. અર્થાત્ તેમના યોગ-ક્ષેમની જવાબદારી સંભાળનારા છે તેથી યોગ-ક્ષેમની ચિંતાથી મુક્ત થઈને ભક્તો ભગવાનનું ભજન કરતા રહે છે.

યોગ એટલે જીવનની અત્યંત જરૂરી આવશ્યકતાઓ અને ક્ષેમ એટલે તેનું રક્ષણ. જીવનની અત્યંત જરૂરી વસ્તુઓ છે આહાર-આવાસ-વસ્ત્રાદિ આ બધું તન્મય થઈને ભક્તિ કરનારને ભગવાન પૂરું પાડે છે અને તેનું રક્ષણ પણ કરે છે. જે અત્યંત જરૂરી નથી હોતું, તેની જવાબદારી ભગવાનની નથી હોતી. જે મોજશોખ-વિલાસ-વૈભવની અપેક્ષાઓ રાખે છે તે ખરા ભક્ત નથી હોતા. તે દંભી કે ઢોંગી હોય છે. અને આવું બધું પ્રાપ્ત કરવા માટે દંભ કે ઢોંગ-આડંબરનો આશરો લેતા હોય છે. તે કદી સાચા ભક્ત થઈ શકતા નથી. આવા

દંભી, ઢોંગી આડંબરી લોકોને ગુરુ બનાવનારા, આશરો લેનારા ઠગાતા હોય છે. ડૂબતા હોય છે.

સાચા ભક્તોનો આશરો લેનારા ભક્તજન કહેવાય છે અને તેમના સ્વામી ભગવાન હોય છે તેથી તેમને જનેશ્વર કહેવાય છે.

342. અનુકૂળ:

ભક્તોને અનુકૂળ થનારા.

સુખનો અર્થ થાય છે, ‘જે અનુકૂળ આવે તે સુખ’ અને ‘જે પ્રતિકૂળ થાય તે દુઃખ’ કહેવાય છે. વ્યક્તિને જીવનમાં બધી અનુકૂળતા મળતી નથી. જેને વધુમાં વધુ અનુકૂળતા મળી હોય તે વધારે સુખી કહેવાય. જીવનમાં સૌથી વધુ અનુકૂળતા માણસોની પ્રાપ્તિની હોય છે અને સૌથી વધુ પ્રતિકૂળતા પણ માણસોની હોય છે. માણસ માણસોથી થાકતો હોય છે અને માણસ માણસોથી જીતતો હોય છે. માણસોથી હારેલો-થાકેલો માણસ જ્યારે પરમેશ્વરને શરણે જાય છે ત્યારે તેને અનહદ આશરો મળે છે. ત્યાં દગો, ફટકો, વિશ્વાસઘાત, નફરત જેવું કંઈ નથી હોતું. લોકોથી—ખાસ કરીને સ્વજનોથી—દાઝેલા માણસને ત્યાં રુઝ વળે છે. કારણ કે તે સૌને અનુકૂળ છે. કોઈનો પણ પ્રતિકૂળ નથી હોતો. કેટલાક લોકો એવું માને છે કે ભગવાન નડે છે. માતાજી નડે છે. વગેરે વગેરે. એ વાત સાચી નથી હોતી. માણસને અજ્ઞાન નડે છે. ભગવાન તો સૌને અનુકૂળ જ હોય છે.

343. શતાવર્ત:

સેંકડો વાર આવર્તન કરનારા.

આવર્તન એટલે આવવું. ભગવાન ભક્ત માટે અનેક વાર કૃપાવતાર થઈને આવતો હોય છે. તેનો અનુભવ ભક્તને સ્વયં થતો હોય છે. ભક્ત પોતાના ભૂતકાળમાં પાછું વળીને જુએ તો તેને દેખાય કે તેણે ભૂતકાળમાં હજારો ભૂલો કરી છે. એવી ભૂલો કે કાં તો જીવનનો અંત આવી જાય અથવા જીવન કોડીનું થઈ જાય, પણ આ બધી વખતે તેને કોઈએ બચાવી લીધો છે. આ બચાવનાર તે તેનો ઇષ્ટદેવ પરમેશ્વર છે તેવી તેને ખાતરી થાય છે, જેમ જેમ ખાતરી થતી જાય છે તેમ તેમ શ્રદ્ધા દઢ થતી જાય છે. તેથી ભક્ત પોકારી ઊઠે છે:

“ઓ કરુણાના કરનારા, તારી કરુણાનો કોઈ પાર નથી.”

આ આખું ભજન સાંભળવા જેવું કે ગાવા જેવું છે. એટલે ભગવાન ‘શતાવર્ત’ કહેવાય છે.

344. પદ્મી:

પદ્મ ધારણ કરનારા.

વિષ્ણુ ભગવાનના ચાર હાથમાં શંખ-ચક્ર, ગદા અને પદ્મ ધારણ કરેલાં છે તેથી તેમને પદ્મી કહેવાય છે.

સામુદ્રિક શાસ્ત્રની દૃષ્ટિએ વ્યક્તિના શરીરમાં જે આકાર-પ્રકાર-ચિહ્નો વગેરે હોય છે તેથી વ્યક્તિનો પ્રકાર અને તેનું વ્યક્તિત્વ પ્રગટ થતું હોય છે.

જેના હાથમાં પદ્મનું ચિહ્ન હોય તે વૈભવી, આનંદી અને મળતાવડા સ્વભાવનો હોય છે. જેથી તે સર્વપ્રિય થઈ શકે છે. તેથી વિષ્ણુને પદ્મી કહેવાય છે.

345. પદ્મ નિભેષક્ષણ:

પદ્મદૃષ્ટિવાળા.

વ્યક્તિને સમજવામાં તેની દૃષ્ટિ મહત્ત્વનો ભાગ ભજવતી હોય છે. જેની આંખ ચૂંચરી હોય તે ખટપટિયો હોય, જેની આંખ ત્રાંસી

હોય તે વિશ્વાસપાત્ર ન હોય. જેની દષ્ટિ ચંચળ હોય તે સ્થિર ન હોય, જેની દષ્ટિ વારંવાર સ્ત્રીઓ તરફ જતી હોય તે કામુક હોય, આવું જ સ્ત્રીઓનું પણ સમજવું. જેની દષ્ટિ સ્થિર હોય તે ગંભીર હોય. જેની દષ્ટિ પ્રસન્ન રહેતી હોય તે પ્રસન્નાત્મા હોય. જેની દષ્ટિ શંકાશીલ રહેતી હોય તે વહેમીલો હોય. જેની દષ્ટિ નિસ્તેજ રહેતી હોય તે હતાશ હોય. જેની દષ્ટિ તેજસ્વી હોય તે પરાક્રમી હોય. અને જેની દષ્ટિ પદ્મ જેવી સ્વચ્છ—સુંદર—નિર્મળ રહેતી હોય તે સાચો માણસ હોય.

ભગવાનની દષ્ટિ કમળ જેવી હોવાથી તેમને પદ્મ નિભેક્ષણ કહેવાય છે.

21-3-13

શ્લોક: 38

નામ: 346થી 354

પદ્મનાભોઽરવિન્દાક્ષઃ પદ્મગર્ભઃ શરીરભૃત્ ।
મહા ઋદ્ધો વૃદ્ધાત્મા મહાક્ષો ગરુડધ્વજઃ ॥ 38 ॥

346. પદ્મનાભઃ

347. અરવિન્દાક્ષઃ

348. પદ્મગર્ભઃ

349. શરીરભૃત્

350. મહર્દ્ધિઃ

351. ઋદ્ધઃ

352. વૃદ્ધાત્મા

353. મહાક્ષઃ

354. ગરુડધ્વજઃ

ચાલો ત્યારે ફરી બીજાં નવાં નામોથી ભગવાનને સમજીએ.

346. પદ્મનાભઃ

નાભિમાંથી પદ્મ ઉગાડનારા.

પૌરાણિક કથા પ્રસિદ્ધ છે. જગદ્ગુત્પત્તિ કાળમાં શેષશાયી ભગવાન વિષ્ણુની નાભિમાંથી કમળ ઉત્પન્ન થાય છે. પછી એ કમળમાં બેઠાબેઠા બ્રહ્મા જગતની રચના કરે છે. આ કથા પ્રસિદ્ધ હોવાથી ભગવાનને પદ્મનાભ કહેવાય છે.

પદ્મનાભ શબ્દનો એક બીજો અર્થ પણ કરી શકાય. પદ્મ જેવી નાભિ જેની છે તે પદ્મનાભ. સામુદ્રિક શાસ્ત્રની દૃષ્ટિએ શરીરના પ્રત્યેક અંગનું લક્ષણ હોય છે. તેમાં નાભિ પણ એક અંગ છે. શરીરના મધ્ય ભાગમાં આવેલી નાભિ જો કમળ જેવી સુંદર હોય તો ઉપવસ્ત્ર વિનાનો માણસ વધુ સુંદર દેખાય. જે લોકો મોટી ફાંદવાળા, દુંદાળા, લટકી ગયેલી ચામડીવાળા હોય છે તે બેડોળ દેખાતા હોય છે. તે તો ઢાંકેલા જ સારા પણ જે ઘાટીલા શરીરવાળા હોય છે તેમાં પેટ-કમર-ઢૂંટીનો આકાર વધુ મહત્ત્વનો છે તેથી યથાયોગ્ય આકારવાળા ભગવાન વિષ્ણુને પદ્મનાભ કહેવાય છે.

347. અરવિન્દાક્ષઃ

કમળનેત્ર.

શરીરનાં ઘણાં અંગો કમળ સાથે સરખાવીને તેની સુંદરતા બતાવાતી હોય છે. કમળનાં ઘણાં નામો છે તેમાં અરવિન્દ પણ એક નામ છે. અરા એટલે પાંખડીઓ ધારણ કરે તે અરવિન્દ કહેવાય. આવી સુંદર આંખોવાળા વિષ્ણુ ભગવાન છે.

348. પદ્મગર્ભ:

પદ્મને નાભિમાં ધારણ કરનારા.

349. શરીરભૃત

શરીરનું ભરણ કરનારા.

શરીરનું અસ્તિત્વ ગર્ભમાંથી જ શરૂ થાય છે. તેનું ભરણ કરવા માટે માતાના ગર્ભમાં આવેલું ઈંડું ફલિત થતાં જ ગર્ભમાં ચોંટી જાય છે. જો ફલિત ન થાય તો રજઃ પ્રવાહ સાથે બહાર નીકળી જાય છે. ફલિત થઈને ગર્ભમાં ચોંટેલું ઈંડું ક્રમે ક્રમે વધવા લાગે છે. તેનું ભરણ તેની માતાના આહારમાંથી થયા કરે છે, બીજી બાજુ પ્રસવ પછી દૂધની વ્યવસ્થા માટે સ્તન વિકસવા લાગે છે. આ રીતે જન્મ ધારણની પ્રક્રિયાથી મરણ સુધી શરીરનું ભરણપોષણ કરવાની વ્યવસ્થા ભગવાને કરી રાખી છે તેથી તેમને ‘શરીરભૃક્’ કહેવાય છે.

350. મહર્દ્ધિ:

મહાન રિદ્ધિવાળા.

ભગવાનને બધી રિદ્ધિ-સિદ્ધિઓ સહજ પ્રાપ્તિ છે તેથી તેમને મહર્દ્ધિ કહેવાય છે.

351. ઋદ્ધ:

જે પોતાના વચનથી બંધાયેલો છે તે.

ભગવાન કદી વચનભંગ થતો નથી. તે આપેલાં વચનોનું બરાબર પાલન કરે છે તેથી તે વચનબદ્ધ કહેવાય છે.

352. વૃદ્ધાત્મા:

સૌથી જૂના અસ્તિત્વવાળો.

સૃષ્ટિનાં વિદ્યમાન બધાં તત્ત્વોની ઉંમર છે. કોઈ ગમે તેટલું જૂનું હોય પણ પરમાત્માથી વધુ કોઈ જૂનું નથી તેથી પરમાત્માને વૃદ્ધાત્મા કહેવાય છે.

353. મહાક્ષ:

મોટી આંખવાળા.

મોટી આંખનો ભાવ એવો છે કે જે ચારે તરફ ઉપર-નીચે બધું જોઈ શકે છે. તેના જોયા વિનાનું કશું રહેતું નથી. સર્વ દ્રષ્ટા છે તેથી તેને મહાક્ષ કહેવાય છે.

354. ગરુડધ્વજ:

ગરુડના ચિહ્નવાળી ધજા રાખનારા.

ભગવાન વિષ્ણુનું વાહન ગરુડ છે. કારણ કે તે સૌથી વધુ ગતિમાન પક્ષી છે. રક્ષક પાસે તીવ્ર ગતિ હોવી જરૂરી છે તો જ તે ઝડપથી ભક્તને બચાવવા સ્થળ ઉપર પહોંચી શકે, પણ ભગવાન જ્યારે રથ ઉપર બેસે છે ત્યારે રથ ઉપરની ધ્વજા ઉપર પણ ગરુડનું ચિહ્ન રાખે છે. યુદ્ધક્ષેત્રમાં કે બીજે ક્યાંય પણ જ્યાં સેંકડો રથો ભેગા થયા હોય ત્યાં રથ અને રથધારીઓને ઓળખવા માટે પ્રત્યેક રથ ઉપર કોઈનું કોઈ ચિહ્ન હોવું જરૂરી હોય છે. અર્જુનને ‘કપિધ્વજ’ કહેવાય છે. તો વિષ્ણુને ગરુડધ્વજ કહેવાય છે.

શ્લોક: 39

નામ: 355થી 362

અતુલ: શરભો ભીમ: સમયજ્ઞો હવિર્હરિ: ।

સર્વલક્ષણ લક્ષણ્યો લક્ષ્મીવાન સમિતિં જય: ॥ 39 ॥

355. અતુલ:

356. શરભ:

357. ભીમ:

358. સમયજ્ઞ:

359. હવિર્હરિ:

360. સર્વલક્ષણ લક્ષણ્ય:

361. લક્ષ્મીવાન

362. સમિતિંજય:

ફરી નવાં નામો પ્રસ્તુત કરે છે.

355. અતુલ:

લાજવાબ—અદ્વિતીય.

ત્રાજવાંને તુલા કહેવાય. જેને ત્રાજવામાં જોખી શકાય તે બધાં તુલ કહેવાય પણ જેને કોઈ પણ ત્રાજવામાં જોખી જ ન શકાય તેને અતુલ કહેવાય. અહીં જોખવું એ ઉપલક્ષણ છે અર્થાત્ કોઈ પણ રીતે માપી ન શકાય તે અમાપ છે, જે મપાઈ જાય તે ભગવાન ન કહેવાય તેથી તે અતુલ છે.

356. શરભ:

સિંહઘાતી, મહાબળવાન.

શરભના અનેક અર્થો છે જેમાંનો એક અર્થ છે મહાબળવાન સિંહનો પણ નાશ કરી શકે તેવું પ્રાણી. તેને આઠ પગ હોય છે. ચાર નીચે અને ચાર ઉપર. આવું પ્રાણી અત્યારે ક્યાંય દેખાતું નથી, પહેલાં હશે! જે ઘણાં પ્રાણીઓના નાશભેગું નષ્ટ થઈ ગયું હશે. અથવા આ કોઈ કલ્પનાપ્રાણી હશે. જે હોય તે પણ ભગવાન વિષ્ણુની ઉપમા આવા સિંહનો પણ ઘાત કરી શકે તેવા મહાબળવાન પ્રાણી સાથે કરવામાં આવી છે.

357. ભીમ:

ભયંકર, વિકરાળ

ભગવાન ભક્તો માટે કોમળ અને સુંદર આકૃતિવાળા છે. પણ દૈત્યો—દુષ્ટો—રાક્ષસો માટે તે ભયંકર—વિકરાળ બની જતા હોય છે.

તેથી તેમને ‘ભીમ’ કહેવાય છે. ભય વિના રાજ્ય કરી શકાય નહીં. તેથી દુષ્ટો માટે તે ભીમ રૂપ છે.

358. સમયજ્ઞ:

ત્રણે કાળના જ્ઞાતા.

જગદુત્પત્તિ, સ્થિતિ અને પ્રલય આ ત્રણે કાળના જ્ઞાતા હોવાથી ભગવાનને ‘સમયજ્ઞ’ કહેવાય છે.

359. હવિર્હરિ:

હવિષ્યાન્નને ગ્રહણ કરનારા.

યજ્ઞમાં જે કાંઈ હોમાય છે તે હવિ છે. તે હવિષ્યનું ગ્રહણ ભગવાન કરે છે તેથી તેને હરિ કહેવાય છે. આમ જુઓ તો આખું વિશ્વ એક યજ્ઞપ્રક્રિયા જ છે. આ પ્રક્રિયામાં સદાય એક તરફ બધું હોમાતું રહે છે તો બીજી તરફ નવું સૃજન થતું હોય છે. આ રીતે પણ વિશ્વના હવિને ગ્રહણ કરનારા હોવાથી હવિર્હરિ કહેવાય છે.

360. સર્વલક્ષણ લક્ષણ્ય:

બધાં ઉત્તમ લક્ષણોથી જે લક્ષિત છે તે.

લક્ષણોથી વ્યક્તિ મહાન, મધ્યમ કે અધમ બનતી હોય છે. લક્ષણોના બે પ્રકાર હોય છે: 1. શારીરિક લક્ષણો અને 2. સ્વભાવગત લક્ષણો.

શારીરિક લક્ષણોમાં, શરીરનો વર્ણ, આકાર-પ્રકાર વગેરે આવે. જે પ્રત્યક્ષ દેખાઈ આવે.

સ્વભાવગત લક્ષણો અનુભવથી ખબર પડે. એટલે માણસની ખબર નીવડે પડતી હોય છે. અને નીવડવા માટે સમય જોઈએ.

ભક્ત ભગવાનની દીર્ઘકાળ ભક્તિ કરે. જેમજેમ વીતતો જાય તેમ-તેમ તે ભગવાનને વધુ ને વધુ સમજતો જાય. અર્થાત્ તેનાં અનંત લક્ષણો ઉજાગર થતાં જાય.

સદ્ગુણોથી સુલક્ષણો આવતાં હોય છે અને દુર્ગુણોથી કુલક્ષણો આવતાં હોય છે. ભગવાનમાં અનંતગુણો છે. ગાતાં પાર ન આવે તેટલા ગુણો છે. ઈશ્વરના ગુણો જ માનવોમાં ઊતરતા હોય છે. અર્થાત્ મનુષ્યોમાં જેટલા સદ્ગુણો દેખાય છે તેની મૂળ ખાણ પરમેશ્વર છે. મનુષ્યોમાં ગુણો હોય અને પરમેશ્વરમાં ગુણો હોય જ નહીં, તે માત્ર નિર્ગુણ હોય તેવું બને નહીં. તેથી તે બધાં જ શુભ લક્ષણોથી લક્ષિત પ્રભુ છે. જે જેવા ભગવાનની ઉપાસના કરે તેનામાં તેવા ગુણો આવે.

361. લક્ષ્મીવાન

ધનવાન, લક્ષ્મીપતિ:

વિષ્ણુ ભગવાન ધનત્યાગી નથી. લક્ષ્મી સ્વયં તેમનાં પત્ની છે. જે કદી પણ વિષ્ણુથી અલગ થતાં નથી. તેમ જ વિષ્ણુ તેમનો ત્યાગ કરતા નથી. બંને એકબીજામાં ઓતપ્રોત થઈને સજોડે રહે છે.

વિશ્વનું પાલન લક્ષ્મીથી થાય છે તેથી પાલન કરવા માટે લક્ષ્મીપતિ થવું જરૂરી છે. લક્ષ્મીત્યાગી થનારો પરાશ્રયી થઈ જતો હોય છે. ભગવાન પરાશ્રયી ન હોય. અને ભગવાન પરાશ્રયી થવાનો ઉપદેશ પણ ન આપે. સાચો ભક્ત પણ પરાશ્રયી ન હોય. ભલે તે ધનવાન ન હોય પણ સ્વાશ્રયી તો હોય જ. પરાશ્રયી થઈને ભક્તિ કરનારા ખુમારી વિનાના થઈ જતા હોય છે. ખુમારી વિનાનો ભક્ત, લાચાર, ભગતડું થઈ જતો હોય છે. તેથી સ્વાશ્રયી થઈને ખુમારીભરી ભક્તિ કરવી એ જ ઉત્તમ કહેવાય. ન્યાય-નીતિ અને હક્કની લક્ષ્મી કમાવી

અને તેના આધારે સ્વાશ્રયી જીવન જીવવું તે પરાશ્રયી ત્યાગી કરતાં પણ સાચો ત્યાગ કહેવાય.

૩૬૨. સમિતિજય:

યુદ્ધમાં વિજય પ્રાપ્ત કરનાર.

વિશ્વમાં યુદ્ધો થતાં જ રહેવાનાં, તેને સદંતર રોકી શકાશે નહીં. તેથી પ્રજા અને રાષ્ટ્રનું રક્ષણ કરનારે યુદ્ધવિજયી થવું જરૂરી હોય છે. હિંસાનો ત્યાગ કરીને યુદ્ધનો ત્યાગ કરી દેવાથી યુદ્ધ અટકતાં નથી. ઊલટાનું દુર્બળતા યુદ્ધખોરોને યુદ્ધ માટે પાનો ચઢાવે છે, તે વધારે યુદ્ધખોર બને છે તેમને ઠેકાણે લાવવા માટે ભયંકર ફટકો આપવો જરૂરી છે. તેથી ક્ષમતા જેનામાં હશે તે યુદ્ધખોર આક્રમકોનો નશો ઉતારી દેશે. યુદ્ધને અટકાવવાનો આ જ સાચો માર્ગ છે.

ભગવાન વિષ્ણુ પ્રત્યેક અધર્મકારી યુદ્ધને પરાજય આપે છે તેથી તેમને સમિતિજય કહેવાય છે.

22-3-13

શ્લોક: 40
નામ: 363થી 372

વિક્ષરો રોહિનો માર્ગો હેતુ દામોદરઃ સહઃ ।
મહીધરો મહાભાગો વેગવાનમિતાશનઃ ॥ 40 ॥

363. વિક્ષરઃ

364. રોહિતઃ

365. માર્ગઃ

366. હેતુઃ

367. દામોદરઃ

368. સહઃ

369. મહીધરઃ

370. મહાભાગઃ

371. વેગવાન

372. અમિતાશનઃ

નવાં નામો આ પ્રકારે બતાવ્યાં છે:

363. વિક્ષરઃ

અક્ષય—જેનો ક્ષય ન થાય તે.

ક્ષર એટલે ખરવું, ઓછું થવું, નષ્ટ થવું અને વિક્ષર એટલે તેવું ન થવું. અર્થાત્ ભગવાનનો કદી ક્ષય નથી થતો, તે ઓછો નથી થતો કે નષ્ટ નથી થતો, તે કાયમ અવિચળ રહે છે. તેથી તેને વિક્ષર કહેવાય છે.

364. રોહિતઃ

મત્સ્યાવતારી ભગવાન રોહિતઃ

જ્યારે પૃથ્વીનો ખંડ પ્રલય થાય છે ત્યારે જળ ત્યાં સ્થળ અને સ્થળ ત્યાં જળ થઈ જાય છે. અર્થાત્ પૃથ્વીનો એક મોટો ભાગ સમુદ્રમાં ડૂબી જાય છે અને પૃથ્વીનો એક બીજો ભાગ નવો ઊપસી આવે છે. આ નવા ભાગને જીવનલાયક થતાં કરોડો વર્ષો લાગી જાય છે. પણ જૂના પૃથ્વીના ભાગનો પ્રલય થતાં પહેલાં એક માછલી બધા બીજો સાથેની નૌકાને નવા ઊભરેલા ભૂભાગમાં લઈ જાય છે. આ બીજોમાંથી નવા ભૂભાગમાં નવી જીવસૃષ્ટિનો વિકાસ થાય છે. આવું કરાવનાર પેલી માછલીને રોહિત કહેવાય છે તેથી તે વિષ્ણુનું રૂપ હોવાથી વિષ્ણુને પણ રોહિત કહેવાય છે.

365. માર્ગઃ

ધર્મ:

લોકોને ચાલવા માટેનો રસ્તો પણ ભગવાને બનાવ્યો છે. તેને ધર્મ કહેવાય છે. આ ધર્મ એ જ માર્ગ છે. જેને આપણે સનાતન ધર્મ પણ કહીએ છીએ.

સનાતન ધર્મ એટલે ઈશ્વરીય માર્ગ. તેમાં જ્યારે માણસો દેશકાળ પરિસ્થિતિ પ્રમાણે વધારો-ઘટાડો કરે છે ત્યારે તે સંપ્રદાય કે પંથ બને છે. સંપ્રદાય કે પંથ સનાતન નથી હોતા. તે ઉત્પન્ન થઈને અમુક સમય ચાલીને સમાપ્ત થઈ જતા હોય છે. તેથી સંપ્રદાય કે પંથનો આગ્રહ ન રાખતાં સનાતન ઈશ્વરીય ધર્મનો આગ્રહ રાખી તેના ઉપર ચાલવું તેને માર્ગ કહેવાય છે.

366. હેતુ:

હેતુ એટલે મૂળ કારણ.

વિશ્વ ઉત્પત્તિનું મૂળ કારણ પરમેશ્વર છે તેથી તેમને ‘હેતુ’ કહેવાય છે.

367. દામોદર:

જેના ઉદરમાં દામ અર્થાત્ ધન-ઐશ્વર્ય હોય તે દામોદર કહેવાય.

ભગવાન ઐશ્વર્યાધિપતિ છે. દરિદ્ર, અક્રિયન નથી. તેની પ્રતીતિ બાળકૃષ્ણે માટી ખાઈને જશોદાને કરાવી હતી. મોઢામાંથી માટી કાઢવા જ્યારે માતા જશોદાજીએ મોઢું ખોલાવ્યું તો તે જોતી જ રહી ગઈ. અંદર ઐશ્વર્યના ભંડાર જ ભંડાર દેખાયા. ખરેખર પૃથ્વીનું પેટાળ એ ભગવાનનું પેટ છે તેમાં હીરા-માણેક-સોનું-ચાંદી-લોખંડ-કોલસો, પેટ્રોલ વગેરે ખનીજો એટલાં બધાં ભર્યાં છે કે લોકો હવે માત્ર જમીન ઉપરની ખેતીથી નહીં પણ પેટાળની ખેતીથી માલામાલ થતાં રહે છે, તેથી ભગવાનને ‘દામોદર’ કહેવાય છે.

368. સહ:

સહન શક્તિવાળા.

ભગવાન ઘણું સહન કરે છે. નાસ્તિકો ઘણી ગાળો આપે છે પણ ભગવાન કોઈને કશી હાનિ કરતા નથી. જેટલા ભાવથી સ્તુતિ સાંભળે છે તેટલા જ ભાવથી તે ગાળો પણ સાંભળે છે. બોલો જેમ બોલવું હોય તેમ બોલો. હું બધું સહન કરીશ. કશો બદલો નહીં લઉં. નાસ્તિકો, દુષ્ટો, રાક્ષસો વગેરે ઈશ્વરદ્રોહી હોવા છતાં ભગવાન મંદ-મંદ હસતાં-હસતાં તેમને જોતા રહે છે. સૂર્ય ઉપર ધૂળ ઉડાડનારને સૂર્ય મારી નાખતો નથી. અંતે તો તેમની ઉડાડેલી ધૂળ પાછી તેમના જ માથા ઉપર આવીને પડતી હોય છે.

આવી સહનશક્તિ ભક્તોમાં પણ આવે તેવા હેતુથી ભગવાન સ્વયં પણ ‘સહ’ કહેવાય છે.

369. મહીધર:

ધરણીધર, પૃથ્વીધર

વર્ષાન પહેલાં આવી ગયું છે.

370. મહાભાગ:

મહાન, બહુ ભાગ્યશાળી.

ભગવાન સૌથી મહાન છે. અને સૌથી વધુ સામર્થ્યવાન પણ છે તેથી મહાભાગ કહેવાય છે.

371. વેગવાન

અત્યંત ગતિશીલ.

રક્ષણ કાર્ય કરનારમાં ગતિશીલતા હોવી જરૂરી છે. તેથી ગરુડવાહન ભગવાન 'વેગવાન' કહેવાય છે.

372. અમિતાશન:

ખૂબ ખાનારા.

નિત્યપ્રલય, પ્રલય અને મહાપ્રલયના રૂપમાં ભગવાન બધું પોતાનામાં સમાવી લે છે. તેથી 'અમિતાશન' કહેવાય છે.

અહીં બે માર્ગો તરફ ધ્યાન આપવા જેવું છે.

1. વૈષ્ણવમાર્ગ અને 2. શિવમાર્ગ. બંનેનો મૂલાધાર જુદોજુદો છે. વૈષ્ણવો કંકુ-ચંદન માર્ગી છે. અર્થાત્ તે કપાળમાં કંકુનું તિલક-ચંદનનો ચાંલ્લો વગેરે કરતા હોય છે. જે ઉત્પત્તિ અને પાલનનું પ્રતીક કહી શકાય.

શૈવો કપાળમાં ભસ્મ લગાવે છે. ભસ્મ સંહારનું પ્રતીક છે. તેથી તેનો મૂલાધાર વૈરાગ્ય છે. વૈરાગ્ય, જ્ઞાનનો આધાર બને છે. અને જ્ઞાન મોક્ષનું કારણ બને છે. શિવ અને વિષ્ણુ બંને એક જ છે. કશો ભેદ ન હોવા છતાં ઉપાસના માર્ગની ભિન્નતાથી ભિન્નતા દેખાય છે. એક ઐશ્વર્યપ્રધાન ઉપાસના છે તો બીજી વૈરાગ્યપ્રધાન ઉપાસના છે. વૈરાગ્યમાં ઐશ્વર્યનો પ્રલય છે તેથી ઐશ્વર્ય તુચ્છ થઈ જાય છે. ઐશ્વર્યની થોડી પણ લાલસા ન રહે તેને વૈરાગ્ય કહેવાય. વૈરાગ્ય ઐશ્વર્યના આકર્ષણનો પ્રલય કરી સ્વાહા કરી જાય તેથી ઐશ્વર્ય કરતાં વૈરાગ્ય વધુ પૂજ્ય છે. તેથી ભગવાન 'અમિતાશન' કહેવાય છે.

23-3-13

શ્લોક: 41

નામ: 373થી 383

ઉદ્ભવઃ ક્ષોભણો દેવઃ શ્રીગર્ભઃ પરમેશ્વરઃ ।
કરણં કારણં કર્તા વિકર્તા ગહનો ગુહઃ ॥ 41 ॥

373. ઉદ્ભવઃ

374. ક્ષોભણઃ

375. દેવઃ

376. શ્રીગર્ભઃ

377. પરમેશ્વરઃ

378. કરણમ્

379. કારણમ્

380. કર્તા

381. વિકર્તા

382. ગહનઃ

383. ગુહઃ

નવાં નવાં નામો બતાવે છે.

373. ઉદ્ભવઃ

સૃષ્ટિનો રચનારો.

જેમ ભૂમિમાંથી બીજ ઊગી નીકળે છે તેમ સૃષ્ટિ પણ ભગવાનમાંથી ઉદ્ભવે છે. પૃથ્વી બીજના અંકુરોને રચતી નથી, માત્ર ઉદ્ભવવાની મોકળાશ અને અનુકૂળતા કરી આપે છે. બાકીનું કામ આપોઆપ થયા કરે છે. તેમ પ્રલયકાળમાં બધાં બીજો પોતાની અંદર સમાવીને યોગનિદ્રામાં પોઢેલા વિષ્ણુ સમય પાકતાં જ ક્રમેક્રમે બીજોનો ઉદ્ભવ કરતા રહે છે. જે બીજો અંકુર થઈને પછી છોડ, વૃક્ષ વગેરે થાય છે તેથી ભગવાનનું નામ ‘ઉદ્ભવ’ પાડવામાં આવ્યું છે.

374. ક્ષોભણઃ

વિક્ષોભ કરનારા.

ઉત્પત્તિ વિક્ષોભ વિના ન થાય. દહીમાં વિક્ષોભ થાય તો જ માખણ આવે. ચાકડો ફરે તો જ માટલું થાય. એમ સૃષ્ટિ ઉત્પત્તિકાળમાં પણ પરમાણુઓ વિક્ષોભ પેદા થાય તો આગળની રચના પેદા થાય.

જીવનમાં પણ આવું જ છે. વિક્ષોભ થાય તો જ નવનિર્માણ થાય. ભર્તૃહરિને પિંગલાએ વિક્ષોભ કર્યો તો ભર્તૃહરિ મહાન યોગી થયા.

બુદ્ધ મહાવીર વગેરે બધાની આવી જ વાત છે. જેને કદી કાંઈ વિક્ષોભ જ થયો નથી તે નવનિર્માણ ન કરી શકે.

વિક્ષોભ સુખદાયી નથી હોતો. અશાંતિના વંટોળિયામાં વ્યક્તિને ઘુમરાવી નાખતો હોય છે પણ એ જ અશાંતિ પાછળથી શાંતિ પ્રદાન કરતી હોય છે.

જે લોકો પેટીપેક તૈયાર શાંતિ ખરીદવા નીકળી પડતા હોય છે તે કોઈ વાડામાં પુરાઈને ઘેટાશાંતિ મેળવતા હોય છે. શાંતિ તો પોતાની જ શોધેલી કામ આવે. પેટીપેક શાંતિ કોફીનશાંતિ જેવી હોય. તેથી જીવનમાં વિક્ષોભથી ડરવું કે ગભરાવું ન જોઈએ. પણ હા, તે સદાશયી અને શુભમાર્ગી હોવો જોઈએ.

375. દેવ:

દેવ.

ભગવાન દેવ છે. જે દેતો રહે તેને દેવ કહેવાય. ભગવાન દેતો જ રહે છે. લેતો કશું નથી. એક જ પરમાત્માના જુદાજુદા દેવરૂપે અનેક નામો અને રૂપો હિંદુ ધર્મમાં પ્રચલિત છે. તે બધાં ભગવાનનાં જ બહુરૂપ છે. મૂળમાં તો દેવ એક જ છે.

“એક એવ દેવ:” તે જ વિષ્ણુ છે.

હિંદુ ધર્મની ઉપાસના છમુખી છે:

1. બ્રહ્મમુખી.
2. દેવમુખી.
3. અવતારમુખી.
4. ગુરુમુખી.
5. વ્યક્તિમુખી.
6. પ્રકૃતિમુખી.

આ છ પ્રકારોમાં બ્રહ્મમુખી ઉપાસના સર્વોચ્ચ છે. ક્રમેક્રમે નીચે ઊતરતાં ઊતરતાં પ્રાર્થના સીમિત થતી જાય છે. પણ બધામાં દેવભાવ રાખવો તે ઉત્તમ ભાવ કહેવાય.

376. શ્રીગર્ભ:

જેના કણકણમાં લક્ષ્મી વસે છે તે.

વિશ્વ લક્ષ્મી ભરપૂર છે. એવો કોઈ કણ નથી કે જેમાં લક્ષ્મીજીનો વાસો ન હોય. ફળદ્રુપ જમીન તો લક્ષ્મીરૂપ હોય જ છે પણ ખારી જમીન પણ લક્ષ્મીરૂપ હોય છે, જરૂર છે તેનું સંશોધન કરવાની. એવી જમીનમાં ક્ષાર અને ખનીજ ઘણાં હોય છે જે દોહનારને માલામાલ કરી શકે છે. જ્યાં લક્ષ્મી છે ત્યાં જ જીવન છે. અને લક્ષ્મી ટુંડ્રમાં પણ છે. અને સહારાના રણમાં પણ છે. જરૂર છે માત્ર સંશોધન અને મંથનની. તેથી ભગવાનને શ્રીગર્ભ કહેવાય છે.

377. પરમેશ્વર:

સર્વોચ્ચ ઈશ્વર.

ઈશ્વરનો અર્થ થાય છે શાસન કરે તે. શાસન વિના વ્યવસ્થા રહી શકે નહીં. અને વ્યવસ્થા વિના સુખ-શાંતિ ન રહે. તેથી એક પરમ શક્તિ સુપરપાવર તત્ત્વ જેને પરમેશ્વર કહેવાય છે.

378. કરણમ્

સાધન.

કાર્ય કરવામાં ઓછામાં ઓછાં ત્રણ તત્ત્વો તો હોવાં જ જોઈએ. 1. કર્તા, 2. કારણ અને 3. કરણ.

1. કુંભાર વિના માટલું બને નહીં તેથી કુંભાર માટલાનો કર્તા છે. એમ ઈશ્વર પણ જગતનો કર્તા છે.

2. કુંભાર હોય પણ માટી ન હોય તોપણ માટલું બને નહીં. માટી ઘડાનું કારણ છે આવી જ રીતે ભગવાનની શક્તિ-પ્રકૃતિ-જગતનું કારણ છે. શક્તિ અને શક્તિમાનનો અભેદ માનવાથી કારણ પરમેશ્વર થઈ જાય છે.

3. કુંભાર હોય, માટી હોય પણ ચાકડો—ટપલો વગેરે સાધનો ન હોય તોપણ ઘડો થઈ શકે નહીં. અહીં પરમેશ્વર સર્વશક્તિમાન હોવાથી કોઈ સ્થૂલ બાહ્યસાધનોની જરૂર પડતી નથી. તે પોતે જ ઉપકરણ બની જાય છે તેથી તેને કરણ કહેવાય છે.

379. કારણં

વિશ્વનું કારણ પણ તે જ છે.

કારણો બે હોય છે. ઉપાદાન અને નિમિત્ત. પરમેશ્વર નિમિત્ત કારણ છે. જેમ કુંભાર હોય છે. ઉપાદાન કારણ શક્તિ અથવા પ્રકૃતિ છે. જે લોકો ઈશ્વરને જ ઉપાદાન કારણ માને છે તે યોગ્ય નથી. કારણ કે ઉપાદાન કારણમાં વિકૃતિ વિના કાર્ય પેદા ન થઈ શકે. માટીમાં ફેરફાર થાય તો જ ઘડો થાય. જો માટી એવી ને એવી પડી રહે તો ઘડો ન થાય. પરમેશ્વરમાં વિકૃતિ ન હોય.

કેટલાક લોકો કરોળિયાની જાળનું ઉદાહરણ આપે છે, તેઓ કહે છે કે કરોળિયો નિમિત્ત પણ છે અને ઉપાદાન પણ છે તે યોગ્ય નથી. જાળનું ઉપાદાન કરોળિયો નથી પણ તેનું થૂંક છે. ઉપાદાન કારણ કાર્યથી અલગ રહી ન શકે. ઘડાથી માટી જુદી ન રહી શકે પણ અહીં કરોળિયો જાળથી ભિન્ન રહી શકે છે. કરોળિયો મરી જાય તોપણ જાળનું અસ્તિત્વ રહે છે. તેથી કરોળિયો માત્ર નિમિત્ત કારણ છે. ઉપાદાન કારણ નથી. ઉપાદાન કારણો તેનું થૂંક છે.

આ રીતે ભગવાન સૃષ્ટિરચનામાં નિમિત્ત કારણ છે.

380. કર્તા:

વિશ્વના રચનારા—કર્તા.

વિશ્વ ભગવાનું રચેલું છે તેથી તે વિશ્વકર્તા છે. આવી અદ્ભુત કૃતિ ભગવાન સિવાય રચી શકાય નહીં. તેથી ભગવાન જ કર્તા છે.

ઈશ્વર દેખાતો નથી પણ તેની કૃતિ દેખાય છે. આ કૃતિનો જેમજેમ ઊંડાણથી અભ્યાસ કરવામાં આવે છે તેમતેમ તેની અદ્ભુતતા અનુભવાય છે. તેથી આવી અદ્ભુત કૃતિ રચનારો ઈશ્વર છે જ. એવી દૃઢતા થાય છે. તેથી તેને કર્તા કહેવાય છે.

વિશ્વની બાબતમાં અનેક મતો છે.

1. વિશ્વ આપોઆપ થયું છે તેનો કોઈ કર્તા નથી.

2. વિશ્વ થયું જ નથી. આ તો માત્ર માયા છે. આવું અજાતવાદી માને છે.

૩. વિશ્વ અનાદિકાળથી અનંતકાળ સુધી આવું ને આવું જ ચાલ્યા કરવાનું. કોઈ કર્તા નથી. આવા બધા અનેક મત-મતાંતરો પ્રચલિત છે. પણ શાસ્ત્રો તર્ક અને અનુભવોથી કહી શકાય કે ના એવું નથી. આ વિશ્વનો કોઈ કર્તા છે. જેને વિષ્ણુ કહેવાય છે.

૩૮૧. વિકર્તા

વિલય કરનાર.

જગદુત્પત્તિનો કર્તા ભગવાન છે, પણ તેના વિસર્જનનો કર્તા પણ ભગવાન છે. તેથી તેને વિકર્તા કહેવાય છે.

૩૮૨. ગહન:

ખૂબ ઊંડાણવાળો.

વસ્તુઓ બે પ્રકારની હોય છે. છીછરી અને ગહન. છીછરી વસ્તુઓ ઉપર જ પડી હોય છે, જેને શોધવી નથી પડતી. આપોઆપ દેખાય છે. જેમ કે ધૂળ-પથ્થર-કાંકરા વગેરે પણ ગહન વસ્તુ ઊંડાણમાં રહેતી હોય છે. જેમ કે સોનું-ચાંદી હીરા-માણેક વગેરે ખનીજો તથા સમુદ્રના પેટાળમાં થનારાં મોતી વગેરે. આવી ગહન વસ્તુઓને ભારે પ્રયત્ન પછી માંડ મેળવાતી હોય છે.

હિંદુ ધર્મની ઉપાસનામાં પરમેશ્વર છીછરો પણ છે અને ગહન પણ છે. સામાન્ય લોકો માટે તે અનેક પ્રકારનાં દેવદેવીઓ વગેરેના રૂપમાં છીછરો છે. પણ સાચા જિજ્ઞાસુ માટે બ્રહ્મતત્ત્વના રૂપમાં તે ગહન છે. નદીના મધ્યમાં અથાહ તાગ લાવવા જેવા છે. તેથી ગહન છે.

૩૮૩. ગુહ:

ગુપ્ત.

ભગવાન પ્રગટ નથી. ગુપ્ત છે. જો પ્રગટ હોત તો કશો વિવાદ જ ન હોત. જેમ સૂર્યચંદ્ર વગેરે પ્રગટ છે તો તેમના અસ્તિત્વ વિશે કશો વિવાદ નથી પણ પરમેશ્વર અત્યંત ગુપ્તથી પણ ગુપ્ત હોવાથી તેને ગુહ કહેવાય છે.

શ્લોક: 42
નામ: 384થી 393

વ્યવસાયો વ્યવસ્થાન: સંસ્થાન: સ્થાનદો ધ્રુવ: ।

પરદ્વિ: પરમ સ્પષ્ટસ્તુષ્ટ: પુષ્ટ: શુભેક્ષણ: ॥ 42 ॥

384. વ્યવસાય:

385. વ્યવસ્થાન:

386. સંસ્થાન:

387. સ્થાનદ:

388. ધ્રુવ:

389. પરદ્વિરૂ

390. પરમસ્પષ્ટ:

391. તુષ્ટ:

392. પુષ્ટ:

393. શુભેક્ષણ:

ભગવાનનાં નવાંનવાં નામો બતાવેછે.

384. વ્યવસાય:

નિશ્ચય.

ભગવાન નિશ્ચયરૂપ છે. તેના નિશ્ચય અધૂરા કે સંશય-વિકલ્પ ભર્યા નથી હોતા. જે લોકો સંશયાત્મા હોય છે તે સિદ્ધિ નથી પામતા. જે લોકો વિકલ્પવાદી હોય છે તે સ્થિરમતિ નથી હોતા. વારંવાર વિચારો બદલતા રહે છે, પણ જે લોકો દઢનિશ્ચયી હોય છે તે સિદ્ધિ પામતા હોય છે. દઢનિશ્ચયમાં પણ ખોટો દઢ નિશ્ચય અને સાચો દઢ નિશ્ચય એમ બે ભેદ છે. જે લોકો ગેરમાર્ગે દષ્ટિવાદને ખોટો દઢ નિશ્ચય કરી બેસતા હોય છે તે વિનષ્ટ થઈ જતા હોય છે. પણ જે સન્માર્ગે પ્રેરિત થઈને સાચો દઢ નિર્ણય કરતા હોય છે તે સિદ્ધિ પામતા હોય છે. સાચા-ખોટાનો ભેદ બતાવે તેને શાસ્ત્ર કહેવાય. સાચા-ખોટાનું રહસ્ય સમજાવે તેને સત્સંગ કહેવાય. આવો સત્સંગ કરે-કરાવે તેને સંત કહેવાય. સંત સન્માર્ગી જ હોય. કુમાર્ગી કે વિમાર્ગી ન હોય. ભગવાન સાચા દઢ નિશ્ચયી છે તેથી તેમના બધા આરંભો સાચા અને સફળ હોય છે. અહીં વ્યવસાય શબ્દનો અર્થ નિશ્ચય કરવાનો છે. જેમ કે ગીતામાં કહ્યું છે કે

“વ્યવસાયિત્મકા બુદ્ધિ રેકેહ કુરુનંદન”

અર્થાત્ નિશ્ચયાત્મિકા બુદ્ધિ એક જ હોય છે.

પણ વ્યવસાય શબ્દનો અર્થ નોકરી-ધંધો-વ્યાપાર પણ થાય છે. તેથી જો વ્યાપાર અર્થ કરવામાં આવે તોપણ ભગવાન સૌથી મોટા વ્યવસાયી છે. જગદુત્પત્તિ, સ્થિતિ, પ્રલય, સંચાલન વગેરે મહાવ્યાપાર સતત કરતા રહે છે. તે નિવૃત્તિમાર્ગી નથી. સતત પ્રવૃત્તિ કરતા જ

રહે છે. તેથી તેમને ‘વ્યવસાય’ કહેવાય છે.

385. વ્યવસ્થાન:

વ્યવસ્થાપક.

સુખનું મૂળ વ્યવસ્થા છે. અને દુઃખનું મૂળ અવ્યવસ્થા છે. જ્યાં બધું વ્યવસ્થિત હશે ત્યાં લોકો સુખી હશે. જ્યાં બધું અવ્યવસ્થિત હશે ત્યાં લોકો દુઃખી હશે. વ્યવસ્થાના અનેક પ્રકાર છે. જેમ કે ઈશ્વરીય વ્યવસ્થા, ધર્મવ્યવસ્થા, રાજવ્યવસ્થા, સમાજવ્યવસ્થા, અર્થવ્યવસ્થા વગેરે આ બધી વ્યવસ્થાઓ બરાબર સુચારુ હોય તો જ લોકો સુખી થઈ શકે. બધી વ્યવસ્થામાં સર્વપ્રથમ વ્યવસ્થા ઈશ્વરીય વ્યવસ્થા છે. અને બાકીની વ્યવસ્થાઓ માનવીય વ્યવસ્થાઓ છે. જેથી લોકો વધુ સુખી-દુઃખી થતા હોય છે. ઈશ્વરીય વ્યવસ્થાને સમજવામાં સો જન્મો પણ ઓછા પડે પણ આપણે ટૂંકમાં થોડાક નમૂના લઈએ.

1. સૃષ્ટિની રચના નર-નારીના ભેદથી કરી માત્ર નર કે માત્ર નારી જ રચી હોત તો શું થાત?

2. બંનેને માત્ર શરીરથી જ ભિન્ન ન બનાવ્યાં પણ મનથી, બુદ્ધિથી અને પસંદગીથી પણ ભિન્ન બનાવ્યાં જેથી બંને એકબીજાનાં પૂરક બને.

3. બંનેને નજીક લાવવા માટે પ્રચંડ કામાવેગ અને લાગણીઓ બનાવી. જેથી બંનેમાં પ્રબળ આકર્ષણ ઉત્પન્ન થયું. આ પ્રબળ આકર્ષણ ઈશ્વરીય વ્યવસ્થા છે.

4. બંનેમાં જનનાંગો એકસરખાં ન બનાવ્યાં પણ જુદાંજુદાં બનાવ્યાં જેથી એકબીજાનાં પૂરક થઈ જાય.

5. બંનેનાં સ્નાયુ પણ ભિન્નભિન્ન બનાવ્યાં. એકમાંથી રજ છૂટે તો બીજામાંથી વીર્ય છૂટે. બંને મળીને જ નવી સૃષ્ટિ રચાય. બંનેનો સમાન ખોરાક-પાણી હોવા છતાં બંનેની છેવટની પરિણતી (રજ અને વીર્ય) જુદાંજુદાં રચાય છે અને એકબીજાને મળવા માટે તીવ્ર ઝંખના પેદા કરે છે.

6. ગર્ભધારણનું કામ અને જવાબદારી સ્ત્રીને સોંપી, પુરુષને નહીં. માનો કે આ જવાબદારી પુરુષને સોંપવામાં આવી હોત તો? તો પુરુષ પિતા નહીં માતા બનત. આખો ઢાંચો જ બદલાઈ જાત. મોટું પેટ થઈ જવા માત્રથી માતા નથી થવાતું. મોટું હૃદય પણ જોઈએ. તેથી સ્ત્રીને લાગણીના ઢગલા આપ્યા. માની મમતા વિના બાળકનો ઉછેર ન થઈ શકે. જુઓ ચાઈલ્ડ લાઈફ. પ્રચંડ બુદ્ધિ અને પ્રચંડ લાગણીઓ એકસાથે ન રહી શકે. જેટલી બુદ્ધિ વધારે તેટલી લાગણી ઓછી હોય. તેથી પુરુષો તો વીતરાગ થઈ શકે પણ સ્ત્રીઓ વીતરાગ ન થાય. જો સ્ત્રીઓ પણ વીતરાગ થઈ જાય તો વીતરાગોને લળી-લળીને ખવડાવે કોણ? જે વીતરાગીઓ સ્ત્રીનો ત્યાગ કરીને ત્યાગી બન્યા છે અને ફરીથી કોઈ સ્ત્રીના ઝપાટામાં આવી ન જવાય તેવા ભયથી તેમને દૂર રાખે છે, અરે, તેમનું મોટું પણ જોતા નથી. તેવા જ ત્યાગીઓ પ્રત્યે સ્ત્રીઓ અપમાનિતભાવ માનવા કરતાં વધુ ને વધુ અહોભાવ ધારણ કરીને વેલી થઈને પાછળ-પાછળ દોડતી રહે છે. આ અત્યંત લાગણી નહીં તો બીજું શું કહેવાય? અત્યંત લાગણી અને પ્રૌઢ બુદ્ધિનો મેળ ન જામે. આવું જીવન ઈશ્વરીય વ્યવસ્થાથી મેળ નથી ખાતું.

પશુ-પક્ષીઓ માત્રમાં ઈશ્વરીય વ્યવસ્થા જોઈ શકાય છે. જ્યાં હજારો-લાખો સ્ત્રીવિમુખ પુરુષો હોય અને હજારો પુરુષવિમુખ સ્ત્રીઓ હોય ત્યાં વ્યવસ્થાની જગ્યાએ અવ્યવસ્થા થવાની જ. જે અવ્યવસ્થાને ઢાંકવા માટે દંભ-પાખંડ નથી કરતાં કારણ કે તે ઈશ્વરીય વ્યવસ્થાનો સ્વીકાર કરીને જીવતાં હોય છે.

7. સ્ત્રીવિમુખતા કે પુરુષવિમુખતાથી એક ત્રીજી વિમુખતા પેદા થાય છે અને તે છે “બાળકવિમુખતા.” આ વિમુખી લોકો બાળકો વિનાનું જીવન જીવતા હોય છે. જે અસહ્ય થતાં પછી પારકાં બાળકોને પોતાનાં બનાવવાનો પ્રયત્ન થાય છે. પણ પારકાં એ પારકાં અને પોતાનાં એ પોતાનાં. જે આત્મીયતા પોતાનાં બાળકો ઉપર થાય તે પારકાં ઉપર ન થાય. પેલી આત્મીયતા સહજ છે. જ્યારે બીજી કરવી

પડે છે. જે પૂરેપૂરી થતી નથી. અને મોટા ભાગે દુઃખ જ પેદા થાય છે. ઈશ્વરીય વ્યવસ્થાના અનાદરનું આ પરિણામ કહેવાય.

આ તો માત્ર થોડોક નમૂનો જ આપ્યો પણ જો વ્યક્તિ શાંતચિત્તે સમજીને જોશે તો ઈશ્વરીય વ્યવસ્થા સર્વાધિક મહત્ત્વની વ્યવસ્થા છે. તેનો ભંગ કે નિરાદર કરવાથી થનારી અવ્યવસ્થા દુઃખદાયી જ હોય છે. તેથી ભગવાનનું નામ ‘વ્યવસ્થાપન’ રાખવામાં આવ્યું છે.

386. સંસ્થાન:

આશ્રયસ્થાન.

ભગવાન સૌનું આશ્રયસ્થાન છે. જીવન એક સતત ગતિપ્રક્રિયા છે. જીવાત્મા ઇચ્છે કે ન ઇચ્છે તેને ચાલતાં જ રહેવું પડે છે. જે લોકો નથી ચાલતા તેમના પાછળના ધક્કાથી પણ ચાલવું તો પડતું જ હોય છે. જે લોકો ગતિનો ત્યાગ કરીને નિવૃત્ત માર્ગ અપનાવી પલાંડી વાળીને બેસી જાય છે તે વહેલા થાકી જાય છે. અને વહેલા મરી પણ જાય છે. ગતિશીલ રહેવા કરતાં ગતિનો અવરોધ કરવામાં વધુ શક્તિ ખર્ચાતી હોય છે. ગાડીને જ્યારે બ્રેક મારવામાં આવે છે ત્યારે વધુ શક્તિ ખર્ચાય છે. તેથી ગાડી ચિચિયારી પાડતી હોય છે. સહજ જીવન એ સહજ ગતિશીલતા જ કહેવાય. જેટલું અવરોધભર્યું જીવન તેટલો શક્તિનો અપવ્યય વધારે.

સતત ગતિ હોય ત્યાં થાક પણ હોય જ, જીવાત્મા ચાર રીતે થાકતો હોય છે: 1. અતિશય શ્રમથી, 2. આહાર અને નિદ્રા ન કરવાથી, 3. વારંવારની નિષ્ફળતાથી, 4. સ્વજનોના વિશ્વાસઘાતથી.

1. શ્રમ હોય ત્યાં વિશ્રામ જરૂરી જ છે. લોકો થાક ખાતા હોય છે. થાક પણ ખાવાની વસ્તુ છે. થાક ખાનારને નવી તાજગી અને નવી સ્ફૂર્તિ મળે છે તેથી રવિવારની રજા હોય છે. તેથી વેકેશન હોય છે.

2. જે લોકો પૂરતો અને યોગ્ય આહાર નથી લેતા તે થાકી જતા હોય છે. જે લોકો પૂરતી નિદ્રા નથી લેતા તે તો વધુ થાકી જતા હોય છે. આહાર અને નિદ્રાનો ત્યાગ કરાવનારી ધાર્મિક સાધના જતી કરવી. તેમ કરવાથી કદાચ મોક્ષ જતો હોય તો જવા દેવો પણ આહાર-નિદ્રાનો ત્યાગ ન કરવો.

3. વારંવારની નિષ્ફળતા મજબૂત વ્યક્તિને પણ થકવી નાખતી હોય છે.

4. સ્વજનો તેને કહેવાય જેની સાથે અત્યંત લાગણીભર્યા સંબંધ હોય. આવા સંબંધોમાં જ્યારે વિશ્વાસઘાત થાય ત્યારે સમર્થશક્તિ પણ જીવનથી થાકી જતી હોય છે. જેમ પીંગળાના વિશ્વાસઘાતથી ભર્તૃહરિ થાકી ગયો હતો.

આ કે આનાથી ભિન્ન કોઈ પણ પ્રકારથી હારેલો-થાકેલો માણસ નિરાશ-હતાશ થઈને જ્યારે શરણું શોધતો હોય છે ત્યારે ભગવાન તેનો શરણદાતા બનતો હોય છે.

શરણદાતાનો અર્થ માત્ર થાક ઉતારનાર જ નહીં પણ નવું જીવન પણ આપનાર. ભગવાન વ્યક્તિને નવું જીવન પણ આપે છે તેથી તેને ‘સંસ્થાન’ કહેવાય છે.

387. સ્થાનદ:

આશ્રય આપનાર.

‘સંસ્થાન’ નામમાં જે વ્યાખ્યા થઈ છે તે આ નામની પણ સમજવી. ભગવાન ભક્તને તેને યોગ્ય સ્થાન પણ આપે છે.

388. ધ્રુવ:

નિત્ય.

જેનું અસ્તિત્વ હોય અને આદિ-અંત ન હોય તેને નિત્ય કહેવાય. પણ ધ્રુવ શબ્દનો એક બીજો અર્થ થાય છે. ‘અવિચળ’ અર્થાત્ પોતાના સ્થાનથી વિચલિત ન થનારો. આકાશમાં અસંખ્ય તારાઓ પોતપોતાની જગ્યાએ સ્થિર રહીને પોતપોતાની ભ્રમણકક્ષામાં ભ્રમ્યા કરે છે. તેથી આકાશદર્શન કરનારા જાણે છે કે રાત્રે આઠ વાગે જે તારો જ્યાં દેખાય છે તે રાતના બાર વાગે ત્યાં નથી હોતો કારણ કે આખું ગગનમંડળ ફર્યા કરે છે. આવું ફરવું બે રીતે બને છે. એક તો તારાઓ ફરે છે તેથી અને બીજું પૃથ્વી પોતે ફરે છે તેથી. આમ બે ભ્રમણો ભેગાં થવાથી બધું ફરતું દેખાય છે. પણ ધ્રુવતારો ફરતો નથી તેવી માન્યતા છે. કારણ કે તેને ગમે ત્યારે જુઓ તો તે જ્યાં હોય ત્યાં નો ત્યાં જ દેખાય છે. જરાય આઘોપાછો થતો નથી. આવું માત્ર ધ્રુવ તારામાં જ અનુભવાય છે. તેથી તેને ધ્રુવ અવિચળ કહેવાય છે.

ખરેખર તો ધ્રુવતારો પણ ફરે છે જ પણ તેની ગોઠવણી એવા પોઈન્ટ ઉપર થઈ છે અને તેની ગતિ એવી નિર્ધારિત થઈ છે કે તે પૃથ્વીની સાથેની સાથે જ હોય તેવું અનુભવાય છે. જેમ કે આપણે જે ઉપગ્રહો છોડીએ છીએ તે અન્તરીક્ષમાં નિર્ધારિત કક્ષામાં નિર્ધારિત ગતિએ સ્થિર કરી દઈએ છીએ તેથી તે પણ આપણી સાથે સ્થિર થઈને ફરતા રહે છે. જો તેવું ન થાય તો તેના પૂરા લાભ લઈ શકાય નહીં. માનો કે તમારે રેડિયો કે ટી.વી.ના તરંગોનું પ્રસારણ કરવું છે પણ ઉપગ્રહ આગળ જતો રહે તો તેવો તેનો સર્વકાળ લાભ લઈ શકાય. આવું શક્ય બન્યું છે. આ જ સિદ્ધાંત ઉપર ધ્રુવ પણ પોતાની કક્ષાનાં આપણને સ્થિર દેખાય છે. તેથી તેને અવિચળ કહેવાય છે.

આ સંબંધી એક પૌરાણિક કથા પણ છે. જે પ્રસિદ્ધ હોવાથી અહીં આપતો નથી. પરમેશ્વર નિત્ય તો છે જ, અવિચળ પણ છે. તે પોતાના પદ્ધતી-સ્થાનથી વિચલિત થતો નથી તેથી ધ્રુવ કહેવાય છે.

389. પરાર્દિઘ:

પરમ ઋદ્ધિવાળા.

જીવનમાં સામર્થ્યના બે ભેદ છે: 1. ઋદ્ધિ અને 2. સિદ્ધિ. આઠ પ્રકારની સિદ્ધિઓ હોય છે અને નવ પ્રકારની ઋદ્ધિઓ હોય છે. આ બંને જેની પાસે હોય તેને સમર્થ કહેવાય. ત્રણેની બે પત્નીઓને પણ ઋદ્ધિ-સિદ્ધિ કહેવાય છે. ભૌતિક સામર્થ્યની પ્રાપ્તિ એ રિદ્ધિ છે અને આધ્યાત્મિક સામર્થ્યની પ્રાપ્તિ એ સિદ્ધિ છે.

390. પરમસ્પષ્ટ:

સ્ફટિકની માફક તે શુદ્ધ અને સ્પષ્ટ છે. અસ્પષ્ટતા એક બહુ મોટો દોષ કહેવાય. અસ્પષ્ટતાના ભેદ છે: 1. ધર્મની અસ્પષ્ટતા, 2. ઉપાસ્યની અસ્પષ્ટતા 3. મંત્રની અસ્પષ્ટતા, 4. લક્ષ્યની અસ્પષ્ટતા, 5. સાધનની અસ્પષ્ટતા.

1. ધર્મની સ્પષ્ટતા રહેવી જરૂરી છે. જો ધર્મની સ્પષ્ટતા ન થઈ હોય તો વ્યક્તિ ગુંચવાયેલો રહે. જેમ ગુંચવાયેલા દોરા સીવવાના કામમાં ન આવે તેમ ગુંચવાયેલો ધર્મ પણ કામમાં ન આવે.

જે જિજ્ઞાસુ હોય તેને જ ગુંચો હોય. જેને ગુંચો હોય તેને જ ઉકેલ હોય. જેને જિજ્ઞાસા જ ન હોય તેને ગુંચ પણ ન હોય. ઘાંચીના બળદને માર્ગ જિજ્ઞાસા હોતી જ નથી. તેથી ગુંચ પણ હોતી નથી. આવી જ રીતે સાંપ્રદાયિક લોકોને પણ જિજ્ઞાસા નથી હોતી. તે ઘાંચીના બળદની માફક આંખે ડાબલા પહેરીને એકની એક જગ્યાએ ગોળ-ગોળ ફર્યા કરે છે. તેમને તૈયાર ઉકેલ મળી ગયો હોય છે જેથી શોધવાની જરૂર રહેતી નથી. આને ઘાણીધર્મ કહેવાય. જે વ્યક્તિને ગોળગોળ ફેરવ્યા કરે પણ જેને ધર્મની ખપ હોય તેણે ગોળગોળ નહીં સીધા સાચી દિશામાં ચાલવાનું હોય. તો જ સ્પષ્ટ ધર્મની પ્રાપ્તિ થાય. ધર્મની અસ્પષ્ટતામાંથી છૂટવું તે પહેલી મુક્તિ કહેવાય.

2. ઉપાસ્યદેવની અસ્પષ્ટતા ઉપાસકને સ્થિર થવા દેતી નથી. હિંદુ ધર્મમાં ઘણા દેવો છે તેથી ઉપાસકો ગુંચવાઈ જાય છે. કયા દેવને ભજવા? આવો પ્રશ્ન રહ્યા કરે છે. કેટલાક વારંવાર દેવો બદલતા રહે છે. જે યોગ્ય ન કહેવાય.

ઉપાસકને પોતાના ઉપાસ્યદેવની સ્પષ્ટતા થઈ જાય તો દૃઢતા થાય. દૃઢતા થાય તો જ સફળતા મળે.

ઉપાસ્યદેવની સ્પષ્ટતા સ્વયં ભગવાનના દ્વારા થતી હોય છે. તેની રુચિ પ્રમાણે ભગવાન તેને રૂપ આપતા હોય છે. અને પછી બધું એક જ છે તેવું દઢ કરાવતા હોય છે. આવી દઢતા વિશાળતા આપે છે. સાંપ્રદાયિકોને રુચિ નથી હોતી. ફરજિયાત રુચિ કરવી પડતી હોય છે. “આ જ બસ આ જ બીજું કોઈ નહિ” આવી મક્કમતા તો આવતી હોય છે પણ વિશાળતા નથી આવતી. કારણ કે ઇતર નિષેધપૂર્વકની મક્કમતા ઇતર પ્રત્યે દ્વેષ કરાવે છે. સાંપ્રદાયિક મક્કમતા વિશાળતા હણી લે છે તેથી સંકુચિતતા પેદા કરે છે. જે મહાદોષ કહેવાય. ઉપાસ્યની સાચી સ્પષ્ટતા મક્કમતા અને વિશાળતા બંને આપે છે.

3. મંત્રની અસ્પષ્ટતા પણ ઉપાસ્યની અસ્પષ્ટતા જેવી જ છે. વારંવાર મંત્ર બદલે છે તેથી સિદ્ધિ મળતી નથી. સાંપ્રદાયિકોનો મંત્ર નિશ્ચિત જ હોય છે. તેથી બદલવાનો પ્રશ્ન રહેતો નથી પણ તેમાં તીવ્ર રાગ કરાવ્યો હોવાથી બીજા મંત્રો પ્રત્યે તીવ્ર દ્વેષ પણ પેદા થાય છે. જેના કારણે અસહિષ્ણુતા ઘણી વધી જાય છે આ મહા કહેવાય. જ્યારે મંત્રની સ્પષ્ટતા સાંપ્રદાયિક નહીં પણ સાચી રીતે થઈ હોય તો બધા મંત્રો આદરણીય બની જાય છે. કોઈના પ્રત્યે દ્વેષ થતો નથી. જેમ બધા દેવો એક જ બ્રહ્મ છે તેમ બધા મંત્રો પણ એક જ હરિનામ છે તેવી વિશાળતા પ્રાપ્ત થાય છે.

4. લક્ષ્યની અસ્પષ્ટતા પણ વ્યક્તિને ગુંચવી નાખે છે. જીવનભર તે લક્ષ્યો બદલતો રહે છે જેથી કોઈ સાધના પૂરી થતી નથી. ઘણા માણસોને કોઈ લક્ષ્ય જ હોતું નથી. પવન અને મોજાં જે તરફ નૌકાને લઈ જાય તે તરફ જવાનું. લક્ષ્ય વિનાનો માણસ મહત્ત્વપૂર્ણ જીવન જીવી શકતો નથી.

કેટલાક ધાર્મિક ગુરુઓ લોકોને એવું સમજાવતા રહે છે કે જીવનનું ચરમ-પરમ લક્ષ્ય માત્ર મોક્ષ જ છે. મોક્ષ સિવાયનાં બીજાં બધાં લક્ષ્યો મહત્ત્વ વિનાનાં છે. બાકીનું બધું તો ગયા અનેક જન્મોમાં મેળવ્યું જ છે. અને આવતા જન્મોમાં પણ મેળવીશું, પણ મોક્ષ તો માત્ર મનુષ્યજન્મમાં જ મેળવી શકાય માટે બધું છોડીને મોક્ષના કામમાં જ લાગી જવાનું.

આ વાત યોગ્ય નથી. કારણ કે મોક્ષ છે કે કેમ તેની કશી ખાતરી નથી. પણ માનો કે કદાચ હોય તોપણ તે કેવો હશે તેની ખબર નથી. તે પરમ સુખરૂપ છે તે તો માત્ર ધારણા જ કહેવાય. દુઃખ વિનાનું એકલું સુખ હોઈ શકે જ નહીં. કદાચ હોય તો તેની કશી કિંમત જ ન હોય. દુઃખ જ સુખની કિંમત કરાવે છે. પૂરી પ્રજાને પરલોક મોક્ષ તરફ વાળી દેવાથી આ દેશને પારાવાર નુકસાન થયું છે. દેશનો કિંમવર્ગ હિમાલય તરફ દોડ્યો અને કોઈ ગુફા શોધીને પલાંડી વાળીને બેસી ગયો. કોઈ સમુદ્ર તરફ કે સીમાપાર ન દોડ્યું. તેથી સમુદ્રમાંથી સ્વને સીમાપારથી આકાન્તાઓ ધસી આવ્યા અને દેશને તથા પ્રજાને ગુલામ બનાવ્યો. જેટલા હિમાલય તરફ દોડ્યા હતા તેના અડધા પણ સીમાપાર કે સમુદ્રપાર દોડ્યા હોત તો આપણો આ લોક સુધરી જાત.

હિમાલય દોડનારાએ આ લોક તો બગાડ્યો જ, પરલોકની તો શી ખબર? બગાડ્યો જ હશે. જે લોકો આ લોક ન સુધારી શકે તે પરલોક શું સુધારવાના હતા?

એટલે માત્ર પરલોક કે મોક્ષ જ લક્ષ્ય ન હોય. આ લોકનું પણ કોઈ મહત્ત્વનું લક્ષ્ય હોઈ શકે.

5. જેની લક્ષ્યની સ્પષ્ટતા ન હોય તેના સાધનોની પણ સ્પષ્ટતા ન હોય. સાધનોની અસ્પષ્ટતાથી સાધના નિષ્ફળ બનતી હોય છે. તેથી સાધનોની પણ સ્પષ્ટતા હોવી જરૂરી છે.

ભગવાન બધી અસ્પષ્ટતા અને બધા ગુંચવાડાથી પર સુસ્પષ્ટ છે.

391. તુષ્ટ:

તૃપ્ત

જેની ઈચ્છાઓ પૂરી ન થાય તે અસંતુષ્ટ હોય. અસંતુષ્ટ સુખી ન હોય. ભગવાનની બધી ઈચ્છાઓ પૂર્ણ થયેલી હોય છે તેથી તે સદા

તુષ્ટ રહે છે.

કેટલાક લોકોએ એવું સત્ય શોધ્યું છે કે દુઃખનું મૂળ ઇચ્છાઓ છે તેથી ઇચ્છામાત્રનો ત્યાગ કરવાથી દુઃખમુક્તિ થાય છે. આ યોગ્ય નથી. કારણ કે ઇચ્છામાત્રનો ત્યાગ શક્ય જ નથી. પણ માનો કે તમે ખાસ ઇચ્છાઓનો ત્યાગ કરો તો તમારી મહેચ્છા મરી જાય. મહેચ્છા વિના મોટાં કાર્યો ન થાય. તેથી ઇચ્છાત્યાગીઓ પારકે રોટલે જીવન જીવતા થઈ જાય. આવા લોકો રાષ્ટ્રને કદી મહાન ન બનાવી શકે.

ખરેખર તો ઇચ્છા એ ઈશ્વરનું વરદાન છે. તેનો ત્યાગ ન હોય. દુરિચ્છાનો ત્યાગ હોય અને શુભેચ્છાનો વધારો કરવાનો હોય. શુભેચ્છા સ્વ-પર બંને માટે સુખદાયી અને કલ્યાણકારી હોય છે.

શુભેચ્છા અને સત્પ્રયત્નોથી જે પ્રાપ્ત થાય તેમાં સંતોષ રાખવાનો હોય. શુભેચ્છા અને સત્પ્રયત્નોનો ત્યાગ કરાય નહીં.

ભગવાન સદા તુષ્ટ છે. કારણ કે તેને કશું પ્રાપ્ત કરવાનું નથી.

392. પુષ્ટ:

હૃષ્ટપુષ્ટ:

ભગવાન હૃષ્ટપુષ્ટ પણ છે. અર્થાત્ ઘાટીલા શરીરવાળા છે.

જે લોકો મહાપેટાળા, મહાદૂંદાળા, લટકી ગયેલી ચામડીવાળા છે તે ભગવાન ન હોય.

તેમ જ જે નરકકાલ જેવા, દૂબળા-પાતળા, અસ્થિપિંજર જેવા માત્ર છે તે પણ ભગવાન ન હોય. આવાં બંને પ્રકારનાં શરીરો અસંયમ અને રોગોની નિશાની કહેવાય. જે શરીરને ન સાચવી સુધારી શકે તે આત્મા-પરમાત્માને શું સાધવાના હતા?

ભગવાન દેહદષ્ટિથી ઘાટીલા શરીરવાળા, બળવાન, રૂપવાન મનોહર હોય જેમ કે શ્રીરામ, શ્રીકૃષ્ણ વગેરે.

પણ અહીં પુષ્ટ શબ્દ પ્રેમપુષ્ટ, જ્ઞાનપુષ્ટ, પદાર્થપુષ્ટ અર્થમાં છે. અર્થાત્ ભગવાન આ બધાં તત્ત્વોથી પુષ્ટ છે.

393. શુભેક્ષણ:

શુભ દષ્ટિવાળા.

વ્યક્તિને સમજવા માટે પહેલાં તેની આંખને જોવી. આંખ ઘણું બધું કરી જાય છે. આંખના પાંચ પ્રકાર છે: 1. લુચ્ચી આંખ, 2. વિકારી આંખ, 3. ભોળી આંખ, 4. મુત્સદ્દી આંખ અને 5. નિર્મળ આંખ.

1. લુચ્ચી આંખ: ઝીણી ચુંચરી, ઊંડી ઊતરી ગયેલી અને જૂઠું હસનારી તથા રડનારી હોય છે.

2. વિકારી આંખ: કામાતુર હોય છે. ભલે તે રૂપાળી હોય પણ તે અશાંત હોય છે. ફરીફરીને તે પુરુષો તરફ કે સ્ત્રીઓ તરફ જોનારી ચંચળ હોય છે. આવા વિકારી આંખોવાળા પુરુષો અકારણ દોડી-દોડીને સ્ત્રીઓનાં કામો કરતા રહે છે અને આવી આંખોવાળી સ્ત્રીઓ વારંવાર નખરાં કરી-કરીને પુરુષોનું ધ્યાન પોતાની તરફ ખેંચતી રહે છે.

3. ભોળી આંખ: લુચ્ચાઈ અને વિકારોથી મુક્ત હોય છે. નિખાલસતાથી છવાયેલી આવી આંખો સ્વયં પોતે છેતરાય છે પણ કોઈને છેતરતી નથી.

4. મુત્સદ્દી આંખો: ધીરગંભીર અને ઊંડાણભરી હોય છે. સેંકડો રહસ્યો છુપાવ્યાં હોવા છતાં સ્થિર અને તાગ ન કાઢી શકાય તેવી હોય છે. રાજકીય મહાપુરુષોની આંખો આવી હોય છે. તે સામેના માણસનું બધું જાણીલે પણ પોતાનું કશું જાણવા ન દે તેવી હોય છે.

5. નિર્મળ આંખો સંતોની હોય છે. ન લુચ્ચાઈ, ન વિકાર, ન ઊંડાણ, ન છીછરાપણું. સ્ફટિક જેવી નિર્મળ—પારદર્શી—બધું વાંચી શકાય તેવી આંખો સંતોની હોય છે. જેમાં સદા અમૃત ટપકતું રહે છે. તેને નેત્રામૃત કહેવાય. જેના તરફ દષ્ટિપાત કરે તે અમૃતથી તરબોળ થઈ જાય. અમૃત તેને કહેવાય જે દષ્ટિથી શાંતિ—પરમશાંતિ અનુભવાય. અમૃતના પણ પાંચ પ્રકાર છે: 1. નેત્રામૃત 2. વચનામૃત, 3. સ્પર્શામૃત, 4. પ્રસાદામૃત અને 5. સંકલ્પામૃત.

આ પાંચ અમૃતો જેને પ્રાપ્ત થાય તે ધન્યધન્ય થઈ જાય.

ભગવાનમાં આ પાંચે અમૃતો છે તેથી તેમને ‘શુભેક્ષણ’ કહેવાય છે.

27-3-13

શ્લોક: 43
નામ: 394થી 404

રામોવિરામો વિરતો માર્ગો નેયોનયોનયઃ ।

વીરઃ શક્તિમતાં શ્રેષ્ઠો, ધર્મો ધર્મવિદ્યુત્તમઃ ॥ 43 ॥

394. રામઃ

395. વિરામઃ

396. વિરતઃ

397. માર્ગઃ

398. નેયઃ

399. નયઃ

400. અનયઃ

401. વીરઃ

402. શક્તિમતાં શ્રેષ્ઠઃ

403. ધર્મઃ

404. ધર્મવિદ્યુત્તમઃ

નવાં નામો આ પ્રમાણે છે.

394. રામઃ

ચર-અચર સૌમાં રમતો રામ.

ૐકાર પછી હિંદુ પ્રજામાં સૌથી વધુ લોકજીભે ચઢેલું નામ ‘રામ’ છે. નિરાકાર-સાકાર વાદી બંને વાદીઓ રામનામનો પોતપોતાની સમજ પ્રમાણે સ્વીકાર કરે છે તેનું કારણ શબ્દની સરળતા મધુરતા લાગે છે. નિરાકારવાદી કબીર સાહેબે આવી ચર્ચા કરી છે.

રામનામ તો સબ કોઈ બોલે

એકરામ દશરથ ઘર ડોલે,

એક રામકા સકલ પસારા

એક રામ હૈ સબ સે ન્યારા.

જેને જે રામ ગમે તે સ્વીકારી શકે છે.

વ્યુત્પત્તિ આવી કરી છે. “રમન્તે યોગિનો યસ્મિ નિતિ રામઃ” અર્થાત્ જેમાં યોગીઓ રમણ કરતા હોય તેને રામ કહેવાય. અહીં એક શબ્દ તરફ ધ્યાન આપવા જેવું છે. યોગી શબ્દ છે. ભક્ત કે પૂજારી વગેરે નથી. અર્થાત્ યોગીઓ એટલે ધ્યાન-સમાધિ દ્વારા જે નિરાકાર ભગવાનમાં રમણ કરે તે રામઃ

શ્રી વિષ્ણુ, રામાવતાર તરીકે પણ રામ છે. તેથી તેમને રામ કહેવાય છે.

395. વિરામ:

જ્યાં પૂર્ણવિરામ લાગી જાય તે વિશ્રામ.

શ્રમ પછી વિશ્રામ જોઈએ જ, વિશ્રામ વિનાનો શ્રમ થકવી નાખે. જે લોકો વિશ્રામ વિનાના થાકી જતા હોય છે તે હારી જતા હોય છે. જે હારી જતા હોય છે તે કમોતે મરી જતા હોય છે. એટલે સંઘર્ષમય જીવનમાં વિશ્રામ તો જોઈએ જ. સંઘર્ષ વિનાનું જીવન, શ્રમ વિનાના જીવન કરતાં પણ છીછરું હોય છે. તેમાં થાકે નથી હોતો અને હારે નથી હોતી. તેમાં કંટાળો અને તુચ્છતા હોય છે. ભલે તેનું નામ નિવૃત્તિમાર્ગી જીવન પાડવામાં આવ્યું હોય. તે તો જીવતાં જીવતાં જ મૃત્યુ કહેવાય. ભલેને કોઈ પોતાને બ્રહ્મવેત્તા કહે, જીવન તો સાચા સંઘર્ષમાં જ રહેલું છે. તેમાં શ્રમ-આરામ, વિશ્રામ વિરામ જરૂરી હોય છે.

મારી દષ્ટિએ વિરામ પામવાનાં ચાર સ્થાનો છે. 1. મિત્ર, 2. પતિ અથવા પત્ની, 3. સદ્ગુરુ, 4. ઇષ્ટદેવ ભગવાન.

1. મિત્રની કસોટી સંઘર્ષકાળમાં થતી હોય છે. સંઘર્ષકાળમાં જે આગળ-પાછળ ચારે તરફ ઊભો રહે તેને મિત્ર કહેવાય.

સંપત્તિકાળમાં આગળ-પાછળ ચારે તરફ ચક્કર માર્યા કરે અને સંઘર્ષકાળમાં ગાયબ થઈ જાય તેને મિત્ર નહીં કાયર શેતાન કહેવાય. સાચો મિત્ર વિરામ આપતો હોય છે.

2. વ્યક્તિનું સૌથી નજીકનું માણસ પતિ અથવા પત્ની હોય છે. માણસોમાં આથી વધુ નજીક બીજું કોઈ નથી હોતું.

સંઘર્ષકાળમાં પતિ અથવા પત્ની વિરામનું સ્થાન બની શકે છે પણ જો બંને જાતવાન હોય તો, નહીં તો બંને ખાસ કરીને પત્ની વિપત્તિ કાળમાં વિપત્તિ વધારનારી, શત્રુ પક્ષમાં ભળી જનારી વિશ્વાસઘાતી પણ થઈ શકે છે.

તુલસીદાસજીએ “આવતકાલ પરીઅયહીં ચારી” કહ્યું છે.

સદ્ભાગ્યે મળેલી જાતવાન પત્ની આપત્તિ-વિપત્તિકાળમાં વિરામરૂપ બની જતી હોય છે. આવા વિરલ અનુભવો “સૌ સ્વાર્થનાં જ સગાં છે.” એવી કહેવતને જુઠ્ઠી પાડે છે. ઘોર વિપત્તિમાં પણ જે અડીખમ થઈને સાથે ઊભો રહે તેને સ્વાર્થી ન કહેવાય.

3. સદ્ગુરુ: અત્યંત દુર્લભ તત્ત્વ કહેવાય. જેને મળે, જે મેળવી શકે અને ટકી શકે તે ધન્યભાગી કહેવાય. બધા કાળમાં સદ્ગુરુ વિરામસ્થાન જ હોય.

4. સૌથી છેલ્લું અને પ્રબળ વિરામસ્થાન પોતાના ઇષ્ટદેવ ભગવાનનું બનતું હોય છે. ખાસ કરીને જ્યારે બધાંએ ઠુકરાવી દીધો હોય. કોઈ સગું ન થતું હોય, વ્યક્તિ એકાકી નિરાધાર થઈ જતો હોય. આત્મહત્યા કરવાના કાંઠે પહોંચ્યો હોય ત્યારે ઇષ્ટદેવ એ છેલ્લું વિરામસ્થાન બની જતું હોય છે. તે જીવતાંય શિખવાડે અને મરતાંય શિખવાડે.

પરમેશ્વર છેલ્લું પૂર્ણવિરામ સ્થાન છે તેથી તેને ‘વિરામ’ કહેવાય છે.

396. વિરત:

અનાસક્ત.

કામની પત્નીનું નામ રતિ છે; તેથી કામક્રિડાને રતિક્રિડા કહેવાય છે. બધાં સુખોમાં સૌથી પ્રબળ આસક્ત કરનારું સુખ રતિક્રિડાનું છે. તેમાં જે આસક્ત ન હોય તેને વિરત અથવા વિરક્ત કહેવાય છે.

આસક્તિનાં મુખ્યતઃ સાત કેન્દ્રો છે: 1. સ્ત્રી અથવા પુરુષ, 2. ધનાસક્તિ, 3. અનાસક્તિ, 4. માનાસક્તિ, 5. પુત્ર-પરિવારની આસક્તિ, 6. દેહાસક્તિ, 7. જ્ઞાનાસક્તિ

આ બધામાં કેટલાંક જરૂરી પણ છે. આસક્તિનો બીજો અર્થ મોહ પણ થાય છે. જે બાંધી દે તેને મોહ કહેવાય. ભગવાનને કોઈ વસ્તુ બાંધતી નથી. તેથી તે નિર્મોહી અથવા વિરત કહેવાય છે. પણ વિરતનો અર્થ ત્યાગી નથી. વસ્ત્રત્યાગી થવા કરતાં વસ્ત્રનિર્મોહી થવું ઉત્તમ છે. એટલે ભગવાન દિગંબર નથી પણ ભક્તોના ભાવથી પહેરાવેલા વાઘા વગેરે પહેરે છે. ભગવાન લક્ષ્મીત્યાગી નથી પણ લક્ષ્મીપતિ છે. હંમેશાં લક્ષ્મીજીને સાથે રાખે છે છતાં વિરત છે. આવી રીતે જ્ઞાનવિજ્ઞાન વગેરે બધાં ઐશ્વર્યો સાથે રાખતા હોવા છતાં કશામાં આસક્તિ ન રાખતા હોવાથી વિરત છે.

ઘૃણાથી કરેલો ત્યાગ અથવા કઠોર નિયમોથી થયેલો ત્યાગ વિરતિ પેદા નથી કરતો. તે કાં તો નફરત પેદા કરે છે અથવા જડતા પેદા કરે છે. ઘૃણાથી થયેલો ત્યાગ ક્યારે રાગમાં બદલાઈ જાય તે કહેવાય નહીં. અને કઠોર નિયમોથી થયેલો ત્યાગ છટકબારી શોધતો રહે છે. છટકબારી મળતાં જ તે ડુપ્લીકેટ જીવન જીવવા માંડે છે. તેથી સહજ વિરતિ જ સાચી વિરતિ છે. જે લાંબો સમય ટકે છે.

397. માર્ગ:

રસ્તો, શોધવા યોગ્ય તત્ત્વ.

પરમેશ્વર એક તરફ મંજિલ છે તો બીજી તરફ મંજિલ સુધી પહોંચાડનારો માર્ગ પણ છે. જેમ અમેરિકા જનારી સ્ટીમરમાં બેસવાની જગ્યા ન મળે પણ જો કોઈ નાનું તણખલું પણ તેને જોરથી ચોંટી જાય તો તે પણ અમેરિકા પહોંચી જાય. આવી જ રીતે કોઈ ભક્ત ભલે તણખલા જેવો તુચ્છ હોય પણ જો જોરથી દઢ શ્રદ્ધાથી હરિનામના જહાજને ચોટી જાય તો તે આપોઆપ હરિધામ સુધી પહોંચી જતો હોય છે. તેને માર્ગ પૂછવો નથી પડતો. પ્રભુ પોતે જ માર્ગ છે.

398. નેય:

લઈ જનારો.

બાળમંદિરમાં ભણતાં બાળકોને એક તેડાગરની જરૂર હોય છે. આ તેડાગર સમય-સમય ઉપર બાળકોને આંગણવાડીમાં તેડી જતાં હોય છે. તેડવાનો અર્થ માત્ર લઈ જવું તેટલો જ નથી પણ ઊંચકીને કેડમાં બેસાડીને વહાલપૂર્વક લઈ જવું તેવો છે.

ભગવાન તેડાગર પણ છે, તેને ગમતાં બાળકોને તે તેડીને હરિધામની આંગણવાડીમાં લઈ જાય છે. જ્યાં ભક્તિનો એકડો ઘૂંટાતો હોય છે.

આ જ બાળકો મોટાં થઈ જાય પછી તેડાગરની જરૂર રહે નહીં. તે પોતે જ દોડતાં નિશાળે કે કોલેજે જવા લાગે છે.

હરિવિમુખ જીવાત્માઓને ઘટનાઓ અને ઉપદેશના દ્વારા તે હરિસંમુખ કરતો હોય છે તેથી તેને ‘નેય’ કહેવાય છે.

399. નય:

સિદ્ધાંત, પકવસિદ્ધાંત.

નયનો અર્થ પાકેલો સિદ્ધાંત પણ થઈ શકે છે. ભગવાન સિદ્ધાંતવાદી છે. તેના સિદ્ધાંતો પાકા છે. તેથી વારંવાર બદલાતા નથી.

હીન માણસોની ઓળખમાં સૌથી મોટી ઓળખ સિદ્ધાંતહીનતા કહી શકાય, ગંગાસતીએ આ માટે વાક્ય વાપર્યું છે. “જેનાં બદલે નહીં વર્તમાનજી” વર્તમાન એટલે આચરણ પણ આચરણ સિદ્ધાંતોને આધીન હોય છે.

જે લોકો સિદ્ધાંતહીન અથવા ઢીલા સિદ્ધાંતી હોય છે તે સત્યના સંઘર્ષમાં ટકતા નથી હોતા. લોભ-લાલચ-ભય વગેરેમાં પલટાઈ જતા હોય છે. પલટીબાજો તત્કાલ લાભો તો કદાચ મેળવી લે પણ તેમની પ્રતિષ્ઠા નથી જામતી હોતી. અંતે તે કોડીના થઈ જતા હોય છે.

દઢ અને મક્કમ સિદ્ધાંતવાદીઓ જ ઇતિહાસ રચતા હોય છે. હા, તે વિવેકપુરસરના હોવા જોઈએ. ભગવાન દઢ સિદ્ધાંત છે તેથી તેમને ‘નય’ કહેવાય છે.

400. અનય:

કોઈના દોરવાયેલા ન દોરવાય તે.

સિદ્ધાંતોનો નિર્ણય પાંચ રીતે થતો હોય છે: 1. શાસ્ત્રઆધારિત, 2. અનુભવઆધારિત, 3. સંત પુરુષો આધારિત, 4. કુપુરુષો આધારિત, 5. પ્રયોગશાળા આધારિત.

1. શાસ્ત્ર જરૂરી છે. માત્ર ધર્મશાસ્ત્ર જ નહીં. જીવનના પ્રત્યેક ક્ષેત્રનું શાસ્ત્ર હોય છે. જેમાં પૂર્વ પુરુષોના જ્ઞાનનો સંગ્રહ હોય છે. તેમાંથી માર્ગદર્શન મેળવી શકાય છે. માનો કે તમારે ઘર બનાવવું છે, તો તે માટે સ્થાપત્ય શાસ્ત્રનું જ્ઞાન જરૂરી છે. પણ એનો અર્થ એવો નહીં કે જે સ્થાપત્યો પ્રાચીન સ્થપતિઓએ નિર્ધારિત કર્યા તેવાં જ પ્રલયકાળ સુધી બનાવ્યા કરવાનાં. તમે પોતે પણ તેમાં નવો ઉમેરો કરી શકો છો. જેમનાં શાસ્ત્રો અટકી જતાં હોય છે તે મરી જતા હોય છે અથવા સ્થગિત થઈને પછાત થઈ જતા હોય છે. જેમનાં શાસ્ત્રો રોજ નવું નવું ઉમેરતાં હોય છે તે ચેતનાભર્યા હોવાથી જીવંત રહીને પ્રસ્તુત રહેતાં હોય છે.

ધર્મશાસ્ત્રોનું પણ આવું જ હોય છે. દેશ-કાળ-પરિસ્થિતિ સાપેક્ષ લેવાયેલા નિર્ણયો કાયમી નથી હોતા. દેશ-કાળ-પરિસ્થિતિ બદલાતાં તેમાં પરિવર્તન જરૂરી હોય છે. ખાસ કરીને આચાર શાસ્ત્ર સનાતન નથી હોતું.

તેથી શાસ્ત્રની દોરવણી હીતકારી છે પણ વિવેકપૂર્વકની જડતાભરી નહીં.

2. અનુભવો પણ મોટું શાસ્ત્ર છે. પોતાના અનુભવોથી પણ સિદ્ધાંત ઘડાતા હોય છે શાસ્ત્ર અને અનુભવો એકબીજાને મળતા આવે તો પોષક થઈ શકે. તો કલ્યાણકારી થઈ જાય. અનુભવોની ઉપેક્ષા ન કરી શકાય.

3. પ્રત્યેક વ્યક્તિને બધા અનુભવો નથી થતા હોતા. તેથી સત્પુરુષોના અનુભવોનો સહારો લેવો હિતાવહ છે. જે સાચા હોય તેને સત્પુરુષ કહેવાય. સત્પુરુષને સંપ્રદાય—પંથ-મંડળ ન હોય. હોય તો તે રાગ-દ્વેષ મુક્ત ન હોય. તેથી તેમના નિર્ણયો ધડાવાળા ત્રાજવાના હોય. તેમનાથી બચવું જોઈએ.

4. ઘણી વાર પુરુષો, સત્પુરુષોનું રૂપ ધારણ કરીને પોતે જ પોતાને ભગવાન, સંત, સિદ્ધ, મહાજ્ઞાની, સાક્ષાત્કારી વગેરે નામોથી પ્રસિદ્ધ કરી લોકોને ગેરમાર્ગે દોરતા હોય છે. પ્રચારબળથી પ્રસિદ્ધિ પામનાર પીળા હોય તોપણ તે સોનું નથી હોતા.

ધાર્મિક ક્ષેત્ર કુપુરુષોની દોરવણીથી ખદબદી રહ્યું છે. કુપુરુષોની દોરવણી સ્વકેન્દ્રિત હોય છે. અર્થાત્ લોકોને પોતાની તરફ વાળતા હોય છે. જ્યારે સત્પુરુષોને ઈશ્વર અને ધર્મ તરફ વાળતા હોય છે.

5. ભૌતિક જગતમાં પ્રયોગશાળાની ઉપેક્ષા કરી શકાય નહીં. પ્રયોગશાળાનાં સંશોધનો અને નિર્ણયો પણ દોરવણીનું કામ કરે છે.

આમ જુદાંજુદાં અનેક તત્ત્વો આપણને ખરા કે ખોટા માર્ગે દોરતાં રહે છે. આ બધામાં વિવેકપૂર્વક ગ્રાહ્ય-ત્યાજ્ય કરવું જરૂરી હોય છે, ભગવાન માટે આવી કોઈ દોરવણીની જરૂર ન હોવાથી તેમને ‘અનય’ કહેવાય છે.

401. વીર:

બહાદુર, પરાક્રમી.

જ્યાં વીરતા ન હોય ત્યાં કાયરતા હોય જ. કાયરતાથી મોટું કોઈ કલંક નથી. જ્યારે ધર્મ સ્વયં કાયરતા પ્રેરક અને અર્થાત્ વીરતા વિરોધી અને ત્યારે પ્રજા લુચ્ચી અને ગુલામ થઈ જાય.

ભગવાન અને ભગવાનનો ધર્મ વીરતાપ્રેરક છે. વીરતા ત્રિમુખી હોય છે: 1. શસ્ત્રમુખી, 2. વાકમુખી અને 3. વર્તનમુખી.

1. વીર પુરુષો શસ્ત્રધારી હોય, શસ્ત્રત્યાગી ન હોય. શસ્ત્ર સાચો મિત્ર છે, ખરા સમયે કામ આવે. તમને અને તમારા પરિવારને બચાવે. ભગવાન વિષ્ણુ શસ્ત્રધારી છે અને જરૂર પડે ત્યારે શસ્ત્રોનો ભરપૂર ઉપયોગ કરી જાણે છે.

2. વાણીની વીરતા બહુ મહત્ત્વની છે. વીરતા વિના સાચું બોલી શકાય નહીં. કાયર વ્યક્તિ કદી સત્યવક્તા ન થઈ શકે. બહુબહુ તો તે ગોળ-ગોળ બોલ્યા કરે. મગનું નામ મરી ન પાડે. ધર્મગુરુ હમેશાં સત્યવક્તા હોવો જોઈએ. ધર્મગુરુ, ખુશામતખોર ન હોય. કદાચ હોય તો સમજવું કે તે ધનલોભી પણ છે.

ભૂલથી લોકોએ તેને ધર્મગાદી ઉપર બેસાડી દીધો છે. કાયર ધર્મગુરુ, કાયર સૈનિક કે સેનાપતિ કરતાં પણ ભૂંડો હોય. તે પ્રજાને પારાવાર નુકસાન કરે.

3. વર્તનની વીરતા સૌથી અઘરી છે. જે માનો છે, જે વિચારો છે, જે બોલો છે તેને વર્તનમાં આચરી બતાવવું તે વર્તનની વીરતા કહેવાય. લોકો બોલવા ખાતર બોલે ખરા પણ આચરી ન શકે. લોકોનો, સમાજનો ભય લાગે. બહુ આબરૂદાર માણસ વર્તનવીર ન હોય. આબરૂ જવાનો ભય તેને કાયર બનાવે. પ્રાણની પરવા ન કરનારા કરતાં પણ સત્ય માટે આબરૂની પરવા ન કરનારા ઘણા મહાન છે. કાલ્પનિક આબરૂથી કરોડના થયેલા જો સત્યનો સ્વીકાર કરે કે આચરી બતાવે તો કોડીના થઈ જાય. આ કોડીના થઈ જવાપણું વ્યક્તિને કાયર બનાવતું હોય છે. તેથી બધાં બલિદાનો કરતાં કાલ્પનિક આબરૂનું બલિદાન આપવું તે અતિશ્રેષ્ઠ કહેવાય.

ભગવાન બધી રીતે વીર છે અને વીર ભક્તોને વધુ પસંદ કરે છે. વીરતા વિનાનાં ભગતડાં માત્ર પેટ ભરતાં જ રહી જાય છે.

402. શક્તિમતાં શ્રેષ્ઠ:

સૌથી વધુ શક્તિશાળી.

શક્તિનાં અસંખ્ય ક્ષેત્રો છે. એમ કહો કે કોઈ ક્ષેત્ર શક્તિ વિનાનું નથી. આ બધા ક્ષેત્રોની કુલ શક્તિ કરતાં પણ પરમેશ્વરની શક્તિ સૌથી વધારે છે પણ ભગવાન કદી શક્તિનો દુરુપયોગ નથી કરતો. તેથી તેને શ્રેષ્ઠ કહ્યો છે.

403. ધર્મ:

તે સાક્ષાત્ ધર્મરૂપ છે.

શક્તિ ધર્માધારિત હોય તો કલ્યાણકારી બને અને જો શક્તિ અધર્મ આધારિત હોય તો વિનાશકારી થઈ જાય. અધર્મઆધારિત શક્તિનો ઉદય થાય અને તેની વૃદ્ધિ થાય તો પ્રજા દુઃખી થાય અને વિનાશ થાય. તેને રોકવા, નાથવા, નાશ કરવા, ધર્મઆધારિત શક્તિનો ઉદય થવો જરૂરી છે. આવી શક્તિ જ શક્તિનો નાશ કરે તો જ પ્રજા સુખી થાય. તેથી ભગવાન સાક્ષાત્ ધર્મરૂપ થઈને આસુરી શક્તિઓનો વિનાશ કરે છે.

શક્તિ વિનાનો ધર્મ કલંક કહેવાય.

શક્તિ વિરોધી ધર્મ મહાકલંક કહેવાય.

શક્તિથી ભરપૂર ધર્મ જ સાચો ધર્મ કહેવાય.

404. ધર્મ વિદુત્તમઃ

ધર્મને ઉત્તમ જાણનારા.

ધર્મનું મૂળ પરમેશ્વર છે. તેમાંથી કોઈ વ્યક્તિ વિશેષ અથવા ઘણી વ્યક્તિઓ પ્રગટતો હોય છે. જેને લોકો ધર્મ પ્રવર્તક માને છે. વાસ્તવમાં મૂળ ધર્મ પ્રવર્તકર્તા ઈશ્વર જ છે.

કોઈ વ્યક્તિ દ્વારા પ્રગટ થનારો ધર્મ, દેશ-કાળ-પરિસ્થિતિ સાપેક્ષ હોય છે તેથી તે પરિવર્તનશીલ પણ હોય છે. ગંગા-જમુનાના દેશો રહેનારા માટે ત્રણવાર સ્નાન ધર્મ કહેવાય. પણ રણમાં રહેનારા માટે તે ધર્મ ન કહેવાય. ત્યાં સ્નાન ન કરવું એ જ ધર્મ થઈ જાય.

બધા માનવીય ધર્મોનું મૂળ પરમેશ્વર છે. પણ તેમાં દેશ-કાળ-પરિસ્થિતિના અપવાદો માનવીય હોય છે. આ અપવાદોને પણ ઈશ્વરીય ધર્મ માની લેવામાં આવે તો અનર્થ થાય.

28-3-13

શ્લોક: 44
નામ: 405થી 415

વૈકુંઠઃ પુરુષઃ પ્રાણઃ પ્રાણદઃ પ્રણવઃ પૃથુઃ ।

હિરણ્યગર્ભઃ શત્રુધ્વો વ્યાપ્તો વાયુરધોક્ષજઃ ॥ 44 ॥

405. વૈકુંઠઃ

406. પુરુષઃ

407. પ્રાણઃ

408. પ્રાણદઃ

409. પ્રણવઃ

410. પૃથુઃ

411. હિરણ્યગર્ભઃ

412. શત્રુધ્નઃ

413. વ્યાપ્તઃ

414. વાયુઃ

415. અધોક્ષજઃ

ત્યો નવાં નામોની જિજ્ઞાસા પૂરી કરો.

405. વૈકુંઠઃ

અવરોધ વિનાનો.

કુંઠા એટલે અવરોધ. જેને ગમે ત્યાં ગતિ કરવામાં કોઈ કુંઠા ન થાય—અડચણ ન નડે તેને વિકુંઠ કહેવાય. વિકુંઠ એ જ વૈકુંઠ.

વૈષ્ણવ માન્યતા પ્રમાણે મુક્તિનું ધામ વૈકુંઠ છે. મુક્ત થયેલા જીવાત્માઓ વૈકુંઠમાં વસે છે. તેની પણ ચાર કક્ષાઓ હોય છે: 1. સાલોક્ય, 2. સામીપ્ય, 3. સાયુજ્ય અને 4. સારૂપ્ય. વૈકુંઠની પ્રાપ્તિ માત્ર ને માત્ર વૈષ્ણવને જ થાય છે. બીજાને નહીં. તેવી માન્યતા છે.

406. પુરુષઃ

પરમેશ્વર.

પુરુષ શબ્દ અનેકાર્થી છે. તે જીવાત્મા અને પરમાત્માના અર્થમાં તો વપરાય જ છે. કોઈ કોઈ વાર પ્રકૃતિ, મન, પ્રાણ વગેરે અર્થમાં પણ વપરાય છે. અહીં પુરુષ શબ્દ પરમેશ્વર અર્થમાં છે. જેમ કે ગીતામાં કહ્યું છે કે

દ્રાવિર્મો પુરુષો લોકે ક્ષરચાક્ષર એવ ચ ।

ક્ષરઃ સર્વોશિ ભૂતાનિ કૂટસ્થોઽક્ષર ઉચ્યતે ।

ઉત્તમઃ પુરુષત્વન્યઃ પરમાત્મેત્યુદાહતઃ ।

યો લોકત્રય માવિશ્ય વિમર્ત્યવ્યય ઈશ્વરઃ ॥ 15-16-17 ॥

આ શ્લોકો મહત્ત્વના સિદ્ધાંતદર્શી શ્લોકો છે. તેનો ટૂંક સાર આવો છે.

1. આ લોકમાં બે પુરુષો છે. 1. ક્ષર અને 2. અક્ષર.

2. બધાં ભૂતો (વિશ્વ) ક્ષર છે.

3. કૂટસ્થ—જીવાત્મા અક્ષર છે.

4. આ બંનેથી એક ત્રીજો પુરુષ છે. જેને પરમાત્મા કહેવાય છે.

5. આ ઉત્તમ પુરુષ અર્થાત્ પરમાત્મા ત્રણ લોકને આવિષ્ટ કરીને ભરણપોષણ કરે છે. જેને ઈશ્વર પણ કહેવાય છે.

આ બે શ્લોકોમાં અક્ષર અને ઉત્તમ પુરુષ આ ત્રણેને પુરુષ કહ્યા છે એટલે વિરાટ-પુરુષના રૂપમાં પરમાત્મા પુરુષ કહેવાય છે.

407. પ્રાણઃ

પ્રાણનો પણ મહાપ્રાણ.

જીવન પ્રાણથી ચાલે છે, પણ પ્રાણ કોનાથી ચાલે છે? પ્રાણની પ્રક્રિયા, ચલાવનાર જે મહાપ્રાણ છે તે પરમાત્મા જ છે. એટલે તેને “પ્રાણસ્ય પ્રાણઃ” એમ કહેવાયું છે.

408. પ્રાણદઃ

જીવનદાતા.

પ્રાણ છે તો જીવન છે. પ્રાણ નથી તો જીવન નથી. પણ આ પ્રાણ ક્યાંથી આવે છે? હૃદયની ધડકન અને ફેફસાંની પ્રક્રિયા બંને મળીને જીવન પેદા કરે છે. આ બંને સ્વયંભૂ છે. પ્રશ્ન થાય કે ફેફસાં કેમ ચાલે છે? અને હૃદય કેમ ધડકે છે? તે પોતાની મેળે જ ચાલે છે એમ કહેવું તેના કરતાં કોઈ તેને ચલાવે છે તેમ કહેવું વધુ યોગ્ય લાગે છે જે ચલાવે છે તે પ્રાણદ છે.

409. પ્રણવઃ

ૐકાર.

ભગવાનનું કોઈ નામ નથી. તે અનામી છે. પણ નામ વિના વ્યવહાર જ ન થઈ શકે. તેથી પ્રણવ ૐકાર તેનું નામ છે. ભગવાનનાં હજાર નહીં, હજારો નામો છે. જે ગુણવાચી, જ્ઞાનવાચી અને ક્રિયાવાચી છે. જેનામાં ગુણ-જ્ઞાન અને ક્રિયા હોય તેનાં અસંખ્ય નામો બની શકે. કારણ કે નામ વ્યાખ્યેય હોય છે. જે વ્યાખ્યેય હોય તેની વ્યાખ્યા ગુણજ્ઞાન અને ક્રિયા દ્વારા કરી શકાય. આવાં રચાયેલાં નામો બધાં અર્થસાપેક્ષ કહેવાય પણ મૂળ નામને અર્થસાપેક્ષતાની બદ્ધતા ન હોય. બસ નામ એટલે નામ. કોઈ અર્થ ઘટે કે ન ઘટે, નામ એટલે નામ. આવું મૂળનામ પ્રણવ અર્થાત્ ૐકાર છે. તેના અર્થનો ધાર નથી, આખું વિશ્વ તેનો વિસ્તાર છે. માંડુક્ય ઉપનિષદ તેની વ્યાખ્યામાં રચાયું છે. બધું ૐકારમય જ છે. તેથી યોગસૂત્રને “તસ્ય વાચકઃ પ્રણવઃ” કહેવું પડ્યું.

આ પ્રણવ—ૐકાર ભગવાન વિષ્ણુનું મૂળ નામ છે.

410. પૃથુઃ

વિશ્વનો વિસ્તાર.

પૃથુ શબ્દને સમજવા માટે પૌરાણિક કથા સમજવા જેવી છે.

પ્રાચીનકાળમાં વેન નામનો મહાદુષ્ટ રાજા થયો હતો. પ્રાચીનકાળમાં બધા સારા જ રાજા થતા હતા તેવી ધારણા યોગ્ય નથી. સારું-ખોટું આદિકાળથી ચાલ્યું આવે છે અને ચાલતું રહેશે. તેનું પ્રમાણ ઓછુંવત્તું હોઈ શકે.

વેનના ત્રાસથી ચારે તરફ હાહાકાર મચી ગયો હતો. એક રાજા દુષ્ટ થાય તો હજારોને હેરાન કરે. એક રાજા જો સારો બને તો હજારોને સુખી કરે. હજારો-લાખોને સુખી-દુઃખી કરવાની ચાવી રાજાના હાથમાં છે. બધાં સુખ-દુઃખો માત્ર પૂર્વના કર્મોથી જ નથી આવતાં હોતાં. રાજસુખ અને રાજદુઃખ પણ હોય છે. જ્યારે હજારો-લાખો લોકો ત્રાહીમામ્ પોકારવા લાગ્યા ત્યારે અરણ્યમાં રહેતા તપસ્વી ઋષિઓ ચૂપ ન રહ્યા. તેમણે શસ્ત્રો ઉપાડ્યાં. ત્યાગી-તપસ્વીઓ પણ જો પ્રજાના ઘોર અત્યાચાર વખતે શસ્ત્ર ન ઉપાડે કે ઉપાડવાની પ્રેરણા ન આપે તો તે ત્યાગ-તપસ્યા આત્મઘાતી કહેવાય. બધા ઋષિઓએ મળીને વેન રાજાનો વધ કરી નાખ્યો. એકના વધથી હજારો દુઃખમુક્ત થઈને સુખી થતાં હોય તેવા વધથી પાપ નહીં પણ પુણ્ય લાગે.

પછી પૃથ્વી રાજા વિનાની થઈ ગઈ. રાજા વિનાની પૃથ્વીમાં અરાજકતા ફેલાઈ જાય. તેથી પણ પ્રજા દુઃખી થાય. મારે તેની તલવાર થઈ જાય. તેથી તે જ ઋષિઓએ વેનના મૃત શરીરમાંથી નવા રાજાનું નિર્માણ કર્યું. જેને પૃથુરાજ કહેવાયો. આ પૃથુરાજાએ વેન દ્વારા ભંગાર બનાવેલી સૃષ્ટિને ફરીથી રસભરી કરી દીધી. ભંગાર રાષ્ટ્રનું નવનિર્માણ કરવું તે રસભરી સૃષ્ટિ કરવાનું કહેવાય. ચારે તરફ ઉદ્યોગધંધા અને રોજી ઉત્પન્ન થઈ. રોજી એજ રસ છે. રોજી છે તો જીવન રસભર્યું છે. રોજી નથી તો જીવન રસહીન છે. આમ બગડેલાને સુધારનાર પૃથુરાજાને વિષ્ણુનો અવતાર માનવામાં આવે છે. તેથી તેમને પૃથુ કહેવાય છે.

411. હિરણ્યગર્ભ:

સુવર્ણ ગર્ભવાળા.

પૃથ્વીને સમજવા જેવી છે. પૃથ્વીના ત્રણ સ્તર કરો. 1. પૃથ્વીનું પેટાળ, 2. પૃથ્વીની સતહ, 3. પૃથ્વી ઉપરનું વાયુમંડળ (આમ તો પૃથ્વીનાં અનેક સ્તરો છે)

આપણને આ ત્રણેમાંથી જીવન મળે છે. વાયુમંડળ ન હોય તો જીવી શકાય નહીં. આપણે જ્યારે પર્યાવરણ દૂષિત કરીએ છીએ ત્યારે આપણે આપણું જીવન રોગો અને મૃત્યુથી જોખમાવીએ છીએ. ભગવાને વાયુમંડળમાં જીવન મુક્યું છે. માત્ર પ્રાણવાયુ જ જીવનદાતા છે તેવું ન માની લેતા બધા જ્ઞાત-અજ્ઞાત વાયુઓ મળીને આપણને જીવન આપે છે તેનો ફાર્મ્યુલા ભગવાન રચ્યો છે. તેમાં વધઘટ થાય તો અનિષ્ટ થાય. આપણે પર્યાવરણ દૂષિત કરીને તેમાં અક્ષમ્ય વધઘટ કરીએ છીએ જેથી જીવન જોખમાય છે.

ધરતી ઉપર ભગવાને જીવન મુક્યું છે. વિશાળ જળરાશિ, અન્નના ભંડાર, વનસ્પતિઓ, ફળો વગેરે ન હોય તો જીવન જ ન હોય. આ જીવન મૂકનારો ભગવાન છે.

પણ જે નથી દેખાતું તે પૃથ્વીનું પેટાળ છે. પૃથ્વીનું પેટાળ હજારો પ્રકારના ખનીજથી ભરેલું છે. આ બધાં ખનીજો સોનું છે તેથી ભગવાનને હિરણ્ય ગર્ભ કહેવાય છે.

જરા વિચાર કરો કે પૃથ્વીના પેટમાં પેટ્રોલિયમ, ગેસ, કોલસો વગેરે ન હોત તો આપણું શું થાત? આપણે પશુઓ જેવા હોત. પૃથ્વીના પેટમાં ખરું સોનું તો લાવારસ છે. જે હજારો ડીગ્રી ટેમ્પરેચરમાં ખદબદી રહ્યો છે. માનો કે પૃથ્વીના પેટમાં આ લાવારસ આટલી ઉષ્ણતાથી ખદબદતો ન હોત તો શું થાત? આપણે જ્વાળામુખીઓથી બચી જાત. ત્સુનામીથી બચી જાત, ધરતીકંપથી બચી જાત. પણ તો પછી નવ નિર્માણ પણ ન થઈ શક્યું હોત! પ્રલય જ ઉત્પત્તિનું કારણ બનતો હોય છે. એટલે ભગવાનને “હિરણ્યગર્ભ” કહેવાય છે.

412. શત્રુઘ્ન:

શત્રુઓને મારી નાખનારા.

ભગવાનને પણ શત્રુઓ હોય તેવી વાત આશ્ચર્ય પેદા કરનારી અને માનવામાં ન આવે તેવી કહેવાય. પણ આ વાત ખોટી નથી.

ભગવાને રચેલી સૃષ્ટિ અને તેની પ્રક્રિયાને ખોળવી નાખનારા બધા ભગવાનના શત્રુઓ છે. પુરાણો તેને રાક્ષસો-દૈત્યો-અસુરો એવાં નામો આપીને કથાઓ રચે છે. આ બધી કથાઓના રૂપકત્વને દૂર કરી તેના હાર્દમાં ઊતરવામાં આવે તો સ્પષ્ટ થાય કે ભગવાન સૃષ્ટિપ્રક્રિયાને ખોળવી નાખનારા શત્રુઓ સાથે સતત સંઘર્ષ કરતા રહે છે.

સૃષ્ટિપ્રક્રિયાને ખોળવાનું મુખ્ય કામ થાય તેને અધર્મ કહેવાય છે. ઘણીવાર ધાર્મિક લોકો પણ સૃષ્ટિપ્રક્રિયાને ખોળવવાનો અધર્મ કરતા હોય છે. તેમને ભાન નથી હોતું, કારણ કે અધર્મને જ ધર્મ માની લેવાયો હોય છે. સીધો અધર્મ સારો પણ ધર્મના વાઘામાં છુપાયેલો અધર્મ બહુ ખોટો. આવો અધર્મ જ જ્યારે ધર્મ બની જાય ત્યારે પ્રજા દુઃખી થાય. અધર્મથી પ્રજાનું ધારણ ન થાય. ધારણ તો ધર્મ જ કરી શકે.

આમ અનેક પ્રકારે સૃષ્ટિ પ્રક્રિયાને છિન્નભિન્ન કરનારા ભગવાનના શત્રુ કહેવાય. આવા શત્રુઓનો ભગવાન નાશ કરે છે તેથી તેમને ‘શત્રુઘ્ન’ કહેવાય છે.

413. વ્યાપ્ત:

બધામાં રહેનાર—વ્યાપક.

પરમેશ્વર ક્યાં રહે છે તે બાબતમાં બધા ઈશ્વરવાદીઓ એકમત નથી. હિંદુ ધર્મના બધા ઈશ્વરવાદીઓને સર્વવ્યાપક માને છે. જેમ તલમાં તેલ છે તેમ પરમેશ્વર પણ બધે જ છે. જો તેને એક દેશ વિશેષમાં રહેતો માનવામાં આવે તો તે દેશમાં જ રહે, અન્યત્ર ન રહે. પુરાણોનો ભગવાન દેશવિશેષમાં રહે છે તેથી તે પોતાના વાહન દ્વારા બ્રહ્માંડોમાં આવજા કરે છે. અને અવતરણ પણ કરે છે. પણ જે સર્વવ્યાપક હોય તેને વાહનની જરૂર જ ન પડે. કારણ કે તેને આવજા કરવાની જરૂર જ ન રહે, તેથી આપણે બંને પ્રકારને માનીએ છીએ. આપણો ભગવાન દ્વારિકાવાસી પણ છે. કૈલાસવાસી પણ છે અને ડાકોરવાસી પણ છે. આવું તેનું રૂપ ભાવનાત્મક છે. તાત્ત્વિક રૂપ તો તે સર્વવ્યાપક છે. ભક્તો માટે ભાવનાત્મક રૂપ રુચિકર હોય છે. જ્યારે જ્ઞાનીઓ માટે તાત્ત્વિક રૂપ વધુ અનુકૂળ રહેતું હોય છે.

ભગવાન સર્વત્ર છે તેથી તેને વ્યાપ્ત કહેવાય છે.

414. વાયુ:

વાયુ.

415. અધોક્ષજ:

નીચી દષ્ટિવાળા.

વ્યક્તિની દષ્ટિ તેના વ્યક્તિત્વની ચાડી ખાતી હોય છે. ધીર-વીર-ગંભીર અને ચારિત્ર્યવાન લોકોની દષ્ટિ હંમેશાં નીચે હોય છે. અભિમાની માણસો ઊંચી દષ્ટિ રાખતા હોય છે. ચંચળ માણસો દષ્ટિને ચક્રવક્ર રાખતા હોય છે. ખંધા માણસો દષ્ટિને અડધી બીડાયેલી રાખતા હોય છે.

પતિને ‘કુક્કુટોત્પાની’ કહ્યો છે. અર્થાત્ કુકડો ઊડીને પડે ત્યાં સુધી જ જોનારો.

ભગવાન અંતર્મુખી હોવાથી નીચે દષ્ટિ રાખતા હોય છે. તેથી તેમને અધોક્ષ જ કહેવાય છે.

29-3-13

શ્લોક: 45

નામ: 416થી 425

ઋતુ: સુદર્શન: કાલ: પરમેષ્ઠી પરિગ્રહ: ।

ઉગ્ર: સંવત્સરો દક્ષો વિશ્રામો વિશ્વ દક્ષિણ: ॥ 45 ॥

416. ઋતુ:

417. સુદર્શન:

418. કાલ:

419. પરમેષ્ઠી

420. પરિગ્રહ:

421. ઉગ્ર:

422. સંવત્સર:

423. દક્ષ:

424. વિશ્રામ:

425. વિશ્વદક્ષિણ:

ફરી નવાં નવાં નામો બતાવે છે ભગવાન,

416. ઋતુ:

સૃષ્ટિરચનાની અનેક વિચિત્રતામાં એક ઋતુ વિચિત્રતા પણ છે. માનો કે બારે મહિના શિયાળો જ રહે, બારે મહિના ઉનાળો જ રહે કે બારે મહિના વરસાદ જ રહે તો કેવું લાગે? જોકે પૃથ્વીના કોઈકોઈ ભાગમાં આવું પણ થતું હોય છે. ત્યાં પ્રાણીજીવન પૂરેપૂરું ખીલતું નથી. જેમ કે ટુંડ્ર પ્રદેશ, ધ્રુવપ્રદેશો વગેરે.

ઋતુની દૃષ્ટિએ કદાચ આપણે સૌથી વધુ ભાગ્યશાળી છીએ. આપણે ત્યાં ત્રણ જ નહીં છ ઋતુઓ પૂરેપૂરી ખીલે છે. શિશિર, વસંત અને હેમંત એમ બીજી ત્રણ પેટાઋતુઓ ગ્રીમ, વર્ષા અને શરદ પણ હોય છે. પ્રત્યેક ઋતુનું આગવું સ્વરૂપ છે. તેનો પ્રભાવ જનજીવન ઉપર જ નહીં, ખેતી-વનસ્પતિ અને ફળ-ફૂલો ઉપર પણ પડતો હોય છે. આ વ્યવસ્થા ભગવાનની છે તેથી તેમને ‘ઋતુ’ કહેવાય છે.

સ્ત્રીઓની રજસ્વલા સ્થિતિને પણ ઋતુ કહેવાય છે. અર્થાત્ ‘ઋતુકાળ’ બીજરોપણ કાળ છે અને ઉત્પત્તિકાળ પણ છે. ભૂમિમાં વરાપ આવે ત્યારે જ બીજ વધાય. વરાળ વિનાનું બીજ વ્યર્થ જાય. તેવી જ રીતે ઋતુકાળમાં જ ગર્ભ ધારણ થાય, અન્યથા નહીં.

રજોદર્શન, સ્ત્રીજીવનની પ્રથમ ધન્યતા કહેવાય. તે દિવસથી તે કુમારીમાંથી સ્ત્રી બને છે. જેને રજોદર્શન થતું જ નથી તે દુર્ભાગી ગણાય છે કારણ કે તે વંધ્યા થઈને જીવે છે. સ્ત્રી માટે સોહાગિની થવું અને માતા થવું એ બે મોટી ધન્યતાઓ કહેવાય છે. રજોદર્શન અથવા ઋતુકાળ એ અસ્પૃશ્ય કે ઘૃણાસ્પદ વસ્તુ નથી. તે પવિત્ર દિવસો છે તેથી તેને ‘પવિત્રા’ પણ કહેવાય છે. ઋતુકાળના કારણે જ મહાપુરુષો પેદા થાય છે. ઋતુકાળ હોય જ નહીં તો સૃષ્ટિ શૂન્ય થઈ જાય.

આવી ‘ઋતુ’ ભગવાન પોતે જ છે. શિવ પણ તે છે અને પાર્વતી પણ તે જ છે. તેથી શિવલિંગ અને પાર્વતીના પ્રતીક સમા લિંગાધારની સંયુક્ત રીતે પૂજા થાય છે.

બંને અર્થમાં ‘ઋતુ’ શબ્દ પરમેશ્વરનો દર્શક છે.

417. સુદર્શન:

દર્શનીય, રૂપાળા.

ભગવાન રૂપાળા છે. તેથી સુદર્શન છે. એકલું રૂપ દર્શનીય થઈ શકે પણ સુદર્શનીય ન થઈ શકે. રૂપની સાથે જ્યારે ગુણો પણ જોડાયા હોય ત્યારે જ સુદર્શનીયતા આવે. ખરેખર તો રૂપ કરતાં ગુણોનું વજન વધારે હોય તો જ સુદર્શન થઈ શકાય. ભગવાન રૂપ અને ગુણ બંનેમાં સર્વોચ્ચ છે તેથી સુદર્શન કહેવાય છે.

418. કાલ:

સમય, યમરાજ, ધર્મરાજ.

નાનામાં નાની ક્ષણથી માંડીને મન્વન્તર-કલ્પ સુધીની ગણતરી થાય છે તે કાળ છે. ખરેખર તો કાળનું અસ્તિત્વ નથી પણ તેના વ્યવહાર વિના ચાલી શકતું નથી. તેથી વ્યાવહારિક તો છે જ. ગતિ વિના કાળ ન હોય અને એક જ વસ્તુની ગતિ મનાય નહીં. સામે બીજી વસ્તુ હોવી જોઈએ. માનો કે સૂર્ય પણ તેની સામે ધરતી ન હોય તો ગતિ મપાય નહીં. માનો કે કાર દોડી રહી છે પણ નીચે ધરતી જ નથી તોપણ ગતિ મપાય નહીં. તેથી ઓછામાં ઓછી બે વસ્તુઓ તો જોઈએ જ. આવું સમયનું પણ છે. તે પદાર્થ નથી, પરમાણુઓ નથી, ઇન્દ્રિયોના અનુભવમાં નથી આવતો. જો આવતો હોય તો આજે કઈ તારીખ થઈ અથવા અત્યારે કેટલા વાગ્યા તેવું પૂછવું ન પડે. ભારતમાં જ્યારે બપોરના બે વાગ્યા હોય ત્યારે આખી પૃથ્વી ઉપર બે વાગ્યા નથી હોતા. સૌનો અલગ-અલગ સમય છે. તેથી તે વ્યવહારિક માત્ર છે. વાસ્તવિક નથી. પણ તેના વિના ચાલી શકતું નથી. આવો કાળ ભગવાન છે.

કાળ શબ્દને બીજો અર્થ યમરાજ—મૃત્યુ પણ થાય છે. પ્રત્યેક ઉત્પત્તિની ગતિ વિનાશ—મૃત્યુ તરફ થતી હોય છે. કોઈની ઝડપથી તો કોઈની ધીમે ધીમે બધાં અંત તરફ દોડી રહ્યાં છે. વસ્તુની અંતિમ ક્ષણ એ પણ કાળ છે તેથી તેને યમરાજ પણ કહેવાય છે. યમરાજ પક્ષપાત નથી કરતો, તેથી તે વિકરાળ લાગે છે. પાપીઓ માટે ન્યાય વિકરાળ જ હોય. પુણ્યાત્માઓ માટે કાળ સુદર્શન હોય. તેથી તે યમરાજ અને ધર્મરાજ બન્ને છે.

419. પરમેષ્ઠી

સર્વોચ્ચ.

સંસારનાં બધાં તત્ત્વોની કક્ષાઓ હોય છે. આમ તો માણસોની પણ કક્ષાઓ હોય છે. આ કક્ષાઓનો પિરામિડ રચવામાં આવે તો શિખર ઉપર પરમેશ્વર જ બેસે. બાકીનું બધું તેની નીચે આવે. જો એકલો ઈશ્વર જ હોય તો પિરામિડ રચાય નહીં. જો એકલું જડતત્ત્વ હોય તોપણ પિરામિડ રચાય નહીં. વિશ્વમાં ઘણાં તત્ત્વો જોડાયેલાં છે. તે બધાની કક્ષાઓ છે. સૌને પોતપોતાની કક્ષા પ્રમાણે ગોઠવતાં-ગોઠવતાં છેક શિખર ઉપર જાવ તો ત્યાં બેઠેલાને ‘પરમેષ્ઠી’ કહેવાય તેનાથી ઉપર બીજું કંઈ નથી, તે સર્વોપરી છે.

420. પરિગ્રહ:

સંગ્રહ કરનાર

ભગવાન જેટલું સંઘરે છે તેટલું કોઈ સંઘરતું નથી. તેથી તેને પરિગ્રહ કહેવાય છે. જેમ વિશાળ જળાશયમાં સંઘરેલું જળ ઉનાળામાં

લોકોને પીવાના કામમાં આવે છે તેમ જ તે બધી જીવનજરૂરિયાતની વસ્તુઓનો અખૂટ ભંડાર સંઘરે છે. તેનો સંઘરેલો વાયુ આપણા કામમાં આવે છે. જો તે અપરિગ્રહી થઈ જાય, અકિંચન થઈ જાય તો આપણું અસ્તિત્વ જ મટી જાય.

અપરિગ્રહ અને અકિંચનપણું ત્યાગી સાધુ માટે તો ઠીક કહેવાય. પણ રાજા—રાષ્ટ્ર કે નગરશેઠ માટે ઠીક ન કહેવાય. અપરિગ્રહી સાધુ કે અકિંચન ત્યાગી, પરાશ્રિત થઈ જતો હોય છે. તેના જેવો ત્યાગી કોઈ વિરલ જ હોય છે તેથી લોકો તેને અહોભાવથી જુએ છે અને પોષે છે. પણ પોષણ આપનારા પરિગ્રહી હોય છે. તેથી અપરિગ્રહી કે અકિંચનતાનો આદર્શ થોડા વ્યક્તિઓ પૂરતો જ ઠીક કહેવાય. સૌના માટે નહીં.

જેમની પાસે વિપુલ ધનભંડાર છે પણ વાદળની માફક તે વરસતા રહે છે. તેમના વરસતા રહેવાથી ખેતી થાય છે. પાક ઊગે છે. લોકોનાં પેટ ભરાય છે. તે પરિગ્રહી હોવા છતાં ત્યાગી કરતાં ઘણા શ્રેષ્ઠ છે. ત્યાગી પોતાનું પેટ પણ પરાશ્રિત થઈને ભરે છે જ્યારે પેલો તો હજારોનાં પેટ ભરે છે. હજારોનાં પેટ ભરવા એનાથી મોટો કોઈ યજ્ઞ નથી, તેથી ભગવાન પરિગ્રહી છે.

જેમના ભગવાન જ અપરિગ્રહી—અકિંચન હોય તે બીજાને શું આપે? બહુબહુ તો સંસાર છોડવનારો ઉપદેશ આપે. આવા ઉપદેશથી ત્યાગીઓનાં તો ટોળાં ઊભાં કરી શકાય જે તીડની માફક લોકોની કમાણી ચટ કરતાં રહે. પણ સૈનિકો, વૈજ્ઞાનિકો કે ખેડૂતો, કારીગરો કે કામગારો પેદા ન કરી શકાય. આ બધા વિના રાષ્ટ્ર કેવું બને? અપરિગ્રહી—અકિંચન ભગવાનોએ દેશની આવી દશા કરી કહેવાય. આ લોકને આવા લોકની જરૂર છે. ભગવાન વિષ્ણુ પુષ્કળ પરિગ્રહ કરે છે. જેથી આપણે સૌ જીવીએ છીએ.

421. ઉગ્ર:

આકરો.

લોકોને સ્વભાવની દૃષ્ટિથી 14 ભાગોમાં વિભાજિત કરી શકાય: 1. ઢીલો, 2. શાંત, 3. ગંભીર, 4. ચંચળ, 5. રમૂજ, 6. લુચ્ચો, 7. વહેમીલો, 8. અનાડી, 9. વિકારી, 10. પુરુષાર્થી, 11. આળસુ, 12. વિશ્વાસુ, 13. વિશ્વાસઘાતી અને 14. ઉગ્ર.

આ બધા ભેદો સ્વભાવથી કરેલા છે. બધાની વ્યાખ્યા કરવા જતાં ઘણું લખવું પડે તેથી માત્ર ‘ઉગ્ર’ની જ વ્યાખ્યા કરીશું.

રાજામાં—શાસકમાં—થોડી ઉગ્રતા જોઈએ. જો શાસક ઢીલો હોય તો તેને કોઈ ગાંઠે નહીં પણ ઉગ્રતા દઝાડનારી કે અપમાનિત કરનારી ન હોવી જોઈએ. દઝાડનારી અથવા અપમાનિત કરનારી ઉગ્રતા દ્રોહ પેદા કરે છે. તેથી શાસક જનચાહના ખોઈ બેસે છે. શાસકનો મૂલાધાર લોકચાહના હોય છે. લોકચાહના વિનાનો શાસક ઉગ્ર બને તો અત્યાચારી થઈ શકે છે. અને ઢીલો—ઠંડો બને તો પ્રભાવહીન થઈને અત્યાચારીઓને દબાવી શકતો નથી.

ભગવાન વિષ્ણુ શાસક છે. પાલક છે. તેથી યથાયોગ્ય અપેક્ષિત ઉગ્રતા હોવી જરૂરી છે. કંસવધ, શિશુપાલવધ વખતે તેમણે જે ઉગ્રતા બતાવી હતી તે પ્રેરણાદાયી કહેવાય.

422. સંવત્સર:

વર્ષની શરૂઆત.

કાળગણનામાં વર્ષની ગણના મહત્ત્વની છે. તેને સંવત્સર કહેવાય છે. લગભગ બધા ધર્મોએ પોતપોતાના સંવત્સરો પ્રચલિત કર્યા છે પણ અંગ્રેજી ભાષાની માફક ઈશુનો સંવત્સર પણ વિશ્વવ્યાપી બન્યો છે. અત્યારે 2013 ઈસ્વીસન ચાલી રહ્યો છે.

ભાષા એકલી જ પ્રજાજીવનને પ્રભાવિત નથી કરતી તે પોતાની સાથે બીજું પણ ઘણું ઘણું લાવે છે અને જમાવે છે. ભગવાન વિશ્વપ્રવાહની સાથે કાળરૂપથી પણ ચાલી રહે છે તેથી તેમને સંવત્સર કહેવાય છે.

423. દક્ષ:

કુશળ, હોશિયાર.

વ્યક્તિનું મહત્ત્વ તેની દક્ષતાને આધારે નિર્ધારિત થવું જોઈએ. માણસોને આ દૃષ્ટિએ પાંચ ભાગમાં વહેંચી શકાય: 1. મૂર્ખ, 2. ભોટ, 3. ભલોભોળો, 4. લુચ્ચો, 5. કુશળ—દક્ષ.

1. મૂર્ખ માણસ તે છે, જેનામાં બુદ્ધિ તદ્દન ઓછી હોય છે, જેને કશું આવડતું નથી, કશું શીખી શકતો નથી, તેની ક્ષમતા જ નથી હોતી. તે ઊંધાં કામો કરતો રહે છે.

2. ભોટ તે છે જે ગમે તેના દ્વારા છેતરાતો રહે છે. તેનામાં ભલા-ભૂંડા માણસને ઓળખવાની ક્ષમતા નથી હોતી તેથી બધા તેને છેતરતા રહે છે.

3. ભોળો માણસ તે છે, જે બધા ઉપર વિશ્વાસ કરી લે છે. જે કાવાદાવા રમતો નથી, સીધોસાદો ભલોભોળો છે. તેના ભોળપણનો ઘણા લુચ્ચા લોકો લાભ ઉઠાવતા રહે છે પણ “ભોળાના ભગવાન” ભગવાન તેની રક્ષા કરે છે.

4. લુચ્ચો માણસ તે છે. જે હંમેશાં પોતાનો સ્વાર્થ જ જોતો રહે છે. પોતાનો સ્વાર્થ સાધવા માટે તે બધું કરી શકે છે. તેની ધર્મ-અધર્મ, નીતિ-અનીતિ કશું જ હોતું નથી. બસ સ્વાર્થ જ સાધવો જોઈએ. કેટલાક ધર્મો લોકોને લુચ્ચાઈ પણ શિખવાડતા હોય છે તેથી તેમની છાપ જ તેવી પડી જતી હોય છે.

5. દક્ષ તેને કહેવાય જે પોતાના કાર્યમાં નિપુણ હોય. આ દક્ષતા બે પ્રકારની હોય છે: 1. જન્મજાત—સ્વભાવગત દક્ષતા. અને 2. જે તે ક્ષેત્રમાં અભ્યાસ કરીને મેળવેલી દક્ષતા. જેમ કે ડૉક્ટર, વકીલ, એન્જિનિયર વગેરે.

દક્ષ વ્યક્તિ કોઈને છેતરતો નથી તેથી તે લુચ્ચો નથી, પણ કોઈથી છેતરાતો પણ નથી. છેતરાવું તે ભોટપણું કહેવાય. ભોટ શાસક રાષ્ટ્રનો અને પોતાનો વિનાશ કરે. તેથી શાસક દક્ષ જ (મુત્સદ્દી) હોવો જોઈએ.

ભગવાન પરમ કુશળ છે તેથી દક્ષ કહેવાય છે.

424. વિશ્રામ:

આશરો. આશ્રયસ્થાન.

ભગવાન આશરો આપનારા છે. જે શરણાગત થાય તેને સહારો આપે છે. બળબળતી લૂમાં ઘટાટોપ વૃક્ષનો આશ્રય શાંતિ આપે છે. તેવી જ રીતે બળબળતા સંસારમાં જે ભગવાનનો આશ્રય લે છે તેને પરમ શાંતિ મળે છે. તે લૂથી બચી જાય છે તેથી તેને વિશ્રામ કહેવાય છે.

425. વિશ્વદક્ષિણ:

વિશ્વમાં સૌથી કુશળ.

કુશળતાનો પિરામિડ બનાવવામાં આવે તો સૌથી ઉપર શિખર ઉપર ભગવાન બેસે, તે પ્રત્યેક ક્ષેત્રમાં ચરમકક્ષાની કુશળતા ધરાવે છે. એવું કોઈ ક્ષેત્ર નથી કે જેનાથી તે અજ્ઞાન હોય. તેથી તેને ‘વિશ્વ દક્ષિણ’ કહેવાય છે.

શ્લોક: 46
નામ: 426થી 434

વિસ્તાર: સ્થાવર સ્થાણુ: પ્રમાણં બીજમવ્યયમ્ ।
અર્થોઽનર્થો મહાકોશો મહાભોગો મહાધન: ॥ 46 ॥

426. વિસ્તાર:

427. સ્થાવર સ્થાણુ:

428. પ્રમાણમ્

429. બીજમવ્યયમ્

430. અર્થ:

431. અનર્થ:

432. મહાકોશ:

433. મહાભોગ:

434. મહાધન:

ફરી પાછાં નામો આ રહ્યાં—

426. વિસ્તાર:

સૌથી વધુ વિસ્તરેલા.

એક પ્રશ્ન થાય કે ભગવાન કેટલે સુધી ફેલાયેલો છે? કોઈ કહે કે આ લોક સુધી. પરલોક સુધી ત્રણ લોક સુધી સાત લોક સુધી. કહેતા જાઓ—કહેતા જાઓ. ક્યાં સુધી કહેશો. પછી? એવી કોઈ સીમા છે કે જ્યાંથી આગળ ભગવાન ન હોય? ના, તેથી આપણે તેના માટે વિશેષણ વાપરીએ છીએ કે “અનંત કોટિ બ્રહ્માંડાધિપતિ” અર્થાત્ ગણી ન શકાય તેટલાં અનંત-અનંત કરોડો બ્રહ્માંડોનો તે અધિપતિ છે. અર્થાત્ તેનો વિસ્તાર અમાપ અને અસીમ છે. જેમના ભગવાન દેશ-કાળથી સીમિત થયેલા હોય છે. તે સાચા ભગવાન નથી હોતા, કોઈ માણસ હોય છે.

વિસ્તરવું એ જ જીવન છે. સંકોચાવું એ સમાપ્તિની પ્રથમ નિશાની છે. મારી દૃષ્ટિએ ચાર વિસ્તારો બહુ મહત્વના છે: 1. ધર્મવિસ્તાર, 2. રાજ્યવિસ્તાર, 3. સમાજવિસ્તાર, 4. અર્થવિસ્તાર.

1. ધર્મવિસ્તારથી શક્તિ વધે છે. ધર્મશક્તિ, રાજશક્તિનો આધાર બનતી હોય છે. જે ધર્મોમાં વિસ્તરવાની ક્ષમતા નથી હોતી તે આપોઆપ સમાપ્ત થઈ જતા હોય છે. ધર્મવિસ્તાર તે જ ધર્મનો થઈ શકે જેના દરવાજા સૌના માટે ખુલ્લા હોય. સૌને સમાન તકો હોય અને સૌના પ્રશ્નો ઉકેલાતા હોય. આટલા ગુણો જેનામાં ન હોય તે વિસ્તરી શકતા નથી.

2. રાજ્યવિસ્તાર વિના રાષ્ટ્ર વિશાળ અને મહાન ન બની શકે. તેથી પ્રાચીનકાળમાં અશ્વમેધ યજ્ઞ કરવામાં આવતો. વર્તમાન સંદર્ભમાં ભૂમિવિસ્તાર શક્ય નથી. તોપણ પ્રભાવવિસ્તાર તો થવો જ જોઈએ. જો તમારા પાડોશીઓ ઉપર પણ તમારો પ્રભાવ ન રહે તો તમે

કમજોર રાષ્ટ્ર છે. પ્રભાવહીન રાષ્ટ્ર મોટું હોય તોપણ ખુમારી વિનાનું હોય.

૩. સમાજ વિસ્તારનો ભાવ છે કે બેટી વ્યવહારનું ક્ષેત્ર વિસ્તરવું જોઈએ. સીમિત ક્ષેત્રમાં જ બેટીવ્યવહાર અટકી જાય તો સમાજવિશાળ ન થઈ શકે. તેથી સમાજનો વિસ્તાર જરૂરી છે. નજીકના સમાજોને પોતાનામાં ભેળવતા રહીને વિસ્તાર કરી શકાય.

૪. અર્થવિસ્તાર ઉદ્યોગ-વ્યાપાર-ધંધાથી થઈ શકે. મૂડીરોકાણની ક્ષમતા હોય તે વિશ્વભરમાં આર્થિક, સામ્રાજ્ય ઊભું કરી શકે. આર્થિક સામ્રાજ્ય રાજસામ્રાજ્ય પછી બીજા નંબરનું શક્તિકેન્દ્ર કહેવાય.

આ ચારેયાર વિસ્તારો જે કરી શકે તે જ સુપરપાવર થઈ શકે, ન કરી શકે તે હવાતિયાં મારીને જીવે.

ભગવાન વિષ્ણુનો વિસ્તાર અકલ્પનીય છે. તેથી તેમનું નામ ‘વિસ્તાર’ કહેવાય છે.

427. સ્થાવરસ્થાણુ:

સ્થિર અને અવિકળ.

સ્થાવર અને સ્થાણુ એમ બે શબ્દો મેળવીને એક શબ્દ બન્યો છે. જેનો ભાવ છે કે ભગવાન સ્થિર થયેલા છે અને અવિકળ પણ છે.

428. પ્રમાણમ્

સાબિતી નિર્ધારણ.

વસ્તુના અસ્તિત્વની સાબિતી પણ ભગવાનથી જ થાય છે તે વાતથી નવાઈ લાગશે.

“આ ઘટ છે” એવી સાબિતી પ્રત્યક્ષ પ્રમાણથી થતી હોય છે પણ ઘડો પણ હોય, નેત્રાદિ ઇન્દ્રિયો પણ હોય પણ પ્રમાતા ન હોય તો ‘આ ઘટ છે તેવું કોણ સાબિત કરશે? પદાર્થોનું અસ્તિત્વ અને સ્વીકૃતિ પ્રમાતા વિના થઈ શકે નહીં. તેથી પ્રમાતા હોવો જરૂરી છે. પ્રમાતાને પ્રમાતા બનાવનાર ભગવાન છે. તેથી તે પોતે પ્રમાણરૂપ છે.

પ્રમાણ, પ્રમેય અને પ્રમાતા આ ત્રિપુટી અંતે એકરૂપ થઈ જતાં હોય છે. તેથી પરમેશ્વર પ્રમાણરૂપ છે.

429. બીજમવ્યયમ્

અવિનાશી બીજ.

સૃષ્ટિની ઉત્પત્તિ પછી તેને સતત ચાલુ રાખવા માટેની અનિવાર્ય જરૂરિયાતો માટે ચાર તત્ત્વોની જરૂર રહેતી હોય છે: ૧. બીજ, ૨. આહાર, ૩. જિજીવિષા, ૪. સગવડો.

૧. બીજનું નિર્માણ ભગવાને જીવમાત્ર—વનસ્પતિમાત્ર, જંતુમાત્રમાં કરેલું છે. છેવટનું નિર્માણ બીજ છે. બાજરીના છોડમાં કણસલાં પાકી જાય પછી ગમે તેટલું પાણી આપો તોપણ છોડ સુકાઈ જાય. બીજ નિર્માણનું તેનું કાર્ય પૂરું થઈ ગયું. એક દાણામાંથી હજાર દાણા પેદા થયા. હવે બસ.

માનવબીજનું પણ આવું જ છે. બીજનું નિર્માણ એ છેલ્લું નિર્માણ કહેવાય. પછી વાવેતર કરવાની ભૂતિ જોઈએ. જેમાંથી ફરી પાછો સૃષ્ટિક્રમ ચાલતો રહે. બીજ કદી ખૂટે નહીં. જે લોકો પોતાના બીજનો ઉપયોગ કરતા જ નથી અથવા દુરુપયોગ કરે છે તે સમાપ્ત થઈ જતા હોય છે અથવા ઓછા થઈને દબાઈ જતા હોય છે. મહાન બીજોમાંથી ઉત્તમ વિસ્તાર થાય અને હલકા તુચ્છ બીજોમાંથી હલકો વિસ્તાર થાય. ઉત્તમ બીજો વવાતાં રહે તો ઉત્તમ પરિણામ મળે.

2. આહાર વિના જીવી શકાય નહીં. ભગવાને બધાનો એક જ આહાર ન બનાવ્યો, પણ જુદોજુદો બનાવ્યો. જેથી સૃષ્ટિનું સંતુલન રહે.

શાકાહારી, ફળાહારી, અન્નાહારી પશુ-પક્ષીઓ-માણસો વગેરેને બનાવ્યાં. તો માત્ર માંસ ખાનારાં માંસાહારી પ્રાણીઓ પણ બનાવ્યાં. બંનેની રચના જુદીજુદી તેથી સંતુલન રહે છે. જો બધાનો એક જ પ્રકારનો આહાર બનાવ્યો હોત તો આહાર ખૂટી જાત.

3. સૃષ્ટિને ચાલુ રાખવા પ્રાણીમાત્રમાં જિજીવિષા મૂકી. કોઈ મરવા નથી માગતું. ભયંકર દુઃખોમાં પણ બધાં જીવવા માગે છે. જો આવી પ્રબળ જિજીવિષા ન હોત તો અતિશય દુઃખોમાં બધાં મરી ગયાં હોત.

4. પ્રાણીમાત્ર સગવડો શોધે છે, વાઘ-સિંહ વગેરે પણ ઘણી સગવડો હોય જેવી કે શિકાર—પ્રાણી—આબોહવાની અને રક્ષાની ત્યાં રહેતાં હોય છે.

માણસને અમાપ બુદ્ધિ આપી તેમાંથી તેણે પોતાના માટે સુખ-સગવડો વિકસાવી. સગવડો જ વિકાસ કરાવે છે. સગવડવિરોધી અગવડ ભોગવવાની પ્રેરણા આપતું દર્શન પ્રજાને પછાત બનાવે છે. સગવડો ત્યાગીઓને પણ ગમતી હોય છે. જો પ્રતિષ્ઠાનો ભય ન હોય તો કોઈ લાંબો સમય ત્યાગી ન રહી શકે કારણ કે સૌને સુખ-સગવડો ગમતી હોય છે. આ ખોટું પણ નથી, તેથી તો વિકાસ થાય છે.

આ ચાર તત્ત્વોથી જીવનસૃષ્ટિ ચાલી રહી છે. ભગવાને પ્રત્યેક જીવંત તત્ત્વમાં આગળ-આગળના બીજની વ્યવસ્થા કરી છે તેથી તેને ‘બીજ’ કહેવાય છે.

430. અર્થ:

ધન.

ભગવાન સ્વયં ધન છે. અર્થ છે. પરમાર્થ છે. જેને મળે તે ન્યાલાન્યાલ થઈ જાય, કારણ કે જ્યાં વિષ્ણુ હોય ત્યાં લક્ષ્મીજી આપોઆપ આવે અને સ્થિર વાસો કરે તેથી તેમને અર્થ કહેવાય છે.

431. અનર્થ:

કોઈની ગરજ વિનાના.

પૂર્વમાં અર્થનો અર્થ ધન કર્યો. હવે અનર્થનો અર્થ નિર્ધન કે દરિદ્ર કરવાનો નથી, પણ અહીં અર્થ શબ્દનો અર્થ લાભેચ્છા કરીને કોઈની પણ પાસેથી કશો લાભ મેળવવાની ઇચ્છા ન હોવી તેવો કરવાનો છે. અર્થાત્ તેમને કોઈની કશી ગરજ રહેતી નથી. કારણ કે કશું પ્રાપ્ત કરવાનું નથી. તેથી તે ‘અનર્થ’ કહેવાય છે.

432. મહાકોશ:

સૌથી મોટો ખજાનો.

ભગવાન બધી વસ્તુઓ, બધી વિદ્યાઓ, બધી સિદ્ધિઓ, બધાં જ તત્ત્વોનો ખજાનો છે. તેમાંથી બધું પ્રગટ થાય છે તેથી તેમને ‘મહાકોશ’ કહેવાય છે.

433. મહાભોગ:

મહાભોજ્ય.

ભગવાન ભોક્તા તો છે જ, સાથેસાથે મહાભોજ્ય પણ છે. તેમને ધરાવેલો ભોગ તે આરોગે છે. પણ ભક્તને જે બ્રહ્મસુખ મળે છે, તે

બ્રહ્મસુખ સ્વયં ભગવાન હોવાથી તે ભોજ્ય પણ થઈ જાય છે.

અર્થાત્ ભક્ત જ્યારે ભગવાનનું ભોજન કરતો થાય છે ત્યારે બીજાં ભોજન ફિક્કાં થઈ જાય છે. કારણ કે તે ‘મહાભોગ’ છે.

434. મહાધન:

મહાન ધનવાન.

વ્યાખ્યા પહેલાં આવી ગઈ છે.

30-3-13

શ્લોક: 47
નામ: 435થી 444

અનિર્વણ: સ્થવિષ્ઠો અભૂ ધર્મયુષો મહામખ: ।
નક્ષત્રનેમિર્નક્ષત્રી ક્ષમ: ક્ષામ: સમીહન: ॥ 47 ॥

435. અનિર્વણ

436. સ્થવિષ્ઠ:

437. અભૂ:

438. ધર્મયુષ:

439. મહામખ:

440. નક્ષત્રનેમિ:

441. નક્ષત્રી

442. ક્ષમ:

443. ક્ષામ:

444. સમીહન:

આગળના શ્લોકમાં નવાં નામ બતાવે છે.

435. અનિર્વણ:

ઉદ્વેગ વિનાનો.

ગુણો અને દુર્ગુણો તન-મનમાં આવેગો પેદા કરતા હોય છે. આવેગો તન-મનમાં ઊભરો લાવતા હોય છે. જેમ કે કરુણાગુણથી આવેગનો ઊભરો આવ્યો. આ ઊભરાથી વ્યક્તિ કોઈના ઉપર કરુણાનું કામ કરે છે. જેનામાં કરુણાનો ગુણ હોતો નથી તેને તેવો ઊભરો આવતો નથી તેથી તે કરુણાનાં કાર્યો કરી શકતો નથી.

આવું જ દુર્ગુણોનું પણ છે. ક્રોધનો આવેગ આવતાં જ ક્રોધનો ઊભરો આવ્યો. આ ઊભરો અનિષ્ટ કાર્ય કરી નાખશે.

આમ સદ્ગુણ અને દુર્ગુણ—બંનેના ઊભરા આવતા હોય છે પણ ઉદ્વેગને સમજવા જેવો છે. વેગમાંથી પ્રતિવેગ થાય તેને ઉદ્વેગ કહેવાય. જેમ કે એક દડાને ભીંત ઉપર મારો તો તે ટકરાઈને પાછો પડશે. આ પ્રતિવેગ છે. આવી જ રીતે કોઈના કટુવાક્યથી, કુકર્મથી, કુક્રિયાથી, કુદંશ્યથી વ્યક્તિને ઉદ્વેગ થતો હોય છે. જે કટુવાક્ય તેના તન-મનમાં પહોંચ્યું તે ટકરાઈને ઊછળીને પાછું ફર્યું તે ઉદ્વેગ છે. જેમ ખાધેલાનું વમન થઈ જાય. ઉદ્વેગ અશાંતિ કરે જ. આવી અશાંતિ ધ્યાન કરવાથી ન મટે. તેના સાચા ઉપાય તો એ છે કે જ્યાં અથવા જેનાથી ઉદ્વેગ થતો હોય તેનાથી દૂર રહે પણ આમ કરવું શક્ય જ ન હોય તો અર્થાત્ સાથે જ રહેવું પડતું હોય તો ગમ ખાતાં શીખે. અર્થાત્ દીવાલને એવી પોચી બનાવે કે દડો ટકરાઈને પાછો જ ન ફરે. ત્યાં જ અટકી જાય. ઉદ્વેગ ઓછા થઈ જાય. જે નથી તો એકાકી રહી શકતો કે નથી ગમ ખાઈ શકતો તે ઉદ્વેગનો શિકાર થતો રહેવાનો. ઉદ્વેગથી થનારી અશાંતિ હોમ-હવન, ધ્યાન-ધારણાથી શાંત ન

થાય. તેની શાંતિ સાચો સત્સંગ અને મંત્રજાપથી થતી હોય છે. કોઈ જ્ઞાનીના જ્ઞાનની પરીક્ષા પણ તેને કેટલો ઉદ્વેગ થાય છે કે નથી થતો તેના ઉપરથી કરી શકાય.

ભગવાનને કદી ઉદ્વેગ થતો નથી કારણ કે કડવાં વેણની તેને કોઈ અસર જ થતી નથી. ભગવાનની સ્તુતિ કરનારા સૌથી વધારે છે. અને નિંદા કરનારા પણ સૌથી વધારે છે પણ ભગવાન નિંદા-સ્તુતિ બંનેથી મુક્ત છે. તેથી ઉદ્વેગ થતો નથી. તેથી તેને ‘નિવિણ્ણ’ કહેવાય છે.

436. સ્થવિષ્ઠ:

વિરાટ, વિશાળ સ્વરૂપ.

ભગવાનના વિરાટરૂપની પણ એક કલ્પના છે. જેમ કે સૂર્ય ચંદ્ર બંને આંખો છે, ફલાણાં તત્ત્વો માથું, છાતી, પેટ, પગ, હાથ વગેરે છે. આવી રીતે એક વિરાટ પુરુષની કલ્પના—ભાવના કરવામાં આવી છે. તેથી તેને સ્થવિષ્ઠ કહેવાય છે.

437. અભૂ:

અજન્મા.

વારંવાર ભગવાનને અજન્મા કહેવામાં આવ્યા છે. તેમ છતાં લોકો અજન્મા ભગવાનને છોડીને જન્મેલા અને મરેલા માણસોને ભગવાન માનતા થયા છે. આ મોટામાં મોટી ગુમરાહી કહેવાય. આવી માન્યતાઓ એટલી હદે દૃઢ કરવામાં આવે છે કે અમુક નિશ્ચિત માણસ માત્ર ભગવાન જ નહીં પણ ભગવાનોનો પણ ભગવાન, સર્વોપરી ભગવાન છે. આવા અપ્રચારથી હિંદુ પ્રજાને ગુમરાહ કરીને માણસ ભગવાન તરફ વાળવામાં આવી રહી છે. વળી પાછા હજારો માણસ ભગવાનો સર્વોપરી ભગવાન થઈને પૂજાવા લાગે છે. આ રીતે ગુમરાહી અને વિભાજન બંને થઈ રહ્યું છે. પ્રજાનું આ ધાર્મિક પતન કહેવાય. ભગવાન કદી જન્મ લેતો જ નથી તેથી તેને “અભૂ” કહેવાય છે.

438. ધર્મયૂપ:

ધર્મરૂપી સ્થંભ.

માનવસૃષ્ટિની મુખ્યતઃ બે ધારાઓ છે. દેવધારા અને પશુધારા. દેવી સંપત્તિના ગુણો જેનામાં હોય તે બધા દેવધારાવાળા કહેવાય. માત્ર આહાર-નિદ્રા, ભય, મૈથુન જ હોય તેને પશુધારા કહેવાય. પ્રાચીનકાળમાં વધારાનાં પશુઓનો નિકાલ કરવા બલપ્રથા હતી, જે આજે પણ અમુક ધર્મોમાં છે જ. આવું બલિદાન આપવા માટે અંગ્રેજી Y—વાય આકારનો યૂપસ્થંભ જમીનમાં ખોડવામાં આવતો.

ભગવાન માનવમાં રહેલી પશુતાનું બલિ આપવા માટે યૂપસ્થંભ બરાબર છે. અર્થાત્ પ્રભુની સમીપમાં જનારાના દુર્ગુણોનો વધ થઈને સદ્ગુણો સ્થાપિત થવા લાગે છે. તેથી તેમને ‘ધર્મયૂપ’ કહેવાય છે.

439. મહામખ:

મહાયજ્ઞ:

મખ એટલે યજ્ઞ, પ્રાચીનકાળમાં ઉપાસનામાં યજ્ઞોની પ્રધાનતા હતી. લોકો ખાસ કરીને બ્રાહ્મણો યજ્ઞો કરતા અને કરાવતા ત્યારે યજ્ઞમાં વિષ્ણુની પ્રધાનતા હોવાથી તેમને ‘મહામખ’ કહેવામાં આવ્યા છે.

આમ જુઓ તો યજ્ઞોના ઘણા પ્રકાર છે: જેમાં ગીતામાં 1. દ્રવ્યયજ્ઞ, 2. તપોયજ્ઞ, 3. સ્વાધ્યાયયજ્ઞ, 4. જ્ઞાનયજ્ઞ, 5. યોગયજ્ઞ અને 6. વ્રતયજ્ઞ કહેલા છે.

1. દ્રવ્યયજ્ઞ એટલે સાચી કમાણીના ધનને ઈશ્વર પ્રીત્યર્થે લોકહિતના કાર્યોમાં વાપરવું તે દ્રવ્યયજ્ઞ કહેવાય.

2. તપોયજ્ઞ એટલે સગવડો હોવા છતાં ઇચ્છાપૂર્વક અગવડોભર્યું જીવન જીવીને પણ લોકહિતનાં કાર્યો કરતા રહેવું તે તપોયજ્ઞ કહેવાય.

તપોયજ્ઞ અનેક પ્રકારનાં છે. જેમાં લોકયજ્ઞ અને રાજયજ્ઞ ઘણાં મહત્ત્વનાં છે. લોકોની ભલાઈ માટે જે અગવડોભર્યું જીવન સ્વીકારીને કાર્યકર્તા તરીકે જીવન જીવતા હોય છે તે લોકયજ્ઞ કહે છે. તેમાંથી લોકોની જાગૃતિ અને કલ્યાણ થતું હોય છે.

રાજયજ્ઞ તેને કહેવાય જે રાષ્ટ્રના હિત માટે જે સાહસ, શૌર્ય, પરાક્રમ બતાવીને રાષ્ટ્રની રક્ષા, વિસ્તાર અને સમૃદ્ધિ માટે કામ કરે છે તે રાજયજ્ઞ કરે છે. જેમ કે વાસ્કો ડી ગામા, કોલંબસ વગેરે નાવિકોએ પોતાના સમુદ્રીય તપથી પોતપોતાના રાષ્ટ્રોને મહાન બનાવ્યાં. આપણે ત્યાં આવા રાજતપસ્વી ન થયા. જો થયા હોત તો ઓસ્ટ્રેલિયા ભૂભાગ આપણો હોત.

આમ તો પોતાના સ્વાર્થ વિનાનું પરમાર્થભર્યું બધું કર્મ યજ્ઞ જ કહેવાય, જે આવાં કર્મો કરે છે તે ‘યજ્ઞમય’ જીવન જીવે છે તેમ કહેવાય.

હવે તો હોમાત્મક યજ્ઞો સિવાય બીજા યજ્ઞો પણ તેમ સમજીને લોકયજ્ઞ કે રાજયજ્ઞ તરફ વળવું જોઈએ. ગાંધીજીએ નેત્રયજ્ઞ, દંતયજ્ઞ, શ્રમયજ્ઞ વગેરે હેતુપૂર્વકના લોકયજ્ઞો શરૂ કરાવ્યા તે સારું કહેવાય.

3. યોગયજ્ઞનો અર્થ આસન-પ્રાણાયામ વગેરે દ્વારા તન-મનને સ્વસ્થ બનાવવાની પ્રક્રિયા કહેવાય. અત્યારે આ પ્રકારનાં ઘણા શિબિરો ચાલે છે. જેમાં મોટા ભાગનાં કૉમર્શિયલ હોય છે. કૉમર્શિયલ આયોજનોથી બચવું જોઈએ.

4. સ્વાધ્યાયયજ્ઞનો અર્થ છે પ્રાપ્ત કરેલું જ્ઞાન. વિસ્મૃત ન થઈ જાય એટલા માટે તેનો વારંવાર અભ્યાસ કરવો—કરાવવો તે.

5. જ્ઞાનયજ્ઞ તેને કહેવાય જેમાં જ્ઞાનનો વિકાસ થાય. જ્ઞાન એટલે માત્ર શાસ્ત્રજ્ઞાન નહીં. આધુનિક જ્ઞાન પણ ખરું. આપણે ત્યાં શાસ્ત્રીય જ્ઞાન તો ઘણું હતું પણ પ્રયોગશાળાનું જ્ઞાન ન હતું અથવા ઓછું હતું તેથી વૈજ્ઞાનિક ક્ષેત્રમાં આપણે પછાત થઈ ગયા. પશ્ચિમના લોકો વૈજ્ઞાનિક ક્ષેત્રમાં ખૂબ આગળ વધ્યા અને સર્વોપરી થઈ ગયા. હવે આપણે પણ આ દિશામાં આગળ વધી રહ્યા છીએ તે સારું કહેવાય. આ જ્ઞાનયજ્ઞ કહેવાય.

6. વ્રતયજ્ઞ

વ્રતમય જીવન જીવવું તેને વ્રતયજ્ઞ કહેવાય. કોઈ એક આદર્શને સ્વીકારીને તેને દઢ રીતે વળગી રહેવું તે વ્રત કહેવાય. માત્ર ઉપવાસાદિ કરવાને વ્રત ન કહેવાય. આવા વ્રતધારીઓ વંદનીય બનતા હોય છે.

વ્રત વિનાના—આદર્શ વિનાના—ગમે તે પાણીએ મગ ચઢાવવા માગતા લોકો પતિત થઈ જતા હોય છે. તેમનાથી રાષ્ટ્ર પણ પતિત થઈ જતું હોય છે તેથી વ્રતયજ્ઞ જરૂરી છે.

440. નક્ષત્રનેમિ:

નક્ષત્રોની ધરી.

પૈડું જેમ પોતાની ધરી ઉપર ફરે છે તેમ વિશ્વનાં બધાં નક્ષત્રો—તારાઓ—પોતપોતાની ધરી ઉપર ફરી રહ્યાં છે. ધરી વિના ભ્રમણ ન થાય અને થાય તો અસંતુલિત થાય. જે લોકો ખગોળશાસ્ત્રી છે તે જાણે છે કે બધા તારાઓનો માર્ગ નિર્ધારિત છે. માર્ગનિર્ધારિત હોવાથી ક્યો તારો કયા સમયે ક્યાં હશે તેની સચોટ આગાહી કરી શકાય છે. અમદાવાદથી મુંબઈ જનારી ટ્રેનનો માર્ગ નિર્ધારિત છે તેથી કયા સમયે ટ્રેન ક્યાં હશે તે નક્કી કરી શકાય છે. તારાઓની બે ગતિઓ છે. એક તો પોતે પોતાની જ ધરી ઉપર ગોળગોળ ફરે છે. બીજી તે

નિશ્ચિત માર્ગ ઉપર ગોળ કે લંબગોળ ચક્કર લગાવે છે. જો ગોળ કે લંબગોળ ચક્કર ન લગાવે તો આજનો દેખાયેલો તારો ફરી કદી દેખાય જ નહીં. અન્તરીક્ષમાં ક્યાંય ચાલ્યો જાય. પણ ના બધું નિર્ધારિત ગોળાકારમાં ગોળગોળ ફર્યા કરે છે. તેથી એનું એ જ ખગોળ ફરીફરીને દેખાતું રહે છે. જેમ પૃથ્વી ઉપરથી આપણે છોડેલો ઉપગ્રહ નિર્ધારિત ઊંચાઈએ નિર્ધારિત માર્ગ ઉપર પૃથ્વીની પ્રદક્ષિણા કર્યા કરે છે તેમ બધા તારાઓ પણ નિર્ધારિત માર્ગ ઉપર ગોળગોળ ફરતા રહે છે. આ માર્ગ નિર્ધારિત કરનાર અને ધરી ઉપર ફેરવનાર ભગવાન છે તેથી તેને ‘નક્ષત્રનેમિ’ કહેવાય છે.

441. નક્ષત્રી

નક્ષત્રોનો અધિપતિ.

આ બધાં અસંખ્ય નક્ષત્રોનો અધિપતિ ભગવાન વિષ્ણુ છે, તેના સ્વામીત્વમાં બધું ચાલી રહ્યું છે.

442. ક્ષમા:

ક્ષમા કરનારો.

ભગવાન પરમ દયાળુ છે. દયા ત્રિમુખી હોય છે. 1. અપરાધોને ક્ષમા કરનારી, 2. વિપત્તિમાંથી ઉદ્ધાર કરનારી અને 3. સફળતા આપનારી.

1. અપરાધ વિનાનો કોઈ માણસ નથી હોતો. બધા અપરાધોનો દંડ ભોગવવો જ પડે, તેમાંથી છુટકારો થાય જ નહીં. તેવી કર્મવાદીઓની માન્યતા છે. જો તેવું જ હોય તો ઈશ્વરની દયાની કશી જરૂર જ રહેતી નથી. સૌ સૌનાં કર્મો જ ભોગવવાનાં, પણ આવું નથી. કર્મો માફ પણ થઈ શકે છે. જો આપણે લોકોને ક્ષમા આપી શકીએ. રાજા ક્ષમા આપી શકે તો ભગવાન કેમ ક્ષમા ન આપી શકે? તે તો રાજાનો પણ મહારાજા છે. તે જરૂર ક્ષમા આપી શકે છે તો જ તેને સર્વશક્તિમાન કરી શકાય. ‘તે ક્ષમા ન આપી શકે’ તેવા આપણા નિયમોથી બંધાયેલો હોય તો સર્વશક્તિમાન ન થઈ શકે. તેથી ન્યાયી તો છે જ. સાથેસાથે દયાળુ પણ છે. જેથી આપણા ભક્તોના અપરાધોને ક્ષમા કરનારો પણ છે.

2. તમે કોઈ અપરાધ કર્યો નથી તોપણ તમે ઘોર કષ્ટોમાં કે ઘોર વિપત્તિમાં ફસાઈ ગયા છો. બધા પુરુષાર્થો કર્યા પછી પણ તમે તેમાંથી પાર ઊતરી શકતા નથી. તેથી તમે હૃદયથી ઈશ્વરને પ્રાર્થના કરો છો, ભગવાન તમારી પ્રાર્થના સાંભળે છે અને કષ્ટો કે વિપત્તિમાંથી મુક્તિ અપાવે છે. આ પણ દયા જ કહેવાય.

3. જીવનમાં સફળતા અને નિષ્ફળતા તો રહેવાની જ, વારંવાર નિષ્ફળ ગયા પછી તમે ઈશ્વરને પ્રાર્થના કરો છો અને તમે સફળ થાવ છો. આ પણ દયા જ કહેવાય. એટલે ભક્તલોકો પ્રત્યેક સફળતાને ઈશ્વરની કૃપા માને છે. જેથી તે ઘમંડી નથી થતો.

કહેવાનો ભાવ એવો છે કે પરમેશ્વર યોગ્ય લાગે તો આપણા અપરાધોને ક્ષમા કરે છે તેથી તેને ‘ક્ષમા’ કહેવાય છે.

અહીં એક બાબત ધ્યાનમાં રાખવા જેવી છે કે અપરાધો ચૌમુખી હોય છે: 1. ઈશ્વરીય અપરાધો, 2. પ્રાકૃતિક અપરાધો, 3. માનવીય અપરાધો અને 4. પ્રાણીઓ પ્રત્યેના અપરાધો.

1. ઈશ્વરીય અપરાધ તેને કહેવાય જે ઈશ્વરીય વ્યવસ્થાને જાણીકરીને તોડવી. જેમ કે જાણીકરીને ભૂખ્યા રહેવું, જાણીકરીને ખા-ખા કરવું. અતિભોગી જીવન જીવવું, અતિ નિગ્રહી જીવન જીવવું, પશુગમન અથવા સજાતીય ગમન કરવું વગેરે વગેરે આ ઈશ્વરીય અપરાધ કહેવાય.

2. પ્રાકૃતિક અપરાધો તેને કહેવાય જેમાં પ્રકૃતિ દૂષિત થાય. જેમ કે હવામાં દૂષિત વાયુ છોડવા, પાણીમાં ગટરનું પાણી વગેરે છોડીને

પાણી બગાડવું. ભૂમિને દૂષિત કરવી વગેરે. પ્રકૃતિની વ્યવસ્થાને દૂષિત કરવાથી પર્યાવરણ બગડે છે, જેના પરિણામે લોકો દુઃખી થાય છે, એક દૂષિત કરે છે અને હજાર રોગી થાય છે તેથી કરે તે ભરે નિયમ રહેતો નથી.

૩. માનવીય અપરાધો તેને કહેવાય કે માનવ-માનવ ઉપર જોર-જુલમ-અત્યાચાર કરે. ચોરી-લૂંટ-લાંચ-રુશવત, દાદાગીરી, લુચ્ચાઈ, બળાત્કાર વગેરે માનવીય અપરાધો છે.

૪. પ્રાણીઓ પ્રત્યેના અપરાધો તેને કહેવાય જેમ કે નિર્દોષ પ્રાણીઓને મારવાં, રિબાવવાં, ભૂખ્યાં-તરસ્યાં રાખવાં, વધુ પડતું કામ લેવું, યોગ આરામ ન આપવો વગેરે વગેરે.

આ બધા અપરાધોમાં ઈશ્વરીય અપરાધોને ઈશ્વર ક્ષમા કરે. પ્રાકૃતિક અપરાધોને પ્રકૃતિ ક્ષમા ન કરે. પ્રકૃતિ ક્ષમા કરતી જ નથી. પરિણામ ભોગવવાં જ પડે.

માનવીય અપરાધોને માનવ માફ કરે અથવા ક્ષમા આપે. એટલે તો ન્યાયાલયો છે. પણ માનવીય અપરાધો એકસરખા નથી હોતા. અરબસ્તાનમાં દાડૂ પીવો અપરાધ છે જ્યારે પશ્ચિમમાં તે અપરાધ નથી. સભ્યતા છે. અરબસ્તાનમાં પરસ્ત્રી સાથે નાચવું એ અપરાધ છે જ્યારે પશ્ચિમમાં અપરાધ નથી—સભ્યતા છે. આવું ઘણુંબધું માનવીય અપરાધોમાં ભિન્નભિન્ન છે. એટલે માનવીય અપરાધો એ ઈશ્વરીય અપરાધો ન કહેવાય. આ ભેદ જો સમજાય તો પાપી સુખી થાય છે અને પુણ્યાત્મા દુઃખી થાય છે તેવો આક્ષેપ મોટા ભાગે નિવૃત્ત થઈ જાય. ખરેખર તો ઈશ્વરીય દૃષ્ટિએ આપણે જેને પાપી માનીએ છીએ તે પાપી હોતો જ નથી અને આપણે જેને પુણ્યાત્મા માનીએ છીએ તે પુણ્યાત્મા હોતો નથી.

443. ક્ષામ:

બધું ક્ષીણ થઈ ગયા પછી પણ અવશિષ્ટ રૂપે રહેનારા.

444. સમીહન:

પ્રચંડ ઇચ્છાશક્તિવાળા.

પરમેશ્વરની પ્રચંડ ઇચ્છાશક્તિ છે. તેથી તે મહાન કાર્યો કરતા રહે છે. સૃષ્ટિની ઉત્પત્તિ—સ્થિતિ અને પ્રલય આ પ્રચંડ—મહાન કાર્યો પ્રચંડ ઇચ્છાશક્તિ વિના થઈ શકે નહીં. તેથી તે પ્રચંડ ઇચ્છાવાળો છે. ઇચ્છાનાં ત્રણ રૂપ છે: ૧. સામાન્યેચ્છા, ૨. સંકલ્પેચ્છા, અને ૩. મહેચ્છા અથવા મહત્ત્વાકાંક્ષા.

૧. ઈશ્વરીય રચના જ એવી છે કે તમે ચાહો કે ન ચાહો ઇચ્છાઓ થયા જ કરતી હોય છે. “આ મને જોઈએ” તેવી ઇચ્છાઓ દિનરાત લગભગ સૌને થતી રહેતી હોય છે. આ સામાન્ય કુદરતી ઇચ્છાઓ કહેવાય. તેને ઘણા પ્રયત્નો કરીને પણ રોકી શકાતી નથી. તે સુખદાયી અને દુઃખદાયી બંને હોય છે. બધી જ ઇચ્છાઓ દુઃખદાયી હોય છે અને દુઃખનું મૂળ ઇચ્છા છે તે વાત સાચી નથી. કેટલીક ઇચ્છાઓ સુખદાયી પણ હોય છે. તેથી ઇચ્છાસુખ અને ઇચ્છાદુઃખ એમ બે પ્રકારના અનુભવ થતા રહે છે. ઇચ્છા જ્યારે કાર્યરૂપમાં પરિણમે ત્યારે જે સુખ-દુઃખ આવવાનું હોય તે આવે. પણ ઇચ્છાની જ્યારે સ્ફૂર્તિ થાય ત્યારે પણ તે સુખ-દુઃખ આપતી હોય છે. જેમ કે “પ્રિય મિલનની ઇચ્છા” સુખદાયી થતી હોય છે. આવી ઇચ્છાઓના વંદોળમાં વ્યક્તિ તન્મય બની જતી હોય છે. આવી જ રીતે કોઈને હાનિ પહોંચાડવાની ઇચ્છા ખાસ કરીને દ્વેષ કે ઈર્ષ્યાથી થયેલી ઇચ્છા દુઃખરૂપ હોય છે તેથી મન ઉદ્વિગ્ન તો થતું જ હોય છે સાથેસાથે લોહી પણ ગરમ થઈને બળતું હોય છે. લોહી ગરમ થવાની અસર તન-મન બંને ઉપર પડતી હોય છે.

એટલે પરપોટાની માફક સતત ઇચ્છા થાય અને વિલીન થઈ જાય તે સામાન્ય કુદરતી પ્રક્રિયા છે.

તેને રોકવાનો પ્રયત્ન કરવા કરતાં તેને શુભેચ્છામાં બદલવી તે હિતાવહ છે. ઇચ્છાહીન થઈને પથ્થર જેવા થઈ જવું તેના કરતાં

શુભેચ્છાવાળા થઈને પરોપકારી થવું સારું છે. જોકે ઇચ્છાહીન લાંબો સમય થઈ શકતું જ નથી એટલે તે દિશાની સાધના કરવા જેવી નથી.

શુભેચ્છા કરવા માટે સત્સંગ-વૈરાગ્ય, ભજન-જાપ વગેરે સાધનો કરવાં જોઈએ. જેથી ઇચ્છાઓ શુભરૂપ ધારણ કરવા લાગે.

2. જે સામાન્ય ઇચ્છાઓ હોય છે તેમાંથી કોઈ ઇચ્છા સંકલ્પનું રૂપ ધારણ કરે છે. સંકલ્પેચ્છા પ્રવૃત્તિ કરાવે છે. “આ મારે જોઈએ જ” આવો સંકલ્પ થતાં જ પ્રવૃત્તિ શરૂ થઈ જાય છે. પ્રવૃત્તિ સફળ થાય તો સુખ થાય અને પ્રવૃત્તિ નિષ્ફળ જાય તો દુઃખ થાય.

સંકલ્પેચ્છાઓનાં ચાર ક્ષેત્રો છે: 1. આવેગોથી થનારી ઇચ્છાઓ, 2. લાગણીઓથી થનારી ઇચ્છાઓ, 3. લોભ-લાલચ, રાગ-દ્વેષ-ઈર્ષ્યા વગેરેથી થનારી ઇચ્છા અને 4. જ્ઞાન-વૈરાગ્ય-દયા-કરુણા વગેરેથી થનારી ઇચ્છા.

1. આવેગો, તે તે વસ્તુની પ્રાપ્તિ માટે ઇચ્છાઓ કરાવે છે. ભૂખ-તરસ, નિદ્રા, મૈથુન વગેરે કુદરતી આવેગો છે. તે જ્યારે વંટોળિયાની માફક ઉત્પન્ન થાય ત્યારે તે-તે વિષયની ઇચ્છા થતી હોય છે. આને સદંતર રોકી શકાય નહીં. તેને સદંતર રોકવાના માર્ગને નિગ્રહ માર્ગ કહેવાય. તેનો યથાયોગ્ય સ્વીકાર કરવાને માર્ગને સંયમમાર્ગ કહેવાય. તેનો અતિશય અતિરેક કરી દેવાના માર્ગને વિકૃતિમાર્ગ કહેવાય. સંયમમાર્ગ હિતાવહ છે.

2. પરમેશ્વરે આવેગોની જેમ જ લાગણીઓની પણ રચના કરી છે. લાગણીઓ પ્રવૃત્તિ કરાવે છે. લાગણીઓને પણ શુભ-અશુભ બે ભેદ હોય છે. પોતાની પત્ની કે પતિ માટે લાગણી રાખવી તે શુભ છે પણ પારીક પત્ની કે પતિ માટે લાગણી રાખવી તે અશુભ છે. કોઈના ઉપર કશી જ લાગણી રાખવી નહીં તે વીતરાગ કહેવાય. પણ વીતરાગીને જીવન હોતું નથી. લાગણી-હીનતા એ જીવનહીનતા જ કહેવાય. જોકે સંપૂર્ણ લાગણીહીન થવું એ શક્ય નથી, વીતરાગને પણ પોતાના પ્રત્યે લોકો લાગણી રાખે તેવી લાગણી તો હોય જ છે. લાગણી આવ્યા વિના લાગણી પામવાની ઇચ્છા સ્વાર્થ જ કહેવાય. તેથી શુભ લાગણીઓ આપવી અને પામવી તે ઉત્તમ કહેવાય. અશુભનો ત્યાગ હોય. શુભનો ત્યાગ ન હોય.

3. વ્યક્તિને (પ્રાણીમાત્રને) લોભ-લાલચ-રાગ-દ્વેષ વગેરે દુર્ગુણો અને દયા-કરુણા, ઉદારતા, પરાક્રમ વગેરે સદ્ગુણોથી પણ ઇચ્છાઓ થતી હોય છે. દુર્ગુણોથી થનારી ઇચ્છાઓ દુર્ગતિ કરાવે છે. અને સદ્ગુણોથી થનારી ઇચ્છાઓ સદ્ગતિ કરાવે છે. સદ્ગુણોને વધારવા એ પ્રતમ સાધના કહેવાય. જ્ઞાન-વૈરાગ્ય-ઉપાસનાથી સદ્ગુણો વધતા હોય છે. સદ્ગુણોથી વધેલી શુભેચ્છાઓ ધરાવનારને સંત કહેવાય. ઇચ્છાહીન થવા કરતાં શુભેચ્છક થવું ઉત્તમ છે.

4. આવેગો—લાગણીઓ અને લોભ-લાલચ વગેરે જ્યારે અતિશય પ્રબળ બને ત્યારે મહેચ્છા અથવા મહત્ત્વાકાંક્ષા ઉત્પન્ન થાય છે. આવી મહેચ્છા જે તે વિષયનાં મોટાં કાર્યો કરાવે છે આવી મહેચ્છાઓથી કોઈ વિશ્વવિજેતા સિકંદર બને છે. કોઈ કોલંબસ કે વાસ્કો ડી ગામા બને છે. તેનાથી દેશ મહાન બને છે અને સમાજ-પ્રજા ગૌરવશાળી બને છે. જે લોકો આવી મહેચ્છાને પ્રોત્સાહન નથી આપતા તે મહાપુરુષો પેદા નથી કરતા. બહુબહુ તો પેટભરાં ભગતડાં પેદા કરે છે. જે જીવનભર મંજીરાં વગાડે છે અને લોકોને મંજીરાયોગ શિખવાડે છે.

મહેચ્છાથી થનારી મહાપ્રવૃત્તિનાં બે ક્ષેત્રો હોય છે: 1. પ્રતિભાનું અને 2. આયોજનનું.

1. પ્રચંડ બુદ્ધિથી થનારી પ્રતિભા મહાન વૈજ્ઞાનિકો, દાર્શનિકો, સાહિત્યકારો, કવિઓ, કલાકારો, સ્થપતિઓ વગેરે પેદા કરે છે. જેનાથી રાષ્ટ્ર અને પ્રજા ગૌરવ પામે છે.

પ્રતિભાની મહેચ્છાને અટકાવી દેવાથી ઉપર લખ્યા તેવા મહાન મેધાવીઓ પેદા થતા નથી. પ્રતિભાને કોરી આધ્યાત્મિકતા તરફ વાળી દેવાથી આવું થતું હોય છે. પ્રતિભાને કોરી આધ્યાત્મિકતા તરફ વાળી દેનારા પ્રતિભા-હત્યારા થઈ જતા હોય છે. કોઈ પ્રતિભાશાળી ડોક્ટર, એન્જિનિયર કે વૈજ્ઞાનિકને મંજીરા વગાડવા બેસાડી દેવાય તો પ્રતિભાહત્યા કરી કહેવાય. પ્રતિભાને તેના ક્ષેત્રમાં ખીલવા દેવી

જોઈએ. હા, તેને શુભતા આપે તેને અધ્યાત્મ કહેવાય.

2. મહેશ્વરનું બીજું ક્ષેત્ર આયોજન છે. સિકંદર, નેપોલિયન, વાસ્કો ડી ગામા, કોલંબસ વગેરે આયોજક છે, પ્રતિભા ઓછી હોય તોપણ આયોજન કરી શકાય છે. આવા આયોજકોને પ્રતિભાનો યોગ મળી રહેતો હોય છે. જેમ કે ચંદ્રગુપ્ત આયોજક છે અને ચાણક્ય પ્રતિભા છે. બંને એકબીજાના પૂરક થઈ જાય તો જ મહાન કાર્યો સરળ બને.

આયોજકો અને પ્રતિભાવન્તોને ત્યાગદીક્ષા આપી નિરીહ બનાવવામાં આવે તો પ્રજાનું પતન થાય. દાડુ વગેરે દૂષણોથી થનારા પતન કરતાં પણ આવું અધ્યાત્મના નામે થનારું પતન મહાવિનાશકારી બની જતું હોય છે. તેથી ભગવાન ઇચ્છાત્યાગી નિરીહ નથી. તે મહેશ્વરથી ભરપૂર ‘સમીહન’ છે—સમીહન.

1-4-13

શ્લોક: 48

નામ: 445થી 454

યજ્ઞ ઇજ્યો મહેજ્યશ્ચ કતુઃ સત્રં સતાં ગતિઃ ।
સર્વદર્શી વિમુક્તાત્મા સર્વજ્ઞો જ્ઞાનમુત્તમમ્ ॥ 48 ॥

445. યજ્ઞ:

446. ઇજ્ય:

447. મહેજ્ય:

448. કતુઃ

449. સત્રમ્

450. સતાંગતિઃ

451. સર્વદર્શી

452. વિમુક્તાત્મા

453. સર્વજ્ઞ:

454. જ્ઞાનમુત્તમમ્.

ભગવાનનાં નવાં નામો આગળના શ્લોકમાં બતાવે છે

445. યજ્ઞ:

યજ્ઞ:

વૈદિકકાળમાં આર્યો અગ્નિપૂજાને પ્રધાનતા આપતા હતા. તેથી યજ્ઞો કરતા રહેતા. વૈદિકકાળના યજ્ઞો પછી પૌરાણિક કાળના યજ્ઞો બદલાયા જેમ કે વિષ્ણુયાગ, રુદ્રયાગ, નવચંડી, શતચંડી વગેરે. તે પછી આધુનિકકાળમાં નેત્રયજ્ઞ, દંતયજ્ઞ, શ્રમયજ્ઞ, જ્ઞાનયજ્ઞ વગેરે યજ્ઞો થવા લાગ્યા. ગીતાએ દ્રવ્યયજ્ઞ, જ્ઞાનયજ્ઞ, તપોયજ્ઞ, યોગયજ્ઞ વગેરે કહ્યા છે. જેનું વિવરણ પાછળ આવી ગયું છે, પણ ગીતાએ યજ્ઞોમાં પોતાની વિભૂતિરૂપથી જપયજ્ઞને માન્યો છે.

“યજ્ઞાનાં જપયજ્ઞોઽસ્મિ”

આ રીતે સમય-સમય ઉપર અનેક પ્રકારના યજ્ઞો થતા રહ્યા છે. વર્તમાનમાં લોકકલ્યાણનું પ્રત્યેક કાર્ય યજ્ઞ જ કહેવાય તેમ સમજીને લોકકલ્યાણનાં કાર્યો કરતા રહેવાં જોઈએ. એ વિષ્ણુરૂપ જ કહેવાય.

446. ઇજ્ય:

પૂજ્ય

લોકોની ધાર્મિકતાનું માપ તેની પૂજ્યતા ઉપરથી પણ કાઢી શકાય. પાંચ પૂજાઓ મહત્ત્વની હોય છે: 1. બ્રહ્મપૂજા, 2. દેવપૂજા, 3.

પ્રકૃતિપૂજા, 4. વીરપૂજા અને 5. વ્યક્તિપૂજા.

1. બ્રહ્મપૂજા સર્વોત્તમ છે. સર્વોપરી શક્તિ પરંબ્રહ્મ પરમેશ્વરને આપણે બ્રહ્મ કહીએ છીએ. આ બ્રહ્મને ઈશ્વર, પરમેશ્વર, ગોડ, અલ્લા વગેરે જુદાજુદા નામથી લોકો બોલાવે છે અને ભજે છે. હાથીના પગમાં બધા પગ આવી જાય તેમ બ્રહ્મપૂજામાં બધી પૂજાઓ આવી જાય.
 2. દેવપૂજામાં દેવો આવે, ઓલિયા-પીર-ફિરસ્તા, સંતો, સિદ્ધો વગેરે આવી જાય. આ બધી શક્તિઓ અમુક પ્રમાણમાં લોકોનું ભલું કરી શકતી હોય છે. તેથી લોકો આવી શક્તિઓની ઉપાસના કરતા હોય છે.
 3. પ્રકૃતિપૂજામાં સૂર્યચંદ્ર નક્ષત્રો, હિમાલય, નદીઓ, વૃક્ષો વગેરેની પૂજા આવે. આપણે હિંદુઓ પ્રકૃતિપૂજક પણ છીએ.
 4. વીરપૂજામાં જેમણે વીરતા બતાવી રાક્ષસો ને દૈત્યોને, અસુરોને, ગુંડાઓના ત્રાસથી પ્રજાને મુક્તિ અપાવી હોય તે વીર પુરુષો છે. પ્રજા તેમની પૂજા કરતી હોય છે.
 5. વ્યક્તિપૂજામાં માણસોને ભગવાન માનીને લોકો પૂજતા હોય છે.
- આ સિવાય પણ બીજી ઘણી પૂજાઓ હોય છે પણ સર્વોચ્ચ પૂજ્ય તો ભગવાન જ કહેવાય તેથી તે ઈજ્ય છે.

447. મહેજ્ય:

સૌથી વધુ પૂજનીય.

સંસારમાં ઘણાં તત્ત્વો પૂજ્ય હોય છે; જેમ કે માતા પૂજ્ય છે. પિતા પૂજ્ય છે. વડીલો પૂજ્ય છે, ગુરુજનો અને આચાર્યો પૂજ્ય છે. તેમ છતાં સૌથી વધુ પૂજ્ય તો પરમેશ્વર જ છે. તેથી તેને ‘મહેજ્ય’ કહેવાય છે.

448. ક્તુ:

સંકલ્પ-યજ્ઞ

ક્તુ શબ્દનો અર્થ સંકલ્પ થાય છે. વેદોમાં કહ્યું છે કે “આ નો ભદ્રાઃ ક્તવઃ” અમને સારા સારા સંકલ્પો-વિચારો આવે.

વિચારોમાંથી સંકલ્પ થાય છે. જે વિચારને દઢતા મળે, દઢ નિશ્ચય થાય તેને ક્તુ કહેવાય. અર્થાત્ દઢનિશ્ચય કહેવાય.

જે લોકો દઢ નિશ્ચયી નથી હોતા તે કદી પણ મહાન થઈ શકતા નથી. લક્ષ્ય માટે દઢ નિશ્ચય કરીને તેને પાકી રીતે વળગી રહેનારા જ લક્ષ્યને પ્રાપ્ત કરતા હોય છે. વારંવાર પલટી ખાનારા, બદલી જનારા દઢ નિશ્ચયી નથી હોતા. તે ભરોસાપાત્ર નથી હોતા કારણ કે ક્યારે બદલાઈ જાય તે કહેવાય નહીં.

ભગવાનનો નિશ્ચય દઢ હોય છે તેથી તેમને ક્તુ કહેવાય છે.

યજ્ઞરૂપમાં પણ તે ક્તુ જ છે.

449. સત્રમ્

નિર્ધારિત સમયના અનુષ્ઠાનને સત્ર કહેવાય છે. જે સત્ર દરમિયાન વિદ્યાધ્યયન કરવાનું હોય કે યજ્ઞાદિ અનુષ્ઠાન કરવાનું હોય આવા સમયગાળાને સત્ર કહેવાય છે.

450. સતાંગતિ:

સંતોનું પરમ ધામ.

અહીં ગતિ એટલે પહોંચવું છે. વ્યક્તિ ચાલીને જ્યાં પહોંચે તે ગતિ અથવા ગંતવ્યસ્થાન કહેવાય.

જે સજ્જન લોકો છે તે જ સંત છે. જે સંત છે તેમની ગતિ ભગવાન છે. અર્થાત્ ચાલી-ચાલીને તે ભગવાનના ધામમાં પહોંચતા હોય છે તેથી તેમને સંતાંગતિ કહેવાય છે.

451. સર્વદર્શી

બધું જોનારા.

વિશ્વમાં ખૂણેખાંચરે, ગુપ્તમાં ગુપ્ત જગ્યાએ પણ જે કાંઈ થઈ રહ્યું છે તેની તમામેતમામ જાણકારી ભગવાનને તત્કાળ રહેતી હોય છે. તેથી તે સર્વદર્શી કહેવાય છે.

452. વિમુક્તાત્મા

મુક્ત સ્વરૂપ.

ભગવાન જીવાત્માની માફક કદી બધું હોતા નથી. તે સદા-સર્વદા મુક્ત જ છે.

કેટલાક લોકો જીવાત્માને જ સાધના પછી મુક્ત થઈને ભગવાન થતા માને છે તે યોગ્ય નથી. પહેલાં લાખો જન્મો સુધી બંધનમાં રહીને અનેક જન્મો તથા સ્વર્ગનર્કાદિ ભોગવવાં અને સાધના કરીને ભગવાન થવું તેવા વિષ્ણુ નથી. તે સદા-સર્વદા મુક્ત જ હોય છે. બંધનનું કારણ તેમને હોતું જ નથી. તેથી સર્વોપરી મુક્તાત્મા કહેવાય છે.

453. સર્વજ્ઞ:

બધું જાણનારો.

બધું જાણનારાના ઘણા અર્થો છે. એક તો ત્રિકાળજ્ઞાની, એક વર્તમાનજ્ઞાની, એક ભૂત અને વર્તમાનના જ્ઞાની, એકમાત્ર વર્તમાનના જ્ઞાની, એક મહત્ત્વની બધી વિદ્યાઓના જ્ઞાતા વગેરે. આ ભેદો સમજવા જેવા છે.

1. કેટલાક લોકો ભગવાનને ત્રિકાળજ્ઞાની માને છે. તે ત્રણે કાળની બધી વાતોને રજેરજ જાણે છે. આવું માને છે. આ બાબતમાં એક શંકા ઊભી થાય છે કે ભવિષ્ય થનારી બધી ઘટનાઓને જો ભગવાન જાણતા હોય તો તે ઘટનાઓ નિશ્ચિત થઈ ગઈ. તેમાં કશો ફેરફાર થાય નહીં. તો જીવાત્માની સ્વતંત્રતા રહે નહીં. બધું પ્રથમથી જ નિર્ધારિત હોય છે. અને તે ઘટતું રહે છે. આ થયો નિયતિવાદ. પણ જો આવું હોય તો પછી જીવાત્માની કર્મસ્વતંત્રતા ન રહી. તેનું કર્તાપણું સમાપ્ત થઈ જાય. જેમ કે છગનલાલે મગનલાલનું ખૂન કર્યું. આ વાતની ભગવાનને પ્રથમથી જ ખબર હતી તેથી તે કર્મ નક્કી હતું. ભગવાનનું જ્ઞાન મિથ્યા ન હોય. એટલે આ કર્મ થયું જ. જો આવું જ હોય તો છગન કર્મનો કર્તા ન થઈ શકે. કારણ કે નિમિત્તમાત્ર બન્યો તે આ કર્મથી પોતાને રોકી ન શકે. જો રોકે અને કર્મ ન થાય તો ભગવાનનું જ્ઞાન મિથ્યા થાય. એટલે જીવાત્માઓને કર્મની સ્વતંત્રતા માનવી હોય તો ભગવાનનું ત્રિકાળદર્શીત્વ ઘટે નહીં. અને ભગવાનનું ત્રિકાળદર્શીત્વ માનવું હોય તો જીવાત્માની કર્મ સ્વતંત્રતા ઘટે નહીં. બધું પૂર્વનિર્ધારિત જ થયા કરે છે તેવો નિયતિવાદ આવી જાય. જો નિયતિવાદ જ સાચો હોય તો કોઈને કશું કરવાનું જ રહેતું નથી. બધું નિર્ધારિત થયા કરશે.

2. એટલે કેટલાક લોકો એવું માને છે કે ભગવાનને ભૂતકાળ તથા વર્તમાનકાળનું તો પૂરું જ્ઞાન હોય છે. પણ ભવિષ્યકાળનું જ્ઞાન નથી હોતું. તેથી કહેવત પણ છે કે “ન જાણ્યું જાનકીનાથે સવારે શું થવાનું છે?”

આ માન્યતામાં ભગવાન ત્રિકાળજ્ઞાની નહીં પણ દ્વિકાળજ્ઞાની કહેવાય.

3. કેટલાક વળી એવી માન્યતા ધરાવે છે કે ભગવાનને માત્ર વર્તમાન કાળનું જ જ્ઞાન હોય છે. જ્ઞાન ઘટનાને આધીન હોય છે.

ઘટનાઓ ઘટી ગયા પછી જ્ઞાનની નોંધ રાખનાર ચિત્ત છે. જે ઘટનાઓ લાખો-કરોડો-અબજો વર્ષ ઉપર ઘટી તે બધાના દ્રષ્ટા ભગવાન હતા, તેમના મહાન ચિત્તમાં બધું નોંધાયેલું રહે છે પણ ભૂતકાળનું જ્ઞાન સ્મૃતિ બની જતું હોય છે. સ્મૃતિ, આવશ્યકતા પ્રમાણે જાગતી હોય છે. બધી સ્મૃતિઓ બધા કાળમાં એકસાથે જાગતી રહે તો અનુભવો ન થાય. તો નિર્ધારણ જ ન થાય. તેથી ભગવાન વર્તમાનકાળના જ જ્ઞાતા રહે છે.

4. વળી કેટલાક એવું પણ માને છે કે વર્તમાનકાળમાં પણ ભગવાન મુખ્યમુખ્ય બધા વિષયોનું જ્ઞાન ધરાવે છે તેથી તેમને સર્વજ્ઞ કહેવાય છે.

આમ ભગવાનના જ્ઞાન વિશે જુદીજુદી ધારણાઓ પ્રચલિત છે. ભક્તિમાર્ગમાં ભક્ત એવું માને છે કે ભગવાન વિશે કશો નિર્ધાર કરી જ ન શકાય તે કેવો છે, કેટલો છે, શું છે વગેરે માપ કાઢી શકાય જ નહીં તેથી તે જેવો હોય તેવો પણ છે એ ને છે. તર્કો હારી-થાકીને જ્યારે શાંત થાય છે તે પછી જ ભગવાનની ઝલક મળવી શરૂ થાય છે.

કેટલાક નાસ્તિકો એવું માને છે કે ભગવાન વિશે કશું નક્કી થઈ શકતું ન હોવાથી તેણે જ નહીં તેના અસ્તિત્વનો ઇનકાર કરી દેવાથી બધી માથાકૂટોનો અંત આવી જાય છે. આ વાત પણ યોગ્ય નથી. ઉપનિષદમાં દેવો યક્ષને સમજી ન શક્યા અને બધા હાર્યાથાક્યા પછી યક્ષે જ પોતાનો પરિચય આપ્યો તેવી કથા છે. તેના ઉપરથી સમજવાનું કે આપણે કોઈ વાતનો નિર્ણય ન કરી શકીએ તેથી વસ્તુનું અસ્તિત્વ મટી જતું નથી. એ આપણી કમજોરી કહેવાય. યક્ષ હોવા છતાં પણ યક્ષને દેવો સમજી ન શક્યા તે દેવોની કમજોરી કહેવાય. તેથી યક્ષનું અસ્તિત્વ મટી જતું નથી. કોઈનું અસ્તિત્વ તમારી સમજણને આધીન નથી હોતું. સમજણ બહુ પાંગળી છે. તેથી પંડિતાઈની સ્વપરાજય પછી ભક્તિનો ઉદ્ભવ થતો હોય છે. બધાં પોતાં માથામાંથી કાઢી નાખ્યા પછી અનુભૂતિ થતી હોય છે. તર્કોના પરાજય પછી શ્રદ્ધાનો વિજય તો હોય છે, શ્રદ્ધા કદી હારતી નથી કારણ કે તેને અખાડામાં ઊતરવાની જરૂર જ નથી, તે સ્વાનુભવથી પુષ્ટ થતી રહે છે. તેથી શ્રદ્ધાળુ ભક્ત ભગવાનને ‘સર્વજ્ઞ’ માને છે.

454. જ્ઞાનમુત્તમમ્

ઉત્તમજ્ઞાનનો ભંડાર.

ભગવાન બધાં જ્ઞાનોનું મૂળ છે. બધાં જ્ઞાનો ભગવાનમાંથી જ પ્રગટ થયાં છે. જ્ઞાન પ્રગટ કરવા માટે મથનારા સાચા જ્ઞાનીભક્તો કહેવાય, જે વૈજ્ઞાનિકો નવીનવી શોધો પ્રગટ કરે છે તે જ્ઞાનસાધક જ્ઞાની ભક્તો છે. જ્ઞાન તો હતું જ માત્ર તેને પ્રગટ કરવાનું કામ વૈજ્ઞાનિકોએ કર્યું. સોનું તો ખાણમાં હતું જ આપણે તો માત્ર તેને ખોદીને બહાર કાઢ્યું. આવું જ જ્ઞાની સાધક વૈજ્ઞાનિકોનું પણ સમજવું. જે લોકો કશા પ્રયોગો કર્યા વિના પોતાં વાંચીને “અહં બ્રહ્માસ્મિ” થઈ ગયા હોવાનો દાવો કરે છે, તે સાચા જ્ઞાની નથી, તેમણે જ્ઞાનસાધના કરી જ નથી. પોતાં સાધનાને જ્ઞાનસાધના ન કહેવાય.

સૌથી મોટી પ્રયોગશાળા ઈશ્વરીય શોધની છે અને તે સાધકને ક્રમે ક્રમે પરિણામ આપતી હોય છે. વૈજ્ઞાનિકો તે જ દિશાના રાહી છે. તે પૂરક છે. બાધક નથી. હા, માની લીધેલા મિથ્યાજ્ઞાનના બાધક છે. જ્ઞાન અને વિજ્ઞાન એકબીજાનાં પૂરક છે. બાધક નથી તેથી ભગવાન ઉત્તમ જ્ઞાનરૂપ છે.

શ્લોક: 49
નામ: 455થી 464

સુવ્રત: સુમુખ:; સૂક્ષ્મ:; સુઘોષ:; સુખદ:; સુહૃદ્ /
મનોહરો જિતકોધો વીરબાહુ વિદારણ: ॥ 49 ॥

455. સુવ્રતાં

456. સુમુખ:

457. સૂક્ષ્મ:

458. સુઘોષ:

459. સુખદ:

460. સુહૃદ્

461. મનોહર:

462. જિતકોધ:

463. વીરબાહુ

464. વિદારણ:

અનામી છતાં બહુનામી ભગવાનનાં બીજાં નામો આ પ્રમાણે છે:

455. સુવ્રત:

સારું વ્રત ધારણ કરનાર.

ભગવાન વ્રતધારી છે. અને તે પણ સારામાં સારું વ્રત ધારણ કરનારા છે.

વ્રત એટલે નિશ્ચિત લક્ષ્ય મેળવવા માટે નિશ્ચિત આચાર, વિચાર અને નિયમોથી બંધાઈ જવું તે. જે બંધાય છે તે જ બંધનથી મુક્ત થાય છે. જે ક્યાંય બંધાતો નથી તે કાં તો પરમમુક્ત હોય છે કાં પછી સ્વચ્છંદી હરાયું ઢોર હોય છે. ઢોર ખીલે બંધાય છે તો ભૂખ, ભય અને ચિંતાથી મુક્ત થાય છે. પણ શરત એટલી કે ખીલો સારો હોવો જોઈએ. જો ખોટો ખીલો મળ્યો તો દુઃખનો પાર નહીં. આવી રીતે જીવાત્માને પણ જો સારો ખીલો મળી જાય તો બેડો પાર થઈ જાય. સારામાં સારો ખીલો એટલે ભગવાન, ભગવાનના ખીલે ભક્તો બંધાતા હોય છે. તે બંધાઈને મુક્તિ પામતા હોય છે. જેમ સારો માલિક પશુની બધી ચિંતા કરીને તેને સુખી કરતો હોય છે જેમ પત્ની પતિના ખીલે બંધાયેલી હોય તો પતિ બધો ભાર ઉપાડી લેતો હોય છે તેમ પરમેશ્વર પણ પોતાની સાથે બંધાયેલા ભક્તનો બેડો પાર ઉતારતો હોય છે. બંધાવાનું સાધન-કારણ વ્રત છે. પત્ની, પતિવ્રતા વ્રતથી પતિ સાથે બંધાયેલી છે તેમ ભક્ત પણ ભક્તિના વ્રતથી બંધાયેલો હોય છે. ભક્તિમાર્ગમાં પ્રત્યેક ભક્તનું એક વિશેષ વ્રત હોય છે. જેમ કે સત્યવાદી હરિશ્ચંદ્ર અને યુધિષ્ઠિરનું વિશેષ વ્રત ‘સત્ય બોલવું’ હતું. જેમ કર્ણનું વિશેષ વ્રત ‘દાન’ હતું. જેમ શિબિરાજાનું વિશેષ વ્રત “શરણાગત રક્ષણ” હતું. જેમ શેઠ શાળાશાનું વિશેષ વ્રત સંત-ભોજન હતું. જેમ જલારામનું વિશેષ વ્રત ‘અન્નદાન’ હતું. વગેરે વગેરે.

જેમ ભક્તનાં વ્રતો હોય છે તેમ ભગવાનનાં પણ વ્રતો હોય છે. ભગવાન ખીલો છે. ખીલો એક જ હોય. તે દઢ મજબુત હોય અને ઉત્તમ જગ્યાએ હોય. જેને ઘણા ખીલા હોય. જેનો ખીલો ચલિત અને બોદો હોય તે બંધન પામીને પણ મુક્ત ન થાય. તે વધુ બધ્ધ થાય.

ભગવાન દયા કરુણા, ઉદારતા, વીરતા, શરણાગત રક્ષણ, ઉદ્ધાર, યોગક્ષેમ વહન, લાજ રાખવી વગેરે વ્રતો રાખતો હોય છે. જેમ ભક્ત ભગવાનથી બંધાયેલા રહે છે તેમ ભગવાન પણ ભક્તોથી બંધાયેલા રહે છે. આ બંધન મંગળમય હોય છે. જેમાં સૌથી મોટું બંધન પ્રેમબંધન હોય છે. તેથી ભગવાનને સુવ્રત કહેવાય છે.

456. સુમુખ:

સુંદર મુખવાળા.

ભગવાન બહુ રૂપાળા છે. રૂપનું મુખ્ય કેન્દ્ર મુખ છે તેથી તે સુમુખ છે.

457. સૂક્ષ્મ:

સૌથી સૂક્ષ્માત્તિસૂક્ષ્મ:

ભગવાન સૌથી સૂક્ષ્મ હોવાથી દેખાતા નથી. તેથી તેને આવાઙ્મનો ગોચર કહ્યા છે. મન-બુદ્ધિ-ઇન્દ્રિયોથી પર છે કારણ કે તે સૂક્ષ્મ છે.

458. સુઘોષ:

સુંદર કંઠ વાળા.

શરીરનું ઐશ્વર્ય, આરોગ્ય, સૌંદર્ય અને મધુર કંઠ છે. આ ત્રણે એકસાથે ભેગાં થઈ જાય તો ધન્યધન્ય થઈ જવાય. કોરા આત્મવાદીઓ દેહને મહત્ત્વ નથી આપતા. તેઓ આત્માઆત્મા રટ્યા કરતા હોય છે. જેમાંના ઘણાખરા અવ્યવસ્થિત જીવન જીવવાથી પોતાનું શરીર બગાડી બેસતા હોય છે. તે બતાવે છે કે તે પથભ્રષ્ટ જીવન જીવી રહ્યા છે. કોઈની આધ્યાત્મિકતાનું માપ તેના આરોગ્યથી પણ કાઢી શકાય છે.

આરોગ્યથી તેજ પ્રાપ્ત થાય છે. તેજ એ જ રૂપ છે. અને કંઠ જન્મજાત હોય છે. ગોળીઓ ખાવાથી કંઠ બનતો નથી. ભગવાનનો કંઠ પણ મધુર છે. અર્થાત્ તે જ્યારે બોલે છે, ગાય છે ત્યારે લોકો આપોઆપ તલ્લીન થઈ જાય છે. પણ તે જ્યારે ઘોષણા કરે છે ત્યારે પણ તેટલી જ મધુરતા લાગે છે. તેમનો અવાજ ધીર-ગંભીર, મધુર અને પ્રભાવશાળી છે તેથી તેમને સુઘોષ કહેવાય છે.

459. સુખદા:

સુખદાતા.

ભગવાન કેવી રીતે સુખદાતા હોઈ શકે? પશુ-પક્ષી જીવજંતુ પોતપોતાની નિર્ધારિત જીવનપદ્ધતિથી જીવતાં હોય છે અને સુખી-દુઃખી થતાં હોય છે. તેવી જ રીતે માણસો પણ પોતપોતાની રીતે જીવતાં હોય છે અને સુખીદુઃખી થતાં હોય છે, તેમાં ઈશ્વરનું સુખ ક્યાં આવ્યું? આવો પ્રશ્ન થાય તે સ્વાભાવિક છે. કર્મવાદી તો એમ જ માને કે સૌ-સૌનાં કર્મથી સુખીદુઃખી થતાં હોય છે. કહ્યું પણ છે કે:

સુખસ્ય દુઃખસ્ય ન કોઽપિ દાતા,

પરો દદાતીતિ કુબુદ્ધિરેષા ॥

બીજા કેટલાક એવું માને છે કે કર્મ એટલે વર્તમાન કર્મ, પૂર્વજન્મનાં કર્મો નહીં. કારણ કે પૂર્વજન્મ જ નથી તો પૂર્વજન્મનાં કર્મો ક્યાંથી આવ્યાં? આ લોકો માને છે કે “ઈચ્છા પૂરી કરવી તેનું નામ સુખ છે અને ઈચ્છાઓ અધૂરી રહેવી તેનું નામ દુઃખ છે.” માટે જે રીતે ઈચ્છા પૂરી થતી હોય, તે રીતે કરી લેવી ધરમ-બરમ, પાપ-પુણ્ય કશું નથી, યેનકેન પ્રકારેણ બસ ઈચ્છા પૂરી કરો. નાસ્તિકો આવું માને

છે.

ત્રીજા એવું માને છે કે સુખ-દુઃખનો દાતા ભગવાન છે. તેની મરજી પ્રમાણે તે આપે છે.

કેટલાક તો વળી એવું માને છે કે સુખ જેવી કોઈ વસ્તુ જ નથી. બધું દુઃખ જ દુઃખ છે. સુખ તો માત્ર ને માત્ર નિર્વાણ-મોક્ષમાં જ છે. તેથી આ દુઃખમય સંસાર છોડો દીક્ષા ગ્રહણ કરો અને નિર્વાણપદ મેળવો.

આવી અનેક જુદીજુદી માન્યતાઓ છે.

આ બાબતમાં અમારું કથન છે કે સુખનું મૂળ અનુકૂળતા છે અને દુઃખનું મૂળ પ્રતિકૂળતા છે. બધાંને બધી અનુકૂળતા મળતી નથી હોતી. ધન-વૈભવની અનુકૂળતા પણ સુખનું કારણ છે. આરોગ્ય અને બીજી બધી પ્રાપ્તિ પણ સુખનું કારણ બને છે. પણ સૌથી સુખનું પ્રબળ કારણ માણસોની અનુકૂળતા છે. જેને સારાં માણસો મળ્યાં તે સુખીસુખી અને જેને ખોટાં માણસો મળ્યાં તે સૌથી દુઃખી અને માણસો શોધવાથી કે પુરુષાર્થ કરવાથી નથી મળતાં, પૈસા ખર્ચવાથી પણ નથી મળતાં. સારાં માણસો તો ઈશ્વરકૃપાથી મળે છે. પછી તે પતિ હોય કે પત્ની હોય, નોકર હોય કે શેઠ હોય, પરિવાર હોય કે પ્રવાસીઓ હોય જ્યારેજ્યારે વ્યક્તિને સારાં માણસો મળે છે ત્યારેત્યારે તે સુખી થાય છે. ભલે ઝૂંપડીમાં રહેવાનું થતું હોય.

આ સારાં માણસોનો મેળ ઈશ્વર કરાવે છે તેવું ભક્તો માને છે તેથી તેને સુખદ કહેવાય છે. પણ સારાં માણસોને સ્વીકારવાં અને પચાવવાં કઠિન હોય છે. તે ક્ષમતા પણ ભગવાન જ આપે છે.

460. સુહૃદ્

ભલું ઇચ્છનારો.

માણસોના અનેક પ્રકારના સંબંધો હોય છે. જેમ કે રક્તના, પરિવારના, વ્યાપાર-ધંધાના, રાજકીય ખટપટોના, કામાચારના, પ્રેમના વગેરેવગેરે પણ આ બધા સંબંધોમાં સૌથી મહત્ત્વનો સંબંધ હૃદયનો હોય છે.

જે માણસો હૃદયથી જોડાય છે પછી તે ગમે તે હોય, તેને સુદ્ધ કહેવાય છે. જે સંપત્તિ-વિપત્તિ કે ગમે તેવા કાળમાં પણ સારું જ ઇચ્છે. સ્વપ્નમાં પણ બૂરું ન ઇચ્છે તેને સુહૃદ્ કહેવાય. કદાચ કોઈ ગેરસમજથી સંબંધ તૂટી પણ જાય તોપણ દુશ્મન ન થાય. ભલું જ ઇચ્છતો રહે તેને સુહૃદ્ કહેવાય. તે ભલું જ ઇચ્છે, ભલી જ સલાહ આપે, ભલા જ માર્ગે ચલાવે તેથી તેને સુહૃદ્ કહેવાય છે.

461. મનોહર:

મનનું આકર્ષણ કરનાર.

ખેંચાઈ જવું એ મનનો ધર્મ છે તેથી તેને ખોટી જગ્યાએ ખેંચાતું રોકવા લગામની જરૂર રહે છે. લગામ વિનાનું મન સમર્થને પણ ખાડામાં નાખી શકે છે.

બધાં આકર્ષણોમાં સૌથી પ્રબળ આકર્ષણ કામવાસનાનું હોય છે. આ આકર્ષણથી જેને બચવું હોય તેણે બીજું એવું આકર્ષણ શોધવું જોઈએ જે પેલા આકર્ષણથી સામી દિશાનું હોય અને પ્રબળ હોય. ભગવાન તેવું આકર્ષણ છે. ભક્તને તે પોતાની તરફ ખેંચે છે. તેથી તેને કૃષ્ણ કહે છે. ગોપીઓ જેમ ખેંચાઈ ગઈ તેમ પ્રેમભક્તિવાળા ભક્તો ભગવાન તરફ આપોઆપ ખેંચાઈ જતા હોય છે. કારણ કે તે મનોહર છે. એવું રૂપ કે એક વાર જોયા પછી બીજું રૂપ જોવાનું મન જ ન થાય. ઈશ્વર તરફ ખેંચાયેલા માણસોના વિકારો અને દોષોનું આપોઆપ શમન થતું રહે છે. આ સાધ્ય પણ છે અને સાધન પણ છે કારણ કે ભગવાન ‘મનોહર’ છે.

462. જિતક્રોધ:

કોધને જીતનારા.

યાદ રહે અહીં ‘કોધને નષ્ટ કરનારા’ એવું નથી કહ્યું. કામ-કોધાદિનો કદી નાશ થતો નથી. તેમને નષ્ટ કરવા મથનારા સ્વયં નષ્ટ થઈ જતા હોય છે. એટલે અહીં ‘જિતકોધ’ કહ્યું છે.

ઘોડાનો નાશ કરનારો ઘોડેસવાર ન થઈ શકે પણ ઘોડાને પળોટનારો અને ચોકડું ચઢાવી ફેરવનારો ઘોડેસવાર થઈ શકે. ઘોડો સુખ-દુઃખ બંને દેનારો છે. જો જીતો તો સુખદાયી જો ગુલામ થઈ જાવ તો દુઃખદાયી. કામ-કોધાદિને લાત મારીને ભાગવાથી ભગાતું નથી. તે પગ પકડી લે છે. તેમને મિત્ર બનાવીને આજ્ઞાંકિત બનાવવાથી પાળેલા જાતવાન કૂતરાની માફક રક્ષક બને છે. તેથી કામ-કોધને નષ્ટ કરવાના ભ્રમથી મુક્ત થાઓ, તેમને જીતો. તેમનાથી કામ લો. તે જીવનદાતા પણ થઈ શકે છે. તેથી ભગવાનને ‘જિતકોધ’ કહ્યા છે.

463. વીરબાહુ:

બહાદુરીભર્યા હાથવાળા.

શરીરનાં બધાં અંગોમાં હાથ ક્રિયાશક્તિનું પ્રતીક છે. અર્થાત્ લગભગ બધાં કર્મો અથવા ક્રિયાઓ હાથથી થતી હોય છે. આ હાથને ચાર પ્રકારમાં વહેંચી શકાય: 1. પાપીહાથ, 2. પુણ્યાત્મા હાથ, 3. પાપપુણ્ય ઉભય હાથ, 4. વીરહાથ

1. જે હાથથી પાપ જ પાપ થયા કરતું હોય છે તે પાપી હાથ છે, આવા હાથ બધા પ્રકારનાં બધાં પાપો કરતા રહે છે.

2. જે હાથથી સદાય પુણ્યકાર્યો થયા કરે છે તે પુણ્ય હાથ કહેવાય. એવા ઘણા હાથ હોય છે જે પુણ્ય જ કરતા રહે છે. તેને સંત કહેવાય.

3. પાપ-પુણ્ય બંને કાર્યો જે હાથથી થાય તેને પાપ-પુણ્ય-ઉભય હાથ કહેવાય. આને માનવ કહેવાય.

4. વીરહાથ તેને કહેવાય, જે અનાથ-ગરીબ, લાચાર, અબળા વગેરેના રક્ષણમાં અત્યાચારીઓ સામે કૂદી પડતાં વાર ન કરે, આવા ઘણા દુર્લભ હાથ હોય છે. જે વીરતાભર્યા હોય. દાન-પુણ્ય કરવું બહુ કઠિન નથી હોતું પણ ભડભડતી અત્યાચારની હોળીમાં કૂદી પડવું બહુ કઠિન કામ હોય છે. જેને બાળબચ્ચાંની અને પોતાના ભવિષ્યની ચિંતા ન હોય અને જે હંમેશાં મરણિયો થઈને જીવતો હોય તે જ વીરહાથ વાળો થઈ શકે. ભગવાન વીરબાહુ છે. ઘોર અત્યાચાર વખતે તે પલાંઠી વાળીને ટગરટગર જોઈ રહેનારા ભગવાન નથી. તે તરત જ કૂદી પડે છે અને અત્યાચારીઓને દંડ આપે છે તેથી તે “વીરબાહુ” કહેવાય છે.

464. વિદારણ:

આતતાયીઓને દાબી નાખનાર

સંસારમાં આતતાયી તો રહેવાના જ. તે સજ્જનોને હેરાન-પરેશાન કરતા રહેવાના. જ્યારે કોઈ આતતાયીનો અત્યાચાર સીમા બહાર નીકળી જાય અને પ્રજા તેમનો સામનો કરવાની શક્તિ ખોઈ બેસે અર્થાત્ લાચાર થઈને અત્યાચારો સહન કર્યા કરે ત્યારે ભગવાન ચૂપ બેસી નથી રહેતા. તે દ્રષ્ટામાત્ર નથી, તે અત્યાચારીઓની સામે કૂદી પડે છે. પ્રથમ તો પ્રજામાંથી જ કોઈ નેતા પેદા કરે છે જે હારેલી-થાકેલી પ્રજામાં જોમજુસ્સો ભરે છે. સાચી દિશા બતાવે છે અને એકતા કરાવી પાપીનો નાશ કરાવે છે. જે આતતાયી પ્રજાને દળતો હતો તે અત્યાચારી—આતતાયીને તે જ પ્રજાના માધ્યમથી ભગવાન દળે છે. ચોળી નાખે છે. તેથી તેમને ‘વિદારણ’ કહેવાય છે.

શ્લોક: 50
નામ: 465થી 474

સ્વાપનઃ સ્વવશો વ્યાપી નૈકાત્મા નૈકકર્મકૃત્ ।
વત્સરો વત્સલો વત્સી રત્નગર્ભો ધનેશ્વરઃ ॥ 50 ॥

465. સ્વાપનઃ

466. સ્વવશઃ

467. વ્યાપી

468. નૈકાત્મા

469. નૈકકર્મકૃત્

470. વત્સરઃ

471. વત્સલઃ

472. વત્સી

473. રત્નગર્ભઃ

474. ધનેશ્વરઃ

આ રહ્યાં ભગવાનનાં બીજાં નામો.

465. સ્વાપનઃ

સ્વપ્નસૃષ્ટિ રચનારો.

સૃષ્ટિરચના એક અત્યંત અદ્ભુત રચના છે. તેમાં પણ પ્રાણીમાત્રને સ્વપ્નદશા થવી તે તો અત્યંત અદ્ભુત રચના જ કહેવાય. પ્રાણીમાત્રને ઊંઘ આવે છે તે તો વાત નક્કી છે. જેને મસ્તિષ્ક હોય તેને ઊંઘ હોય જ. કારણ કે મસ્તિષ્ક થાકતું હોય છે એટલે ઊંઘ જરૂરી બની જતી હોય છે. મસ્તિષ્ક બૌદ્ધિક વિચારોથી થાકતું હોય છે. જેને બૌદ્ધિક વિચારો ઓછા હોય પણ શારીરિક શ્રમ વધારે હોય તો તેને ગાઢ નિદ્રા વધુ આવે. કારણ કે તેનું મગજ તરત જ સૂઈ જતું હોય છે, પણ જેને શારીરિક શ્રમ ન હોય અને બૌદ્ધિક વિચારો વધુ હોય તેને જલદી ગાઢ નિદ્રા ન આવે. કારણ કે મગજ જલદી નિષ્ક્રિય થતું નથી. બૌદ્ધિક વિચારોમાં જેને ચિંતા, ભય કે તાણના વિચારો વધુ આવતા હોય તેને તો ઊંઘવું વધુ હરામ થઈ જાય.

જીવનનું પ્રથમ અને મૂળ સુખ નિદ્રા છે. તેનું ભાન અનિદ્રાનો રોગ થયા પછી થતું હોય છે. અન્ય પ્રાણીઓને અનિદ્રાનો રોગ લાગુ પડે છે કે કેમ? તે જાણી શકાયું નથી. પણ માણસ કરતાં કદાચ થતો હશે તોપણ ઓછો થતો હશે. માણસને બૌદ્ધિક વિચારો વધુ આવતા હોય છે. કારણ કે તેનામાં બુદ્ધિ વધારે હોય છે. બીજી તરફ માનવનું જીવન બહુમુખી અને બહુલક્ષી બની ગયું છે, તેથી તેની ચિંતા-ભય-તાણ વધી ગયાં છે. જેમજેમ માણસ મોટો થતો જાય તેમતેમ તેની જવાબદારીઓ મોટી થતી જાય. જવાબદારીઓ ટેન્શન વિનાની નથી હોતી. ટેન્શનથી ચિંતા-ભય વગેરે વધતાં હોય છે જે નિદ્રાને ગાયબ કરી દેતાં હોય છે. નાનું શિશુ 20 કલાક ઘસઘસાટ ઊંઘતું હોય છે.

જ્યારે વૃદ્ધ-અતિવૃદ્ધો 2-4 કલાક માંડ ઊંઘી શકતા હોય છે. રાત્રે અનિદ્રાનો સમય વિતાવવો બહુ જ કષ્ટકર બની જતો હોય છે.

હવે મૂળ વાત ઉપર આવીએ—જાગૃત અને ગાઢ નિદ્રાની વચ્ચે સ્વપ્નકાળ આવતો હોય છે. આ અત્યંત વિચિત્ર સ્થિતિ કહેવાય. જોયેલું અને ન જોયેલું, અનુભવેલું અને ન અનુભવેલું એમ બધી પ્રકારનાં સ્વપ્નો લોકોને આવતાં હોય છે. આ કેમ આવે છે? અને કોણ લાવે છે? તે રહસ્ય જ છે. પણ આવે છે ખરાં તે હકીકત છે.

કેટલાક લોકોએ આ સ્વપ્નના આધારે પોતાનું દર્શન વિકસાવ્યું. તેમણે કહ્યું કે સ્વપ્નની વસ્તુઓ મિથ્યા હોય છે. તેથી વર્તમાન દૃશ્યમાન જગત પણ મિથ્યા જ છે. આ વાત ઠીક નથી. એક તો સ્વપ્નમાં પદાર્થો હોતા જ નથી, તે દકસ્મૃતિ જેવું જ કાંઈક અનુભવાય છે. જે ઘણી વાર જાગૃતમાં પણ દિવાસ્વપ્ન જોનારને અનુભવાતું હોય છે. પદાર્થોને વજન હોય, સ્વપ્નના હિમાલયને વજન નથી હોતું, જો હોય તો ખાટલો તૂટી જાય. તેથી તે એક ક્ષણિક દગસ્મૃતિ અનુભૂતિ માત્ર છે. પદાર્થો નથી. જેમ ચલચિત્રનો હિમાલય પરદા ઉપર વજન નથી કરતો. કારણ કે તે પદાર્થ જ નથી. દકચિત્રમાત્ર છે. તેથી તે મિથ્યા હોઈ શકે. પણ ચલચિત્ર મિથ્યા નથી. તે વાસ્તવિક છે. તેથી તો લોકો પૈસા ખર્ચાને જોવા આવે છે!! આવી જ રીતે સ્વપ્નના દકસ્મૃતિ પદાર્થો મિથ્યા હોઈ શકે, સ્વપ્ન સ્વયં એક હકીકત છે. સત્ય છે. સ્વપ્નમાં જે જોયું તે મિથ્યા હોઈ શકે, પણ સ્વપ્ન આવ્યું તે મિથ્યા નથી, હકીકત છે.

જેણે ગાઢ નિદ્રાની વ્યવસ્થા કરી છે તેણે જ સ્વપ્નની પણ અદ્ભુત વ્યવસ્થા કરી છે. મને આના ત્રણ હેતુઓ દેખાય છે: 1. જાગૃત અવસ્થાની અતૃપ્ત વાસનાઓ બહેલાવવા માટે, 2. સ્મૃતિઓનું પ્રત્યક્ષીકરણ કરવા માટે અને 3. ભવિષ્યમાં ઘટનારી ઘટનાઓનું સૂચન કરવા માટે.

1. જે લોકો પોતાની વાસનાઓનું શમન ઇચ્છાપૂર્વક નથી કરી શકતા, તેમની દબાયેલી વાસનાઓ નિયંત્રણમુક્ત થઈને પાત્રો રચીને વાસના પૂરી કરવાનો આભાસ ખડો કરતા હોય છે. મનનું નિયંત્રણકેન્દ્ર કરોડરજ્જુ છે. કરોડરજ્જુ સીધી હોય તો જ મન ઉપર નિયંત્રણ રાખી શકાય. સૂતી વખતે કરોડરજ્જુ સીધી નથી રહેતી તેથી મન ઉપર જરાય નિયંત્રણ રહી શકતું નથી. અનિયંત્રિત મનમાંથી દબાયેલી વાસનાઓ છૂટી થઈને ખેલ રચાવે છે. જેમાં સ્વપ્ન બનીને જીવાત્મા રમવા લાગે છે.

2. વ્યક્તિઓના રાગ-દ્વેષાત્મક ગાઢ અનુભવો મનના ઊંડાણમાં સ્મૃતિરૂપમાં જામી જતા હોય છે. આ સ્મૃતિઓ સુખદ અને દુઃખદ સ્વપ્નો લાવતી હોય છે. જેમાં રંગોળી પૂરેલી હોય છે.

3. કેટલીક વાર ભવિષ્યમાં ઘટનારી ઘટનાઓની સૂચના આપવા માટે પણ સ્વપ્નો આવતાં હોય છે. કોઈ તીવ્રભાવથી યાદ કરતું હોય તો તેનાં વર્તુળો ટેલીપથી થઈને મન સાથે ટકરાય અને સારું-ખોટું સ્વપ્ન આવતું હોય છે.

જોકે આટલાં વર્ષો પછી પણ આપણે સ્વપ્ન વિશે સચોટ અને પૂરું જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરી શક્યા નથી. ઘણું ખેડાણ કરવાનું બાકી છે.

જ્ઞાની ભક્તને ઓછામાં ઓછાં સ્વપ્નો આવતાં હોય છે. કોઈ વાર એવી પણ સ્થિતિ બને કે સ્વપ્નાં આવતાં જ બંધ થઈ જાય.

આવી વિચિત્ર સ્વપ્નસૃષ્ટિ રચનારા ભગવાનને ‘સ્વાપન’ કહેવાય છે.

466. સ્વવશ:

પોતાને આધીન રહેનારા.

પ્રાણીજગતમાં માત્ર પરમેશ્વર જ સોએ સો ટકા પોતાને આધીન રહેતા હોય છે. બાકી બધા જીવો કોઈ ને કોઈ રીતે પરાધીન હોય છે.

પરાધીનતા બે પ્રકારની હોય છે: 1. સુખ દેનારી અને 2. દુઃખ દેનારી.

આમ તો સામાન્ય માન્યતા એવી છે કે પરાધીનતા દુઃખદાયી જ હોય છે પણ આ વાત પૂરેપૂરી સાચી નથી. શિશુ માતાને આધીન

રહીને સુખી થાય છે. માતાથી મુક્ત થયેલું શિશુ રોકકળ કરી મૂકે છે. તેને હજાર વસ્તુઓ આપો તોપણ તે એક જ રટ લગાવતું હોય છે. “મા મા મા” તેને મા મળે ત્યારે સ્વર્ગ મળી જાય છે.

પતિવ્રતા પત્ની, પતિને આધીન રહીને સુખી થતી હોય છે, ત્યક્તા થયેલી સ્ત્રી પોતાને કદાચ મુક્ત તો સમજે પણ તે સુખી નથી હોતી.

આવું જ પતિ વિશે પણ કહી શકાય, પ્રેમાળ-ડાહી અને વફાદાર પત્નીના નિયંત્રણમાં રહેનારો પતિ પણ સુખી થતો હોય છે. આવી પત્નીનો વિયોગ એ મુક્તિ નથી બનતી, કારમું દુઃખ બનતું હોય છે.

પિતા-પુત્ર, ગુરુ-શિષ્ય, રાજા-પ્રજા વગેરે અનેક સંબંધો એવા હોય છે, જેમાં પરવશતા દુઃખદાયી નહીં પણ સુખદાયી થઈ શકતી હોય છે.

સૌથી મોટી પરવશતા ઈશ્વરને આધીન રહેવાની હોય છે. જે ભક્ત ઈશ્વરનો થઈને, ઈશ્વરને આધીન અરે, ગુલામ થઈને રહેતો હોય છે તેના જેવો બીજો કોઈ સુખી નથી હોતો. ઈશ્વરની ગુલામી પરમ સુખદાયી બની જતી હોય છે. જેમ પતિવ્રતા પત્નીને પતિની ગુલામી એ ગુલામી નહીં પણ ધન્ય ઘડી બની જતી હોય છે. મનમુખી—સ્વચ્છંદી સ્ત્રીને આવી ધન્ય ઘડી કદી મળતી નથી.

પરમેશ્વર ભલે સંપૂર્ણ સ્વવશ હોય તોપણ કોઈ કોઈ વાર તેને ભક્તને વશ થવું પડતું હોય છે.

પ્રેમવશતા—પ્રેમગુલામી—પ્રેમાનુરાગ, બંધન હોય છે. પણ આવાં બંધન જો પવિત્ર બંધન બને તો જીવન ધન્ય ધન્ય થઈ જાય.

467. વ્યાપી

બધે વ્યાપક થઈને રહેનારો.

પરમેશ્વર બધે જ વ્યાપક થઈને રહે છે તેવી ધારણા આપણી છે.

468. નૈકાત્મા

એક જ રૂપે ન રહેનારો, અનેકરૂપી.

અહીં આત્મા શબ્દ રૂપ-સ્વરૂપ-અર્થમાં છે. પરમેશ્વર માત્ર કોઈ એક જ રૂપમાં રહેનારો નથી, તેનાં અનેક રૂપો છે. આપણે તેને બ્રહ્મ, બ્રહ્મા, વિષ્ણુ, મહેશ, રામ-કૃષ્ણ, દેવ-દેવીઓ વગેરે અનેક રૂપોમાં માનીએ-પૂજીએ છીએ. તેથી સહિષ્ણુતા આવે છે. જે લોકો ઈશ્વરનું એક જ રૂપ માને છે, તે સહિષ્ણુ નથી હોતા. તે બાકીનાં બીજાં રૂપો પ્રત્યે ઘૃણા કરતા થઈ જતા હોય છે. ધાર્મિક ઘૃણા સૌથી વધુ ભયંકર હોય છે. ઘૃણામાંથી હુલ્લડો અને અત્યાચારો થતા હોય છે. હિંદુધર્મ આ બાબતમાં વધુ સહિષ્ણુ છે. તેનું કારણ ઈશ્વરનાં અનેકરૂપ સ્વીકારવામાં છે. જોકે આવું કરવા જતાં ઘણી અસ્પષ્ટતા અને ગૂંચવાડો પણ થાય છે. પણ તેનું સમાધાન “બધું એક જ છે, કોઈ ભિન્ન નથી” એવા સમીકરણ પૂર્વકના એકેશ્વરવાદમાં રહેલું છે.

તેથી પરમેશ્વરનું કોઈ એક જ રૂપ નથી. તેનાં અનેક રૂપો છે, જેમાંથી કોઈ પણ એકનો આશરો લેવાથી કલ્યાણ થઈ શકે છે.

469. નૈકકર્મકૃત્

એક જ કર્મ નહીં પણ અનેક કર્મ કરનારા.

ભગવાનને કોઈ એક જ કાર્યક્ષેત્રમાં બાંધી શકાય નહીં. તે બહુવિધ કાર્યકર્તા છે. અર્થાત્ તેમને બધાં જ કર્મો આવડે છે. મનુષ્યોમાં કોઈ વનટ્રેક હોય કોઈ ટુટ્રેક હોય તો કોઈ ઓલ ટ્રેક હોય. વનટ્રેક એક જ ક્ષેત્રમાં વિશેષણ હોય પણ ઓલટ્રેક બધાં જ ક્ષેત્રોમાં વિશેષણ હોય છે. શ્રીકૃષ્ણ ઓલ ટ્રેક છે. તેમને બધું જ આવડે છે.

પરમેશ્વર પણ ઓલ ટ્રેક છે. અર્થાત્ તે બધાં કર્મોમાં પ્રવીણ હોય છે તેથી તેમને “નૈકકર્મકૃત” કહેવાય છે.

470. વત્સર:

કાળ ગણતરી.

નાનાથી નાનો કાળ અને મોટાથી મોટો કાળ ભગવાન છે. તેથી તેમને વત્સર-સંવત્સર કહેવાય છે.

471. વત્સલ:

વાત્સલ્યભાવ ભર્યા.

બધી લાગણીઓ સૌથી પ્રબળ લાગણી વાત્સલ્ય લાગણી હોય છે. જે માતા બતાવે છે. આવી પ્રબળ લાગણી બીજી કોઈ હોતી નથી. તેથી હિંદુ ધર્મ ઈશ્વરને માતાના રૂપમાં પણ માને છે. તે નિરાકાર છે પણ તેને પુરુષવેશ ધારણ કરાવીને વિષ્ણુ બનાવી શકાય છે. પુરુષ કૃતિપ્રધાન અને બુદ્ધિપ્રધાન હોવાથી સ્ત્રી જેટલી લાગણીઓ ધરાવતો નથી, તેથી ઈશ્વરને માતાનું રૂપ આપી સાડી પહેરાવવામાં આવે છે જેને લોકો અંબા, દુર્ગા, પાર્વતી, લક્ષ્મી, કાલી વગેરે અનેક નામોથી સંબોધે છે અને પામે છે.

લાગણીની દૃષ્ટિએ સ્ત્રી પુરુષ કરતાં અનેકગણી મહાન હોય છે. સ્ત્રીને પુરુષ સમોવડી બનાવવાનો આગ્રહ આજકાલ જોરશોરથી ચાલી રહ્યું છે. પશ્ચિમમાં આ આંદોલન અમુક અંશે સફળ પણ થયું છે. પણ તેથી બાળકોએ માતા અને પુરુષોએ પત્ની ગુમાવી દીધી છે. બાળકો માતા વિનાનાં અને પુરુષો પત્ની વિનાના થઈ ગયા છે. હવે આપણે પણ એ દિશામાં આગળ વધી રહ્યા છીએ. જેનું પરિણામ સુખદાયી નહીં હોય. પુરુષ સમોવડી થયેલી સ્ત્રી લાગણીભરી મહાન માતા મટી જશે. પુરુષસમોવડી થયેલી પત્ની, પતિવ્રતા ધર્મ ખોઈ બેસશે. અને પુરુષોની માફક તે પણ એકલી દિવસ-રાત જોયા વિના ગમે ત્યારે ગમે ત્યાં રખડતી-ભટકતી થઈ જશે. છોડતી અને બળાટકારની ઘટનાઓ વધી જશે. સ્ત્રી-રક્ષિત જીવન છોડીને સ્વરક્ષિત અર્થાત્ અરક્ષિત જીવન જીવતી થાય એટલે આવા અનર્થો વધી જતા હોય છે. સ્ત્રી પણ પુરુષની માફક લાગણીહીન અથવા મંદલાગણી વાળી થઈ જાય તો નર-નારીના બધા સંબંધો ક્લેશમય થઈ જાય. તેની વત્સલતા અને પતિપરાયણતા સુકાઈ જાય. આવું ન થાય તે માટે ભગવાન પોતે સંદેશો આપે છે કે હું ‘વત્સલ’ છું તમે પણ ‘વત્સલ’ બનો.

વીતરાગી થઈને પ્રેમાળ પત્નીનો ત્યાગ કરવો અથવા પ્રેમભૂખ્યાં બાળકોને તરછોડી દેવાં અને મોક્ષ મેળવવો તેના કરતાં પ્રેમાળ પત્ની અને પ્રેમભૂખ્યાં બાળકોને બાથમાં લઈને પરલોકની ચિંતા કર્યા વિના જીવન જીવવું એ વધુ ઉત્તમ જીવન કહેવાય.

472. વત્સી

વાત્સલ્ય ભાવથી ભરપૂર.

ઉપરના નામમાં વ્યાખ્યા આવી ગઈ છે.

473. રત્નગર્ભ:

જેના પેટાળમાં રત્નો ભર્યા હોય તે.

ભગવાન હિરણ્યગર્ભ છે તે વાત પહેલાં આવી ગઈ. હવે ભગવાનને ‘રત્નગર્ભ’ કહે છે. અર્થાત્ પેટાળમાં રત્નો રાખનારા.

પૃથ્વીના પેટાળમાં અનેક પ્રકારનાં રત્નો જેમ કે હીરા-માણેક વગેરે ભર્યા છે. જેની કિંમત સોના કરતાં અનેકગણી વધારે છે. આવાં બહુમૂલ્ય રત્નો ભગવાને કઈ રીતે બનાવ્યાં તે તો તે જ જાણે, પણ આપણે તેવાં બનાવી શકતા નથી. હા, બનાવટી દુપ્લીકેટ બનાવીએ છીએ. આવાં અણમોલ રત્નોનો ભંડાર જેના પેટમાં—પેટાળમાં છે તેને રત્નગર્ભ કહેવાય છે.

474. ધનેશ્વર:

ધનના સ્વામી. સૌથી ધનાઢ્ય.

પૃથ્વી ઉપર જેટલું ધન છે તેનાથી અસંખ્ય ગણું ધન ભગવાન ધરાવે છે. માત્ર પૃથ્વી ઉપર જ નહીં. ગ્રહો-નક્ષત્રો વગેરે પૂરા બ્રહ્માંડમાં ધન જ ધન ભર્યું છે તેથી ભગવાનને ‘ધનેશ્વર’ કહેવાય છે.

4-4-13

શ્લોક: 51
નામ: 475થી 485

ધર્મગુપ્ ધર્મકૃદ્ ધર્મો અસત્ ક્ષરમક્ષરમ્ ।
અવિજ્ઞાના સહસ્રાંશુ વિધાતા કૃતલક્ષણઃ ॥ 51 ॥

475. ધર્મગુપ્

476. ધર્મકૃત્

477. ધર્મી

478. સત્

479. અસત્

480. ક્ષરમ્

481. અક્ષરમ્

482. અવિજ્ઞાતા

483. સહસ્રાંશુઃ

484. વિધાતા

485. કૃતલક્ષણઃ

ફરી નવાં નામો બતાવે છે.

475. ધર્મગુપ્

ધર્મનું રક્ષણ કરનારો.

અહીં ધર્મ એટલે ઈશ્વરીય ધર્મ સમજવાનો. માનવકૃત સંપ્રદાયો, પંથો વગેરે નહીં. ઈશ્વરકૃત ધર્મની વ્યાખ્યા પહેલાં આવી ગઈ છે, છતાં ફરીથી થોડી કહીએ છીએ. ઈશ્વરે પ્રત્યેક વસ્તુની અંદર એક વિશેષ ગુણ મૂકેલો હોય છે. જેમ કે અગ્નિમાં દાહકતા. દાહકતા સનાતન છે. જ્યારથી અગ્નિ છે ત્યારથી દાહકતા છે અને જ્યાં સુધી અગ્નિ રહેશે ત્યાં સુધી દાહકતા રહેશે. આ તેનો ધર્મ છે. લાખ પ્રયત્નો કરીને પણ અગ્નિ શીતળતા સ્વીકારે નહીં. આવી જ રીતે માનવમાં માનવતા એ તેનો વિશેષ ધર્મ રહ્યો છે. જેને સનાતન ધર્મ કહેવાય. ટીલાં-ટપકાં, દાઢી-ચોટી વગેરે સનાતન નથી, સાંપ્રદાયિક છે. તેથી તે હોય અને ન હોય તેવું પણ બને. પણ માનવમાં માનવતા હોય તો તે ઈશ્વરીય ધર્મ છે. ભલે લોકો તેને નાસ્તિક કહેતા હોય.

માનવતા શું છે? માનવતા એટલે દુઃખી, પીડિત, લાચાર, અસહાય મનુષ્યોને કોઈ પણ પ્રકારના ભેદભાવ વિના સહાયતા કરતા રહેવું તે માનવતા છે. તેમનાં દુઃખોને હળવાં કરવાં તે માનવતા છે.

પોતપોતાના સાંપ્રદાયિક આચાર-વિચારોની સાથે પણ માનવતા આચરી શકાય છે. જે સંપ્રદાયો, પંથો કે પરિવાર વગેરે માનવતા વિહોણા માત્ર પોતપોતાના રૂઢ બાધાચારોને જ ચુસ્ત કટ્ટરતાથી વળગી રહે છે તે ઈશ્વરીય ધર્મ વિહોણા છે. તેનું રક્ષણ ભગવાન કરતો

નથી. પ્રચારના જોરે આવા સંપ્રદાયો પેદા થતા હોય છે વધતા હોય છે અને પછી ખતમ થઈ જતા હોય છે. ને સનાતન નથી હોતા.

ઈશ્વરીય ધર્મ માનવતા જ સનાતન છે અને ભગવાન તેનું રક્ષણ કરે છે.

476. ધર્મકૃત્

ધર્મને રચનારા.

પૂર્વ કહ્યું તેમ અગ્નિમાં દાહકતાનો રચનારો ભગવાન છે તેવી જ રીતે માનવમાં માનવતા રચનારો પણ ભગવાન છે. પણ માનવરૂપમાં અસુરો અને રાક્ષસો પણ હોય છે તેથી અસુરતા અને રાક્ષસતા તેમાં પ્રગટતી હોય છે. આવી અસુરતાનો નાશ કરવો એ પણ માનવતાનું એક અંગ કહેવાય. જો આવું કરવામાં ન આવે તો અસુરતા, માનવતાને દબાવી દે. તેથી પરાક્રમ ધર્મ પણ માનવતાનું અંગ જ કહેવાય. આવા ધર્મનો કર્તા ભગવાન હોવાથી તેને ‘ધર્મકૃત્’ કહેવાય છે.

477. ધર્મી

સ્વયં ધર્મને પાળનાર.

ઈશ્વરીય ધર્મનું પાલન ઈશ્વર પોતે પણ કરે છે તેથી તેને ધર્મી કહેવાય છે.

478. સત્

સત્ય.

ભગવાન સત્ય છે. તેનું અસ્તિત્વ હમેશાં છે. તેથી તેને સત્ કહેવાય છે.

આપણે ત્યાં સત્ અને પરમસત્ એમ બે રીતે બોલાય છે. જેનું અસ્તિત્વ છે તે સત્ છે પણ જેનું અસ્તિત્વ બધા કાળોમાં એકરૂપ હોય છે તે પરમ સત્ કહેવાય છે.

વિશ્વ સત્ છે કારણ કે તેનું અસ્તિત્વ છે પણ પરમેશ્વર પરમ સત્ છે. કારણ કે તે બધા કાળોમાં કશા પણ ફેરફાર વિના અસ્તિત્વ ધરાવે છે. વિશ્વ બધા કાળોમાં ફેરફાર વિનાનું અસ્તિત્વ ધરાવતું નથી તેથી તેને પરમ સત્ય નહીં પણ સત્ય જ કહેવાય.

479. અસત્

સત્તા વિનાનો.

સત્ કહીને તરત જ વિરોધી ધર્મ અસત્ કહેવું તે વિચિત્ર લાગે. ભગવાન સત્ય તો છે પણ અસત્ય કેવી રીતે થઈ શકે? જે સત્ હોય તે અસત્ ન હોય અને જે અસત્ હોય તે સત્ ન હોય, એક જ વસ્તુમાં પરસ્પર બે વિરોધી ધર્મો ન રહી શકે.

આનું સમાધાન એમ કરી શકાય કે અનીશ્વરવાદીઓ, નાસ્તિકો માટે તે ‘અસત્’ છે. અર્થાત્ અસતરૂપ છે. અહીં એક ખાસ ધ્યાન આપવા જેવી બાબત એ છે કે અસત્ પણ સત્ આધારિત હોય છે. ‘સત્ નથી’ એવું બોલવામાં પણ સત્ તો આવે જ છે.

એક બીજો નિયમ પણ સમજવા જેવો છે. જે હોય તેનો જ નિષેધ થઈ શકે. જે હોય જ નહીં તેનો નિષેધ પણ ન હોય. ‘ઘટ નથી’ તેનો અર્થ એ થયો કે અહીં નથી. અત્યંત તો છે જ. આ રીતે ઈશ્વરનો નિષેધ કરનારા પણ અસ્તિમુખેન કરતા હોય છે. એટલે તેમની દૃષ્ટિએ ‘અસત્’ કહ્યો છે.

480. ક્ષરમ્

ક્ષરભાવવાળા.

ક્ષર એટલે ખરવું. ખરવું એટલે ઓછું થવું, વૃદ્ધ થવું વગેરે. આ પ્રકૃતિનો ધર્મ છે. પ્રકૃતિજન્ય બધું જ વિશ્વ ક્ષરણ સ્વભાવવાળું છે. ઉત્પન્ન થવું, વધવું, જુવાન થવું, વૃદ્ધ થવું અને મરી જવું. આ ક્રમ બધા પદાર્થોમાં જોવા મળે છે પણ આવો ધર્મ પરમેશ્વરમાં તો નથી તેમ છતાં અહીં તેનું નામ ‘ક્ષરમ્’ કેમ લખ્યું હશે?

એવું લાગે છે કે ઈશ્વરનું જે નામ-રૂપાત્મક સ્વરૂપ છે અર્થાત્ સાકારરૂપો જેમ કે શિવ-વિષ્ણુ-રામકૃષ્ણ વગેરે ક્ષરધર્મવાળાં છે અર્થાત્ દેશકાળમાં બદલાતાં રહે છે. તેથી ભગવાનને ‘ક્ષરમ્’ કહ્યું છે.

481. અક્ષરમ્

કદી નાશ ન પામનારો.

ઉપર જે ક્ષરની વ્યાખ્યા કરી તેનાથી ઊલટી વ્યાખ્યા અહીં છે. અર્થાત્ કદી પણ કોઈ કાળમાં જેનો ક્ષર કે ક્ષય ન થાય નાશ ન થાય તે ‘અક્ષરમ્’ છે.

482. અવિજ્ઞાતા

જ્ઞાતાપણના અહંથી રહિત.

ભગવાન સર્વજ્ઞ છે. સર્વશક્તિમાન છે. તેમ છતાં પોતાની જ્ઞાતૃત્વ શક્તિનું અહં ન થતું હોવાથી તેને અવિજ્ઞાતા કહ્યો છે, ઉપનિષદ્ કહે છે કે:

यस्याऽमृतं तस्यमतम्,
यस्य न वेद सः
अविज्ञानं विजानताम्,
विज्ञानम् अविजानताम् ।

અર્થાત્ જે બ્રહ્મજ્ઞાન જાણવાનો દાવો કરતો ફરે છે તે કશું નથી જાણતો, તેનો દાવો મિથ્યા છે. જે ન જાણવાની સ્વીકૃતિ આપે છે તે જ જાણે છે.

બ્રહ્મજ્ઞાનના દાવેદારોથી છળકપટ-લુચ્ચાઈ કરનારા લોકોથી બચાય તેમ બચવું જોઈએ. જે પોતાને નમ્રતાથી અજ્ઞાની બતાવે છે, તેનો સંગ કરવો તે જ કાળ જાણતો હોય છે.

અહીં પરમેશ્વર પોતાની સર્વજ્ઞતાનો જરાય દાવો નથી કરતા તેથી અભિમાન નથી કરતા. તેથી તેમને ‘અવિજ્ઞાતા’ કહેવાયા છે. ભક્તોએ પણ અવિજ્ઞાતા થઈને રહેવું જોઈએ.

483. સહસ્રાંશુઃ

હજારો જ્ઞાન કિરણો વાળા.

કિરણોના બે પ્રકાર છે: 1. પ્રકાશ કિરણો અને 2. જ્ઞાન કિરણો. અહીં જ્ઞાન કિરણો ગ્રાહ્ય છે અર્થાત્ પરમેશ્વરને જ્ઞાનની એટલી શાખા-પ્રશાખાઓ પ્રાપ્ત છે કે તે હજારોથી પણ વધુ કહી શકાય છે. તેથી તેને અનંતજ્ઞાન અને અનંત શક્તિમાન કહેવાય છે.

484. વિધાતા

વિધાન કરનારા.

બધું વિધિ-વિધાનથી ચાલે છે. સૂર્યને ઊગવું અને આથમવું. ગ્રહો-નક્ષત્રો-તારાઓ વગેરેનું પોતપોતાની ભ્રમણકક્ષા ઉપર પોતાની ધરી ઉપર ચાલવું. તાપ-તડકો વરસાદ વગેરે પડવું વગેરે બધું રજેરજ કોઈના વિધાનથી થયા કરે છે. ગર્ભધારણથી બાલ્યાવસ્થા, યુવાવસ્થા, વૃદ્ધાવસ્થા, મૃત્યુ વગેરે બધું કોઈના વિધાનથી થયા કરે છે. દાઢી-મૂછના વાળ ઊગવા, કાળામાંથી ધોળા થવા, ટાલ પડવી વગેરે વગેરે કોઈના વિધાનથી થયા કરે છે.

આ બધું જેના વિધાનથી થયા કરે છે તેને વિધાતા કહેવાય છે.

485. કૃત લક્ષણ:

લક્ષણોના રચનારા.

લક્ષ્ય હોય ત્યાં લક્ષણો હોય જ. બલ્કે એમ કહો કે લક્ષણો ઉપરથી લક્ષ્યને ઓળખી શકાય.

પ્રાણીમાત્રમાં લક્ષણ, સુલક્ષણ અને કુલક્ષણ એમ ત્રણ પ્રકારનાં લક્ષણો હોય છે. આ લક્ષણો શારીરિક, સ્વાભાવિક અને આનુવંશિક હોય છે.

1. શરીરનાં લક્ષણો સામુદ્રિકશાસ્ત્રથી જાણી શકાય. લોકોક્તિઓ પણ અમુક વણી લેવાયાં હોય છે.

જેમ કે કાંણિયા નર કોક સાધુ,

કોક દાતા માંજરા,

બખડદંતા કોક મૂર્ખા

કોક નિર્ધન ટાલિયા

વગેરે વગેરે. આ લક્ષણો શત-પ્રતિશત સાચાં નથી હોતાં પણ મોટા ભાગે સાચાં હોય છે.

2. સ્વભાવગત લક્ષણો સાથે લાંબો સમય રહેવાથી સમજાય છે. જેમ કે ઉદાર-દયા-કરુણા, વગેરે અને લોભી, લાલચી, કોધી, કામી વગેરે. આ બધાં સારાંખોટાં લક્ષણોથી માણસોનું મૂલ્યાંકન થતું હોય છે.

3. આનુવંશિકતાથી અમુક ગુણ-દોષો પરંપરા ઉતરી આવતા હોય છે. જેમ કે ક્ષત્રિયોમાં શૂરાતન વગેરે.

આ રીતે સાથે રહેવાથી માણસ નીવડતો હોય છે. ત્યારે તેને કાંઈક સમજી શકાતો હોય છે.

પરમેશ્વરમાં સંસારનાં બધાં ઉત્તમ લક્ષણો વિદ્યમાન છે. તેથી તેને ‘કૃતલક્ષણ’ કહેવાય છે.

શ્લોક: 52

નામ: 486થી 493

ગભસ્તિનેમિ: સત્ત્વસ્ય: સિંહો, ભૂતમહેશ્વર: ।
આદિદેવો મહાદેવો દેવેશો દેવભૃદ્ગુરુ: ॥ 52 ॥

486. ગભસ્તિનેમિ:

487. સત્ત્વસ્થ:

488. સિંહ:

489. ભૂતમહેશ્વર:

490. આદિદેવ:

491. મહાદેવ:

492. દેવેશ:

493. દેવભૃદ્ગુરુ:

ભગવાનનાં નામોનો પાર નથી.

486. ગભસ્તિનેમિ:

બધા જ્ઞાન કિરણોનો મૂલાધાર.

ગભસ્તિ એટલે કિરણો અને નેમિ એટલે ધરી. બધાં જ્ઞાનરૂપી પ્રકાશ કિરણોનો ધરી એટલે મૂલાધાર ભગવાન છે. તેથી તેમને ‘ગભસ્તિનેમિ’ કહેવાય છે.

487. સત્ત્વસ્થ:

પ્રાણીમાત્રમાં સ્થિર રહેનારા.

સત્ત્વ શબ્દનો અર્થ સત્ત્વગુણ કરવો યોગ્ય નથી લાગતો. જો સત્ત્વગુણમાં સ્થિર થનારા એવો અર્થ કરવામાં આવે તો ભગવાન ‘ગુણાતીન’ છે તે વાત જામે નહીં. ત્રણ ગુણો પ્રકૃતિના છે અને પરમેશ્વર ત્રણ ગુણોથી પર છે તેવું વારંવાર કહેવામાં આવ્યું છે પછી જો તે નિત્યસત્ત્વગુણમાં સ્થિર થઈને રહે તો તે યોગ્ય ન કહેવાય. તેથી સત્ત્વ શબ્દનો અર્થ સત્ત્વગુણ નહીં પણ પ્રાણી એવો કરવો ઠીક લાગે છે. ભગવાન પ્રાણીમાત્રમાં રહે છે તેથી તેમને ‘સત્ત્વસ્થ’ કહેવાય છે.

488. સિંહ:

સિંહ જેવા શૂરવીર.

બધાં પ્રાણીઓનો રાજા સિંહ છે. તેનું વ્યક્તિત્વ અને પરાક્રમથી તે રાજા બન્યો છે.

વ્યક્તિનું બાહ્ય વ્યક્તિત્વ તેના બાહ્ય દેખાવમાંથી આવતું હોય છે. રાજાનો દેખાવ પ્રભાવશાળી હોવો જોઈએ. દૂબળાં-પાતળાં, મડદાલ,

બેડોળ માણસો રાજા ન થઈ શકે. કદાચ થાય તો પ્રભાવહીન થઈ જાય. આવા માણસો બહુ બુદ્ધિશાળી હોય તો તે મંત્રી કે સલાહકાર થઈ શકે. રાજા નહીં. રાજા સિંહ જેવો પ્રભાવશાળી હોય. જેને જોતાં જ લોકો ઉપર પ્રભાવ પડે.

ભગવાન વિષ્ણુ તેવા છે. તેથી તે 'સિંહ' છે.

પણ માત્ર બાહ્ય દેખાવમાત્રથી કોઈ રાજા ન થઈ શકે. તેના આંતરિક ગુણો પણ સિંહ જેવા હોવા જોઈએ. સિંહના આંતરિક ગુણોમાં શૂરાતન, ખાનદાની, ઉદારતા વગેરે અનેક ગુણો હોય છે.

શૂરાતનની ખબર શત્રુઓ સાથેના સંઘર્ષમાં પડતી હોય છે. રાજા, શત્રુ વિનાનો ભાગ્યે જ હોય. શત્રુ વિનાનો કદાચ 'ભગત' હોય. તે પણ સાચો ભગત નહીં પણ ભગતડું હોય. સાચો ભગત સિદ્ધાંતવાદી હોય. સિદ્ધાંતવાદિતા વિરોધ વિનાની નથી હોતી તેથી વિરોધમાંથી શત્રુતા પેદા થઈ જતી હોય છે એટલે ભગત પણ ચુસ્ત સિદ્ધાંતવાદી હોય તો દુર્જનોને તે નડતો થઈ જાય. આ નડતર જ શત્રુતા ઉત્પન્ન કરે. પણ રાજ્યવ્યવસ્થામાં પાડોશી રાજાઓ સાથે કે, ભાયાતો સાથે કે સ્થાપિત હિતો સાથે વિરોધ થવાનો જ. વિરોધથી શત્રુતા થઈ શકે. શત્રુતાથી શૂરાતનનું માપ નીકળે. જે ઢીલાઢફ, પોચા અને ઝૂકી જનારા હોય છે. તેમને શૂરાતન બતાવવાની જરૂર પડતી નથી. તેથી તે સિંહ જેવા હોતા નથી. ભગવાન વિષ્ણુ, અસુરો દૈત્યો અને રાક્ષસો સામે પ્રચુર શૂરાતન બતાવે છે તેથી સિંહ કહેવાય છે.

વીતરાગ કોઈની સાથે સંઘર્ષ કરતો નથી તેથી તેને શૂરાતન બતાવવાની જરૂર પડતી નથી. તેથી તે સિંહ જેવા ન હોય. ઢીલા-પોચા હોય.

489. ભૂતમહેશ્વર:

બધાં પ્રાણીઓના સ્વામી મહેશ્વર.

સ્વામીનો અર્થ થાય છે નિયંત્રક. આખું પ્રાણીજગત પરમેશ્વરના નિયંત્રણમાં ચાલી રહ્યું છે. પૂર્વમાં અનેકવાર કહેવામાં આવ્યું છે કે આખા જડ-ચેતન વિશ્વની વ્યવસ્થા બે રીતે ચાલે છે: 1. ઈશ્વરીય પ્રોગ્રામથી અને 2. પ્રાણીઓની પોતાની વ્યવસ્થાથી.

પ્રાણીજગત સંપૂર્ણ ઈશ્વરીય વ્યવસ્થા પ્રમાણે ચાલી રહ્યું છે તેઓ પોતાની અલગ વ્યવસ્થા કરી શકતા નથી. તેમનો આહાર-વિહાર કુદરત નિર્ધારિત હોય છે. તેમાં કશો ફેરફાર કરી શકાતો નથી. માત્ર માણસો જ પોતાની આગવી વિશેષ વ્યવસ્થા કરી શકે છે. તેથી માણસો ઈશ્વરીય વ્યવસ્થા અને માનવીય વ્યવસ્થા એમ બે વ્યવસ્થામાં જીવન જીવે છે. માનવીય વ્યવસ્થા ધાર્મિક સામાજિક, રાજકીય એમ ત્રિમુખી હોય છે. જે જુદીજુદી હોય છે અને પરિવર્તનશીલ હોય છે. ઈશ્વરીય વ્યવસ્થા એકસમાન હોય છે અને અપરિવર્તનીય હોય છે.

આ બધાના દ્વારા તે 'મહેશ્વર' કહેવાય છે.

490. આદિદેવ:

સૃષ્ટિની શરૂઆતથી જ દેવ.

વાતને સમજવા જેવી છે. જે ભગવાન સૃષ્ટિની આદિથી અંત સુધી એકધારો રહે છે તે આદિ દેવ કહેવાય છે.

જે ભગવાન દેશકાળના ભેદથી પાછળથી જન્મે છે અને મરે છે તે આદિદેવ ન કહેવાય. તે બધા વચગાળાના અમુક દેશમાં, અમુક કાળમાં થોડા દેશ પૂરતા અને થોડા કાળ પૂરતા જ ભગવાન મનાતા હોય છે તે આદિદેવ ન કહેવાય.

હિંદુ પ્રજા ઋષિમાર્ગનો ત્યાગ કરીને વચગાળિયા કેટલાય માણસોને દેવ માની બેઠી છે, જેથી તે ગુમરાહ થઈને ભટકી રહી છે.

ભગવાન દેશ-કાળથી પણ પર હોવાથી તેમને આદિદેવ કહેવાય છે.

491. મહાદેવ:

બધા દેવોના પણ દેવ.

હિંદુ ધર્મ બહુદેવવાદી છે. જ્યાં ઘણીબધી શક્તિઓ હોય ત્યાં નાના-મોટાપણું રહે જ. સૌથી મોટા કોણ એવી હુંસાતુંસી પણ રહે જ. સૌ પોતપોતાના ઇષ્ટદેવોને મોટા માને છે જેથી કોઈકોઈ વાર વિખવાદ પણ થઈ જાય છે. જોકે ઉપનિષદોના સમીકરણ પૂર્વકના એકેશ્વરવાદતી બધા વિખવાદોનું શમન થઈ જાય છે પણ સાંપ્રદાયિકો ઉપનિષદ સુધી પહોંચતા નથી અને પોતાના માની લીધેલા દેવને જ મોટો માની લેતા હોય છે. પોતાના ઇષ્ટદેવને મોટો માની લે ત્યાં સુધી તો ચાલે પણ કેટલાક અધમ પ્રકારના સાંપ્રદાયિકો પોતાના માણસ ભગવાન સિવાયના બધા શાસ્ત્રમાન્ય ભગવાનો તથા દેવોને નાના સાવ નાના બતાવતા રહે છે અને તેમનું અપમાન પણ કરતા રહે છે. આ બહુ જ દુઃખદ કહેવાય તેથી અહીં કહેવામાં આવ્યું છે કે ભગવાન વિષ્ણુ મહાદેવ છે. ભગવાન વિષ્ણુ કોઈ માણસ નથી, તે ઉપનિષદના પરમબ્રહ્મ પરમાત્મા છે. તે જ આદિ-મધ્ય-અન્ત અને અખિલ બ્રહ્માંડમાં-સચરાચરમાં વ્યાપક થઈને રહ્યા છે. કોઈ તેને અલ્લા કહે કોઈ ગોડ કહે કોઈ બીજા નામે પોકારે પણ તે એકનો એક જ સર્વોચ્ચ સુપર મહાદેવ છે.

492. દેવેશ:

બધા દેવોના અધિપતિ.

ભગવાન બધા દેવોના અધિપતિ છે. તેથી તેમને દેવેશ કહેવાય છે.

493. દેવભૃદ્ગુરુ:

દેવોના પાલનહાર તથા જ્ઞાનદાતા, દેવોનું દેવત્વ આપનાર ભગવાન છે. જેમ અધિકારીઓને અધિકાર આપનાર રાજા હોય છે, તેમ દેવત્વનો અધિકાર પ્રાપ્ત કરીને દેવો પોતપોતાના ક્ષેત્રમાં કાર્ય કરતા હોય છે. આ દેવોનું રક્ષણ-પાલન-પોષણ રાજાની માફક ભગવાન કરે છે, તેથી ભગવાનને દેવભૃદ્ કહેવાય છે.

અને દેવોને જ્ઞાન આપનાર પણ ભગવાન છે તેથી તેમને દેવગુરુ પણ કહેવાય છે.

શ્લોક: 53
નામ: 494થી 502

ઉત્તરો ગોપતિ ગોપ્તા જ્ઞાનગમ્ય: પુરાતન: ।
શરીર ભૂતભૃદ્ ભોક્તા કવીન્દ્રો ભૂરિદક્ષિણ: ॥ 53 ॥

494. ઉત્તર:

495. ગોપતિ:

496. ગોપ્તા

497. જ્ઞાનગમ્ય:

498. પુરાતન:

499. શરીરભૂતભૃદ્

500. ભોક્તા

501. કવીન્દ્ર:

502. ભૂરિદક્ષિણ:

494. ઉત્તર:

સૌથી ઉપર રહેનારો.

બ્રહ્માંડની બધી શક્તિઓનો પિરામિડ બનાવવામાં આવે તો તેના શિખર ઉપર ભગવાન જ બેસે. ઉત્તરોત્તર તે સૌથી ઉપર હોવાથી તેને ઉત્તર કહેવાય છે.

495. ગોપતિ:

ગાયોના પાલક.

ગો શબ્દના સોળ અર્થો થાય છે. પ્રત્યેક અર્થ સાથે ભગવાનને જોડીને ગોપતિ શબ્દ બની શકે છે. પણ તેનો મુખ્ય અર્થ તો ગાયો જ થાય તેથી ગાયોના પાલક, ચારનારા એવો અર્થ થાય.

હિંદુ સંસ્કૃતિમાં પાંચ ગ કાર મહત્ત્વના છે. 1. ગાયો, 2. ગીતા, 3. ગંગા, 4. ગાયત્રીમંત્ર, 5. ગણેશ.

ભગવાન આ બધાના પાલક છે તેથી તેમને ગોપતિ કહેવાય છે.

આમ તો ઇંદ્રિયો, નાડીઓ અને ગોપીઓ પણ અર્થ થાય છે. ભગવાન આ બધાના પતિ છે.

496. ગોપ્તા

રક્ષક.

ભગવાન પૃથ્વીરક્ષક છે. ગો એટલે પૃથ્વી પણ અર્થ થાય છે. અર્થાત્ તે પૃથ્વીનું પણ રક્ષણ કરે છે.

આપણી પૃથ્વી પાંચ રીતે નષ્ટ થાય છે: 1. અધર્મથી, 2. પર્યાવરણથી, 3. ધરતીકંપ—જ્વાળામુખીથી, 4. અતિવૃષ્ટિ—અનાવૃષ્ટિથી, 5. તારાઓના આઘાતથી.

1. અધર્મથી પૃથ્વીનો નાશ થાય છે. પૌરાણિક કથા પ્રમાણે સૌથી વધુ ભાર પાપનો હોય છે. પુણ્ય ફૂલ જેવું હલકું હોય છે. પાપની ગાંસડી બહુ ભારે હોય છે. જ્યારે પાપનો ભાર અસહ્ય થઈ જાય ત્યારે પૃથ્વી ગાયનું રૂપ ધારણ કરીને ભગવાન વિષ્ણુ પાસે જઈને ભાર ઉતારવાની પ્રાર્થના કરે છે. વિષ્ણુ ભગવાન ભાર ઉતારવા અવતાર ધારણ કરીને ભારનો વધારો કરનારા અસુરો, દૈત્યો, રાક્ષસો અને આતતાયી—અત્યાચારીઓનો સંહાર કરે છે. આ ભયંકર સંહાર પછી પૃથ્વીનો ભાર હળવો થાય છે. લોકો શાંતિથી જીવન જીવે છે.

હજારો-હજારો પુણ્યો કરવા કરતાં લોકોને ગુંડાઓના ત્રાસથી છુટકારો અપાવવો તે સૌથી મોટું પુણ્ય કહેવાય. જ્યારે રાજાઓ જ રાક્ષસો થઈ જાય છે અને પ્રજા અત્યાચારોનો મહાભોગ થઈ જાય છે ત્યારે આવો મહાસંહાર જરૂરી થઈ જાય છે. આવો સંહાર જ પ્રજાની સુરક્ષાનો આધાર બનતો હોય છે. તેથી વિષ્ણુને ગોપ્તા કહેવાય છે.

વીતરાગી સંહાર નથી કરી શકતો, તે તો માત્ર ટગર-ટગર જોયા કરે છે, તે બધાંને કર્મને આધીન માનીને જે થતું હોય તે થવા દે છે. વિષ્ણુ તરત જ દબલ કરે છે. કોઈ પતિવ્રતા ઉપર ગેંગરેપ થતો હોય તો ટગર-ટગર જોયા ન કરાય. કર્મના ફળ તો હજારો જન્મો પછી પણ મળે અને કદાચ ન પણ મળે. તેના ભરોસે જોયા ન કરાય. તરત જ વીરતાથી દબલ કરાય અને બચાવી લેવાય.

કર્મફળના ભરોસે પાપીને પાપ કરતાં ન અટકાવવાનું એક કારણ આ પણ છે “એ તો સૌ સૌનું ભોગવશે” આવી કાયર વૃત્તિ આમાંથી જ વિકસી છે. વીતરાગી ભગવાનોએ આવા ઘોર અત્યાચારો વખતે કોઈ પ્રચંડ પરાક્રમ કર્યું હોય તેવું જણાતું નથી. ચૂપ રહેવું તે હડાપણ તો છે પણ આવું હડાપણ નરી કાયરતા જ ફેલાવે છે. તેથી ડાહી ગણાતી પ્રજા મહાકાયર બની છે. બસ ચૂપ રહો. પોતાને બચાવી લો. આગમાં કૂદી ન પડો. આવો ઉપદેશ પ્રજાને કાયર બનાવી ગયો છે.

ભગવાન વિષ્ણુ ચૂપચાપ બેસી નથી રહેતા તે તરત જ સેક્શનમાં આવે છે, ગરૂડ ઉપર ચઢે છે અને ચક્રનો ઉપયોગ કરે છે તેથી તેમને ગોપ્તા કહેવાય છે.

497. જ્ઞાનગમ્ય:

જ્ઞાનથી સમજી શકાય તેવા.

ભગવાનને પામવાના, સમજવાના, મુખ્ય ત્રણ માર્ગો છે: 1. સેવાકાર્યોથી, 2. પ્રેમલક્ષણા ભક્તિથી અને 3. જ્ઞાનથી. ત્રણે માર્ગો સાચા છે. રુચિ અને અધિકાર ભેદથી જેને જે યોગ્ય લાગે તે આચરી શકે છે.

જ્ઞાનથી પરમેશ્વરને વધુ સ્પષ્ટ સમજી શકાય છે. તેથી તો શાસ્ત્રો છે. અનુભવો છે. શાસ્ત્ર અને અનુભવોનો મેળ થાય તો સોનામાં સુગંધ ભળી જાય. અર્થાત્ કર્મ ભક્તિ અને જ્ઞાનનો સમન્વય થઈ જાય. કોરું જ્ઞાન લુખ્યું હોય છે તેથી પંડિતાઈ આવે, સમજણ ન આવે. સાચી સમજણ શાંતિ આપે. કોરું જ્ઞાન તાર્કિકતા તો આપે પણ તેથી શાંતિ ન મળે. જય-પરાજયનો તાવ ચઢે. તેથી કર્મભક્તિ અને જ્ઞાન ત્રણેનો સમન્વય કરવો હિતાવહ છે.

તેવું કરનાર માટે ભગવાન ‘જ્ઞાનગમ્ય’ છે.

498. પુરાતન:

સૌથી પ્રાચીન.

વસ્તુનો ઇતિહાસ ત્રિમુખી હોય છે: 1. સામર્થ્યમુખી, 2. કૃતિમુખી અને 3. કાળમુખી.

1. સામર્થ્યમુખી જેનામાં સામર્થ્ય હોય તેનો જ ઇતિહાસ હોય. સામર્થ્ય વિનાના માણસોનો ઇતિહાસ ન હોય. કદાચ હોય તો તે ઉપજાવી કાઢેલો પ્રચારાત્મક હોય.

2. સામર્થ્યની પ્રતીતિ કૃતિથી થતી હોય છે. ઘણી વાર સામર્થ્ય હોય પણ કૃતિ જ ન હોય. તેને વાંઝિયું સામર્થ્ય કહેવાય. કેટલાક ભગવાનો વાંઝિયા સામર્થ્યવાળા પણ થતા હોય છે. તેમના ગમે તેટલા ગુણગાન ગાવામાં આવે પણ પ્રશ્ન એ પુછાય કે તેમણે કર્યું શું? કશું જ નહીં. કશું ન કરવું એ જ તેમની કૃતિ હોય છે. સામર્થ્ય ન હોય અને કોઈ કશું ન કરે તો તે તો દયાને ક્ષમાને પાત્ર કહેવાય પણ સામર્થ્ય હોવા છતાં કોઈ નિષ્ક્રિય રહે અને તેને ત્યાગ બતાવે તો તે અક્ષમ્ય અપરાધ ગણાવો જોઈએ.

1. દુષ્કાળથી કે બીજા કોઈ કારણસર પ્રજા ભૂખે મરતી હોય, લોકો હિજરત કરતાં હોય એક એક દાણા માટે લોકો વલખાં મારતા હોય બાળકો કંકાલ જેવાં થઈ ગયાં હોય તોય કોઈ સામર્થ્ય હોવા છતાં પણ ચૂપચાપ બેસી રહે. બેઠો બેઠો ટગર ટગર જોયા કરે તો તે ત્યાગ ન કહેવાય. અક્ષમ્ય અપરાધ કહેવાય. સામર્થ્યનો વખત આવ્યે જે સદુપયોગ નથી કરતો તે હતભાગી જ કહેવાય. કારણ કે પ્રસંગો રોજ રોજ નથી આવતા. પ્રસંગ વીતી ગયા પછી મડદાને શીરો ખવડાવવાનો કશો અર્થ રહેતો નથી. તેથી ખરા સમયે જે સામર્થ્યનો ઉપયોગ કરીને કૃતિ કરે તેનો ઇતિહાસ હોય.

2. સામર્થ્ય હોય અને તેની નજર સામે અબળાની આબરૂ લૂંટાતી હોય છતાં “મારે શું? એવો ભાવ કરીને ચૂપચાપ બેઠો બેઠો ટગર-ટગર જોયા કરે અથવા ભાગી જાય તો તે અક્ષમ્ય અપરાધ કહેવાય.

3. સામર્થ્ય હોવા છતાં કુશાસનને રોકવા-અટકાવવા કૂદી ન પડે અને ટગર-ટગર જોયા કરે તો તે અક્ષમ્ય અપરાધી કહેવાય. આવો ત્યાગ એ ત્યાગ નહીં પણ પલાયનવાદ જ કહેવાય.

4. સામર્થ્ય હોવા છતાં માનવતાનાં, રાષ્ટ્રનાં, સમાજનાં લોકહિતનાં કાર્યો ન કરે. ન કરવાની પ્રેરણા આપે ઊલટાનું રોકે અવરોધ કરે તો તે અક્ષમ્ય અપરાધ કહેવાય.

આવા લોકોનો ઇતિહાસ ન હોય. ઇતિહાસ તો કૃતિનો જ હોય.

3. કાળમુખી ઇતિહાસ હોય છે. અર્થાત્ સમર્થ વ્યક્તિ ક્યારે જન્મ્યો અને ક્યારે મર્યો. જન્મથી મરણ પર્યંતનો કાળ એ ઇતિહાસ બનતો હોય છે. કાળની દૃષ્ટિએ પ્રાચીનતાને તપાસીએ તો એક પછી એક કાળનાં પડ ઉથલાવતા જઈએ તેમતેમ સમર્થ પુરુષો બદલાતા રહે. આના પહેલાં આ થયો, તેના પહેલાં આ થયો. એમ કરતાં-કરતાં જે સૌથી પહેલાં થયો, જેના પહેલાં કોઈ ન થયો તેને ભગવાન કહેવાય. તેથી તેને ‘પુરાતન’ કહેવાય છે.

ભગવાનની જન્મ-મરણ તિથિ ન હોય. હોય તો તે માણસ જ હોય.

ભગવાન વિષ્ણુ સૌથી પ્રાચીન અને સૌના અંત પછી પણ રહેતા હોય છે તેથી તેને નિત્ય સનાતન કહેવાય છે.

499. શરીરભૂત ભૃદ્

શરીરોનું પાલન કરનારા.

શરીર એક વાસ્તવિકતા છે. “હું શરીર નથી” તેવું વારંવાર લાખવાર બોલ બોલ કરવાથી શરીરની વાસ્તવિકતા છૂટી નથી જતી. દેહાધ્યાસની કલ્પના નામે દેહની ઉપેક્ષા કે તિરસ્કાર કરનારા મહારોગી થઈને ભયંકર પીડા ભોગવીને ભૂંડી રીતે મરતા હોયછે.

દેહ એક વાસ્તવિકતા છે. પ્રાણીમાત્ર તેનો સ્વીકાર કરે છે અને તે રીતે ચાલે છે. માત્ર મનુષ્યોમાંથી કેટલાંકને મિથ્યા અધ્યાત્મ પ્રેત

વળગ્યું હોય છે. જે સવારથી સાંજ સુધી “હું શરીર નથી” એવું પોપટિયું રટણ કરતા રહે છે. આમાંના કેટલાક એક તરફ આવું રટણ રટતા જાય છે અને બીજી તરફ શરીરને ખૂબ સારા આહાર-વિહાર પણ કરાવતા રહે છે. સારામાં સારા ભોજનો, સારામાં સારા વસ્ત્રો, મોજશોખનાં બધાં સાધનો સારા આવાસો, સારાં વાહનો બધું જ V.I.P. સાધનો વાપરતા હોય છે અને છતાં નિર્લજ્જ થઈને બોલતા રહે છે કે “હું શરીર નથી” વગેરે.

આ વાત યોગ્ય નથી. શરીર એક પૂરેપૂરી વાસ્તવિકતા છે. શરીર છે તો જ આત્માની વાતો થાય છે. તો જ પરમાત્માની ચર્ચા થાય છે. શરીર જ ન હોય તો કોણ આત્મા પરમાત્માની વાતો કરે. તેથી ભગવાન શરીરભૂત છે. અર્થાત્ શરીરનું ભરણ-પોષણ કરનારા છે. શરીરનું ભરણ-પોષણ ચતુર્મુખી હોય છે: 1. વાયુથી, 2. પાણીથી, 3. આહારથી અને 4. લાગણીઓથી.

1. શુદ્ધ વાયુની પ્રાપ્તિ એ જીવનની પ્રથમ ધન્યતા કહેવાય. દૂષિત વાયુ—મલિન પર્યાવરણ એ દુર્ભાગ્યની પ્રથમ નિશાની કહેવાય. વાયુથી જીવન જિવાય છે. વાયુને દૂષિત કરવો કે પર્યાવરણને બગાડવું એ મહાપાપ કહેવાય.

2. જળ વિના જીવન ન હોય, તેથી જળથી શરીરનું પોષણ થાય છે. શુદ્ધ જળની પ્રાપ્તિ એ બીજું મહા સદ્ભાગ્ય કહેવાય.

જળને દૂષિત કરવું કે બગાડ કરવો તે મહાપાપ કહેવાય. વરસાદી અને નદીઓનાં જળનો સંગ્રહ કરવો તેનો શુભ હેતુઓ માટે સદુપયોગ કરવો તે મહાપુણ્યનું કાર્ય કહેવાય. જળના સદુપયોગ માટે બંધાતાં તળાવો, ડેમો, ચેકડેમો, કૂવા વગેરેનો નિષેધ કરવો કે અવરોધ કરવો તે મહાપાપ કહેવાય. કાલ્પનિક પાપથી બચવા માટે આચરાયેલું તે મહાપાપ કહેવાય. તેથી શુદ્ધ જળનો સંગ્રહ—વિતરણ કરવું તે મહાપુણ્ય કહેવાય. તેથી શરીરનું પાલન-પોષણ થાય છે.

3. આહાર જીવન માટે જરૂરી છે. શુદ્ધ અને પોષક ઉત્તમ આહારથી રાષ્ટ્ર ભરપૂર રહે તો પ્રજા તેજસ્વી અને બળવાન બને. આ માટે જરૂરી છે. મબલક આહારની ઉત્પત્તિ. ખેતીવાડી, ફળફળાદિ, શાકભાજી, મેવા, દૂધ-દહીં-માખણ-ઘી વગેરે આહારની વસ્તુઓથી રાષ્ટ્ર છલોછલ ભરેલું હોય તો તેવું રાષ્ટ્ર ધન્ય થઈ જાય.

જે લોકો ખેતીને, શાકભાજીને, ફળફળાદિ, દૂધ-ઘી-દહીં-માખણ વગેરે પૌષ્ટિક આહારનો વિરોધ કરી આ બધાને પાપ માને છે તે પોતે જ મહાપાપી છે. કારણ કે તેમના વિચારોથી ખેતીવાડી વગેરે બંધ કરી દેવું પડે. લોકો ભૂખે મરી જાય. આહાર પેદા કરનારા મહાન છે. તેમનાથી જીવન છે.

આહાર ઉત્પાદનમાં ધર્મસહાયક થવો જોઈએ. જો બાધક બને તો તેવો ધર્મ પ્રજા અને રાષ્ટ્રનો દ્રોહ કરતો જ કહેવાય.

4. જીવન માત્ર વાયુ-જળ અને આહારથી જ જિવાતું નથી. જીવન માટે ચોથું તત્ત્વ છે. ‘લાગણીઓ’ ભાવનાઓ, લાગણીઓ જ્યારે શુદ્ધ થઈને પરાકાષ્ઠાએ પહોંચે છે ત્યારે તેને પ્રેમ કહેવાય છે. લોકો પ્રેમથી જીવતા હોય છે.

જોકે પ્રેમ એ માનસિક વૃત્તિ છે તોપણ તે શરીરને પણ પોષણ આપતો હોય છે. લુખ્ખો રોટલો સારો પણ લુખ્ખો વ્યવહાર ખોટો. જે લોકો લાગણીહીન છે, લાગણીહીન થવાનો ઉપદેશ આપે છે તે લુખ્ખાગીરી ફેલાવે છે. લાગણીઓનો ત્યાગ એ જીવનનો ત્યાગ છે.

લુખ્ખો ત્યાગ એ આત્મહત્યા જ કહેવાય.

સાચો ત્યાગ લાગણીઓને શુદ્ધ કરવામાં છે. જે પૂરા વિશ્વને પ્રેમ કરે છે. અરે! નીચ-પતિતોને પણ પ્રેમ કરે છે. જે વેશ્યા અને દારૂડિયાને પણ ધિક્કારતો નથી, પ્રેમ કરે છે તે જ સાચો ત્યાગી કહેવાય. પ્રેમહીન કે લાગણીહીન થઈને આખી દુનિયાને નફરતની નજરથી જુએ તે ત્યાગી ન કહેવાય. તે નફરતિયો લુખ્ખો ત્યાગ કહેવાય.

પરમેશ્વર પ્રેમ સ્વરૂપ છે. તેથી તે સૌને સ્વીકારે છે. તેના પ્રેમમાં તરબોળ થવું અને તરબોળ કરવું એ જ જીવન કહેવાય. તેથી શુદ્ધ લાગણીઓ રાખવી—વધારવી એ જીવનનું પોષણ કહેવાય.

ભગવાન બધી રીતે ‘શરીરભૂત ભૃદ્’ છે.

500. ભોક્તા

ભાવથી અર્પણ કરેલું ભોગવનારા.

ભગવાન ભાવના ભોક્તા છે. કોઈ અત્યંત શુદ્ધભાવથી નૈવેદ્યાદિ ધરે છે તો તે પ્રેમથી ભોગવે છે. તે કર્તા અને ભોક્તા બંને છે. સૃષ્ટિના કર્તા છે અને ભાવથી ધરેલા ભોગોના ભોક્તા પણ છે.

કેટલાક લોકો માને છે કે ભગવાન કર્તા તથા ભોક્તા બંને નથી. એ બરાબર નથી. શક્તિનું પરિણામ કૃતિ છે. કૃતિ જ ન હોય તો શક્તિ પણ ન હોય. જેનામાં કશી જ શક્તિ ન હોય તે ભગવાન ન હોય. એક તરફ તેને સર્વશક્તિમાન કહેવું અને બીજી તરફ કૃતિહીન —શક્તિહીન કહેવું તે પરસ્પરમાં વિરોધી બાબત કહેવાય.

આવી જ રીતે તે ભોક્તા પણ છે. હા, તે પદાર્થોનો ભોક્તા ન હોય, પણ ભાવનો તો ભોક્તા જરૂર હોય. કારણ કે તે પ્રેમસ્વરૂપ છે. પ્રેમાત્મા ભાવ આપે અને ભાવ મેળવે. ભાવહીન હોય તે પ્રેમાત્મા ન હોય બહુ બહુ તો તે વીતરાગ હોય. પણ જે સાક્ષાત પ્રેમસ્વરૂપ હોય તે તો ભાવનો ભૂખ્યો હોય અને ભાવ આપનાર પણ હોય.

ભાવ કદી લુપ્તો ન હોય તેથી ભાવનું માધ્યમ બને તેને ભોગ કહેવાય. ભક્તો સારાં-સારાં ભોજનો, આભૂષણો, વસ્ત્રો વગેરે ધરાવીને ભાવ પૂરા કરતા હોય છે. ભાવ વિનાના ભોગોને ભગવાન આરોગતા નથી. આવી જ રીતે વ્યાપારીકરણ કરવા માટે રચેલા ભોગો, ભલેને તે છપ્પન ભોગ હોય તોપણ તે આરોગતા નથી. પણ ભાવથી ધરેલી ભાજી કે બોરાં હોય તોપણ તે આરોગે છે.

એક બીજો ભાવ પણ છે. પ્રલયકાળમાં ભગવાન આખા વિશ્વને આરોગી જાય છે અર્થાત્ બધું તેમના ઉદરમાં સમાઈ જાય છે. આ રીતે પણ ભગવાન ‘ભોક્તા’ છે.

501. કપીન્દ્ર:

સૂર્યના સ્વામી.

હું એટલે જલં તેને પીવે તે કપી. આ રીતે કપી એટલે સૂર્ય થયો. તેના સ્વામી ભગવાન છે. તેથી તેને કપીન્દ્ર કહેવાય છે. જેમ સૂર્ય પોતાના કિરણો દ્વારા સમુદ્ર વગેરેનું જળ પીવે છે તેમ ભગવાન પણ ભક્તોની વાસનાઓ વગેરે દુર્વૃત્તિઓને પોતાનાં કૃપા કિરણોથી શોષી લે છે.

તેથી તેમને કપીન્દ્ર કહેવાય છે.

સંસારસાગર ખારોધૂધ થઈ ગયો હોય અને એવા સંસાર-સાગરમાં જે ડૂબકાં ખાતો હોય તેવો માણસ જો ભક્ત બને અને હરિશરણે જાય તો તેના ખારા સંસારને ભગવાન શોષીને મીઠો બનાવી શકે છે અથવા સંસાર મોહથી મુક્ત કરીને નિર્મોહી બનાવી શકે છે તેથી પણ ભગવાનને કપીન્દ્ર કહેવાય છે.

502. ભૂરિ દક્ષિણ:

ઘણી ઘણી દક્ષિણાઓ આપનારા.

દક્ષિણા એટલે માત્ર દાન નહીં. દક્ષિણા એટલે ‘કર્તવ્યદાન’ અને તે પણ શ્રદ્ધાપૂર્વકનું.

જરા ભેદ સમજાએ.

1. કોઈ ગરીબ-લાચાર-ભિખારીને જે કાંઈ અપાય છે તે દયાદાન કહેવાય.

2. કોઈ સાધુ-સંત-વિદ્વાન વગેરેને જે કાંઈ અન્નવસ્ત્રાદિ અપાય છે તે દયાદાન અને શ્રદ્ધા દાન છે.

3. આ પૂર્વકાર્યોમાં જેવો કે પાણીની પરબ, અન્નક્ષેત્ર, ધર્મશાળા, સ્કૂલ, પુસ્તકાલય વગેરેમાં જે અપાય છે તે કર્તવ્યદાન કહેવાય.

4. જે બ્રાહ્મણો વગેરેને કર્મકાંડ કરાવીને અથવા સપ્તાહાદિ કરાવીને અપાય છે તે કર્તવ્ય-દક્ષિણા કહેવાય. દક્ષિણા પૂર્વનિર્ધારિત ન હોય, કદાચ હોય તો તે વ્યાપાર કહેવાય. ચાજ નક્કી કરીને જે સોદો થાય તે ધાર્મિક હોય તોપણ સોદો જ કહેવાય. તેને દક્ષિણા ન કહેવાય.

મોઢું બાંધીને જોર-જબરજસ્તીથી લેવાય તે પણ દક્ષિણા ન કહેવાય. જુલ્મ કહેવાય.

ભગવાન પોતાના યાચકોને ભૂરિભૂરિ દક્ષિણાઓ આપે છે અર્થાત્ ન્યાલ કરી નાખે છે. તેથી તેમને ‘ભૂરિ દક્ષિણા:’ કહેવાય છે.

“ટુક દક્ષિણં ન યજેત્” એ વિધાન પૂર્વક કોઈ પણ ધાર્મિક કાર્ય દક્ષિણા વિનાનું—મફત ન કરાવાય. દક્ષિણા આપવી એ કર્તવ્ય છે.

આમ તો બીજાં પણ કોઈ પણ કાર્યો મફત ન કરાવાય. મફત વેઠ વગેરે કરાવનારા પાપી કહેવાય.

તેથી ભગવાન દરેકને હક્ક કરતાં પણ વધારે આપતા રહે છે. તેથી તેમને “ભૂરિ દક્ષિણા:” કહેવાય છે.

9-4-13

શ્રી વિષ્ણુસહસ્ર નામ: ખંડ-1 સમાપ્ત

* * * * *

આ ગુજરાતી ઈ-બુક ઈ-શબ્દ દ્વારા તૈયાર કરવામાં આવી છે. ગુજરાતી યુનિકોડ ફોન્ટમાં દુનિયામાં જે ઈ-બુક માટે સર્વમાન્ય છે એવા ePub 2.01 Standardમાં ગુજરાતી સાહિત્યના અનેક પ્રકાશકો, લેખકોના સૌથી વધારે પુસ્તકો ઈ-બુક ફોર્મેટમાં... www.e-shabda.com

ઈ-શબ્દ ઉપલબ્ધ કરાવે છે એક સાથે, એક સ્થળે અનેક પ્રકાશકોની, અનેક લેખકોની ગુજરાતી ઈ-બુક્સ.... ભારતની કોઈ પણ પ્રાદેશિક ભાષાઓ અને રાષ્ટ્રભાષા હિન્દીમાં પણ કદાચ નહીં હોય એટલી સંખ્યામાં...

સાથે સાથે આજનો ઈ-શબ્દ પર વાંચો રોજે રોજનું નવું ગુજરાતી વાચન ખ્યાતનામ ગુજરાતી લેખકોની કલમે... સાથે અમૂલ્ય ફોટોગ્રાફ્સ, ઓડિયો ક્લિપ્સ, વિડીયો પણ... See more at: <http://www.e-shabda.com/blog/>